بنەما و میتۆدەکانی رەخنەی ئەدەبی

د.نصرالله امامی

بنەما و میتۆدەکانی

ڕەخنەی ئەدەبی

هەزارنامەی کتێب

وەرگێڕانی لە فارسییەوە

سەنگەر نازم   هیمداد حوسێن

٢٠١٨

- بنەما و میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی
- د.نصرالله امامی
- وەرگێڕانی لە فارسییەوە: سەنگەر نازم و هیمداد حوسێن
- دیزاینی بەرگ: ئیبراهیم ساڵح
- چاپی یەکەم، هەولێر،٢٠١٨
- تیراژ: (١٠٠٠)دانە
- کلیلە وشەکان:بنەما، میتۆد، رەخنە، ئەدەب

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکاندا ژمارە(   )ی ساڵی ٢٠١٨ی دراوەتێ

امامی،نصر الله مبانی و روش های نقد ادبی تهران، نشر جامی ١٣٧٧. چاپ سوم:١٣٨٥ ISBN:964-5620-62-7

پێرست

بابەت	لاپەڕە
ئاماژەیەک بۆ ئەم وەرگێڕانە	١٥
بەشی یەکەم: ناساندنێکی گشتی	**١٩**
وشەی رەخنە	١٩
ڕەخنەی ئەدەبی و پێناسەی ئەدەب	٢٠
ئامانجەکانی ڕەخنەی ئەدەبی	٢٥
ڕێژەیی بوونی ڕەخنەی ئەدەبی	٣٥
گرنگی ڕەخنەی ئەدەبی	٣٦
ڕەشبینی سەبارەت بە ڕەخنەی ئەدەبی	٤٠
پەراوێزەکانی بەشی یەکەم	٤٣
بەشی دووەم: ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا	**٤٧**
لە ئێرانی کۆندا	٤٧
ڕەخنەی یادداشتنامەکان	٤٨
لباب الالباب	٥٠
تذکرة الشعراء	٥١
اتشکده اذر	٥٢
یادداشتنامەی نەسرئابادی	٥٣

توحفەی سامی و یادداشتنامەکانی دواتر................................ ٥٤
٢-ڕەخنەی نووسەران.. ٥٦
ترجمان البلاغة.. ٥٧
چهار مقاله(چوار گوتار).. ٥٨
قابووسنامە.. ٦٠
حدائق السحر... ٦١
المعجم.. ٦٢
بەهارستانی جامی... ٦٤
ڕەخنەی شاعیران.. ٦٥
پەراوێزەکانی بەشی دووەم.. ٦٨
بەشی سێیەم: شەپۆڵە نوێکان لە ڕەخنەی ئەدەبیی هاوچەرخی ئێراندا........ ٧١
گەڕانەوەی ئەدەبی و بیرۆکە نوێگەراکان..................................... ٧١
کۆڕ و کۆمەڵە ئەدەبییەکان... ٧٦
سەردەمی قاجار و دەسپێکی گۆڕانکاری ئەدەبی................................ ٧٧
گرنگترین هۆکارەکانی گەشەکردنی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی قاجار و مەشرووتەدا...... ٨٠
پێشەوایانی ڕەخنەی نوێ لە ئەدەبی ئێرانیدا.................................. ٨٥
ئاخوندزادە... ٨٥
موحەممەد تەقی بەهار(مەلیکولشوعەرا بەهار)................................ ٨٨

هەواڵنامەی کێڕ

فاتیمە سەییاح.. ٩٢
بەدیعولزەمان فروزانفەر.. ٩٥
عەبدولحوسێن زەڕین کوب... ٩٨
پەرویز ناتل خانلەری.. ١٠١
پەراوێزەکانی بەشی سێیەم.. ١٠٤
بەشی چوارەم: ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەبی عەرەبیدا...................... ١٠٩
١.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی جاهیلیدا..................................... ١١٠
٢.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئەمەویدا.................................... ١١٢
٣.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی عەبباسیدا..................................... ١١٥
٤.ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی عەرەبی.. ١٢٤
چەند کەسایەتییەکی هاوچەرخ لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا.......... ١٢٦
پەراوێزەکانی فەسڵی چوارەم.. ١٣٠
بەشی پێنجەم: ڕەخنەی ئەدەبی لە یۆنانی کۆن و ڕۆژئاوادا.. ١٣٥
ئەفلاتوون... ١٣٨
ئەرستۆ... ١٤٣
تێڕوانینەکانی ئەرستۆ لە ڕەخنەدا ١٤٦
ئەرستۆ و شێوە(فۆرم).. ١٤٧
ڕاستی و درۆ لە شیعر لە ڕوانگەی ئەرستۆدا................................. ١٤٨
ڕەخنەی ئەدەبی لەدوای ڕوخانی ئەسینا و زاڵبوونی ڕۆما.......... ١٥١

ڕەخنەی ئەدەبی لە چاخی ڕێنیسانسدا...١٦٢
ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی نۆزدەیەمدا..١٦٩
ڕەخنەی نوێ..١٧٧
دەسپێکی رەخنەی نوێ...١٧٧
لە ڕەخنەی پڕاکتیکی ڕیچاردزەوە تا ڕەخنەی نوێی ڕانسۆم.........١٨١
بنەماکانی ڕەخنەی نوێ...١٨٣
پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم...١٨٦
بەشی شەشەم: ڕەخنەی دەقەکان، یا ڕەخنەی دەقناسی................١٩٣
ڕەخنەی دەقەکان و بەرهەمە هاوچەرخەکان..١٩٤
کورتە مێژوو و پێشینەیەکی ڕەخنە و ساغکردنەوەی.........................١٩٥
گرنگی و پێویستی ڕەخنەی دەقەکان..٢٠٠
گۆڕانکاری و ساختەکاری لە دەقەکاندا..٢٠٣
مەرج و تایبەتمەندییەکانی ڕەخنەگری دەقەکان.................................٢٠٨
پرۆسەی ڕاستکردنەوەی دەقەکان...٢٠٩
پەراوێزەکانی بەشی شەشەم...٢١٨
بەشی حەوتەم: رەخنەی رەوشتگەرایی..٢٢٣
باسێکی گشتی دەربارەی پێشینەی ڕەخنەی رەوشتگەرایی............٢٢٣
بەهادانانە ڕەوشتییەکان لە ئەدەبدا..٢٢٥
ڕێژەیی بوونی ڕەوشت...٢٢٨
شێوازی ڕەخنەی ڕەوشتگەرا...٢٣٠

ڕەخنەی ڕەوشتی لە غەزەلێکی حافزدا..٢٣٥
پەراوێزەکانی بەشی حەوتەم...٢٤٠
بەشی هەشتەم: ڕەخنەی دەروونناسی ٢٤٣
پێناسە و باسێکی گشتی...٢٤٣
پێشینەی ڕەخنەی دەروونناسی..٢٤٥
فرۆید و ڕەخنەی دەروونناسی...٢٤٧
هەڵە تێگەیشتن و سنوردارییەکان...٢٤٨
فرۆید و ماهییەتی دەروون...٢٥١
هەست و نەست..٢٥٣
گرێیەکان لە پڕۆسەی دەرونشیکارییەکانی فرۆید دا..........................٢٥٥
گرێی ئۆدیپ..٢٥٧
گرێی ئیلکترا..٢٦١
یۆنگ و نەستی کۆ(دەستەجەمعی)...٢٦٢
خەون...٢٦٣
خەون و ئەفراندنی ئەدەبی..٢٦٦
خەون و لێکدانەوەی هونەری...٢٦٨
شیکردنەوە ڕەمزییەکان...٢٧٠
شیکردنەوە دەروونناسییەکان...٢٧٢
نموونەیەک لە ڕەخنە و شیکردنەوەی دەروونناسی.............................٢٧٤
نهێنی شەهرزاد..٢٧٤

هەولێرنامەی کتێب

شیکردنەوەی دەروونناسی (نهێنی شەهرزاد).................................٢٧٨
پەراوێزەکانی بەشی هەشتەم..٢٨٣
بەشی نۆیەم: ڕەخنەی مێژوویی- ژیاننامەیی..............................٢٨٩
پێگەی ڕەخنەی مێژوویی-ژیاننامەیی..٢٩٣
ڕەخنەی مێژوویی...٢٩٨
ڕوانینە تاکلایەنەکانی ڕەخنەی نوێ بەرامبەر بە ڕەخنەی مێژوویی
شێواز و تەکنیکی کار لە ڕەخنەی مێژووییدا....................................٣٠٦
ڕەخنەی مێژوویی لە غەزەلێکی حافز دا..٣٠٧
چەند تێبینییەکی هونەری...٣١٧
ڕوانینێکی سەربەخۆیانە بۆ ڕەخنەی ژیننامەیی ٣١٩
شیاویی و گونجاوییەکانی ڕەخنەی ژیننامەیی ٣٢٠
بەرهەڵستیکارانی ڕەخنەی ژیننامەیی...٣٢٢
لایەنگرانی ڕەخنەی ژیننامەیی...٣٢٦
ژیاننامە و ڕەخنەی ئەدەبی..٣٢٨
پەراوێزەکانی بەشی نۆیەم..٣٣٣
بەشی دەیەم: ڕەخنەی ئەفسانەیی..٣٣٩
چەمکی ئەفسانە...٣٣٩
ئەرک و ڕۆڵە بەراییەکان و مەرام و تایبەتمەندیی ئەفسانەکان.........٣٤٢
تەرزە سەرەتاییەکان یا شێوە میسالییەکان(ئارکی تایپەکان)..........٣٤٤
پێشینەی چەمکی تەرزە سەرەتاییەکان...٣٤٥

کتێبخانەی ئەلەکترۆنی

کۆنەست و تەرزە سەرەتاییەکان...٣٤٨
شیعرو ئەفسانە..٣٥٠
ڕەنگدانەوەی ئەفسانە لە شیعر و ئەدەبدا..٣٥٢
ئەرکەکانی ئەفسانە لە دنیای ئەمڕۆدا..٣٥٩
پرۆسەی ڕەخنەی ئەفسانەیی...٣٦٣
سەرنج و تێبینییە ئەفسانەییەکان لە (سێ هۆنراوە)دا.............................٣٦٥
کەموکورپییەکانی ڕەخنەی ئەفسانەیی..٣٧١
پەراوێزەکانی بەشی دەیەم..٣٧٣
بەشی یازدەیەم: رەخنەی فۆرمالیستی..٣٧٧
بنەماو دیدی فۆرمالیستەکان...٣٧٩
دەسپێکی بیروباوەڕە فۆرمالیستییەکان لە ڕەخنەی نوێدا..........................٣٨٢
چەمکی شێوە یا فۆرم...٣٨٤
پرۆسەی ڕەخنەی فۆرمالیستی..٣٨٨
ڕەخنە و شیکردنەوەی غەزەلێکی حافز..٣٩٣
شیکردنەوەیەکی فۆرمالیستیانە..٣٩٤
پەراوێزەکانی بەشی یازدەیەم...٤٠٦
بەشی دوازدەیەم: رەخنەی بنیاتگەری..٤٠٧
چەمکی گشتی بنیاتگەری...٤٠٧
فردیناد دی سۆسێر و بنیاتگەری..٤٠٩
زمان و ئاخاوتن(گوتن)..٤١٠

تیۆروانینی سوسێر و ئاماژەناسی..٤١٢
ئاستی سینکرۆنی و ئاستی دایکرۆنی...٤١٤
ئاستی ئاسۆیی و ئاستی ستوونی(تەوەری تەکنشینی و
تەوەری هاونشینی)...٤١٥
شیکردنەوەی ئەدەبی لە فۆرمالیزم یا بنیاتگەریدا...........................٤١٧
شیکردنەوەی بنیاتی شیعر و بەرهەمی ئەدەبی..............................٤١٨
بنیاتی زمانیی شیعر...٤٢٠
جۆرەکانی زمانی شیعر و باری دەلالەتی وشەکان...........................٤٢٢
هەڵبژاردنی وشەی شیعریی...٤٢٤
نموونە ئاوەزییەکانی شاعیر و هەڵبژاردنی وشەیی ٤٢٧
بنیاتی ڕێزمانی و شیکردنەوەی شیعر......................................٤٢٩
بنیاتی مۆسیقایی شیعر و ڕۆڵی دەنگەکان (فۆنیمەکان)....................٤٣٠
پەراوێزەکانی بەشی دوازدەیەم...٤٣٦
بەشی سێزدەیەم: هەڵوەشاندنەوەگەرایی.......................................٤٤١
چەمکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی...٤٤١
پێشینەی هەڵوەشاندنەوەگەرایی...٤٤٣
هەڵوەشاندنەوەگەرایی و دەرچوون لە بنیاتگەرایی...........................٤٤٥
هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بەرامبەریە دوانەییەکان (جیاوازییە
دوانەییەکان)..٤٤٧
هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە پرۆسەی شیکردنەوەدا...........................٤٥٤

هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بیروبۆچوونی نەیارانی.......................... ٤٥٧
پەراوێزەکانی بەشی سێزدەیەم.. ٤٦٠
بەشی چواردەیەم: هێرمۆنەتیک ٤٦٣
چەمکی هێرمۆنەتیک(راڤەکاری).. ٤٦٣
پێشینەی هێرمۆنەتیک.. ٤٦٥
ڕاڤەکردن و شیکردنەوە(تاویل و تفسیر).. ٤٦٧
ڕاڤەکاری لە سەدەکانی ناوەڕاست.. ٤٧٠
هێرمۆنەتیک لە سەدەی نۆزدەیەم و تیۆروانینی شلایەرماخەر......... ٤٧١
دیلتای و فراوانکردنی تیۆری شلایەرماخەر...................................... ٤٧٣
هێرمۆنەتیک لە سەدەی بیستەم و تیۆروانینە نوێترەکان..................... ٤٧٥
لە هایدگەرەوە تا گادامێر... ٤٧٧
(هیرش) و گەڕانەوە بۆ واتای کۆتایی... ٤٨٠
پۆڵ ڕیکۆر و میتۆدۆلۆژی هێرمۆنەتیک... ٤٨١
هێرمۆنەتیک لە تەرازووی ڕەخنەکاریدا... ٤٨٣
ڕاڤەکردنی هێرمۆنەتیکی و ڕەخنەی خوێنەر تەوەر............................. ٤٨٥
ڕۆڵان بارت و مەرگی نووسەر... ٤٨٧
پەراوێزەکانی بەشی چواردەیەم.. ٤٩٠
بەشی پازدەیەم: رەخنەی فێمینیستی... ٤٩٣
چەمکی فیمینیزم.. ٤٩٣
ئامانجی فیمینیستەکان... ٤٩٦

هەولێرنامەی کتێب

ڕەخنەی فیمینیستی لە ئەدەبدا...٤٩٨
ڕەخنەی فیمینیستی و زمانی ژنانە...٥٠١
شیعری فارسی و تێڕوانینی فیمینیستی..٥٠٥
پەراوێزەکانی فەسڵی پازدەیەم...٥٠٩
لیستی سەرچاوەکان...٥١٣
ژیاننامەی نووسەر د. نصرت الله امامی...٥٢٣
وەرگێڕەکان...٥٢٦

هەواڵنامەی کتێب

ئاماژەیەک بۆ ئەم وەرگێڕانە

بابەتی رەخنەی ئەدەبی بە رۆحی ئەدەبیاتی هەر نەتەوەیەک دادەنرێ. ئەمڕۆ ئەدەبیاتناسی هۆکارێکی گرنگی ناسینی قۆناغەکانی پێشکەوتنی هزرو کۆمەڵەکانە. تێکەڵاوی لق و ژانر و هونەرەکانی ئەدەب لەلایەک و تێکەڵاوی ئەدەبیات لەگەڵ زانستە مرۆڤایەتییەکانی تردا وردەکاری و کۆد ونهێنییەکانی دەقی ئەدەبی قورستر کردۆتەوە. بە تایبەتی رەخنەی ئەدەبی لەگەڵ فەلسەفە و کۆمەڵناسی و دەروونناسی وزمانناسی و....بۆیە ئەرکی رەخنەگری ئینسکلۆپییدیشی قورستر کردووە.

ئەم کتێبەی بەردەستتان هەوڵێکی ئەکادیمییە بۆ مێژووی رەخنە لە رۆژهەڵات وخستنەڕووی میتۆدەکانی رەخنەی ئەدەبیاتی رۆژئاوایی،کە بە هەموویانەوە مێژووی بیری مرۆڤایەتی تەواو دەکەن. ئەم کتێبە هەم بۆ ناوەندی رۆشنبیریی و ئەدەبیی کوردی و هەم بۆ خوێندکارانی بەشە ئەدەبییەکان بە هەموو ئاستەکانی خوێندنی زانکۆییەوە پێویستە و سوودمەند دەبێت.

لە ئەدەبیاتی کوردیدا بە داخەوە رەخنەی ئەدەبی نەیتوانیوە رووی راستەقینەو داهێنان و ستاتیکای دەقی ئەدەبی کوردی بەرجەستە

بکات،ئەمەش بێگومان نەبوونی شارەزایی و رۆشنبیریی رەخنەیی بووە لەو مەیدانەدا، بۆیە وەرگێڕانی ئەم جۆرە کتێبانە بە پێویست دەزانین چ بۆ ناوەندی ئەدەبی و چ بۆ خوێندکارانی بەشە ئەدەبییەکان تاوەکو شارەزایی لە مێژووی میتۆدەکانی رەخنەی ئەدەبی رۆژئاواییدا وەربگرن و دواتر لەسەر دەقی کوردی پراکتیزەی بکەن.

نووسەری ئەم کتێبە خۆی رەخنگرێکی دیار و ئوستادی زانکۆیە و ژمارەیەک کتێب و وتاری ئەکادیمی بڵاوکردۆتەوە،ئەم کتێبە سێ جار چاپکراوەتەوەو سەرچاوەیەکی باشە بۆ بواری مێژوو و رەخنەی ئەدەبی فارسی. دەمەوێ لێرەدا ئەوە راست بکەمەوە بەکارهێنانی (ئەدەبیاتی ئێرانی) پێوەندی بە سیتم و بیرکردنەوەی بنەماکانی دەوڵەتی ئێرانەوە هەیە لە هەمبەر نەتەوەکانی ئێرانەوە،وەکو کورد، بلوچ و عەرەب و ئازەری و ئەوانی دی، راستە کلتوری هاوبەش لە نێوانی نەتەوەکانی چیاکانی زاگرۆسەوە هەیە،بەڵام نکۆڵی لەوە ناکرێت کە هەریەکێک لەو میللەتانە زمان و کلتوری جیاوازی خۆیان هەیەو پێی دەناسرێنەوە. ئەدەبیاتی کوردی و...... لە ئێران هەیە، بۆیە ئەم زاراوەیە دەستکردی سیاسەتی داگیرکاری و سەپاندنی بە زۆرەملێیەو کپکردنی دەنگی نەتەوەکانی ترە لە ئاست فارس، کە کەمینەن.

هیوادارین، وەرگێڕانەکەمان جێگەی پەسەندی بێت..

هەولێر-٢٠١٨

پێشەکییەك بۆ چاپی دووەم

لە ساڵی ١٩٩٨ لەبەر پێویستیی خوێندکارانی بەشە ئەدەبییەکان و مکوڕیی هەندێ لە هاوکاران و پەلەی بەڕێز بڵاوکەرەوەی ئەم کتێبە ئاهەنگی بڵاوبوونەوەی کتێبی (بنەما و میتۆدەکانی رەخنەی ئەدەبی)م سازدا،خۆم دەمزانی کە بەهۆی خاڵی بوونی جێگەی هەندێ باس نوقرچم لێدەگرن،لە لایەکی دیکەوەش خۆم ئامادەکردبوو تا لە رەخنەکانی ئەهلی هونەریش سوود وەربگرم.

لە ماوەی تێپەڕبوونی چەند ساڵی نێوان چاپی یەکەم و دووەمی ئەم کتێبەدا گوتەو گرنگی پێدانی خوێندکاران و سەرجەم خوازیارانی ئەدەب و رەخنە،منیان خستە سەر ئەو بارەی، کە بۆ تەواوکردنی کە موکورتییەکان،زیاتر بە پەرۆش بم و ئێستا دڵخۆشم کە ئەو کارە تەواو بووەو ئەگەر هێشتا کێماسیشی تێدا مابێ،کە بێگومان هەیە،لە چاپ و پێداچوونەوەکانی ئاییندەدا چارەسەری دەکەم.

بنیادی کارەکەم لە چاپی دووەمی ئەم کتێبەدا بە سادەیی نووسیوە و ئەگەر دژواری و ناڕوونییەکیش لە بەش و بابەتەکاندا بەرچاودەکەوێ، ئەوە سروشتی بابەتەکە وایە، هەڵبەتە تێگەیشتنی ئەو شتانە پێویستی بە هەندێ لێبووردەییشەوە هەیە.

نصرالله امامی

بەهاری ٢٠٠٦ – زانکۆی شهید چمران

هەواڵنامەی کتێب

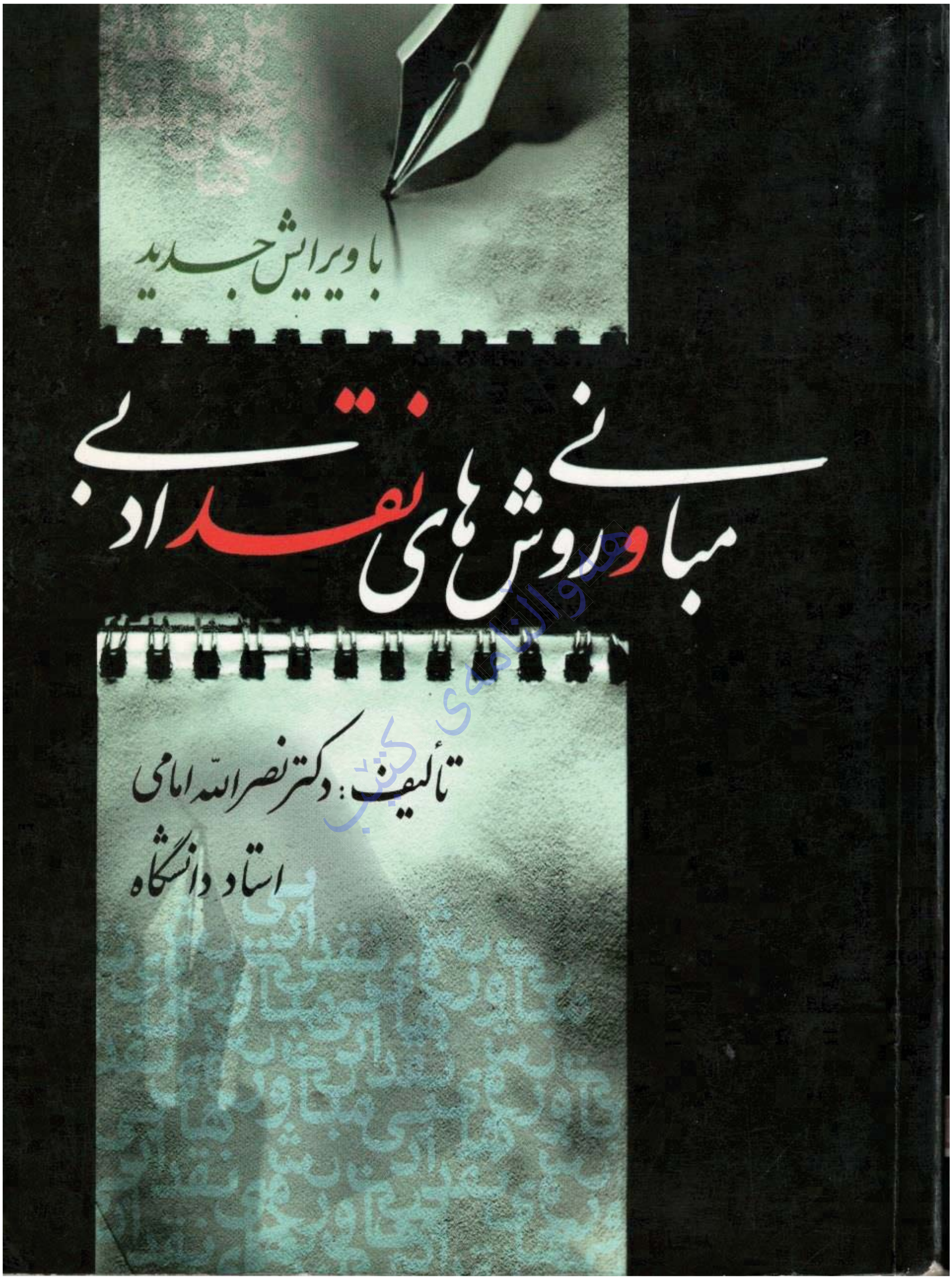
با ویرایش جدید
مبانی و روش های نقد ادبی
تألیف: دکتر نصرالله امامی
استاد دانشگاه

فەسڵی یەکەم

ناساندنێکی گشتی

وشەی ڕەخنە:

وشـــەی رەخنە(نقد) لە زمانی فارسـیدا چەند واتایەکی هەیە لەوانە: پارەی باو، پارەی نەختینە(بەرامبەر بە قەرز) ، هەڵبژاردنی بێخەوش و چاکی هەر شـــتێک، هەڵســـەنگاندن و پێوانەکردن، لە مەحەک دان، نیشاندانی چاکی و خراپی و هەڵبژاردنی باشترین و نایابترین.

وشـــەی ڕەخنەلێگرتن(انتقـاد)یش هەنـدێجـار وەکو هـاوواتـای ڕەخنە(نقد) بەکاردێت، بەڵام لە عورف و بەکارهێنانی باوی زماندا جیاوازییەکی هەســـتپێکراو لەنێوان ڕەخنە و ڕەخنەلێگرتن بەرچاو دەکەوێت، واتە ڕەخنەلێگرتن زۆربەی کات بۆ واتای خســـتنەڕووی کێماســـییەکانی شـــتێک یا ڕەخنەگرتن لە لەکارێک یا کەســـێک دەهێنرێتەوە، لەکاتێکدا بەشـــێوەیەکی گشـــتی ڕەخنە لەم جۆرە واتایە

هەواڵنامەی کتێب

داخراو و سنوورداره بەکار ناهێنن و لە واتای هەڵسەنگاندنی شتەکان و بەرهەمە هزری و فیکری و هونەری و کلتورییەکان سوودی لێ وەردەگرن. شایەنی وتنە کە وشەی ڕەخنەگرتنیش هەندێجار لە واتا بەربڵاوەکەی خۆیدا بەکاردەهێنرێت و لە بارودۆخێکی وەها دایە، کە ڕەخنە و ڕەخنەگرتن وەکو هاوواتای یەکتر لەگەڵ یەکتریدا دەهێنرێنەوە.

هەر دوو وشەی عەرەبی ڕەخنە(نقد) و ڕەخنەگرتن(انتقاد) هاوتای وشەی ئینگلیزی(Criticism)ن. وشەی ناوبراویش لە زمانی ئینگلیزیدا لەڕووی بەکارهێنانەوە حاڵەتێکی هاوشێوە و لێکچووی لەگەڵ وشە بەرامبەرەکانی لە زمانی فارسیدا هەیە، واتە هەندێجار واتایەکی سنووردار و هەندێجاریش واتایەکی بەربڵاو لەخۆ دەگرێت.

ئەو کەسەی، کە کاری ڕەخنە دەکات بە ڕەخنەگر(ناقد) یا ڕەخنەکار(منتقد) ناودەبردرێت، وشەی (نقاد)، کە شێوەیەکی زێدەڕۆیی ئامێز یا چەمکی پیشەیی (ڕەخنەگر)ی هەیە کەمتر بەکار دەهێنرێت، بەڵام بەکارهێنانی وشەی(ڕەخنەکار) شیاو نییە.

ڕەخنەی ئەدەبی و پێناسەی ئەدەب

بۆ پێناسەی ڕەخنەی ئەدەبی سەرەتا پێویستە پێناسەیەک، هەرچەندە ڕێژەییش بێت دەربارەی ئەدەب بەدەستەوە بدرێت، یەکێک لە باوترین ئەو پێناسانەی کە بۆ ئەدەبیان هێناوەتەوە بریتییە لە: (کۆمەڵە بەرهەمێکی نووسراوە کە بەرزترین و چاکترین بیرۆکە و

هەولێرنامەی کتێب

خەیاڵەکانی لە بڵندترین و چاکترین شـــێوەدا دەربریبێت)[1] بەڵام ئەم پێناسەیە سەرەڕای ناوبانگ و بەربڵاوییەکەی کەمێک مایەی تێڕامانە، چونکە بێگومـان بەرهەمی نووســـراویش هەن، کە ڕەنگـدەرەوەی پوکـاوەترین دەرخســـتەکـانی بیرکردنەوەو ڕەفتـاری مرۆڤەکـان یـا کۆمەڵگا بێ کلتور و هەندێجار کلتور لاوازەکانن و لەگەڵ ئەمەدا لە ڕیزی ئەدەبدا هەژمار دەکرێن.

هەروەها یەکێک لەو پێناســـانەی، کە بۆ ئەدەبیان کردووە ئەوەیە، کە ئەدەب چالاکییەکی زەوقی و بەرجەستەکردنێکی بیر و هەستەکانی مرۆڤە، و هەندێجار دەوترێت ئەدەب ئیلهام و ســـروشـــێکە لەبارەی سروشت و ژیانی مرۆڤە[2].

دەربارەی ئەدەب دەتوانرێت چەند پێناســـەیەکی دیکە بخرێتەروو، کە زۆربەی کات زەوقی و هەنـدێجاریش خوازەیین(تمثیلی)، ئەمەش خۆی لەخۆیدا ســـەلمێنەری ئەوەیە، کە ئەدەب لە ڕەهەند و لایەنی جیـاوازەوە پێنـاســـەگەلی زۆر هەڵـدەگرێـت، لە ڕوێکی دیکەوە جۆراوجۆری ئەم پێناســـانە ڕەنگدانەوەی ئەم بابەتەیە، کە ئەدەب بوارێکی بەربڵاوی هەیە و لە یەک پێنـاســـەدا جێگەی نـابێتەوە و تەنانەت لەبەر ئەو هۆیەشـــەوە دەوترێت، کە هەوڵدان بە مەبەســـتی بەدەســـتهێنانی پێناســـەیەکی گشـتگیر و ســـەراپا بۆ ئەدەب هێندە بە شـــتێکی گرنگ و پێویســـت ناکەوێتە بەر چاوانەوە[3]، چونکە واتای ئەدەب و چەمکی عەقڵیی ئەدەب بۆ کەسانێک، کە سەروکاریان لەگەڵ

بەرهەمی شـاعیران و نووسـەراندا هەیە، یا سـوود لەم بەرهەمانە وەردەگرن شـتێکی شـاراوە نییە[٤]، لە ڕوویێکی دیکەوە ئەگەر لە پێناسـەی ئەدەبدا بۆچوونی جیاواز هەبێت ئەوا لە ماهیەتی ئەدەبدا هیچ جیـاوازییەک بوونی نییە، چونکە نزیکـایەتی و لێکچوون و هاوبەشـییەکان لەناو بەرهەمگەلێکی بەرجەسـتەی وەک شـانامەی فیردەوسـی و ئیلیادە و ئۆدیسـای هۆمیرۆس و بەهەشـتی ونبووی میلتۆن و کۆمێـدیـای یەزدانی دانتی مـایەی نکۆڵی لێکردن نییە و جیاوازی بیر و زمان و پەیوەندیی و وابەسـتەییە شـوێنییەکان نەیتوانیوە تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی ئەم بەرهەمانە لەناو ببات[٥].

خاڵی دیار لێرەدا ئەوەیە کە بەرهەمە ئەدەبییەکان لە بەهای خۆیاندا قەرزارباری نووسینی باڵا و ڕەسەنایەتی ناوەرۆک و پەیام و ڕەهەندە ئیسـتاتیکییەکان و قابیلیەتە هونەرییەکانن، ئەم بەرهەمانە دەتوانن لە ڕووبەرێکی بەربڵاوی ژانر و بەشـە جۆراوجۆرەکان دەربکەون کە بریتین لە: بەرهەم و شـیعرە داسـتانییەکان، لیریکی، ئەفسـانەیی، ڕۆمان، کورتە چیرۆک و هاوشێوەی ئەمانە[٦].

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەب وەرگیراوە و سـەرەکیترین بـابەتی ئەدەبیش پێکـدەهێنێـت، ئەگەرچی ڕەخنەی ئەدەبی لە چەمکە تـایبەتییەکەی خۆیـدا بەهۆی تێکەڵاوی لەگەڵ ڕەهەنـدە هونەری و زەوقییەکان ناتوانرێت وەکو زانین یا زانستێک دابنرێت، بەڵام بێگومان بە جۆرە(زانینێکی ئەدەبی)[٧] هەژمار دەکرێت، چونکە خاوەنی بنەما و

پۆلێن بەندی تایبەتە و زاراوە و دەربڕینگەلی تایبەتی خۆی هەیە و تێگەیشتنە لۆژیکی و ڕوونکردنەوە بەڵگەدارەکان گرنگییەکی زۆریان تێیدا هەیە.

ڕەخنەی ئەدەبی بەپێچەوانەی ئەوەی کە لە هەندێک لە بەرهەم و نووسینە ڕۆژنامەوانییەکان دەبینرێت، نە ستایشکردنە، نە داشۆرین، بەڵکو چالاکییەکە لەسەر خوێندنەوەیکی زیرەکانەی بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکان و وەسفکردن و شیکردنەوەی ڕەهەندە جیاوازەکانی ئەم بەرهەمانە بونیاتنراوە. چالاکییەکی لەم جۆرەش هەڵبەتە بە پشتیوانی ناسینی تایبەتمەندییە هونەرییەکان و شارەزایی و ڕۆشنبیری و چێژی ڕەخنەگر فەراهەم دەبێت.

لە ڕەخنەی ئەدەبیدا – زۆربەی کات نەک هەموو کات- ڕەخنەگر یا ڕەخنەکار بە داوەریکار دانانێن، بەڵکو ئەو خۆی بە داوەری یا شیکردنەوە هەڵدەستێت، پێویستە ئەوە بزانرێت کە ئارەزووی بۆ شیکردنەوە و داوەری کردن و هەڵسەنگاندن چالاکی و توانستێکی زگماکە لە سروشتی مرۆڤدا و مرۆڤ لە هەوەڵین مانگەکانی لەدایکبوونیدا خاوەنی جۆرە درککردن و هێزێکی شیکردنەوە و داوەرییە، هەر ئەوەی کە منداڵ بە بیستنی دەنگێکی خۆش دڵخۆش دەبێت و بە دەنگێکی ناخۆش دەکەوێتە ترس و تۆقینەوە ئەوا جۆرە شیکردنەوە و داوەریکردنێک لەبارەی دیارەدەیەکی دەرەکی لە خۆیدا دەردەخات و ئەم بارودۆخە وردە وردە لەودا بەهێز دەبێت تا ئەو

کاتەی کە شـــیکردنەوە و داوەرییەکانی لە قۆناغگەلێکی چاکتر و گرنگتر دەردەکەوێت.

لە تیۆرە نوێکانی ئەدەبی بە تایبەت بونیاتگەرەکانی ئەوروپا و ئەمریکا و لە بیری کەســـانی وەک (ڕۆلان بارت)ی زمانەوان و ڕەخنەگری فەڕەنسی و نورترۆپ فرای ڕەخنەگری ئەمریکی، هەروەها تێڕوانینە هێرمۆنەتیکییەکان بۆ بەرهەمە ئەدەبییەکان کە لەبەشـــەکانی داهاتوودا دێینە سەریان، ئەرکی ڕەخنەگر لە شیکردنەوە یا نیشاندانی خوێندنەوەیەکی تایبەت بۆ دەقەکە چڕ دەبێتەوە تا ئەو شـــوێنەی کە هەروەکو بارت دەڵێت:(ڕەخنە گەر بیەوێت شـــۆڕشـــگێڕانە بێت، پێویستی بە داوەری کردن نییە)[8].

ئەوەی لە شـــیکردنەوە و لێکدانەوەی ئەم ڕەخنەگرانە و تێڕوانینە(دەق جەمسەر) و (خوێنەر جەمسەر)ەکەیان خراوەتەڕوو لە خودی خۆیدا خاڵی نییە لە ڕەخنە و کەموکوڕییە واقیعییەکان، چونکە ئەوان بە گشـــت بانگەواز و داواکارییەکان بۆ خۆلادان و هەڵاتن لە داوەریکردن و تۆمەتبارکردنی ڕەخنەگرانی نەریتی بە کۆت و بەندکردن و نیشـــاندانیان لە پێگەی پۆلیســـی ئەدەبیدا خۆیشـــیان نەیانتوانیوە خۆیان لە ڕاڕایی داوەریکردن دەرباز بکەن، بەتایبەت ڕەتکردنەوەی تێڕوانینەکانی دیکە لە بیری ئەم ڕەخنەگرانەدا خۆی لە خۆیدا جۆرە داوەریکردنێکە[9] و کارەکەیان زیاتر لە بارودۆخی دوژمنانی فەلســـەفە دەچێت کە نەیاندەزانی دوژمنایەتیکردن لەگەڵ

فەلسەفەدا خۆی لەخۆیدا جۆرێکە لە فەلسەفەگەرایی یا بە دەربڕینە ناسراوەکە فەلسەفاندنە، بەڵام لە تەک هەموو ئەمانە تێڕامانی ئەم ڕەخنەگرانە لەنیشاندانی گۆشە پەنهانەکانی دەق و توێکاری و شیکردنەوەی دەق بۆتە بەشێکی جیاوی توند و قاییم لە مێژووی ڕەخنەی نوێدا.

ئامانجەکانی ڕەخنەی ئەدەبی

سەبارەت بە ڕەخنەی ئەدەبی لە واتا کلاسیکییەکەیدا دەتوانرێت ژمارەیەک ئەرک و ئامانج بخرێتەڕوو کە لە پێکەوە پانتایی بەربڵاوی بەکارهێنانی ڕەخنەی ئەدەبی نیشان دەدەن. ئەم پانتاییە لە ڕەخنەی دەقەکان، کە جۆرە چاڵاکییەکی بەرایییە ،لە ڕەخنەی ئەدەبیدا دەست پێدەکات و تا شیکردنەوە و هەندێجاریش داوەریکردنی بەرهەمە ئەدەبییەکان کە لوتکەی کارەکەیە بەردەوامی دەبێت، لەم نێوانەدا باسە تیۆرییەکانی وەک ماهیەت و گرنگی ئەدەب و ئەو مەرامەیشی کە ئەدەب لەبەرچاوی دەگرێت بەشێک لە قەڵەمڕەوی بابەتی ڕەخنە پێک دەهێنێت.

گشتیترین و سەرەکیترین ئامانجەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە تێڕوانینە تەقلیدیەکەیدا، لە دوای باسە بەرایییەکان و ڕەخنەی دەقەکان بەتەواوەتی ئەم لایەنانەی خوارەوەن:

1. خستنەڕوو و شیکردنەوە و هەندێجار ڕاڤەکردن.

2. بەراوردکردن و بەهادانان.

3. نیشاندانی ڕەهەندە لۆژیکی و ڕوونکردنەوەییەکان.

سەرنجدان لەم ئامانجانە دەبێتە هۆی ئەوەی پرۆسەی ڕەخنە بارودۆخێکی ناتەواو و نەزۆک لەخۆ نەگرێت و دوور بێت لەو شیکردنەوە و بەهادانانە گشتی و لێلانەی ، کە هەندێجار ڕاستەوخۆ لەسەر سەلیقە تاکەکەسی و بەبێ بەڵگە و پاساوی ماقوڵ بنیات دەنرێن[١٠].

خستنەڕوو و شیکردنەوە

بەڵگەکاری ڕوونکردنەوە **بەرواردکردن و بەهادانان**

هەواڵنامەی کتێب

ئامانجی سیانەیی ڕەخنەی ئەدەبی

١. خستنەڕوو و شیکردنەوە:

خستنەڕوو و شیکردنەوە و پەسنکردنی بەرهەمی ئەدەبی بەشێکی گەورەی کاری ڕەخنە پێکدەهێنێت، چونکە لەپێش هەڵسەنگاندنی هەر بەرهەمێک پێویستە بەرهەمەکە بە شێوەیەکی دروست خستنەڕوو و شیکردنەوەی بۆ بکرێت، بە دەربڕینێکی دیکە دەبێت بتوانین هەر بەرهەمێک لە پێگە و چەمکی دروستی خۆیدا درک بکەین و تەنیا لەو ڕێگەیەوەیە، کە دەتوانین لە ئاستی پێوانەکردندا باشتر لە خراپتر بناسینەوە یا لە ئاستی لێکدانەوەدا ڕەهەندە نادیارەکانی بەرهەمی ئەدەبی بۆ خوێنەری ڕەخنە ئاشکرا بکەین.

کاتێک کە ڕەخنەگر بە وەسفکردنی بەرهەمێک هەڵدەستێت ئەوا کارەکەی بەو مانایە نییە، کە بەشێوەیەکی ڕەها سەرکەوتوو بووە لە ناساندن و شیکردنەوە و خستنەڕووی ئەو بەرهەمە ، ئەم شیکردنەوەیە لەڕاستیدا تێڕوانینی ڕەخنەگرە لە ڕەهەند و لایەنێکی بەرهەمەکەدا، لەبەرئەوە وەسفکردنی ئەو ناتوانێت پەسنکردن یا شیکردنەوەی ڕەخنەگرێکی دیکە بەشێوەیەکی گشتی پووچەڵ بکاتەوە و لێرەدا بەشێوەیەکی بنەڕەتیانە دیدگاو خوێندنەوە جۆراوجۆرەکان پوچەڵکەرەوەی یەکتر نین، چونکە ڕەخنەگرێکی دیکە دەتوانێت بەرهەمەکە بە وردبوونەوە لە چەند و لایەنێکی تازەتر یا جیاوازتر دەربخات و وەسف بکات و ئاشکرایە، کە ئەگەر لە پرۆسەیەکی لەم

جۆرەدا بەڵگەهێنانەوە، یا شـــیکردنەوە و ڕاڤەکارییەکیش دێتەکایەوە، ئەوا ئەو بەڵگەهێنانەوەش نیشاندەری بەهادانانە تایبەتەکانە لە دیدگای هەمان ڕەخنەگرەوە و تەنانەت ئەگەر تێڕوانینی بەهادانانی ڕەخنەی تەقلیدیش وەلا بنێین،هەمدیســان لە لێکدانەوە ڕەخنەییەکان(تەنانەت لە پێشـــکەوتووترین لێکدانەوە ڕەخنەییەکاندا) جۆرە هەڵســـەنگاندنێکی لۆژیکی بەشێوەیەکی شاراوە دەخرێتەڕوو.

لێرەدا پێویســتە ســەرنج لەوە بدرێت، کە شــیکردنەوە و ڕەخنەی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی چوونە نــاو خوێنـدنەوەیەکی وردی ئەو دەقەیە، ئەم کارە جۆرە هەوڵ و کۆشـــشـــێکی پیشـــەییە لەلایەن ڕەخنەگرانی ئەدەبی و خوێندکاران و خۆتەرخانکەرانی ئەدەب، چونکە خوێنەرانی ئاســـایی دەقە ئەدەبییەکان زیاتر لە هەر شـــتێک بەدوای بەدەســـهێنانی چێژن لە خوێندنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا و کارێکی ئەوتۆیان بە شیکردنەوە و لێکدانەوە وردەکانەوە نییە[١١].

٢.هەڵسەنگاندنی بەرهەمە ئەدەبییەکان:

هەڵســەنگاندن لە ڕەخنەدا بە کۆمەکی ئەزموونگەرییەکانی ڕەخنەگر دێتەکـایەوە و ئەم کـارە تەنیـا لەدوای قوڵبوونەوە لە بەرهەمە ئەدەبییەکـان بە هەوڵـێکی فیـکری داهـێنەرانە و گەڕانەوە بۆ ئەزموونەکانی ڕابردوو و پێوانە و بەراوردکردنی نموونە ئەدەبییەکان لەگەڵ یەکتریـدا بەدەســـــت دێت، بەراوردکردن و بەرامبەرکردنی ڕەخنەگر قەرزاربارى خوێندنەوە ودەسکەوتەکانی پێشـینی ڕەخنەگرە

و بەم هۆیەوە هەرچەندە بازنەی خوێندنەوەی ڕەخنەگر فراوانتر بێت ئەوا لەکارەکەی خۆیدا سەرکەوتووتر دەبێت،ڕەخنەگر دەتوانێت بە لێکۆڵینەوە لە بەرهەمگەلێک، کە هاوسەردەمی بەرهەمێکی تایبەتن، یا بە کۆمەکی بەرهەمگەلێک، کە پێش ئەو بەرهەمە هاتوونەتەکایەوە دەست بباتە بۆ جۆرە شیکردنەوە و بەراوردکردن و هەڵسەنگاندنێکی ورد و لەم بارودۆخەدا کارەکەی بۆ خوێنەرانی ڕەخنە بەشێوەیەکی توندوتۆڵ خۆی دەنوێنێت و مایەی پەسەندکردن دەبێت، بۆ نموونە لە شیعری فارسیدا بەرامبەرکردنی (گشتاسب نامە)ی دەقیقی لەگەڵ شانامەی فیردەوسی دەتوانێت هاوکاری هەڵسەنگاندن و داوەریکردنی ئێمە دەربارەی هەر یەکێک لەم دوو بەرهەمە بکات و بەهێزی بکات[١٢].

بۆ درککردنێکی چاکتری ئەوەی وترا، پێویستە ئەوە ڕوونبکرێتەوە، کە دەقیقی یەکێکە لە شاعیرانی غەزەلنووسی سەردەمی سامانی، ئەو کەمێک پێش فیردەوسی و پێدەچێت بەشێوەیەکی ڕێکەوت و بەپشت بەستن بە بارودۆخەکانی سەردەم، کە پاڵپشتی ڕووکردنە داستان و ڕەهەندە میللییەکانی دەکرد هەڵسابێت بە هۆنینەوەی شانامە و لەدوای هۆنینەوەی بەشێک لێی کۆچی دوایی کرد، فیردەوسیش ماوەیەک دوای ئەو دەستی بە هۆنینەوەی شانامە کرد و لە کرۆکی هۆنینەوەی بەرهەمە گەورەکەی خۆی نزیکەی هەزار دێڕی هۆنراوەکەی دەقیقی، کە دەربارەی پەیدابوونی زەردەشت و حوکمڕانی گشتاسبە خستە ناو شانامەکەی خۆی و بەم شێوەیە،

توانای بەرامبەرکردنی نێوان دوو دەقی داستانی و هەڵسەنگاندنیانی فەراهەمکرد.

هۆنینەوەی شانامەی دەقیقی لەسەر بنەمای شانامەی ئەبو مەنسووری، کە بە تەواوترین شانامەی پەخشانی دادەنرێت[١٣] هاتۆتەکایەوە و بێگومان شێوازی کارەکەی دەقیقیش کوالیتییەکی نزمی نییە، بەڵام لەنێوان شێوازی دەقیقی و شێوازی فیردەوسیدا جیاوازییەکی زۆر بەرچاو دەکەوێت. تێگەیشتنی ئەم جیاوازییانە و لە کۆتاییدا داوەریکردن دەربارەی هەردوو بەرهەمەکە بە پشتیوانی و کۆمەکی هاوسەنگیکردنێک لەبارەی ڕەهەندە جیاوازەکانیان شتێکی زۆر چاک و بەرهەمدار دەبێت.

هەڵسەنگاندن لەڕێگەی هاوسەنگیکردنی دوو بەرهەمدا

ئێستا بە وردبوونەوە لەوەی، کە وترا کاری دەقیقی و فیردەوسی لە هۆنینەوەی شانامە لەگەڵ یەکتریدا بەراورد دەکەین:

1. دەقیقی لە هۆنینەوەی شانامەکەی خۆیدا بەشێوەیەکی تەواو خۆی ڕادەستی سەرچاوە و کانگای ڕەسەنی کارەکە ، واتە دەقە پەخشانییەکانی شانامە کردووە و لە داهێنان و هەڵسوکەوت و بلیمەتی شاعیرانەی خۆی بەو شێوەیەی کە بارتەقای بەرهەمێکی داستانی بێت سوودێکی ئەوتۆی وەرنەگرتووە و هەندێجار لەسەر بنەمای هەندێک بەڵگە ڕێک دەربڕینگەلێکی هاوشێوەی دەقە ئۆرجیناڵەکەی هۆنیوەتەوە.

2. کاری دەقیقی لە بەرامبەرکردن لەگەڵ شـــانامەی فیردەوســـی لەڕووی ڕەهەندە وەســفی و زەمینەکانی وێنەکێشــان و هێزی خەیاڵکردن لاوازترە.

3. شـــیعرەکانی دەقیقی لەڕووی بەرفراوانی و وردەکارییەوە کە زۆربەی کات لە بەرهەمە داســـتانییەکاندا بۆ هێنانەکایەوەی کاریگەرییەکی زیاتر چاوەڕوان دەکرێت بێبەشــە بەشــێوەیەک کە کۆڕی بەزم و ڕەزم و گفتوگۆ و گێڕانەوەکــان بە مەبەستێکی کورت و هەندێجار لە یەک تا سێ چوار دێڕ تەواو دەبن، نموونەیەک لەم کورتبێژییە ئەو بەیتەی خوارەوەیە:

در گنج بگشاد و روزی بداد   بزد نای رویین بنه بر نهاد

یا وەسـفکردنی مەیدانەکانی جەنگ وەها کورت و بەپەلەپەلە کە لە حاڵەتە وەسفی و هونەرییە تایبەتەکانی داستانەکان دەچێتە دەرەوە و بەجۆرە ڕاپۆرت و چیرۆکێکی وشـــک دەچێت و تەنانەت لە هەندێک بواردا لەڕووی کارتێکردنی داســـتانییەوە لاوازە، لەکاتێکدا لەڕووی خستنەڕووی شیعریدا سست و لاواز نییە[١٤].

4. فیردەوســـی لە کرۆکی کارەکە و ئەو بۆشـــاییانەی، کە دێتە پێشــەوە ناوەرۆکی جیاواز و خستنەڕووی لایەنە فەلسـەفی و ڕەوشـــتییەکان دەئاخنێتە ناو کارەکە، لەکاتێکدا، کە (دەقیقی) خۆی لەم کارە داهێنەرانە بێبەشکردووە.

5. لە بەرهەمەکەی (دەقیقی)دا جۆراوجۆرییەک کە شایستەی هۆنراوەیەکی داستانی بێت نابینرێت و لەبەر ئەم هۆیە تەکنیکی ئەو لە وەسفکردنی پاڵەوانان و هێنانەوەی وشە و دەربڕینەکان دووچاری دوبارەکردنەوە ناهونەرییەکان دەبێت، شایەنی گوتنە، کە دووبارەکردنەوە لە بەرهەمە داستانییە بەرزەکاندا خاسیەت و شێوازێکی خۆ لێلانەدراوە، بەڵام لەم بارودۆخێکی لەم جۆرەدا زیرەکی و هونەرمەندێتییەکانی شاعیر دەتوانێت ڕەنگ و بۆی وەڕزبوون لەم لایەنە دووربخاتەوە، بۆ نموونە دەزانین، کە دوپاتکردنەوە بە یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی شانامەی فیردەوسی دادەنرێت، بەڵام فیردەوسی هەوڵیداوە تا قسە دووبارەکان و چەندبارەکان بە باڵادەستی زمانی و توانستە جۆراوجۆرەکان لەگەڵ یەکتردا تێکەڵاو بکات بەشێوەیەک کە هیچ پارچەیەک لە وشەکانی ئەو بەشێوەیەکی دووبارە و بێزارکەر خۆی نەنوێنێت[١٥].

ئێستا ئەو پرسیارە دێتە پێشەوە، کە ئایا بەرهەمە ئەدەبییە بەرزەکان و شاکارەکان چۆن بوونەتە پێوەر بۆ هەڵسەنگاندن و بەهادانانەکان؟ وەڵامەکەی ئەوەیە، کە ئەم بەرهەمانە (بە هۆی هاودەنگی و کۆدەنگییەکی گشتی ماوەیەکی دورودرێژ)[١٦] بوونەتە پێوەرێک بۆ هەڵسەنگاندنە ڕەخنەییەکان و ئەم هەڵبژاردنە، کە

بەرهەمی تێپەڕینی کات و پالفتەیی و بێژینگی قۆناغ و وەچە جیاوازەکانە شێوەیەکی تەواو سروشتی و سەربەخۆی هەبووە.

لە کۆتاییدا پێویستە ئەوە بگوترێت، کە لە دووڕیانی هاوسەنگیکردنی بەرهەمە ئەدەبییەکان لەگەڵ یەکتردا دەتوانرێت دوو بەرهەم یا چەند بەرهەمێکی یەک نووسەریش لە ڕێگەی بەرامبەرکردنیان و بە سەرنجدان لە نموونە هاوشێوەکان بخرێتە بواری شیکردنەوە و هەڵسەنگاندن و لەم ڕێگەیشەوە دەتوانرێت ڕەوتی گۆڕانی داهێنەرانە و دینامیکی، یا دابەزین و داڕووخانی کاری شاعیر درک بکرێت.

٣.بەڵگەکاری و ڕوونکردنەوە

دەبێت ئەوە قبووڵ بکرێت، کە دەتوانرێت بابەتە ئەدەبییەکان بەشێوەیەکی لۆژیکی بخرێتە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە، چونکە داوەریکردنە ئەدەبییەکان سەداسەد شتگەلێکی چێژ و سەلیقەیی نین، لە داوەریکردندا سەبارەت بە بەرهەمێکی ئەدەبیی ناتوانرێت هاوشێوەی قسەکردن و نیشاندانی بۆچوون دەربارەی جۆرە خۆراکێک یا خواردنەوەیەکی تایبەت کار بکرێت، ئێمە دەبێت بتوانین بۆ تێگەیشتنە ئەدەبی و ڕەخنەییەکانی خۆمان چەند بەڵگەیەک بخەینەڕوو، کاتێک کە دەرەقەتی دەرخستن و چەسپاندنی بەڵگە هاتین، ئەوسا دەتوانین ئومێدەوار بین، کە خۆمان و کەسانی دیکەمان قایل کردووە[١٧].

پێویستە باسە ڕوونکردنەوەیی و بەڵگەکارییەکان(توجیهی و استدلالی) لە سنووری ڕەخنەدا بەشێوەیەکی شارەزایانە و زیرەکانە بخرێتەڕوو، چونکە هاوشێوەی ئەم جۆرە باس و گفتوگۆیانە دەتوانن بە ئاسانی لە سنووری ئەدەبدا بچنە دەرەوە و بچنە ناو گوتارە سیاسی و ئەخلاقی و ئایدۆلۆژییەکانەوە و لەکۆتاییدا ئەم گوتارانە ڕەخنەی ئەدەبی بەرەو لای خۆیان کێش بکەن و بەها ئەدەبی و هونەرییەکان بخەنە پەراوێزەوە، لە بارودۆخێکی لەم جۆرەدا بەرهەمە ئەدەبییەکان لەسەر بنەمای بارودۆخە تایبەت و داخراوەکان دەچنە ژێر هەڵسەنگاندنەوە و ڕەهەندی ئەدەبی و هونەری بەرهەمەکە، کە پێویستە لەپێش هەر شتێکەوە سەرنجی لێبدرێت، شوێن و پێگەیەکی لاوەکی و پەراوێزیی وەردەگرێت.

بەڵگەهێنانەوە بۆ نیشاندانی بەرزتری یا نزمتری هەر بەرهەمێکی ئەدەبی دەبێت بنەما و ئامرازەکانی خۆی لە خودی بەرهەمەکەوە وەدەست بخات و ئەم خاڵە نیشاندەری جەختکردنەوەیەکە، کە لە ڕەخنەی نوێدا بە بەرهەمی ئەدەبی دەدرێت، بەڵام بێگومان بۆ سوودوەرگرتن لە تێبینییە دەرەکی و دەوروبەرییەکان بەمەبەستی تێگەیشتنە ڕەخنەییەکان دەتوانرێت سوود لە زانیاری و هۆشیارییە پەراوێزییەکانیش وەربگیرێت، ئەم تێبینی و زانیارییانە دەتوانن لە سەر تێگەیشتنەکانی ڕەخنەگر و بەڵگەکانی تا ئەندازەیەک پاڵپشتیکەر-(نەوەک یەکلاکەرەوە)بن.

بەڵگەهێنانەوە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا شێوەیەکی تەواو ڕێژەیی هەیە، چونکە وەکو ئەوەی پێشتریش بە جۆرێک لە جۆرەکان ئاماژەی پێکرا،هەر بەڵگەهێنانەوەیەک، کە لەلایەن ڕەخنەگرەوە نیشان دەدەرێت پێوەندی بە ڕوانین و تێگەیشتنی تایبەتی ئەو لەگەڵ بەرهەمەکەوە هەیە، بۆ نموونە، بەڵگەهێنانەوەیەک، کە ڕەخنەگری دەروونناس لە لێکدانەوەی بەرهەمی ئەدەبیدا هەیەتی دەتوانێت لەگەڵ ئەوەی، کە لەلایەن ڕەخنەگری ڕەوشتگەرا، یا ئەفسانەناس یا زمانناس دەخرێتەڕوو جیاواز بێت و لەهەمان کاتدا دژیەکییەکیش لەم نێوانەدا بەرچاو نەکەوێت.

ڕێژەیی بوونی ڕەخنەی ئەدەبی

هیچ ڕەخنەیەک ناتوانێت شێوەیەکی ڕەها و سەدا سەدی هەبێت، چونکە ڕەخنەگرانی ئەدەبی دەشێ بە سەرنجدان لە بارودۆخ و زەمینەی تێگەیشتنی خۆیان بۆ بەرهەمەکە و هەروەها بە ئاوڕدانەوە لە کات، هەروەها لەو بەرهەمانەشی کە دواتر دەخولقێنرێن تێڕوانین و لێکدانەوەیەکی دووبارەیان سەبارەت بە بەرهەمە ئەدەبییەکان هەبێت، بە دەربڕینێکی سادەتر ڕەخنەی هیچ بەرهەمێک بۆ یەک جار و بۆ هەمیشە شکڵ ناگرێت و بەرهەمە ئەدەبییەکان هاوتەک لەگەڵ گۆڕانە کۆمەڵایەتی و کلتوری و سیاسی و هونەرییەکاندا پێویستیان بە شیکردنەوە و ڕەخنەگرتنێکی دووبارە، یا چەند بارە دەبێت.

گۆڕان و ئەفراندنە تازەکان لە ئەدەبی ئەمڕۆدا ئێمە ناچار بە تێڕامان و سەرلەنوێ هەڵسەنگاندنەوەی ئەدەبی کۆن دەکات و لەڕوویێکی دیکەوە ڕەخنەی ئەدەبی ئەمڕۆ هەرگیز ناتوانێت بێ مەرام و نیاز بێت لەئاست ناسین و زانینی ئەدەبی کۆندا، چونکە ئەدەبیاتی کۆن زۆربەی کات ئەزموونێکە بۆ ئەدەبی ئەمڕۆ.

هەر چۆنێک بێت ئەو جیاوازییانەی، کە لەڕەخنەی ئەدەبیدا بەهۆی تێڕوانینە جیاوازەکانەوە دەردەکەون نیشاندەری ئەوەن، کە هەر جۆرە هەڵسەنگاندنێک بەشێوەیەک، کە گونجاوە لەگەڵ گۆشەنیگای ڕەخنەگر سەبارەت بە بەرهەمەکە ئەنجام دەدرێت و شێوەیەکی ڕەها و سەد لە سەدی نییە.

گرنگی ڕەخنەی ئەدەبی

ئەو کاتەی، کە قسە دێتە سەر گرنگی رەخنەی ئەدەبی سەرەتا ئەم پرسیارە دەخرێتەڕوو، کە ئایا ئەدەب دەتوانێت بە بێ بوونی ڕەخنەی ئەدەبی بوونی هەبێت و بەردەوامی بە کاری خۆی بدات؟

وەڵامەکەی ئەوەیە، کە ئەدەب بەبێ ڕەخنەی ئەدەبیش دەتوانێت بوونی هەبێت، هەروەک ئەوەی، کە زمان بەبێ ڕێزمان دەتوانێت پارێزگاری لە بوونی خۆی بکات. بەڵگەی ئەو قسەیە ئەوەیە، کە بەرهەمە ئەدەبییەکان لەپێش ڕەخنەی ئەدەبییەوەن و بەشێکی گەورەی لەوەی، کە بە ناوی بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی دەخرێتەڕوو، لە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی بەرهەمە ئەدەبییەکانەوە وەرگیراوە، کاری

ڕەخنەگر هەڵهێنجـان و پۆلێنبەنـدی و بەکـاربردنی ئەم بنەمـا و پێوەرانەیە لە پێگەی ڕاســـتەقینەی خۆیاندا و گوێزانەوەی ئەزموونە ئەدەبیی و هونەرییەکانی ڕابردووە بۆ کەســانی داهاتوو، ئەمەش ئەو خاڵەیە کە ڕەخنەی ئەدەبی دەکاتە خاوەن بەها و گرنگیەکی نکۆڵی لێنەکراو.

لەتەک گرنگییەک، کە لە کۆنەوە بۆ ڕەخنەی ئەدەبی دانراوە کەســـانێکیش هەبوون، کە ڕەخنەی ئەدەبییـان هێنـدە بە گرنـگ و پێویســت دانەناوە، پاڵنەری ئەم جۆرە کەســانە، کە زۆرێکیان خۆیان ئەفرێنەری بەرهەمە ئەدەبییەکانیش بوون لەبەر ئەوەیە، کە زۆربەی کـات گیـانی قبوڵکردنی ڕەخنە لەلای هەنـدێکیـان لاواز بووە و لە ڕوویێکی دیکەوە نەیانتوانیوە لەم خاڵە تێبگەن، کە ڕەخنەگر دەتوانێت لە ڕێنوێنی و ئاراستەکردنی هەوڵە ئەدەبی و هونەرییەکانی نووســەر و شاعیراندا کەسێکی سوودبەخش بێت.

ڕەخنەی تەندروســـت و زیندوو هەرچەندە دەتوانێت خاڵە لاواز و بەهێزەکانی بەرهەمە ئەدەبییەکان ئاشـــکرا بکات، هـاوکات بەهـای ڕاســـتەقینەی ئەم بەرهەمـانەش دەردەخـات، بۆیە ئەوە ڕوونە، کە نەبوونی ڕەخنەیەکی لەم جۆرە دەبێتە هۆی چەقبەســتن لە ئەفراندنی بەرهەمە ئەدەبییەکـانـدا و نەبوونی هەڵســـەنگانـدن و داوەریکردنە دروســـت و پتەوەکـان و لە کۆتـاییشــــدا دەبێتە هۆی دابەزین و داڕووخانی ئەدەب و هونەر.

بە دەربڕینێکی دیکە ڕەخنەگرێکی چـاوکراوە و بێمەرام، کە خاوەنی چێژێکی لێوانلێو و تێگەیشـتنێکی قووڵ و جوانە بە پاڵپشـتی زانست و لۆژیک لە مشت وماڵکردن و باڵابردنی هونەری تێدەکۆشێت و ئەرکێکی گرنگ و کاریگەر لە ئەسـتۆ دەگرێت، توانای لێکدانەوە و لۆژیکی مەحکەم مۆڵەتی پێنادات، کە هونەرفرۆشـە خۆدەرخەرەکان ناوبانگ و پەسـەندێتییەکی ناڕەوا بەدەسـت بێنن و هونەرمەندە خاکییەکانیش لە تاریکایی بیرچوونەوە و گۆشـەیەکی گومناویا بمێننەوە)[١٨] .

یەکێک لە دیارترین کارەکانی ڕەخنەی ئەدەبی ئەوەیە، کە لەنێوان هونەرمەند و هونەر وەرگر ڕۆڵی نێوەند و میانگیری هەیە.

بابەتێک کە ئەرکی ڕەخنەی ئەدەبی لە بەرامبەر خوێنەرانی ڕەخنەی ئەدەبیدا بەرجەستە دەکات بریتییە لە دەستنیشانکردن و جیاکردنەوەی بەرهەمی ڕەسەن لە بەرهەمی ناڕەسەن و لاساییکەرەوە، کە زۆربەی کات سوودیان لە ڕووکەشگەرایی و تیف تیفەدان وەرگرتووە، ئەمەش بۆ خوێنەرانی ئاسـایی سـەختە و وەکو ئەوەی تۆلسـتۆی دەڵێ: **بەرهەمێکی ساختە زۆربەی کات زیاتر لە بەرهەمێکی ڕەسەن دەبێتە مـایەی سـەرسـوڕمـانی و ترس**[١٩]، لەڕوویێکی دیکەوە ڕێکلامە ڕۆژنامەوانییەکان لە چواردەوری هەندێک لە بەرهەمە ناڕەسـەنەکان دەتوانێت بیری خەڵکانێکی زۆر بە لاڕێدا ببات و لێرەوەیە، کە ڕەخنەگری ئەدەبی دەبێت ببێتە مـایەی ڕێنموونی و ڕوونکەرەوەی

خوێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکان لە بارودۆخێکی وەهادا ئەگەر خوێنەرێک وێنایەکی وا بکات، کە پێویستی بە ڕەخنەی ئەدەبی نییە و چێژ و سەلیقەکەی بەسە بۆی ، ئەوا بێگومان بەرامبەر بە هونەر و ئەدەب ستەمی کردووە.

ئەوە تەنیا خوێنەران نین، کە لە کاری ڕەخنەگر و لە کۆتاییشدا لە ڕەخنەی ئەدەبیدا سوود وەردەگرن، بەڵکو هەروەک ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا ئەفرێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکانیش پێویستییان بە ڕێنموونی و ڕێنیشاندانی ڕەخنەگران هەیە، چونکە زۆرجار وا ڕوویداوە، کە شاعیران و نووسەران لەبارەی بەها و تەنانەت شیکردنەوەی بەرهەمەکانی خۆیاندا چەند داوەریکردنێکی ناڕەوا و بڕواپێنەکراویان هەبووە، لەکاتێکدا کە واقیعیەتی شتەکە لە دید و ڕوانینی ڕەخنەگرانی ئەدەبدا شاراوە و پەنهان نەبووە[٢٠].

ئەوەی تا ئێستا گوترا گرنگی ڕەخنە و کارکردنی بووە لە بەرامبەر خوێنەر و ئەفرێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا، بەڵام ڕەخنە ئەرکێکیشی لە بەرامبەر هونەر و ئەدەبدا هەیە، دەربارەی ئەم ئەرکە کە بەشێک لە ئامانجە بنەڕەتییەکانی ڕەخنەیش پێک دەهێنێت، پێشتر ئاماژەیەکمان کردووە، بابەتەکە ئەوەیە، کە ڕەخنە دەتوانێت قسە بکات، لەکاتێکدا کە هونەرەکان بێدەنگن[٢١]. بۆ نموونە، نیگارکێشی و پەیکەرتاشی و هونەرەکانی دیکە تەنیا دەتوانن نیشاندان و دەرخستەکاری بکەن، بەڵام شتێک ناڵێن. ئەم بابەتە ڕەنگە سەبارەت

بە شیعر وەکو شتێکی نەشیاو خۆی بنوێنێ، بەڵام لە شیعریشدا بەکارهێنانە خوازەیی و ڕەمزی و واتا شاراوە و ناڕاستەوخۆی وشەکانە، کە ئەرکی سەرەکی جێبەجێ دەکەن. شاعیر، بە خستنەڕووی ڕاستەوخۆ ڕوو لە خوێنەر ناکات و شتێکی ئاساییە، کە درککردنی تێکڕای پەیام و مەبەستی شاعیر لە بارودۆخێکی وەهادا بۆ زۆربەی خوێنەران کارێکی سەخت و دژوار بێت. لێرەشەوە ڕەخنەگران شیکردنەوەی بۆ ئەو چەمکانە دەکەن، کە شاعیر مەبەستی بووە بیگەیەنێتە خوێنەران و هەر یەکێکیان گۆشە و ڕەهەندێکی قسەی شاعیر نیشان دەداتەوە، لە کاتێکدا کە شیعرەکە بێدەنگە، ڕەخنەگر قسە دەکات.

ڕەشبینی سەبارەت بە ڕەخنەی ئەدەبی

لەگەڵ هەبوونی گرنگی و پێویستی نکۆڵی لێنەکراوانەی ڕەخنەی ئەدەبی هەمیشە چەند ڕەشبینییەک سەبارەت بە ڕەخنە دەبینرێت و ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە ئەم ڕەشبینییە هێندە دێرینە، کە پێشینەیەکی بە ئەندازەی مێژووی ڕەخنەی ئەدەبی هەیە.

بیرکردنەوەی دوژمنکارانەی ڕەخنە زۆربەی کات بەلای نووسەر و هونەرمەندانێکەوە، کە بەرگەی لێکدانەوە و ڕەخنەگرتنەکانی ڕەخنەگران ناگرن جار جار وابیردەکەنەوە، کە قسەی ئەوان هەڵقوڵاوی بەخیلی و چاوچنۆکییە. تۆڵستۆی لە یەکێک لە ڕاشکاوانەترین ناکۆکییەکانی خۆی لەگەڵ ڕەخنەگراندا دەڵێت: **ئەگەر**

ڕەخنەگران سەرچاوەیەکی بەهرەیان تێدابووایە، ئەوا کاری ئەستەمی شیکردنەوەی بەرهەمە هونەرییەکانیان لە ئەستۆ نەدەگرت[٢٢]. ئەو لە جێگایەکی دیکەدا توانای شیکردنەوەی هونەری لەڕێگەی ڕەخنەگران، کە یەکێکە لە گرنگترین ئەرکەکانی ڕەخنە ڕەتدەکاتەوە و لەو باوەڕە دایە، کە (هونەرمەند ئەگەر هونەرمەندێکی واقیعی بێت ئەوا سەدا سەد لەڕێگەی بەرهەمەکەی خۆی هەستی خۆی بۆ خەڵک گواستۆتەوە، ئیتر ڕەخنەگر دەیەوێت چ شتێک ڕوون بکاتەوە؟)[٢٣]

ڕەخنەگرانی بەرهەمەکانی (شکسپیر)یش زۆربەی کات نموونەیەکن لەو ڕەخنەگرانەی، کە بوونەتە مایەی تانە و تەشەر و ڕەتکردنەوە بەلای نووسەر و هونەرمەندانەوە. هەندێجار وەکو گاڵتەپێکردنێک ئەم ڕەخنەگرانە بەئامانج دەگرن و دەڵێن ئەگەر (شکسپیر) سەری لە گۆڕەکەی دەربهێنێت، ئەوا ناتوانێت لە ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەو ڕەخنەگرانە تێبگات، یا ڕەخنەگرانی ناوبراو بەوە تۆمەتبار دەکەن، کە چەمک و بابەتەکانیان زۆر لە سەرووی ئەوەی، کە شکسپیر مەبەستی بووە، بار کردۆتە سەر بەرهەمەکانی شکسپیر[٢٤].

ناڕەزایی و ڕەشبینی سەبارەت بە ڕەخنە لەو شوێنەوە سەرچاوە دەگرێت، کە وا بیردەکەنەوە ڕەخنەگر لە بەرامبەر هونەرمەند یا نووسەردا وەستاوە، لەکاتێکدا کە ئەو لەتەک ئەوان دایە و هەوڵ و کۆششی ئەو لە ڕێگەی پاڵفتەکردن و باڵابردنی بەرهەمە هونەرییەکان

و گوێزانەوەی ئەزموونکارییە هونەری و ئەدەبییەکانە، لەڕوویێکی دیکەوە هەرچەندە هەندێجار ڕەخنە ڕق و کینەدارەکان یا داوەریکردنە بێ بنەماکان دەبێتە هۆی کزی و بێئومێدی هونەرمەندان، بەڵام ئەم بابەتە هەرگیز نابێت ببێتە هۆی لەبەرچاونەگرتنی هەوڵەکانی ئەو ڕەخنەگرانەی، کە لە ڕۆژگاری ئەرستۆوە تاوەکو ئەمڕۆ ڕوناککەرەوەی ڕێگەی هونەرمەند و شاعیر و نووسەران بوون و لێکدانەوەکانیان بێگومان بە چەشنێک لە دوبارە ئەفراندنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان هەژمار دەکرێن.

پەراوێزەکانی فەسڵی یەکەم

١- بڕوانە: نقد ادبی، عبدالحسین زرین کوب،امیر کبیر، تهران، ١٣٥٢، ج١، ص١٦. سەبارەت بە بەرەوپێشەوەچوونی واتای وشەی (ئەدەب)و راستی و دروستی واتاکانی بڕوانە:شعر بی دروغ، شعر بی نقاب، عبدالحسین زرین کوب،انتشارات علمی، تهران،١٣٤٦،ص٣١-٣٧.

٢- بڕوانە: نقد ادبی،شوقي ضیف،ترجمه لمیعه ضمیری،امیر کبیر، تهران،١٣٦٢، ص١٣.

٣- هەمان سەرچاوە،ج٢، ل٧.

٤-هەمان سەرچاوە.

5-A Dictionaryof Literary Terms, Cudden, G.B, p.365, (Literature).

٦-ئاساییە ،کە ئەدەبیات سەرچاوەیەکی چێژی خۆی هەیە و ناتوانرێ بە پێودانگی زانستی کۆت و بەند بکرێ،بەڵام ئەو زانستانەی سەروکاریان لەگەڵ ئەدەبیاتدا هەیەو بە(زانستە ئەدەبییەکان) یان(زانینە ئەدەبییەکان) دەناسرێن.ئەم زانستانە لە سەدەکانی سەرەتای دەرکەوتنی ئیسلامدا زیاتر گەشەیان کرد و پەلوپۆیان هاویشت بە بەراورد بە دواتر،کە شتێی ئەوتۆی بەرچاوو زیادەیەکی وایان نەخستەسەر،بەڵام لق و پۆپی زۆری لێکەوتەوەو و بەرفراوانتر بوو،کە بە زاراوەی ئەوێ رۆژێ،بە چاوپۆشی لە واتای راستەقینەی وشەکە، بە زانستی کران.ئەم لقانە برێتي بوون لە:١-زانستی زمان٢--زانستی گەردانکردن،٣-زانستی وشەرۆنان،٤-زانستی رێزمان ٥-

زانستی واتا ٦- زانستی روونبێژی ٧- زانستی جوانبێژی ٨-زانستی داڕشتن ٩-زانستی رەخنەی پەخشان ١٠-زانستی عەرووز ١١-زانست سەروا ١٢- زانستی قرض الشعر ١٣-زانستی رەخنەی شیعر ١٤-زانستی وتاربێژی ١٥- زانستی خەت و رێنووس ١٦-زانستی مێژوو.بڕوانە:انواع شعر فارسی،منصور رستگار فسائی،انتشارات نوید،شیراز،١٣٧٢،ص٢١-٢٢.

٧-بڕوانە:النقد الادبي الحديث ،غنيمی هلال،بيروت،١٩٨٧،ص١٦.

٨-نقد و حقيقت،رولان بارت،شيرين دخت دقيقيان،نشر مركز ١٣٧٧،ص٢٥.

٩- بڕوانە:ساختار و هرمنوتيک،بابک احمدی،نشر مرکز،١٣٨١،ص٥٧.

١٠-بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

A Short Guide to Writing about Literature,Sylvan Barnt,U.S.A,1968.

١١-گفتاری درباره نقد،سەرچاوەی پێشوو،ص١٧.

١٢-بۆ ئەم بەراوردە بڕوانە:چالش نافرجام يا ساختار زبانی و بياتی شاهنامه،نصرالله امامی،مجله دانشکده ادبيات و علوم انسانی دانشگاه شهيد بهشتی، شماره ١٢ و ١٣،بهار و تابستان ١٣٧٢.

١٣-شاهنامه ابو منصوری،شانامەیەکە بە شێوەی پەخشان لەسەر فەرمانی ابو منصور محمد بن عبدالرزاق فەرمانڕەوای توس لە دەوروبەری ساڵی ٣٤٦ ی کۆچیدا نووسراوەتەوە.کاری کۆکردنەوەو ئەو شانامەیە لە ئەستۆی زانایان و مێژوونووسانی ئەو رۆژگارەوبە چاوەدێری ابو منصور معمری وەزیری محمد بن عبدالرزاق ئەنجام دراوە. سەرچاوەی ئەو شانامەیە بریتی بووە لە گێڕانەوەی زارەکی و ئەو داستانانەی لە کتێبە پەهلەوییەکان بە تایبەتی خودای نامەکانەوە کۆکراونەتەوە.شانامەی ابو منصوری بۆتە سەرچاوە بۆ دقیقی و فیردەوسی بۆ هۆنینەوەی سروودی شانامەکانیان.

١٤- بڕوانە:حماسە سرایی در ایران، ذبیح الله صفا، چاپ چهارم، امیر کبیر،تهران،١٣٦٣،ص١٦٨.

١٥-بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: از رنگ گل تا رنج خار، قدمعلی سرامی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران،١٣٦٨،ص١٦٢.

١٦-گفتاری درباره نقد،سەرچاوەی پێشوو،ص١٧٦.

١٧-هەمان سەرچاوە،ل١٥.

١٨-نقد ادبی،زرین کوب،ج١،ص٢٥.

١٩-هنر چیست،تولستوی،ص١٥٩.

20-Modern Literary Criticism,Lawrence Liping and A.Waiton Litz,New York,1972,p.199.

٢١-دەکرێ لەبارەی ئەم جۆرە داوەرییە درامانووسی ناسراوی نەروێژی ئیبسن(Henrik Ibsen 1828-1906)بە نموونە بهێنرێتەوە.ئەو لە بارەی مەزنترین شانۆنانەی خۆی بە ناونیشانی Emperor and Galileanو چەند بەشێک لە Peer Geint گوتویەتی ،کە ئەو بەرهەمانە تەمسیلی و رەمزیی نین.لەم بارەیەوە تاکە شتێک کە دەتوانرێ بگوترێ ئەوەیە ئیبسن لە رەخنەی بەرهەمەکانی خۆیدا رەخنەگرێکی ورد نەبووە.(Modern Literary Criticism,p.199).

٢٢-هنر چیست،سەرچاوەی پێشوو، ص١٣٤.

٢٣-هەمان سەرچاوە،ص١٣٢.

24-Modern Literary Criticism,p.199.

بۆ نموونەی زیاتری ئەو رەشبینییانە بڕوانە:شعر بی دروغ،شعر بی نقاب،ص٥-٧.

فەسڵی دووەم

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا

لە ئێرانی کۆندا

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا پێشینەیەکی کۆنی هەیە، تەنانەت ئاماژەگەلێک هەن سەلمێنەری بوونی تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانن لە ئێرانی پێش ئیسلامەتیدا. مێژوونووس و ئەدەبیانی بڕواپێکراوی وەک مەسعودی و سەعالبی و ئیبن نەدیم ناوی کتێبێکیان هێناوە بەناوی(ئایین نامە) کە لە چەشنی خۆیدا ئینسکلۆپیدیایەکی هونەر و زانستەکانی سەردەمی سامانی بووە، بەشێک لەم کتێبە تایبەت بووە بە مەعریفە ئەدەبییەکان و تەکنیکی نامەنووسی و بە دەربڕینێکی کۆنتر تایبەت بووە بە پسپۆڕێی خوێندنەوە[١]. لە ڕوویێکی دیکەوە تەنانەت ئەگەری وەرگێڕانێکی کتێبی هونەری شیعری ئەرستۆش بە فارسی ناوەڕاست، یا پەهلەوی لەئاردایە[٢]، ئەگەر ئەم بابەتە حەتمییەتی

تێدا بێت ئەوا دەتوانێت نیشاندەری تێڕوانینگەلێکی ق,وڵتر و بەربڵاوتر بێت سەبارەت بە ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێرانی پێش ئیسلامێتیدا.

شایەنی باسە، کە ئێرانییەکان لە سەردەمی ئەشکانییەکانیشەوە ئاشنایەتییان لەگەڵ بەرهەمە شانۆیی و دراماتیکییەکانی یۆنانیدا هەبووە و بە سەرنجدان لە وەرگێڕانی (کەلیلە و دیمنە)ش بۆ زمانی پەهلەوی ئەگەرێکی دیکەش لەبارەی ئاسنایەتی ئێرانییەکان بە ئەدەبی هیندی دێتە ئاراوە و شتێکی سروشتییە، کە هەموو ئەمانە لە پێکهاتن و شێوەگیری بیرە ڕەخنەییەکان لە دانان و نووسینی بەرهەم و هۆنراوە ئێرانییەکان لە پێش ئیسلامدا کاریگەرییان هەبووە.

لە قۆناغی ئیسلامەتیدا

لە میراتی ئەدەبی ئێرانی دوای ئیسلامدا ڕەخنەی ئەدەبی بارودۆخێکی گەشەکردووی هەیە، دێرینترین بەرهەمە ئەدەبییە فارسییەکانی ئەم قۆناغە خاوەنی ئاماژە و چەندین ڕەمزن لە بوونی ڕەخنەی ئەدەبیدا. هەندێک لەم بەرهەمانە لەسەر شێوەی چەند حیکایەتێکی کورت سوودی ڕەخنەییان تێدایە. بابەتی پوختەتر و لێکدراوەتری ڕەخنە بەشێوەیەکی پلەڕەوتی لە یادداشت نامەکان و بەرهەمی ئەدیبان و هۆنراوەکانی شاعیرانی فارسیدا دەبینین، هەروەها چەند کتێبێکی زۆریش لە زەمینەی کێش و سەروای شیعردا بەرچاو دەکەوێت، کە نیزامی عەرووزی لە (چوار നامیلکە)دا ئاماژەیان پێدەکات، کە بەدڵنیاییەوە هەڵگری چەند سوودێکی ڕەخنەی ئەدەبی

بوون، چونکە بەرهەمەکـانی دواتری وەک (المعجم و الترجمـان البلاغە)ش خاوەن خەسڵەت و چاکییەکی لەم جۆرەن. بە پشت بەستن بەوەی گوترا دەتوانرێـت ڕەنگـدانەوەکـانی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئیسلامیدا لەم لایەنانەی خوارەوەدا سەرنجیان لێبدرێ.

ڕەخنەی یادداشتنامەکان:

یادداشـتنامە فارسـییەکان وەکو بەرهەم کە باسـی شـاعیران و شـیعرەکانیان، هەندێجار زەمینەیەکی یارمەتیدەریان بۆ خسـتنەڕوی تیڕوانینە ڕەخنەییەکان بەدەست دەخست، بەڵام لەهەمان کاتدا زۆرێک لەو یادداشتنامانە لە ڕازاندەوەکارییەکی پتەو و سەنگین و لێکۆڵدراوە لە بواری ڕەخنەدا خاڵین لە جوانی ، قسەکانی یاددا شتنامەنوو سەکان زۆربەی کـات گشـتی و تێکەڵاوە بە داڕشـتنکاری، یا قسـەی پێناسـئامێزن، ئەم یادداشـتنامەنووسـانە لە زۆربەی بوارەکاندا شوێنکەوتەی چێژ و سەلیقە یا نەریتی شیعری سەردەمی خۆیانن و کەمتر چێژی بێخەوشـیان کردۆتە پێوەری داوەریکردنەکانی خۆیان، لەم نێوانەدا چەند یادداشـتنامەنووسێک هەن، کە تێڕامان لە بۆچوونە ڕەخنەییەکـانیـان دەتوانێت ڕەوتی تێگەیشـتنە ڕەخنەییەکـان لە ئەدەبیاتیدا فارسـی نیشـان بدەن، بە ڕەچاوکردنی کورتکردنەوەیەکی زۆر چاوخشاندنێکی خێرا بەم یادداشتنامانەدا دەکەین:

لباب الالباب

ئەم کتێبە دانراوی سەدیدەددین عوفی(کۆتاییەکانی سەدەی شەشەم و سەرەتاکانی سەدەی حەوتەم)ە، وەکو یەکێک لە کۆنترین یادداشتنامەکانی فارسی چەند بابەتێکی ڕەخنەیی گرنگی دەربارەی شیعر و هونەری شیعری تێدایە، ئەم یادداشتنامە دوو تایبەتمەندیی هەیە: یەکەمین دارِشتنکاری لە خستنەڕووی بابەتەکان و دووەمیان کورتکردنەوەیەکی فراوان لە خستنەڕووی دیدگا ڕەخنەییەکاندا، بەشێوەیەک کە لەم لایەنەدا داوەریکردنەکانی لە یەک دوو دێڕ تێناپەڕێت، بۆ نموونە دەربارەی(منجیک ترمذی)شاعیری سەردەمی سامانی نووسیویەتی:(منجیک لە ساحیرانی شاعیران بوو، شیعری نامۆ و وشەکانی چاک و مانای نوێ و داهێنراو و دەربڕینگەلی پاراو و ڕەوان و خواستنی دەگمەنی هەبوو)[٣] یا لە وەسفکردنی (کەسائی مروزی)، کە ئەویش یەکێکە لە شاعیرانی سەردەمی سامانی نووسیویەتی:(زۆرینەی شیعرەکانی ئەو دەربارەی زوهد و ئامۆژگارین و لەبارەی چاکەکانی ئال و بەیتی پەیامبەری و جار جارە لە هەندێ شوێندا، کە بۆ داهێنانی وەسف و شتە سەرنج ڕاکێشەکاندا چەند لێکچواندنێکی کردووە دەرەقەتی دەربڕینەکان هاتووە و مافی خستنەڕووی داوە)[٤] بوارەکانی دیکەش خستنەڕووی بابەتگەلێکی لەم جۆرە و بەهەمان کورتبڕین، کە ئەگەرچی لە شوێن و پێگەی خۆیدا شایەنی گرنگی پێدانە، بەڵام وردی و وردڕوانینی ڕەخنەیی تێدا نییە.

تذکرة الشعراء

دەوڵەتشای سەمەرقەندی خاوەنی تذکرة الشعراء (سەدەی نۆیەمی کۆچی) هەرچەندە خاوەنی بەرز و بالآیی دەرخستن و ڕاشکاوێتییە لە گوتاردا، بەڵام ئەویش لە زۆرێک لە بۆنە و لایەنەکاندا خاوەنی تێڕوانینگەلێکی گشتگیر و هەندێجار ڕووکەشییە، دەوڵەتشا لە لایەنێکی دیکەوە بە توندی لەژێر کاریگەری نەریتەکانی سەردەمی خۆیدایە، بۆ نموونە ئەم ڕەخنەیە لە شیعری(ئەمیر خەسرەو دەهلەوی) دەگرێت، کە شیعری ئەو خاڵییە لە سەنعەتکاری و ڕووی لە هونەرە جوانکارییەکان نییە[٥].

ئەو شتەی، کە لە کارەکەی دەوڵەتشادا نوێیە بریتییە لە سوود وەرگرتن لە بەراوردکاری یا بە دەربڕینە باوەکە(هاوسەنگی کردن) لە هەڵسەنگاندنی شاعیراندا، ئەو لەم بوارەدا کاریگەر بووە بە ڕەخنەگرە عەرەبەکان. بۆ نموونە لەو شوێنەی، کە قسە لەبارەی(زوهێری فاریابی)دەکات، ئەو لەگەڵ (ئەنوەری)دا بەرامبەر دەکات[٦]، یا بۆ ناساندنی (کەمال ئیسماعیل)ی شاعیری سەردەمی مەغۆل ئەو لەگەڵ باوکی واتە(جەمالەددین عەبدولڕەزاق)دا دەخاتە تای تەرازووەوە[٧]، بەڵام لە کۆی ئەمانەدا پێویستە بوترێت، کە دەوڵەتشا خاوەنی چێژێکی پەروەردەکراو بووە و سەرەڕای پشت بەستن بە نەریتە ئەدەبییەکانی سەردەم پێوەرەکانی چێژی خۆی لەبەرچاو گرتووە.

آتشگده آذر

ئازەر بێگدلی لە یادداشـــتنامەنووســـانی ســـەدەی دوازدەیەمی کۆچییە، ئەو کەســـێکە، کە دوای مەودا و ماوەیەکی گرنگ یەکێک لە بەناوبانگترین یادداشتنامەکانی فارسی نووسی، ئەگەرچی هەندێک لە بیریاران بۆچوونەکانی ئەویان بە پشتبەستن بە چێژی بێگەرد زانیوە[٨]، بەڵام یادداشـــتنامەکەی خاوەنی بەهایەکی ڕەخنەیی ئەوتۆ نییە، ئەو بێجگە لە چەند شـــاعیرێکی گەورە وتە و قســـەکانی هێندە بە کورتی هێنـــاوەتەوە، کە لە بنەڕەتـــدا بوارێـــک بۆ خســـتنەڕووی بـــابەتە ڕەخنەییەکـــان نـــامێنێتەوە، تـــا ئەو شـــوێنەی، کە بۆ نموونە ڕۆحی قســـەکانی ئەو دەربارەی خاقانی شـــیروانی وەهایە:(لە ڕێچکەی وتاربێژیدا شـــێوازێکی تایبەتی داهێناوە و خاوەنی مانای بەرز و وشەی دڵگیرە و لە کۆتاییدا مرۆڤ بێچارە بڕوا بە شێوازی قسەکانی دەهێنێت)[٩] تەنانەت لەبارەی ئەنوەری لەمە کورتر و گشـــتیتر قســـە دەکات: (ئەنوەری لە هونەری شـیعردا چ لەڕووی وشـــە و چ لەڕووی واتـــاوە هـــاوشـــێوەی نییە)[١٠] و تەواوی داوەریکردنەکـانی ئەو لە یادداشتنامەی ئاتەشکەدەی ئازەر لەسەر ئەم پێوەرەن.

یادداشتنامەی نصرئابادی

یادداشـــتنامەی نەســـر ئابادی ئەگەرچی ناوبانگێکی کەمتری لە ئـاتەشـــگەدەی ئـازەر هەیە، بەڵام لەپێش ئەودا نووســـراوە لە بەرهەمەکانی ســـەدەی یازدەیەمی کۆچییە. دانەری ئەم یادداشـتنامەیە

واته(میرزا موحەممەد تاهیر نەسـر ئابادی) ژیان و بەسـەرهاتی نزیکەی هەزار شـاعیری لە چین و توێژە جیاوازەکان لە کتێبەکەی خۆیدا جێکردۆتەوە لە ڕێگەی چەند ئاماژەکردنێکی سـەرپێیی و هاوتا لەگەڵ هێنانەوەی نموونەیەک لە شیعرەکانیان .

نە سر ئابادیش هاو شێوەی زۆربەی یاددا شتنامەنوو سەکانی پێش خۆی گرفتاری وشـەئارایی و داڕشتنکارییە و لە هەمان ئەو دەربڕینە کورتانەی، کە لەبارەی باسـکردن و ناسـاندنی شـاعیران دەیهێنێتەوە زۆربەی کات بابەتێکی گرنگی تێدا نییە و جەختکردنەوە لەسـەر چەند لایەنێک لە ژیانی شـاعیران بەسـەر نیشـاندانی تێبینیە ڕەخنەییەکاندا زاڵ دەکات، بەشێوەیەکی وەها، کە کەمتر دەتوانرێت تێگەیشتێکی ورد لە ڕوانگەی ڕەخنەیی ئەو بەدەسـت بهێنرێت، بۆ نموونە دەربارەی (سـائیبی تەبریزی) نووسـیویەتی: (واتا ڕەنگینە دڵگیرەکانی خامەی بێهاوتـای دوو زمانی، بە جوڵاندنی سـێ پەنجە بەرەو هەر چوار جەوسەری ئاسۆکان و شەش ڕوو، پێنج دەهۆڵی کوتاوە و گەنجینەی غەیبی لە گەوهەری مانادا هەڵسـووە، ئاوێنە شـاراوە و دیارەکانی بە زاخاودەر و مشتومالکەری هەمیشەیی لە ڕەنگی تاریکیدا پاککردۆتەوە و دەرگای پەسەندی بەڕووی خۆیدا کردۆتەوە)[١١]

نەسرئابادی ئەگەرچی بە پشت بەستن بە چەند بەڵگەیەک خاوەنی پەروەردەیەکی ئەدەبی و چێژی شـیعرییش بووە، بەڵام هەندێجار لە خسـتنەڕووی بابەت و قسـەکانیدا زۆر بازاڕیانە و بێ بنەما قسـە

دەکات بە شێوەیەکی وەها، کە لە کرۆکی ناساندنی شاعیرێک بەناوی (ســـگ لوند)دا دەنووســـێت: یەک بەیتی هەیە، کە بارتەقای دیوانێکە، پاشان دوو دێڕ دەهێنێتەوە، کە دێڕی دووەم بەم جۆرەیە:

سحر امدم به کویت به شکار رفته بودی

تو که سگ نبرده بودی به چه کار رفته بودی[١٢]

بێگومان مەبەستیشی لەم قسەیە ئەم دێڕەی کۆتاییە.

توحفەی سامی و یادداشتنامەکانی دواتر

ئەم یادداشتنامەیە بەتەواوەتی بریتییە لە باسکردنی بەسەرهات و نموونەی زۆر کورتی نزیکەی حەفســەد شــاعیری ناودار و بێ ناو و ناوبانگی ســەردەمی ســەفەوی، دانەری ئەم بەرهەمە واتە ســام میرزا لە یەکێکە لە شازادەکانی سەفەوی ئەو بەرهەمەی لە ساڵی ٩٥٨دا بە کۆتا هێناوە. ئەم یادداشتنامە ئەگەرچی بۆتە مایەی سوود لێوەرگرتن لە لایەن یادداشتنامەنووسەکانی دوای خۆی ، بەڵام کورتبڕی کتێبەکە زیاد لەو ئەندازە پێویستەیە، کە بتوانرێت سوودێکی ڕەخنەیی ئەوتۆی لێ چاوەڕێ بکرێت، ســەرەڕای دەربڕینە زێدەڕۆییانە و گشــتییەکانی نووســـــەر لەوانە (بێ هاوتا) و (بێ هاوشـــێوە) کە بۆ زۆرێک لە کەســـەکان بەکارهێنراوە، هەڵگری بابەتێکی وەســـفکردن یا ڕەخنەیی نین، کە ســوود و بەهرەیەکی لێ بەدەســت بهێنرێت، ئەم یادداشــتنامە هەر چۆنێک بێت لە ڕووی ناســـاندنێکی گشـــتییانەی زۆرێک لە

شاعیرانی قۆناغی سەفەوی شتێک بەسوودە، بەڵام تێبینیگەلێکی ڕەخنەیی ئەوتۆی لێ بەدەست ناهێنرێت.

ڕەخنەگرتنە سەرپێیی و کورتەکانی سام میرزا لە توحفەی سامیدا هەندێجار بەشێوەیەکە کە لە ناوەرۆکی تەنزیش بەدەر نییە ، لەوانە دەربارەی شاعیرێک بەناوی مەولانا لیسانی شیرازی نووسیویەتی: (شیعرەکانی ئەو بەشێوەیەکی نەگونجاو هەڵکەوتوون،لەبەرئەوەی غەزەلێکی ئەو کە چاک بێت کەمە، بەڵام ئەوەی کە باشە یەجگار چاک هەڵکەوتووە)(تحفه/١٠٤)یا دەربارەی شاعیرێک بەناوی حەیدەر کولیچەپەز ، کە یەکێکە لە شاعیرانی هەرات نووسیویەتی: شیعرێکی زۆری گوت، بەڵام لەبەرئەوەی بازاڕی و ڕەشۆکی بوو، لە زۆربەی قسەکانی خۆی تێنەدەگەیشت و شیعرەکانی ئەو نزیکەی دە هەزار دێڕن، هەروەکو ئەوەی گوتویەتی:

چنان طوطی صفت حیران آن ائینه رویم

که میگویم سخن اما نمی دانم چه میگویم (تحفه/١١٥)

شایەنی باسە، بەپێچەوانەی یادداشتنامەکانی سەردەمی سەفەوی لە ئێراندا ، یادداشتنامەنووسی بەراورد لەو ڕۆژگارەدا لە هیندستان لە قوڵبوونەوە و بەهایەکی ڕەخنەگرانەی زیاتر سوودمەند بوو، ئەمەش خۆی لە خۆیدا هۆکاری وردبینی و تێبینییە هونەرناسییەکانی ئەدیب و نووسەرانی فارسیزانی ئەم ناوچەیە بوو،بەڵام یادداشتنامەکانی سەردەمی قاجاریش ک زۆربەی کات

لاساییکردنەوەیەکی شێواز و تەکنیکی یادداشتنامەنووسانی پێشووە بوار و بابەتگەلی ڕەخنەیی ئەوتۆیان تێدا نییە، لەنێو یادداشتنامەکان کە زۆربەی کات لە ناسیاوی هاوڕێیەتیانە یا نکۆڵیکردنە ڕق و کیناوییەکان خاڵی نین ڕەنگە (مجمع الفصحا)ی ڕەزا قولی خانی هیدایەت بتوانرێت لە هەموو ئەوانیتر دیار و بەرجەستەتر دابنرێت، هیدایەت کە خۆیشی دەستی شاعیریتی هەبوو، هەندێجار لەتەک دەربڕینە کلێشەییە تایبەتەکانی یادداشتنامەنووسان بابەتگەلێکی خستۆتەڕوو، کە خاڵی نییە لە سوودە ڕەخنەییەکان.

یەکێکیتر لە یادداشتنامەکانی سەردەمی قاجار (براهین المعجم)ی دانراوی موحەممەد تەقی سپهەری کاشانییە کە لەگەڵ تەواوی بانگەشەکانی دەربارەی تازەیی ئەم بەرهەمە، بەڵام ناوەڕۆکێکی ڕەخنەیی ئەوتۆی نییە تا بتوانرێت لەوڕێگەیەوە ئەم بەرهەمە بە چاکتر لە تەواوی یادداشتنامەکانی ئەم سەردەمە دابنرێت.

٢-ڕەخنەی نووسەران

لەتەک یادداشتنامەکاندا چەند بەرهەمێکی دیکەش لەڕێگەی ئەدیب و شیعرناسانەوە نووسراوە، کە زۆربەیان لەڕووی خستنەڕووی لایەنە ڕەخنەییەکاندا بەرزتر و قووڵتر لە یادداشتنامەکان دەکەونە بەرچاو و ڕەوتی پێگەیشتوویی تێگەیشتنە ڕەخنەییەکان لەم بەرهەمانەدا بە چاکی دەتوانرێت بەدەست بهێنرێت. لەچوارچێوەی ئەم

بەرهەمە ناوبراوانەدا پێویستە ئاماژە بە کتێبەکانی وەک (چهار مقالە) و (ترجمان البلاغە)ش بکرێت.

لەم نێوانەدا ئەوەی شـــایەنی گوتنە ئەوەیە کە بەرهەمەکانی وەک قابوسـنامە یا (بەهارسـتان)ی (جامی)یش دەتوانرێت لێیان بڕوانرێت ، ئەگەرچی چەنـد بەشـــێکی کورتتریـان دەربـارەی شـــیعر و شـاعیرێتییە،بەڵام هەمدیسـان لە جێگەی خۆیاندا لە بابەت و ناوەرۆکە ڕەوانبێژییەکـانـدا خـاڵی نین ، تێروانینێکی خێراش بەم بەرهەمـانەدا دەکەین و چاوێکیان پێدا دەخشێنینەوە.

ترجمان البلاغە:

لەو کاتەی، کە عومەر ڕادویانی لە نیوەی دووەمی سەدەی پێنجەمدا کـتـێـبـی (تـرجـمـان الـبـلاغە)ی دەربـارەی هـونەر و پـیشـــە ئەدەبییەکان(صـــناعات ادبی) نووســـی، ئەدەبی عەرەبی لە لوتکەی گەشـــەکردنی خۆیدا بوو و بەم هۆیە ئەو بە توندی کەوتۆتە ژێر کـاریگەری هـونەرە ئەدەبییەکـانـی عەرەبی، بەڵام لەگەل ئەمەدا هەوڵیداوە دەسـت بۆ ئاشـكراكردنی هونەرە جوانكارییەكان لە دەقە شیعرییە فارسییەکان بەرێت و لەم ڕووەوە لە کتێبەکەی خۆیدا چەند بەڵگەیەکی زۆر لە نموونە کۆنە فارسـییەکان بەدەسـتەوە دەدات. (ڕادویانی) لەگەڵ هەموو ئەمانەدا لە کرۆکی خسـتنەڕووی بابەتەکاندا چەند باس و مەسـەلەیەک دەخاتەڕوو، کە ئەگەرچی ناوەرۆکێکی گرنگیان نییە، بەڵام سـەلمێنەری بوونی هێزی پەیبردن و تێگەیشـتنی

ئەوە کەسەیە لە ڕەخنەی شیعردا. ئەو بنەڕەت و بنەمای کاری شیعر لەسەر سادەیی دەربڕین و یەکگرتوویی وشەکان دادەنێت. هەروەها ڕوادویانی لەسەر ئەم باوەڕە نییە، کە هەرچییەک پێشینان هێناویانەتەوە خاڵی لە کەم و کوڕیدنیە، ئەو لەسەر ئەم بنەمایە باوەڕی وایە، کە بەرهەمەکانی پێشینان ئەو یەکێتی و پتەویەیان تێدا نییە ، کە لەبەرهەمی کەسانی دواتردا بەرچاودەکەوێت و سەرەنجام ئەوەیە، کە ئەوان دەسپێکەر بوون و ڕێگەیان بۆ کەسانی داهاتوو خۆشتر کردووە[١٣].

چهار مقاله (چوار گوتار)

دیدگا ڕەخنەییەکانی نیزامی عەروزی سەمەرقەندی لە (چهار مقاله)دا، کە یەکێکە لە بەرهەمە ئەدەبییە دیارەکانی سەدەی شەشەمی کۆچی لەڕووی کۆنی و خستنەڕووی بابەتە پتەو و لێکۆلدراوە و بنیاتنراو لەسەر تێگەیشتنە قووڵەکان شایەنی گرنگی و بەهایەکی تایبەتە. نیزامی عەروزی لە هەردوو گوتاری هونەری نووسەریێتی و شاعیریێتی، کە لەتەک پزیشکی و ئەستێرەناسییەوە شوێنیان بۆ کراوەتەوە بەتەواوەتی لەژێر کاریگەری هونەری شیعریی ئەرستۆ دایە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا سوودی لە هەڵهێنجانە زەوقی و تێگەیشتنە تایبەتییەکانی خۆیشی وەرگرتووە.

یەکێک لەو بابەتە نوێیانەی، کە لە بیروبۆچوونەکانی نیزامی عەروزیدا مایەی سەرنجدانە ئەوەیە، کە ئەو ئامانجی کۆتاییی لە

شـیعردا بە کارتێکردن و کاریگەری خسـتنەسـەر مرۆڤ دادەنێت و لەڕوویێکی دیکەوە لەسـەر ئەم باوەڕەیە، کە شـیعر دەتوانێت لە دەرئەنجامێکی ڕەوشتی سوودمەند بێت ، بەڵام ئەم جۆرە پابەندبوونە لەئـارادانییە لەوەی، کە ڕەوشـت بە تـاکە پێوەری نەگۆڕاوی هەڵسەنگاندنی شیعر هەژمار بکرێت.

لەتەک ئەوەی گوترا دەبێت دان بەوە دابنرێت، کە نیزامی عەروزیش بە تەواوی وردبینییەکانی خۆی هێشـتا نەیتوانیوە خۆی لە کۆت و بەندی نەریتە ئەدەبییەکانی سـەردەمی خۆی ڕزگار بکات، بۆ نموونە خستنەڕووی بابەتە زانستییەکان یا سوود وەرگرتن لەناوەرۆکەکانی وابەسـتە بە مەعریفە جوراوجۆرەکان لە شـیعردا بە کارێکی چاک و گرنگ دەزانێت، لەکاتێکدا ئەم بابەتە شـتێکی نەریتییە، کە لەڕۆژگاری ئەودا واتە سـەدەی شـەشـەم لەژێر کاریگەری بڵاوبوونەوەی بازنەی زانسـتەکان و کۆنترۆڵی چینی زانایان لەسـەر تەواوی توێژەکاندا دەرکەوتووە و بەدیهاتووە، ئەگینا کەمتر شـاعیرێک لە قۆناغەکانی پێشـوو واتە سـەردەمی سـامانی و غەزنەوییەکان دەتوانرێت بدۆزرێتەوە، کە بابەت و ناوەرۆکە زانسـتییەکانی وەکو بەهایەک ئاخنیبێتە ناو شیعرەکانی.

قابووسنامە

کتێبی قابووســــنامە لەو بەرهەمانەیە، کە وابەســــتەن بە نیوەی دووەمی ســەدەی پێنجەمی کۆچییەوە و کتێبێک نییە، کە بەشێوەیەکی تایبەتمەند بۆ شــیعر و ئەدەب تەرخان کرابێت، بەڵام تێگەیشــتنەکانی (عنصــر المالی کەیکاوس بن ئەســکەندەر)ی نووســەری ئەو کتێبە لە پانتایی ڕەخنەی شیعر و پەخشــاندا زۆر زیرەکانەیە، تا ئەوەی کە بە بوێرییەوە دەتوانرێــت بگوترێــت، کە ســــوودە ڕەخنەییەکــانی ئەم بەرهەمە لە زۆرێــک لە کتێبەکــانی ڕەوانبێژی و یــادداشــــتنــامە شیعرییەکان زیاترە.

تێڕامان و بۆچوونەکانی واقیعبین و فراوانن و نووسەری ئەم کتێبە لە بەشــی ســی و پێنجەمی کتێبەکەدا بە ناونیشــانی(دەربارەی داب و نەریتی شاعیرێتی) جێگەی بۆ کراوەتەوە، سەرەکیترین ئەو بابەتانەی، کە عنصر المعالی دەیخاتەڕوو بریتین لەوەی کە: شیعر ئەگەر خاوەنی شــــێوازێکی ڕەوان و بێ گرێ و گۆڵ(ســــهل الممتنع) بێت چاکتر و کاریگەرترە و شاعیر دەبێت لە هۆنینەوەی شیعردا گوێگری لەبەرچاو بێت. ئەو جوانیی و نازکییە هونەرییەکان و بەکارهێنانە خوازەییەکانی بە شتە گرنگ و پێویستەکانی شیعر دەزانێت و لەهەمان کاتدا شاعیر ئــاگــادار دەکــاتەوە لە خۆپــارێزی لە نــامۆییەکــانی دەربڕین و کێشە(وزن)قورسەکان و خاڵێکی گرنگتری ئەو ئەوەیە، کە ئامۆژگاری شــاعیر دەکات بە زانین و ئاگادار بوون لە(ڕەخنەی شــیعر) و پێیوایە،

کە ڕەخنەی شیعر دەتوانێت وا لە شاعیر بکات، کە بەسەر هۆنینەوەی شیعردا زاڵ بێت[١٤].

خاوەنی قابووسنامە زیاتر گرنگی بە مانا دەدا تا وشە و ستایش و پێداهەڵگوتنە، زێدەڕۆئامێزەکان بەشتێکی پەسەند و ڕەوا دانانێت، بەڵام دان بەو خاڵەشدا دادەنێت، کە زێدەڕۆییکردن لە پانتایی شیعردا شتێکە ناکرێت پشتگوێ بخرێت[١٥].

حدائق السحر

(حدائق السحر)ی (ڕەشیدەددین وات وات) بەتەواوەتی دەربارەی هونەرەکانی جوانکارییە، بەڵام بەپێچەوانەی هەندێک لە تیۆروانینەکان تا ڕاددەیەک خاڵێکی بەرچاوی دەربارەی ڕەخنەی شیعر تێیدا نییە و بابەتەکانی زۆربەیان دووبارەکردنەوەی ئەو بابەتانەن، کە لەسەرچاوەکانی پێشووتردا هاتوون. بۆچوونە سەرەکییەکانی ئەو بەشەکی و تایبەتن، بۆ نموونە لە لەمیانەی ئاماژەکرنێک بۆ لێکچواندنە خەیاڵییەکان ئەم لێکچواندنە بە ناپەسەند دادەنێت و لەو شوێنەی، کە چێژ و سەلیقەی خۆی دەخاتەڕوو کارەکە لە سنووری میانڕەوی و ڕەنگە عەقڵییشدا دەباتە دەرەوە، بۆ نموونە دەربارەی شاعیرێکی ناسراو بە (کەمالی) دەنووسێت: (باوەڕی من ئەوەیە، کە لە عەرەب و عەجەمدا هیچ کەسێک چاکتر لەمە نازناوی(تخلص) بۆ خۆی دانەناوە!)[١٦] ئەو لەپێگەی داوەریکردنیشدا هێندە ڕوو لە ڕاستگۆیی و

ویژدان نـاکـات هەروەکو ئەوەی دەربـارەی(تـرجـمـان الـبلاغه) نووســـیویەتی: (دێڕ و بەڵگەکانی ئەو کتێبە(ترجمان البلاغه)م زۆر نـاپەســـەند بینی، گشـــتی لەڕێگەی زۆر لەخۆکردن دانراوە و بە شـــێوازێکی ســـتەمگەرانە و بێ وردبوونەوە فەراهەم بووە و لەگەڵ ئەمانەدا خاڵی نییە لە هەڵە جۆراوجۆرەکان وەســـفە نیوەناچڵ و کەموکوڕەکان)[17] لەکاتێکدا بە وتەی یەکێک لەو کەســـە گەورانەی، کە خاوەنی بیرورِا و بۆچوونە ئەم ڕەخنەیە ناڕەوایە دەرهەق بە حدائق الســـحر ڕاســـتگۆتر و گونجاوتر خۆی دەنوێنێت[18]، لەتەک ئەوەی کە باسمان کرد خستنەڕووی ئەم کتێبە بەتەواوەتی لەبەرئەوەیە کە هەر چۆنێـک بێـت هەنـدێجـار تێڕوانینێکی ڕەخنەگرانە لەملا و لەولای بابەتەکانیدا بەرچاو دەکەوێت.

المعجم

ئەم کتێبە، کە ناوی تەواوی (المعجم فی المعاییر اشعار العجم)ە، بە یەکێک لە میراتە بەهادارەکانی ئەدەبی فارسی دەربارەی کێشی شیعر و ڕەخنەی شیعر هەژمار دەکرێت. خاوەنی المعجم واتە (شەمسەددینی قەیســـی ڕازی ، لەدوای ســـاڵی ٦٢٨ی کۆچی- هەیڤی کۆچی دوایی کردووە) یەکێکە لە زیرەکترین و وردترین ئەدیبـانی ســـەدەکـانی ڕابردوو، ئەگەرچی هەنـدێـک لە تێڕوانینەکـانی قەیســـی ڕازی بۆ ڕەخنەگران و شـــیعرناســـانی ئەمڕۆ مایەی پەســـەندکردن نییە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا زۆرێک لە قســـەکانی بەهادار و مایەی پشـت پێبەسـتنن.

ئەو کەمتر ڕوو لە قسەکردنی گشتگیرانە و خستنەڕووی بابەتە ئاڵۆز و نادیارەکان دەکات و بەهۆی باوەڕبوونی بە لایەنە بەڵگەکارییەکان هەمیشـــە گەواهی و بەڵگە بۆ قســـەکانی دەهێنێتەوە. گرنگترین تێگەیشـتنە ڕەخنەییەکانی شـەمسـی قەیسـی ڕازی لەبەشـی (گوتارە بەراییەکانی شاعیرێتی) هێنراوەتەوە. شەمسی قەیسی ڕازی لە سەر ئەم باوەڕەیە، کە ڕەخنەگری شـیعر پێویسـتە شـاعیر نەبێت، چونکە زۆرێک لە شـاعیران هەن، کە توانایان بەسـەر ڕەخنەی شـیعرییەوە نییە ، یا ڕەخنەگرانێک هەن، کە دەستی شاعیرێتییان نییە. ئەو، کاتێک کە دەچێتە ناو ڕەهەندە دیار و واقیعیترەکانی ڕەخنەوە سـەرنج لە هەردوو ڕەهەندی ڕەخنەی واتایی و وشـەیی دەدات و دەسـت بە خستنەڕووی چەند بەڵگە و لێکدانەوەیەک دەکات.

پوختە و هەڵبژاردەی ڕاسـپاردەکانی شـەمسـی قەیسـی ڕازی بۆ شاعیران بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

١.شـاعیر دەبێت ئاگای لە موفرەداتی وشـەکان و بەشـەکانی پێکهاتە دروست و خراپەکان هەبێت.

٢.سوودە لە ئەزموونگەرییەکانی شاعیرانی کۆن وەربگرێت.

٣.ئاگای لە یاساکانی زانستی خستنەڕوو و جوانکاری هەبێت.

٤.چیرۆک و پەند و مێژووە کۆنەکان بزانێت.

٥.خۆی لە زۆر لەخۆکردن و ئاڵۆزکاندن و لێڵی و ناڕوونی و پۆشینە ناپەسەندەکان بپارێزێت.

٦.کێش و سەروا و عەرووز بزانێت.
٧.بەرهەمە بەرزەکانی شاعیرانی کۆنی لەبەرچاو بێت و تێیان ڕامێنێت و وشە و ناوەرۆکەکانیان بکاتە بنەما و سەرمەشقی هۆش و زمانی خۆی.
٨.هەرکاتێک دەستی بۆ هۆنینەوەی شیعرێک برد، سەرەتا شێوەی پەخشانی ئەم هۆنراوەیەی لەبەرچاوی خۆی دابنێت و ماناکانی لەسەر لاپەڕەی دڵیدا بنووسێت و وشە و کێشە شایستەکانی ڕێک بخات و هەڵبژێرێت پاشان شیعر دابنێت[١٩].
٩.لەدوای کۆتایی هێنانی شیعرەکە دووبارە شیعرەکە بخوێنێتەوە و پێیدابچێتەوە و ئەوەی کە پێویستە، دەبێت ڕەخنە و مشتومالکردنی تێدا بکات و زێدەڕۆیی لەم کارەیدا نەکات[٢٠].

بەهارستانی جامی

سووده ڕەخنەییەکانی کتێبی (بەهارستان)ی دانراوی(نورەددین عەبدولڕەحمانی جامی) شاعیری بەرزی سەدەی نۆیەمی کۆچی، چەند بابەتێکی کورت دەگرێتەوە، کە لە(باغچە= روضة)یا بەشی پێنجەمی ئەم کتێبە کورتەدا هاتووە. (جامی) بابەتە ڕەخنەییەکانی خۆی لە کرۆکی باسکردنی ژیاننامەی شاعیراندا دەخاتەڕوو. بابەتە سەرەکی و بنەڕەتییەکانی کتێبەکە لەسەر بنەمای تێگەیشتن و داوەریکردنە خوددییەکانی نووسەر لەبارەی شاعیرەکانەوە دامەزراوە، لە کۆی قسەکانی (جامی)دا ئەوە درک دەکرێت، کە ئەو زیاتر لە هەر لایەنێک

سەرنجی لە یەکگرتوویی زمان و ڕەوانی شیعرداوە و بەشێوەیەکی گشتی جەخت لەسەر ساغی دەربڕینەکان و ڕەوانییان دەکاتەوە[٢١] و لە ڕەخنە و داوەریکردن دەربارەی شاعیران دەست بەداوێنی بەرامبەری کردن و هاوسەنگیکردنەوە دەبێت، بۆ نموونە دەربارەی حافزی شیرازی نووسیویەتی: (سەلیقەی شیعری ئەو لە شێوازی نزاری نزیکە، بەڵام لە شیعری نزاریدا زیاد و کەم کردن یەجگار زۆرە، بەڵام لەشیعری حافزدا بەم جۆرە نییە)[٢٢] لەگەڵ ئەمەدا (جامی)ش وەکو زۆرێک لە پێشینانی خۆی گرفتاری ئافەتی سەرواداری و داڕشتنکاریی بووە.

لەتەک ئەو بەرهەمانەی، کە ژماردمان کتێبی دیکەی زۆریش بەتایبەت لە قۆناغی سەفەویدا دانراون، کە زۆربەی کات لەدوتوێی بابەتەکانی خۆیاندا چەندین بابەتیان دەربارەی ڕەخنەی شیعر تێدایە، بەڵام ژماردن و لێکۆڵینەوەی بابەتەکانی ئەم بەرهەمانە پێویستی بە کتێبێکی سەربەخۆ هەیە.

ڕەخنەی شاعیران

بەشێکی گرنگ لە تێگەیشتنە ڕەخنەییەکان لە میراتی ئەدەبی فارسیدا هی ئەو شاعیرانەیە، کە لەنێو شیعرەکانیاندا چەند بابەتێکیان لە وەسفکردنی شیعرەکانی خۆیان یان ڕەخنەگرتن لە هۆنراوەی کەسانی دیکە، یا هەندێک داوەریکردنیان سەبارەت بە شیعر

خستۆتەڕوو، کە لە پانتایی ڕەخنەی شیعریدا بەجۆرێک لە جۆرەکان شایەنی ئاوڕلێدانەوەن.

کۆنترین بابەت لە تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی شاعیراندا لە شیعری (ڕودکی) و لە هۆنراوە ناسراوەکەی ئەودا، کە بە ناونیشانی(قەسیدەی دایکم)ناسراوە دەخوێنینەوە، کە (وشەی چاک و واتای ئاسان) بە جەوهەریترین مەرجی شیعر دەزانێت[٢٣] هەربەم جۆرەش (شەهید بەلخی) ی شاعیری هاوچەرخی ڕودکی (چێژ و حیکمەت) بە مەرجی شیعر دەزانێت[٢٤].

لەدوای ئەم شاعیرانە دەتوانرێت ئاماژە بە زۆرێک لە شاعیرانی فارسی زمان بکرێت، کە هەر کامێکیان سەرنجی گۆشەیەکی دنیای شیعریان داوە. شایەنی گوتنە، زۆربەی داوەریکردنەکانی ئەم شاعیرانە بە نەریتە شیعرییەکانی سەردەمی خۆیان کاریگەر بووە، بۆ نموونە شاعیرانی سەردەمی سەلجووقی هەبوونی ناوەرۆکی زانستی و ڕوانینی حەکیمانە و لۆژیکییەکان بە پێوەر و بەهاکانی شیعر دادەنێن، لەکاتێکدا شاعیرانی قۆناغی سەفەوی و هیندی جەخت لەسەر ناسکی خەیاڵ و هێنانەوەی ناوەرۆکە تازەکان دەکەنەوە.

ڕەخنەی شاعیران لەتەک خستنەڕووی ئەو بابەتە ڕەخنەییانەی، کە شایەنی سەرنجدانن خاڵی نییە لە ستایشکردنە بێ بنەماکانی یەکتر و هەندێجاریش داوەریکردنە خزم خزمێنە و دۆستئامێزەکان. ئەوان، کە خۆیان لە مەیدانی ڕەخنەدا بە حەوجەی هێنانەوەی بەڵگە و گەواهییەک

نابینن لە زۆرێک لە بوارەکاناندا هەڵچوون و سـەلیقەکانی خۆیان بەسـەر واقیعیەتدا فەرز دەکەن. ئەم شـاعیرانە لە ڕەتکردنەوە و پەسـەندکردنی یەکتردا هەندێجار وەها زێدەڕۆیی دەکەن، کە کاری ڕەخنەگریی تێکەڵ بە داشـۆرین و بەدگۆیی دەکەن. بەرهەمە ئەدەبییەکان و یادداشتنامە فارسییەکان پڕاوپڕن لە چیرۆک گەلێک کە شـاعیران تیایاندا هەوڵی ڕەتکردنەوە و نکۆڵی لێکردن یا داشـۆرین و خراپ باسـکردنی یەکتریـان داوە، ئەم جۆرە داوەریکردن و ڕەخنەگرتنانە شـتێکی ئاسـاییە یەکێ لەو نموونانە چیرۆکی ڕەشـیدی سـەمەرقەندی و عەمعەقی بوخاراییە هیچ کۆمەک و هاوکارییەکی بە ڕەخنەی ئەدەبی و بەدەسـتهێنانی ئەزموونی شـیعرییەوە نەدەکرد[٢٥]، بەڵام وەکو ئەوەی پێشـتر ئـامـاژەی پێکرا گێڕانەوە و ڕەخنەی شـاعیران، کە بەشێوەیەکی گشتی لەسەر تێگەیشتنە ڕاستەوخۆکانی خۆیـان بۆ شـیعرو جۆرەکانییەوە بنیاتنراوە ئەوەیان بە تەواوی توانیویەتی بەشـێکی نکۆڵی لێنەکراو لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبیی فارسی پێک بهێنێت[٢٦].

پەراوێزەکانی فەسڵی دووەم

١- بڕوانە:فرهنگ ایرانی پیش از اسلام،محمد محمدی، چاپ دوم، انتشارات توس،تهران،١٣٥٢،ص١٥٨.

٢- ر.ک:نقد ادبی،زرین کوب،ج١،ص١٨٣.

٣- لباب الالباب،سدیدالدین محمد عوفی،تصحیح ادواردبراون، لیدن ،١٩٠٣،ص١٣.

٤- هەمان سەرچاوە،،ص٣٤.

٥- تذکرة الشعراء،دولتشاه سمرقندی،به همت محمدرمضانی،کلاله خاور، تهران،١٣٣٨،ص١٨٩.

٦- هەمان سەرچاوە،ص٨٦،

٧- هەمان سەرچاوە،ص١٠٨.

٨- بڕوانە:نقد ادبی،زرین کوب،ج١،ص٢٦٦.

٩- اتشکده اذر،اذر بیگدلی،تصحیح سیدحسن سادات ناصری،امیر کبیر،تهران،١٣٣٦،ج١،ص١٥١.

١٠- هەمان سەرچاوە،ص٢١٥.

١١- بڕوانە:تذکره نصرابادی،محمد طاهر نصرابادی،تصحیح وحید دستگردی،کتابفروشی فروغی،تهران،(بی تا)،ص٢١٧-٢١٨.

١٢- هەمان سەرچاوە،ص ٤١٣.

١٣- ترجمان البلاغه،محمد بن عمر رادویانی،به تصحیح و اهتمام احمد اتش، انتشارات اساطیر،تهران١٣٦٢،ص١٠.
١٤- قابوسنامه،،عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر،به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی،شرکت انتشارات علمی و فرهنگی،تهران،١٣٦٢،ص١٩٠.
١٥- هەمان سەرچاوە،ص١٩١.
١٦- حدائق السحر،رشیدالدین عمر وطواط شیرازی،تصحیح عباس اقبال،کتابخانه سنائی، تهران،١٣٦٢،ص٣٢.
١٧- هەمان سەرچاوە،ل١.
١٨- نقد ادبی،زرین کوب،ص٢٠٥.
١٩- سەرنجی ئەوە بدەن ئەم خاڵە لە دووتوێی ڕا و بۆچوونەکانی شمس قیس دا جییگەی سەرنجە،چونکە ئگەر شاعیر بتوانێت ئەوەی بە شاعیر دەریببڕێ پێشتر بە پەخشان بیلێت،ئیدی شیعر گوتنەکەی کارێکی بێهوودەیە.لە شیعردا چەندین کۆد و خاڵ و ئاماژە هەن،کە پەخشان لێی بێ بەشەو لە بنەڕەتدا لە بارێکی دەروونی و هەستی تایبەتدا خولقێنراوەو زۆر لەگەڵ دنیای پەخشاندا جیاوازە.
٢٠- المعجم في معاییر اشعار العجم،شمس الدین قیس رازی،تصحیح علامه قزوینی،کتابفروشی تهران(بی تا)،ص٤٤٥-٤٤٧.
٢١- بڕوانە:بهارستان، نورالدین عبدالرحمن جامی، چاپ وین، افست کتابفروشی مرکزی، تهران،١٣٤٨ ،ص٩٩،٩٧.
٢٢- هەمان سەرچاوە،ل١٠٠.

٢٣- بڕوانە: رودکی استاد شاعران، نصراله امامی، نشر جامی، تهران،١٣٧٣ ،ص١٦٠.

٢٤- شهید بلخی دەڵێت:

دعوی کنی که شاعر دهرم ولیک نیست

در شعر تو نه حکمت و نه لذت و نه چم

بڕوانە:پیشاهنگان شعر فارسی،محمد دبیر سیاقی،ص١٤.

٢٥- ئەو بەسەرهاتە راڤەکردنەکەی لە چهار مقاله عروضی دا هاتووە بەم شێوەیە: جارێکیان خضرخان امیر ماوراء النهر لە عمعقبخاراییی ،کە لە زومرەی شاعیرانی سەر بە خۆی بوو دەپرسێ کە شیعری رەشیدی سەمەرقەندی چۆن دەبینی ؟ عمعق لة وەڵامدا دەڵێ کەشیعرەکانی پاک و جوانن بەڵام بێ خوێیە.هەندێک خوێیان پێویستە.دوای ساتێک رەشیدی دەگات و میر پرسیار و وەڵامەکەی عمعق بۆ رەشیدی دەگێڕێتەوە. رەشیدی دەپەشۆکێ و هەر سەر پێیی بەم سێ بەیتە وەڵامی داوەرییەکەی عمعق دەداتەوە:

شعرهای مرا به بی نمکی عیب کردی روا بود شاید

شعر من همچو شکر و شهداست وندریندو نمک نکوناید

شلغم و باقلی است گفتهء تو نمک ای قلتبان ترا باید

(بڕوانە: چهار مقاله،سەرچاوەی پێشوو،ص٤٦-٤٧).

٢٦- لەم بارەیەوە دەتوانن بگەڕینەوە بۆ نامەی دکتۆرای (شعر به روایت شاعران)،کە بە هیممەتی بەڕێز دکتۆر محمد رضا صالحی مازندرانی و بە رێنوێنی بەندە لە کۆلێژی ئەدەبیات و زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی شەهید چمران(١٣٨١)دا نووسراوە.

فەسڵی سێیەم

شەپۆلە نوێیەکان لە ڕەخنەی ئەدەبیی هاوچەرخی ئێراندا

گەڕانەوەی ئەدەبی و بیرۆکە نوێگەراکان:

لەو کاتەوەی کە شاعیرانی شێوازی هیندی و شاعیرانی سەردەمی سەفەوی لە ئەفراندنی وێنە خەیاڵییە سەیر و نامۆکان و بەپێی زاراوە زانستییەکە لە داهێنانە خەیاڵاوییە تازەکاندا ڕێگەیەکی زێدەڕۆییانەیان گرتەبەر جۆرە نامۆییەک لە چێژی گشتی سەبارەت بە شیعرەکانیان پەیدا بوو و هەوەڵین پریشک و بروسکەی هاتنەکایەوەی شەپۆلێکی نوێ لە گەڕانەوە(بازگشت)بۆ سەر شێوە و تەکنیکی شاعیرانی کۆن خۆی دەرخست. ئەم شەپۆڵە لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەوییەوە دەستی پێکرد و ئامادەییەکەی بەشێوەیەکی نزیکەیی تا سەرەتای جووڵانەوەی مەشروتە بەردەوامی هەبوو، هەرچەندە دوای ئەم قۆناغە و هاتنەکایەوەی شەپۆڵە نوێیەکانیش هەمدیسان چەندین

ڕێچكە لەسەر شێوەی شاعیرانی قۆناغی گەڕانەوەدا لەنێو هەندێك لە شاعیرانی فارسی زماندا دەبینرا.

بۆ دەركەوتن و هاتنەكایەوەی قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی چەند هۆكارێكیان ژماردووە، كە زیاتر دەتوانێت دەرخەری زەمینەیەكی مێژوویی و كۆمەڵایەتی بێت، لەوانە ئاماژەیان بە بەتاڵان بردنی كتێبخانەكان بەهۆی هێرشی ئەفغانەكان لە كۆتاییەكانی سەردەمی سەفەوی و بڵاوبوونەوەی دیوانی شاعیرانی كۆن لەبەر دەستی خەڵك و ئارەزوویەكی زۆری هەوەڵین پاشایانی زنجیرەی قاجاری بە كۆكردنەوەی شاعیران لە دەربار و دەزگاكانی خۆیان و زیندوكردنەوەی نەریتی شاعیرانی دەرباری و شێوازی هۆنینەوەی شیعری ستایشئامێز كردووە، بەڵام ئەوەی زیاتر لە هەر شتێك بووە مایەی دەرچوون لە شێوازی هیندی و ڕووكردنە شێوازی شاعیرانی سەردەمی غەزنەوی و سەلجووقی بێزاری بوو لە شێوازی شاعیرانێك، كە شیعرەكانیان هەندێجار تا ئەندازەی مەتەڵ ئاڵۆز و دژوار دەبوو و زۆربەی كات هیچ بنەما و هۆكارێكی چێژ و سوودی هونەری لەتەكدا نەبوو.

شاعیرانی قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی ئەگەرچی هەوڵیان دەدا شیعری فارسی لە چەقبەستوویی و داڕووخان ڕزگار بكەن، بەڵام خۆیشیان نەیانتوانی شتێكی تازە بە دیاریی بهێنن، ئەم شاعیرانە ئەگەر دەیانویست لە كۆتاییدا چێژ و سەلیقەی خۆیان نیشان بدەن،

ئەوا مەبەستی کارەکەیان ئەوە بوو، کە کۆپییەکی نزیک لە ئەسڵییەکە لە لاسـاییکردنەوەی شـاعیرانی ڕابردوودا بەرجەسـتە بکەن[١]، لەم ڕووەوە بەراوردکردنی قۆناغی ناوبراو لەگەڵ شـێوازی کلاسـیزم لە ئەوروپادا، یا ناونیشـانی (ڕێنیسـانسـی ئەدەبیی ئێران) بۆ ئەوە ، جگە لە جۆرە تەنز و گاڵتەجاڕییەک بۆ هەڵسـەنگاندنی پێگە و جێگەی ئەم قۆناغە شتێکی دیکە نییە[٢]، چونکە مەسـەلەکە بەلانیکەمەوە ئەوەیە، کە کلاسـیزمی ئەوروپا لەتەک لاسـاییکردنەوەی ئەدەبیاتی کۆنی یۆنانیدا جۆرە داهێنان و دەسـتێوەردانێکی زەوقییشـی لەگەڵدا بوو، لەکاتێکدا قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی بەم جۆرە نەبوو.

ڕەنگە ئەگەر شـاعیران و ئەدیبانی قۆناغی گەڕانەوە خاوەنی چەند دیدگـایەکی بەهێز و پتەو و شـێوەگرتوو ببووان، ئەوا دەیـانتوانی لەجێگەی لاسـاییکردنەوەیەکی تەواو جۆرێـک لە ئەفرانـدنەوە و سـەرلەنوێ خولقاندنەوە لە ئەدەبی کۆنی فارسیدا بهێننەکایەوە، بەڵام ئەوان تەنانەت لە کاری لاساییکردنەوەی خۆیشیان دەستەوەستانن و بە بوێرییەوە دەتوانرێت بگوترێت، کە هیچ کامێکیان نەگەیشـتوون بە قۆناغێک لە دانان و خاوەنداریکردنێکی شـێواز تا بتوانێت بنچینەی دیاریکراوی ئەوان بێت لە هۆنینەوەی شـیعردا و تەنانەت لە پێگە و پلەی لاسـاییکردنەوەشـدا لە تێگەیشـتن و درککردنی هەندێک لە سـادەترین تایبەتمەندییەکانی زمانی شـاعیرانی خوراسـان دەسـتەوەسـتان ماون و بوونی هەڵە زمانییە زۆرەکان لە

هۆنراوەکانیاندا لەبەر ئەم هۆیەیە هەروەها نیشـــاندەری ئەم جۆرە نەتوانین و بێدەسەڵاتییەیە.

ئەوەی دەبێتە مایەی سەرسوڕمان، هەڵسەنگاندنی لێکۆڵەرانێکە، کە لە درککردن و تێگەیشتنی پێگەی ڕاستەقینەی شاعیرانی سەردەمی گەڕانەوەدا کەوتوونەتە هەڵەوە و دەســـتیان بردووە بۆ چەند داوەریکردنێک کە شـــیاوی ســـەلماندن و بەرجەســـتەکردن نیین، بۆ نموونە، هەروەکو ئەوەی لە پێشـــەکییەک بۆ دیوانی (موشـــتاقی ئیســـفەهانی)دا ئەویان بە (مانگی ئاســـمانی قســـە زانیوە)[٣] یا بەهۆی ســـاویلکەییەوە بەشـــێک لە لاســـاییکردنەوەکانی ئەم شـــاعیرانەیان بە نموونەیەکی باشـــتر و بەرزتر لە ئەســـڵییەکە زانیوە، تا ئەوەی کە لەیەکێک لەو بەرهەمانەی، کە دەربارەی قۆناغی گەڕانەوە نووسیویانە ئەوە هاتووە، کە: (قائانی قەسیدە شیرینەکانی خۆی وەکو قەسیدەکانی خاقانی و موســـەممەتی وەکو موســـەممەتەکانی مەنوچەهری بگرە شیرینتر هۆنیوەتەوە)[٤].

لەتەک هەموو ئەمـانەدا قۆنـاغی گەڕانەوەی ئەدەبی دەبێـت بە ناسنامەی قۆناغی وەستان و سستی لە ئەفراندنە ئەدەبی و تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانیش هەژمـار بکرێـت، چونکە لە چـاوپیـاخشـــاندنێکی ســـەرپێیانە بە زەمینە ئەدەبی و کلتورییەکانی کۆتاییەکانی قۆناغی ســـەفەوی و قۆناغی ئەفشـاری و ســـەردەمی زەندی تا ســـەرەتاکانی

سەردەمی قاجاری بابەتێکی شایستە لە گوتاری ڕەخنەدا دەست ناکەوێت

کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەوی هەروەکو ئەوەی، کە ڕوون و ئاشکرایە، بە قەیرانە سیاسی و کۆمەڵایەتی و کلتورییەکان کۆتایی پێهات و بە ڕووداوەگەلێکی کارەساتبار گەیشتە ئەنجام. قۆناغی ئەفشاریش کورتتر بوو لەوەی، کە بەدیهێنەری ئەو جۆرە سەقامگیریانە بێت لە گۆڕەپانی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا تا ئەدەبی فارسی بتوانێت لە سێبەریدا شێواز یا شێوازە ڕەسەنەکان پەروەردە بکات و خۆی لە شێواوی ڕزگار بکات. . قۆناغی کورتی (زەند)یش هەموکات لەنێو ململانێ و جەنگەکاندا تێپەڕی و بێجگە لە چەقی حکومەت واتە شیراز تەواوی ناوچەکانی ئێران زۆربەی کات گرفتاری شەڕ و ململانێ ئاشکرا و شاراوەکانی سەرۆک هۆز و عەشیرەتەکان لەگەڵ خان و فەرمانڕەواکانی حکومەت بوو. سەرەتاکانی سەردەمی (قاجار)یش سەرەڕای بوونی هەوڵ و توندوتیژی و زەبرەوزەنگ و ستەمکارییەکانی ئاغا موحەممەد خان گرفتاری نائارامی ڕێگاکان و وێرانبوونی گوندەکان و لەناوچوونی بازرگانی بوو و شتێک لە ئاوەدانی نەمابوویەوە و ئەوە شتێکی ئاساییەکە کە لەبارودۆخێکی ناهەمواری وەهادا ناتوانرێت بەدوای پانتاییە کلتوری و سەقامگیرەکان بیت، تا شەپۆڵ و بزوتنەوەیەکی ڕەسەنی داهێنان و ڕەخنەی شیعر و ئەدەب پەروەردە بکات.

کۆڕ و کۆمەڵە ئەدەبییەکان

درەوشـــــاوەترین میراتی قۆنـاغی گەڕانەوەی ئەدەبی لەڕووی ڕەخنەی ئەدەبییەوە دامەزرانـدنی کۆمەڵە ئەدەبییەکـان بوو. لە سـەرەتاکانی سـەدەی دوازدەیەمدا تا قۆناغی قاجارییش بەردەوامییان هەبوو. یەکێـک لە کۆنترین کۆمەڵە ئەدەبییەکـان (کۆمەڵەی ئەدەبیی موشـتاق)بوو، کە بە کۆشـشـی موشـتاقی ئیسـفەهانی لە ئیسـفەهان دامەزرا و شــوێنی کۆبوونەوەی شـــاعیر و نووســـەرانێک بوو، کە هەفتەی شەوێک لەدەوری یەکتردا کۆدەبوونەوە. موشتاق و هاوەڵانی لەم کۆمەڵەیەدا لەگەڵ خســـتنەڕووی بابەتە ئەدەبییەکان، شـــاعیرانی گەنج و تازە دەســـپێکەریان پەروەردە دەکرد و پێدەگەیاند ، لەدوای ئەوە پێویستە ئاماژە بە کۆمەڵەی(ئەدەبیی نشاط= چالاکی)بکرێت، کە ئەوەیش هەر لە ئیسفەهاندا دامەزرا و مەیدانێک بوو بۆ خستنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان لە پانتایی و بواری شیعردا. ئەم کۆمەڵە ئەدەبییانە ئەگەرچی دواتر لە ســـەردەمی قـاجـاریـدا چەنـد زەمینەیەکیـان بۆ نوێگەرایی فەراهەم کرد، بەڵام هەندێجار دەبوونە مایەی چەند وەستان و چەقبەســـتووییەکیش، بۆ نموونە هەر ئەم کۆمەڵەی (چـالاکی)یە کـاتێـک لە تـاران بەنـاوی (کۆمەڵەی ئەدەبی خـاقـان) بەردەوامی بەکـارەکەیـدا بەتەواوەتـی خـۆی لە چـوارچـێـوەی هەمـان لاســاییکردنەوەکانی ڕابردوودا زیندانی کرد و ئەندامەکانی لەگەڵ ئەو هەموو ڕەخنە و عەیب و عارییەی، کە لە شـــاعیرانی تریان دەگرت،

بێجگە لە برەودان و ڕەونەقدان بە بازاڕی شیعری ستایشکەری و لاساییکردنەوە و دووبارە کردنەوە شتێکیان بۆ شیعری فارسی وەکو میرات جێنەهێشت[٦].

قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی لەڕووی گۆڕانکاری لە پەخشانی فارسیدا هەم شتێکی لەدوای خۆیدا جێنەهێشت، نووسەرانێکی وەک (میرزا مەهدی خان ئەسترائابادی)ی خاوەنی (دوڕڕەی نادری) و پاش ئەویش ژمارەیەکی زۆر لە پەخشاننوسانی سەرەتاکانی سەردەمی قاجاریش بەهەمان شێوە گرفتاری لاساییکردنەوە بوون و لە سەردەمی فەتح عەلی شا بەدواوەیە کە پەخشانی فارسی گۆڕانکارییەکی ڕێژەیی و پلەڕەوتی(تدریجی) گرتەبەر.

سەردەمی قاجار و دەسپێکی گۆڕانکاری ئەدەبی

ئەگەرچی مەرایی گەرایی و حەزی ستایشگەری فەتح عەلی شا و موحەممەد شا سەدان نووسەر و شاعیری لە حکومەتی قاجار پەروەردە کردبوو[٧]، بەڵام بەهرە و توانایەکی شایستە کە بتوانێت لە ئەدەبیاتی فارسی پێگەیەکی نەمرانە بەدەست بهێنێت گەشەی نەکرد و هیچ بەرهەمێک، کە بتوانێت بەشێوەیەکی جیددی دەرخەری دیدگاگەلێکی ڕەخنەی ئەدەبی ئەم قۆناغە بێت بەرچاو ناکەوێت.

شاعیرانی ستایشکەری قۆناغی قاجاریش وەکو پێشینانی خۆیان هەوڵیان دەدا تا هۆنیارانی سەردەمی غەزنەوی و سەلجووقی بکەنە

سەرمەشق و نموونەی خۆیان و تەنانەت لەم نێوانەدا نووسەرانێکیش بەدوای ئەوەوە بوون تا لە لاسـاییکردنەوەی شـێوازی نووسـینی پێشیناندا پێش یەک بکەون ، قۆناغی ناوبراو لەهەمان کاتدا سەردەمی هەرا و زەنای داوەریکردنە درۆزنانە و بێ بنەماکان بوو.

شـاعیر و ئەدیبە لاسـاییکەرەوەکانی ئەم ڕۆژگارەش هاوشـێوەی وەچەی خۆیان بنەمایەکیان بۆ درککردن و داوەریکردنە ئەدەبییەکانی خۆیان نەبوو.

چەقبەسـتوویی ئەدەبی نەیـدەتوانی سـەردەمێکی دوورودرێژ بەردەوامی هەبێت، زنجیرەی قاجار هاوتابوو لەگەڵ شۆڕشی گەورەی فەڕەنسا، ئەم ڕووداوە ئەگەرچی لە ئێراندا هاوتەریب بوو بە بێدەنگی و بێ ئاگایی ، بەڵام دواتر بەرهەمەکان خۆیان لەسـەرشـێوەی بزووتنەوە کلتورییەکان نیشاندا.

تامەزرۆیی لە بەدەستهێنانی زانست و هونەرە نوێکان و پەیوەندی لەگەڵ ئەورووپاش، کە قەرزاری کۆشـشـی عەباس میرزای کوڕی فەتح عەلی شـا بوو کاریگەرییەکی زۆری لەسـەر ئارەزووکردن لە نوێگەریدا هەبوو. ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە ئەم ئـارەزووە بۆ نوێگەری لە ئازەربایجانەوە دەسـتی پێکرد، کە لەگەڵ ڕووسـیا و دەوڵەتی عوسمانی هاوسنوور بوو و لە ئەورووپا نزیک بوو[٨] ، هێندەی نەخایاند، کە لەتەک پەیدابوونی کارگەکان و گەشـەی پیشـەسـازییە نوێکان چەند چاپخانەیەکیش دامەزران، گەشـەی پیشـەسـازی چاپ

کـاریگەرییکەی کلتوری بەرچـاوی لە بزووتنەوەی نوێگەری هەبوو، چونکە ئامرازێک بوو بۆ بڵاوکردنەوەی کتێب و ڕۆژنامەکان.

ئەم گۆڕانکـارییـانە لەتەک زێـدەبوونی هـاتوچۆ و گەشـــتەکـانی ئێرانییەکـان بۆ دەرەوەی وڵات و دامەزرانـدنی قوتـابخـانە نوێکـان زێدەبوونی نوێگەری دەکردە شتێکی خۆلێلانەدراو.

لەتەک ئەوەی گوترا کۆمەڵگای سـەردەمی قاجار لەگەڵ ئەو هەموو ئـارەزووەی، کە بۆ نوێگەرایی هەیبوو گۆڕەپـانی ململانێی هەر دوو توێژی (کۆنەخواز) و (نوێخواز) بوو، کە هەر کـامێکیـان ئەوەیتری دەکردە مـایە ڕەخنەلێگرتنە زێدەڕۆییەکـانی خۆی و لەهەمـان کـاتدا بیروباوەڕەکانی هەردوو ڕێچکە لە یارییە سـیاســییەکانیش بەدەر نەبوون.

گرنگترین هۆکارەکانی گەشەکردنی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی قاجار و مەشرووتەدا

هەرچەند ئارەزووکردن لە نوێگەریدا زەمینەیەکی بۆ خستنەڕووی تێڕوانینە ڕەخنەییەکان لە ئەدەبدا هێنایەکایەوە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا فراوانبوونی ڕوانینە ڕەخنەییەکان لەم ڕۆژگارەدا قەرزاربارى چەند هۆکار و پاڵنەرێکە:

١.جوڵانەوەیەک کە بۆ وەرگێڕانی بەرهەمە ئەدەبییە خۆرئاواییەکان بە تایبەت لە فڕەنسی و ئینگلیزییەوە بۆ سەر زمانی فارسی هاتەکایەوە، لە گۆڕانکاری پەخشانی سەردەمی قاجاری کاریگەرییەکی پتەو و بەرچاوی هەبوو، لەم ڕۆژگارەدا کتێبەکانی وەک (**سێ چەکدار**) و (**کۆنت مۆنت کریستۆ**)ی ئەلیکساندەر دۆمای باوک، **ڕۆبنسن کرۆزۆی** دانیال دیڤۆ، **گەشتەکانی گۆلیڤەری** جۆناتان سویفت، **بەسەرهاتی حاجی بابای ئیسفەهانی** جێمز مۆریێ و چەند ڕۆمانێکی ژۆڵ ڤێرن بۆ فارسی وەرگێڕدران[٩]، ئەم بەرهەمانە بە زمانێکی بەهێز و توندوتۆڵ وەردەگێڕدران و پەخشانەکانیان سادە و بێ گرێ و گۆڵ و رەوان بوو. گرنگی وەرگێڕانی ئەم بەرهەم و ڕۆمانانە ئەوە بوو، کە ئەدەبی لە خەڵکی ڕەشۆک و زمانەکەیان نزیکتر دەکردەوە و لەلاییێکی دیکەوە خەڵکیش لەگەڵ ژانرە نوێکانی ئەدەب واتە ڕۆمان و شانۆنامەکان ئاشنایەتییان پەیدا دەکرد و بەم شێوەیە ئەدەب تاقمێک گوێگری نوێی لەبەردەمی خۆیا دەبینی کە پێشتر بارودۆخێکی بێزاری و

ڕەوینەوەیان سەبارەت بە ئەدەب نیشان دەدا. ئامادەیی ئەم گوێگرانە لە شیعریشدا کاریگەر بوو، چونکە شاعیرانی سەردەمی قاجار هەوڵین پڕوشکە و شەڕاڕەی گۆڕانکاری و نوێخوازی خۆیان بە ئاوڕدانەوە و سەرنجدان لە زمانی خەڵک و کلتور و ئەدەبی میللی نیشان دەدا، پێوەندی نێوان ئەدەب و زمانی ئاسایی خەلک و سادەنووسی دەبووە هۆی ئەوەی، کە گەنجینەی عەمبارکراوی وشەکانی زمانی ئاخاوتن و کلتوری میللی بێنە ناو ئەدەبیاتەوە.

٢.شێواز و سەلیقەی نوێ لەگەڵ زمانی تازە و گوێگرە نوێکان لەڕووی لایەنی ناوەرۆکی و واتاییشدا داخوازی ناوەرۆک و بابەتگەلێکی تازە و نوێگەرانە بوو و بەم هۆیەوە خستنەڕووی بابەتە کۆمەڵایەتی و نەتەوەیی لە شیعر و هەڵاتن لە پێداهەڵگوتن و ستایشکردنە لەقاڵب دراو و کلێشەییەکان چەند پێوەرێکی تازەی لە هەڵسەنگاندنە ئەدەبییەکاندا هێنایە ئاراوە. ئەم پێوەرانە تەنانەت کاریگەرییان خستە سەر ئەدەبی فەرمی و دیوانییش، کە بەرهەمی ئەمە بووە مایەی چاوپێخشاندنەوەیەکی کارەکی و پڕاکتیکی بە پەخشانی فارسی لە نووسینە دیوانییەکاندا، چونکە لە پێش ئەوەوە پەخشانی فارسی تەنیا تابلۆ و ئامرازێک بوو بۆ بەرز و باڵایی و وشە توڕدان و وشە عەرەبییەکانی نووسەر و میرزایان و باری واتایی و گوێزانەوەیی لە پلەیەکی خوارتری گرنگێتی و بەهاپێدان جێی گرتبوو.

٣.کۆمەڵە ئەدەبییەکان ، کە لە قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبیدا دامەزرابوون لە قۆناغی نوێگەریێتیدا شەوق و ڕەونەقیان بەخشییە بەرزکردنەوەی جوڵانەوە ڕەخنەییەکان، لەنێو ئەم کۆمەڵانە پێویستە ئاماژە بە کۆمەڵەی ئەدەبی کۆلێژ(دانشکدە) بکرێت کە بە ڕۆڵ و کۆششی سەرەکی مەلیکولشوعەرای بەهار دامەزرا و لەدوای ئەم کۆمەڵەش کۆمەڵەی ئەدەبی ئێران بوو کە بە هەوڵی وەحید دەستگەردی دامەزرا و پاشان کۆمەڵەی حەکیمی نیزامی بوو کە وەحید دەستگەردی لەدوای جیابوونەوەی لە کۆمەڵەی ئەدەبی ئێران دایمەزراند، ئەم کۆڕ و کۆمەڵانە دەرفەتێک بوون بۆ خستنەڕووی بابەت و بوارە ئەدەبیی و ڕەخنەییەکان و هەندێکیان لە برەوپێدانی(ڕەخنەی دەقە)ئەدەبییەکان کاریگەرییەکی بەرچاویان هەبوو.

٤.بە برەوسەندنی بیری مەشرووتەخوازی و لەدوای بەرقەراربوونی و جێگیربوونی ئەو بیرۆکەیە ناوەرۆکە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بەشێوەیەکی هەتەری (جیددی) هاتنە ناو شیعرەوە و بووە مایەی پەسەندێتی زیاتری ئەدەب لەنێو جەماوەر و بووە هۆکارێک تا هۆش و زەینی ڕەخنەگرانی کۆمەڵانی خەڵک بە ڕەخنەگرتن لە هونراوەکان هەڵبستێت و لەم ڕێگەیەدایە کە بە زوویی سادەیی دەربڕین و خستنەڕووی ناوەرۆکە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان و ئامادەیی بابەتە بزۆز و گەرم و زیندووەکانی ڕۆژ و خۆپارێزی لە وشەکاری و سەرواداری بوون بە پێوەرگەلێکی نوێ بۆ ڕەخنەی شیعر.

٥.ڕۆژنامە و گۆڤارە ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانیش ڕۆڵێکی بەرچاویان لە چەسپاندنی پێوەرە نوێکانی ڕەخنەی ئەدەبی هەبوو.
ئەگەرچی ئەو ڕۆژنامانەی کە لەسەردەمی حکومەتی ناسرەددین شادا یا لە سەردەمی مەشروتییەت دەردەچوون ڕاستەوخۆ بابەتگەلێکی ئەوتۆیان لە خستنەڕووی دیدگاکانی ڕەخنەی ئەدەبی تێدا نەبوو، بەڵام خستنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان تیایاندا دەیتوانی ببێتە مایەی بەهێزکردنی بۆن و بەرامەی ڕەخنەگرانە لەنێو خەڵکدا[١٠].
شایەنی گوتنە کە لەم نێوانەدا هەندێک لە ڕۆژنامەکان سەرنجێکی جیدیتر و نوێتریان سەبارەت بە ئەدەب و ڕەخنە هەبوو کە لەڕیزی ئەوانە پێویستە ئاماژە بە (ڕۆژنامەی نوێگەری= روزنامە تجدد) بکرێت. نووسەرانی ئەم ڕۆژنامەیە کە بابەتە ئەدەبییەکانیان بەجیا و و دابڕاو لە بابەتە کۆمەڵایەتییەکان دانەدەنا هەمیشە هەڵدەستان بە خستنەڕووی بابەتگەلی تایبەتمەند لە بواری ڕەخنەی ئەدەبیدا. بۆ نموونە هەر لەم ڕۆژنامەیە لە یەکێک لە ژمارەکانی خۆیدا بابەتی نوێگەری لە ئەدەبدا لە سێ ڕوانگەوە، واتە : شێوە و زمان و شێواز سەرنجی لێدراوە کە لە سەردەمی خۆیدا بابەتێکی تازە و شایەنی سەرنجدانە[١١].
لەنێو گۆڤارە ئەدەبییەکاندا پێویستە ئاماژە بە (گۆڤاری بەهار)ی وابەستە بە یوسف خانی ئیعتیسام(ئیعتیسام دەولە)ی باوکی پەروین ئیعتیسامی بکرێت کە چەند وتارێکی بەسوودی ڕەخنەگرانەی

لەخۆگرتبوو و زۆربەیان خودی میرزا یوسف خان دەینووسین. نووسەرانی لەم وتارانەدا جەختیان لە گرنگێتی ئاشنایەتی بە ئەدەبیاتی خۆرئاوا و شێوازە ئەدەبییەکانی ئەدەبی خۆرئاوایی دەکردەوە.

گۆڤاری (دانشگده) کە لە ساڵی ١٣٣٦ی کۆچی- هەیڤی لەڕێگەی مەلیکولشوعەرای بەهار دامەزرا لەماوەی یەک ساڵدا دە ژمارەی بڵاوکردەوە. ئەم گۆڤارە خاوەنی زنجیرە وتارێک بوو لەبارەی ڕەخنەی ئەدەبی و ئەدیب و نووسەرانێکی بەناوبانگ بەشدارییان لەم زنجیرەیەدا کردبوو و ئامانجیان (برەوپێدانی گیانی ئەدەبی و دەشتنیشانکردنی شێواز و ڕێچکەیەکی نوێبوو لە ئەدەبی ئێرانیدا)[١٢]

گۆڤاری ئازادیستان کە بە کۆششی تەقی ڕەفعەت بڵاو دەکرایەوە بەهەمان شێوە داخوازی نوێخوازی بوو لەنێو گەنجان دا. ئەم گۆڤارە بە خستنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە نوێکان بووە مایەی جوولە و بزاوتێک لە ڕەخنەی ئەدەبیدا[١٣] یەکێک لەو بابەتانەی کە ڕەنگە بۆ یەکەمین جار لەم گۆڤارە بڵاو بووبێتەوە مەسەلەی بزاوتن و ماهیەتی کات بوو کە خۆی لەخۆیدا دەیتوانی بنەمایەک بێت بۆ تێڕوانینە نوێکان بۆ ئەدەب.

پێشەوایانی ڕەخنەی نوێ لە ئەدەبی ئێرانیدا

ئاخوندزادە

هەوەڵین ڕەنگدانەوە و بریسکاییەکانی ڕەخنەی ئەدەبی نوێ لەسەردەمی شۆڕشی مەشروتییەتدا لە وتەکانی میرزا فەتح عەلی ئاخوندزادە(١٢٢٨-١٢٩٥ی کۆچی- هەیڤی) دەرکەوت. ئاخوند زادە کە خۆی لە یارانی شیعر و ئەدەب بوو ئاشنایەتی هەبوو لەگەڵ ڕەخنە بە چەمکە ئەوروپاییەکەی و جار جارە لە نوسینەکانیدا زاراوەی فەڕەنسی ڕەخنە، واتە قریتیقا(Critique=)یشی بەکار دەهێنا[١٤].

ئاخوندزادە لە قەفقاز هاتۆتە دونیاوە و لە گەنجە دەرسی خوێندبوو و لە تەفلیس وەکو وەرگێڕ کاری دەکرد، ئەو لەگەڵ ڕووسەکان سەروکاری هەبووە و لەتەک کارە دیوانیی و کارگێڕییەکاندا ڕووی لە کارە ئەدەبییەکانیش دەکرد. لەنێو کارەکانی ئاخوند زادە کە لەڕووی ڕەخنەی شیعرییەوە ناسراو و بەناوبانگە، ڕەخنەیەکە، کە لەسەر شیعرەکانی سرووشی ئیسفەهانی(لە ١٢٨٥کۆچی- هەیڤی کۆچی دوایی کردووە) نووسیویەتی. ئەو لەڕووی فۆرم و ناوەڕۆک لێکدانەوەی بۆ شیعری سرووش کرد. ڕەخنەی ناوبراو لە قاڵبی نامیلکەیەکە لە چل و هەشت لاپەڕەدا، کە بەگشتی بریتییە لە ڕەخنەی گوزارشت و دەربڕینەکان و ناوەڕۆک و هەر بەم جۆرەش کۆنتێکستە ڕستەییەکان و کێشە شیعرییەکانی سرووش لەخۆ دەگرێت[١٥]، ئەگەرچی دواتر هەندێک لە ئەدیبان ئاخوند

زادەیان بەوە تۆمەتبار کرد کە لە شیعر تێنەگەیشتووە، بەڵام هەر ئەم ئەدیبانە نکۆڵییان لە پێشـــڕەوی و شـــان و شـــەوکەتی ئەو لە خســـتنەڕووی بابەتە ڕەخنەییەکان نەکردووە، پێویســـتە دان بەوەدا دابنرێت کە ئاخوند زادە بەجۆرێک لە جۆرەکان دەســـپێکەر بووە، ئەگینا تێگەیشـــتنەکانی ئەو لە ڕەخنەی ئەدەبیدا فراوان و بەربڵاو نییە و بەهای کارەکەی زیاتر لەو تێڕوانینە تازانانەیە کە لەســـەر بنەمای بیروباوەڕە ڕیالیستییەکانی خۆی بۆ ئەدەب دەریخستووە.

ئاخوندزادە لە هەڵســـەنگاندنی شـــیعردا پێوەری هەڵســـەنگاندنەکە لەسـەر (جوانی ناوەرۆک) و (چاکی وشـــە و دەربڕینەکان) یا جوانی دەربڕین بونیات دەنێت کە هەر هۆنراوەیەک پێویستە بەم دوو پێوەرە لێی بکۆڵدرێتەوە، خاڵێکی دیکە پێناسەی شیعرە کە بە گومانی ئاخوند زادە چەمکی شیعر بەشێوەیەکی هەڵە و تێکەڵکردن سەیری کراوە و قســـەی لەبارەوە کراوە، چونکە واباوە کە هەر بابەتێکی کێش و ســـەروادار بە شـــیعر دادەنێن. لەڕوانگەی ئەوەوە بەرهەمێکی وەک شانامە دەتوانرێت بە بەڵگە و سەلمێنەری وردی شیعر دابنرێت، بەڵام زۆرێک لە بەرهەمە کێش و ســەرواداراەکان کە بە شـــیعر ناســـراون شیعر نین.

ئاخوند زادە لەو باوەڕەیە کە شـــاعیرێتی بەهرەیەکی خوداییە و خوێنـدن و پەروەردە دەبێتە مـایەی گەشـــەکردنی ئەم بەهرە و ڕازاندنەوەی قســـەی شـــاعیر، ئەگەرچی ئەمڕۆ بـابەتی بەهرەی

پەروەردەکراو لە کاری شاعیریێتیدا یەکێکە لە کارە ڕوون و ئاشکراکان، بەڵام خستنەڕووی ئەم بابەتە لە سەردەمی خۆیدا بابەتێکە شایەنی سەرنجدان و هەڵوەستە کردنە، ئەو هەروەها مەسەلەی شیعرییەت دەخاتەڕوو و لەوباوەڕە دایە کە بەرهەمە شیعرییەکان لەڕووی پلەی شیعرییەتەوە لەگەڵ یەکتریدا جیاوازن بۆ نموونە باوەڕی وایە کە مەسنەوی مەولەوی بەرهەمێکی پەسەندە، بەڵام پلەی شیعرییەتەکەی نزمە و لەسەر ئەم بنەمایەش فیردەوسی و نیزامی و سەعدی و حافز و جامی لە پێشەوەی شاعیرانی ئێرانی دادەنێت[١٦].

لەگەڵ هەموو ئەوانەی وتران ئاخوند زادە نەیتوانیوە لە هزری خۆیدا پۆلین بەندییەکی وردی شاعیرانی فارسی زمان لەڕووی داهێنانە شیعرییەکانیان بخاتەڕوو، هەروەکو ئەوەی کە ستایشی جامی لەتەک فیردەوسی و سەعدی و حافز دەکات یا لەسەر بنەمای تێڕوانینە ماتریالیستییەکانی خۆی چەند ڕەخنەیەک لە تێگەیشتنە سۆفیگەری و فەلسەفییەکانی مەولانا دەگرێت کە لە هەندێک لایەندا دەچێتە دەرەوەی سنوری ڕەخنە و تەنانەت شێوەیەکی سەرزەنشتکردن و جێهێشتنی ئەدەب وەردەگرێت[١٧].

ئاخوندزادە وەکو ڕەخنەگرێکی نوێگەر تانە و توانج لە شێوازە زۆرلەخۆکاری و وشەکارییەکانی نووسەرانی نەریتی ڕۆژگاری خۆی لەنموونەی ڕەزا قولی خانی هیدایەت دەدات، هەرچەندە بەشێکی

بەرچاو لە تێگەیشـــتنە ڕەخنەییەکانی ئاخوند زادە شـــایەنی تێڕامانە، بەڵام بێگومـان نووســـــینەکـانی ئەو برەوپێدەری جۆرە ڕیـالیزمێکی ڕەخنەگرانە و تەنزئامێزە لە ئەدەبی فارســـــیدا و دەتوانرێت بە خاڵی دەسپێک بۆ تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی دوای چەندین دەیە لە وەستان و چەقبەســـــتوویی هەژمـار بکرێـت، لەڕوێکی دیکەوە بنەمـای ڕوانینە ڕەخنەییەکانی ئاخوند زادە هێنانەکایەوەی پەیوەندییەک بوو لەنێوان هونەر و ئەدەب لەگەڵ ژیاندا[18]، بابەتێک کە هەمیشـــــە لێی دەکەوتە غەفڵەتەوە.

ئاخوندزادە لەتەک وتارە ڕەخنەییەکان، بەشێک لە ڕەخنەکانی خۆی ئاخنیوەتە ناو شـــانۆنامەکانی، ئەم شـــانۆنامانە لەڕووی شـــێوازەوە کاریگەرن بە پووشـکین و گۆگۆڵ و مۆلییێر و شـکسـپیر، کە پاشـان بووە نموونە و سـەرمەشـقێک بۆ زۆرێک لە شـانۆنامەنووسـان کە لە چاخی مەشروتیەتدا دوای ئاخوند زادە دەستیان کرد بە داهێنانی ئەم ژانرە ئەدەبییە[19].

موحەممەد تەقی بەهار(مەلیکولشوعەرا بەهار)

بەهار، شـاعیر و ئەدیب و ڕەخنەگرێکە کە نازناوی سـتایشـکەری ئازادییان پێداوە[20]، لە سـاڵی ١٢٦٥ی هەتاوی لە مەشـهەد لەدایک بوو، ئەو بەقەد ئەوەی لە چالاکییە سـیاسـییەکان بوو سـوودی لە بەهرەی شـــیعری خۆی لە ڕووبەڕووبوونەوە و خســـتنەڕووی تێڕوانینە ســـیاســـییەکانی خۆی وەردەگرت. بەهار ماوەیەک ڕووی لە کاری

ڕۆژنامەنووسی کرد و لە ساڵی ١٣١٦ ی هەتاوی کە هاوکات بوو لەگەڵ دامەزراندنی زانکۆی تاران وتنەوەی هەندێک وانەی لە وانەکانی قۆناغی دکتۆرای زمان و ئەدەبی فارسی لەئەستۆ گرت و لە ڕاستیدا چالاکییە زانستییەکانی ئەو لەو ڕۆژگارەدا دەستی پێکرد.

لە گرنگترین بەرهەمەکانی بەهار پێویستە شێوازناسی یا مێژووی گەشەکردنی پەخشانی فارسی، یا ڕاستکردنەوەی چەند دەقێکی ئەدەبی دابنرێن. بەهار لەساڵی ١٣٣٠ی هەتاوی لە تاران چووە بەر دلۆڤانی خودا.

(بەهار) لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی لە سەردەمی خۆیدا فراوان کرد و بابەتگەلێکی لە چەشنی ڕەخنە و لێکدانەوەی دەقەکان و فۆلکلۆر و زارناسی و مرۆڤناسی و لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانیشی خستە ناو قەڵەمڕەوی کارەکانی خۆیەوە.

بەهار لە تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی خۆیدا ڕەخنەگرێکی ڕیالیستی و ڕەوشتگەرایە، ئەو ڕەوشتی بەرز لەتەک هەست و هەڵچوونە بەهێزەکان بە بنەمای سەرەکی شیعر دەزانێت و ئەم دوانە بە کۆڵەگە سەرەکییەکانی پەسەندێتی شاعیر دادەنێت[٢١]. بەهار شاعیر لە بەرامبەر بابەت و مەسەلەکانی کۆمەڵگای خۆی بە بەرپرس دادەنێت و ئەرکی شیعری کۆمەڵایەتی بە وێنەکێشان و بەرجەستەکردنی ئەم مەسەلانە دەزانێت، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا بۆ گۆڕانی شێوەیی و ناوەرۆکی شیعر باوەڕی بە بەها و بایەخێکی تایبەت هەیە[٢٢].

ئەگەرچی ڕەنگە زۆرێک لە شـــیعرەکانی بەهار بەتایبەت شـــیعرە گـالّتەجـاڕی و تەنزئـامێزەکـانی لە تەرازووی ڕەخنەی ڕەوشـــتی تەقلیدگەراکاندا جێگەی قســـە و باس بێت، بەڵام خۆی بە توندی هەوڵدەدات تا بنەما ڕەوشتی و خاکەڕاییە عەقڵانییەکان لە ڕەخنەکانی خۆیدا ڕەچاو بکات[٢٣].

یەکێک لە تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی بەهار بوونی چێژی ڕەخنەییە لە زۆربەی لێکۆڵینەوەکـانیـدا تـا ئەوەی کە لە هیچ یەکێـک لە بەرهەمەکانیدا تێڕوانینی ڕەخنەیی وەلا نەناوە، ئەم هەناسـە ڕەخنەییە هەڵبەتە وابەستە نەبوو بە بەرهەمە ئەدەبییەکانی ئەو، بەهار لە لایەنی سیاسەت و مێژوونووسیشدا هەمیشە ڕوانینێکی ڕەخنەگرانەی هەبوو.

ڕەخنەکـانی بەهـار پتەو و کورت و بەرز و پێگەیشـــتوون و تاڕاددەیەک شـــوێنێک بۆ دەمەتەقێ ناهێڵێتەوە، داوەریکردنی بەهار دەربارەی شـیعری قائانی شـیرازی شـاعیری سـەردەمی قاجاری نیشـاندەری لایەنێکی ئەم بابەتەیە، ئەو دەربارەی قائانی دەنووسـێت: لە شـیعری قائانی دا وشـە بەسـەر مانا و خەیاڵاتە ڕووکەشـەکان بەسـەر خەیاڵکردنە بەرز و وێناکردنە باڵاکان زاڵە، قائانی لە شـیعردا بە خۆنوێنی و کەش و فشـێک یا جەنگێک و پشـێوییەکی پڕ هات و هاوار بەسندەیی کردووە)[٢٤].

بەهار لەسەر (مێژووی ئەدەبی ئێران)ی دانراوی (ئیدوارد براون)ی ئینگلیزی کە لە سـەردەمی ئەودا یەکێـک لەبەنـاوبـانگترین بگرە

دەگمەنترین و تایبەتیترین مێژووی نووسـراوی ئەدەبی فارسـی بوو ئەم ڕەخنەیە دەگرێت، کە ئەم بەرهەمە خاڵییە لە تێڕوانینی ڕەخنەیی.

شـایەنی گوتنە، کە دیدگای ڕیالیسـتی ڕەخنەگرانی سـەردەمی مەشـرووتە و چێژی سـیاسـی و کۆمەلایەتی ئەو سـەردەمە کاریگەرییەکی زۆری لەسـەر تێڕوانینی ڕەخنەیی بەهاردا هەبووە، هەروەک ئەوەی کە لە پۆلێنبەندی خۆی بۆ شـیعر لیریکی دڵداری بە بوون و سـوودوەرگرتن لە زەمینەیەکی تاکەکەسـی دادەنێت، کە بەبەراورد بە شـیعرە سـیاسـیی و کۆمەڵایەتییەکان کە گوێگرێکی بەربڵاوتر و بگرە جیهانییان هەیە لە پێگە و پایەیەکی خوارتر شـوێن دەگرێت[25].

بەهار لە وتارە ڕەخنەییەکانی خۆیدا زۆربەی کات پرسـیارگەلێک دەخاتەڕوو و بەدوای وەڵامدانەوەی ئەم پرسـیارانەوەیە بۆ نموونە: ماهییەتی شـیعر چییە؟[26] پێوەری هەڵسـەنگاندن و بەهادانانی شـیعر چییە؟ پۆلێنبەندییە ناوەرۆکی و چۆنایەتییەکان دەربارەی شـیعری چاک پێویستە چۆن بن؟ ئەو بە ڕەچاوکردنی ئەم پرسیارانە کاتێک کە هەڵدەسـتێ بە ڕەخنەگرتن لە بەرهەمێکی شـاعیران هەوڵدەدات لە سـنوری ڕوانینە ڕووکەشـەکان تێپەڕێت و قوڵاییەکانی بەرهەمەکان بخـاتە بەر تیشـکی هەڵسـەنکـاندن و لێکۆڵینەوە. پێشـەکییە ڕەخنەگرانەکەی ئەو بۆ سـەر دیوانی پەروین ئیعتیسـامی یەکێکە لە باڵاترین ڕەخنە کلاسـیکییەکان کە تێیدا لە گشـت لایەنەکانی شـیعری

پەروین دەکۆڵێتەوە، بەتایبەت لەو شوێنەی کە دەربارەی سێبەری ڕوونی ئامادەیی عیشق و ڕەهەندە تایبەتییەکانی عیشق لە شیعری پەرویندا قسە دەکات تێگەیشتنێکی چاک و گونجاوی لەگەڵ زەمینەی ڕۆحی ئەو شاعیرە هەیە[٢٧].

هەرچۆنێک بێت بەهار لە لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی ئێراندا پێگەیەکی نکۆڵی لێنەکراوی هەیە و سەردەمێک ئەویان بە پێشڕەوی ئەدەبیە نوێخوازەکانی سەردەمی خۆی زانیوە[٢٨].

بەهار لە ساڵی ١٣٢٤ی کۆچی- هەیڤی گۆڤاری کۆلێژی دەرکرد. تەمەنی ئەم گۆڤارە ئەگەرچی نەگەیشتە ساڵێک، بەڵام لە پەروەردەکردنی شاعیران و نووسەران و خستنەڕووی تیڕوانینە تازەکان لە ڕەخنەی ئەدەبیدا گۆڕانکاری هێنایەکایەوە بە دەربڕینێکی دیکە بە خستنەڕووی تێگەیشتنە نوێکان لە بواری شاعیرێتی و نووسەری بووە داهێنەری شێواز و تەکنیکێکی تازە لە شیعر و پەخشانی فارسید[١٢٩].

فاتیمە سەییاح

فاتیمە سەییاح یەکێکە لەو ئەدیبانەی کە پێگەکەی لە ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخدا بە نادیاری ماوەتەوە، هەروەها ناوەکەیشی تەنانەت بەلای هەندێ لە کەسانی دەستەبژێر و تایبەتەوە هێندە ناسراو نییە. ئەو لەساڵی ١٢٨١ی هەتاوی(١٩٠٢) لە مۆسکۆ لەدایک بوو، لە ڕووسیا چووە بەر خوێندن و پاشان بوو بە مامۆستای

زانکۆی تاران و تا کاتی مردنی مامۆستای وانەی (بەراوردی ئەدەبی) و (ئەدەبی ڕووســـــی) بوو. زۆرێک لە مامۆســـتایانی بەرزی ئەدەبی فارسـی (فاتیمە سـەییاح)ی هەمیشـە لەیادبە یەکێک لە سـەرئامەدانی بێهاوتای ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا ناوزەد دەکەن[٣٠] و بەرهەمەکانی ئەویش گەواهیدەری توانا و توانســـتی ئەون لە بوارەکانی ڕەخنەی ئەدەبیدا.

دیدگا ڕەخنەییەکانی ســـەییاح لەدوتوێی چەند وتارێک کە لە بڵاوکراوە ئەدەبییەکانی ســـەردەمی خۆی بڵاوی کردۆتەوە تۆمار کراون. یەکێک لەم وتارانە وتارێکە بەناوی (پێگەی نەریت لە مێژووی ئەدەبیاتی ئێراندا)[٣١]یە. نووسـەر کە خۆی یەکێک بوو لەوانەی ئاشنای ئەدەبیاتی ڕۆژئاوا بوو، نەریتی وەکو کۆگا و گەنجینەیەکی ئەزموون و ســـەلیقەکانی کەســـانی ڕابردوو دادەنا، کە هیچ کاتێک وەچەکانی پاشتر نابێت سەبارەت بەمە هەستی بێنیازی و بێسوودی بنوێنن. ئەو لەوباوەڕەدابوو کە نەریتی ئەدەبی لەژێر تیشکی ڕاستەوخۆی چێژی جەماوەر دێتەکایەوە و نەریت تەواوی ڕەگەزەکانی چێژی جەماوەر پێکدەهێنێت[٣٢]، لەگەڵ ئەمەدا لەو باوەڕەیە کە نەریت دەتوانێت زیانهێنەریش بێت، چونکە دەشـــێ بۆ لاســـاییکردنەوەیەکی پەتی و دەقاودەق درێژبێتەوە و ببێتە ڕێگر لەبەردەم پێگەیاندنی داهێنان و دەسپێشخەری.

ئەو بۆچوونانەی، کە فاتیمە سەییاح دەیخستەڕوو، هەندێجار لە سەردەمی خۆیدا مایەی سەرسوڕمان بوو، چونکە وەکو نموونە لەوباوەڕەدابوو، کە خستنەڕووی بابەتە نوێکان لە قاڵبە کۆنەکاندا کاریکی بێمانا و دور لە لۆژیکە، بۆ بابەتە نوێکان پێویستە قاڵب و فۆرمی ژانر دابهێنرێت. ئەو لەسەر ئەو باوەڕە بوو، کە پاراستنی گەنجینەی ئەدەبی ڕابردوو بەتەنیا بەس نییە، بەڵکو پێویستە بە هێزی داهێنانی خۆت زیادە بخەیتەسەر زەخیرەکانی ڕابردوو[٣٣]. لە ڕوێکی دیکەوە ئێمە دەتوانین هەندێک لە ژانرە ئەدەبییەکان لە ئەدەبی نەتەوەکانی دیکە بە قەرز وەربگرین و بەم شێوەیە بۆشایی نەبوونی هەندێک لە ژانرە ئەدەبییەکان لە ئەدەبیاتی خۆمان پڕ بکەینەوە[٣٤].

یەکێک لەو لایەنە گرنگانەلە بۆچوونەکانی فاتیمە سەییاحدا خستنەڕووی چەند بابەتێکە لە ئەدەب و ڕەخنەدا کە شیاوی لێکۆڵینەوە و هەڵوەستە لەسەر کردنن.

گوتاری(چۆنیەتی ڕۆمان) لە ڕەخنەگرتن لە بەرهەمێکی (احمد کسروی) دەربارەی ڕۆمان سەلمێنەری قوڵی تێگەیشتنی سەییاح بوو لە بواری ڕەخنەی ڕۆماندا و بیروباوەڕی هەڵە و بێ بنەمای لە نکۆڵیکردنی پێگەی ڕۆمان لە هزرەکاندا شۆردەوە[٣٥]. بابەتەکە ئەوەیە، کە کەسرەوی بێ ئەوەی ئاگای لە بابەتی ڕاستی و درۆیینەیی لە شیعر و ئەدەب و جیاوازییەکەی لەگەڵ ڕاستی و درۆییەنی لۆژیکی بێت ڕۆماننوسانی بە درۆکردن تۆمەتبار کردووە و ڕۆمان بە

بەرهەمێک دەزانێت، کە ســــەراپا درۆیە و لەم ڕووەوە خوێندنەوە و هەڵســــان بە درۆیەکی لەم جۆرە بە ڕەوا نازانێ. ســـەییاح بە ســـوودوەرگرتن لە بەڵگەكارییەكان و چەند گەواهییەکی زۆر و بە جەختكردنە ســـەر بەها هونەری و فێرکارییەکانی ڕۆمان وەڵامی قســـەی کەســـرەوی دەداتەوە و لەهەمان کاتدا چەند ڕوانگە و چاوتێبڕینێک لە ناسینی ڕۆمان و ڕەهەندەکانی ڕووندەکاتەوە. فاتیمە ســـەییاح لە مانگی ئەســـفەندی ١٣٢٦لە تەمەنی لاوێتی و بە مردنێکی ناوادە چاوی لە دونیا لێکنا.

بەدیعولزەمان فروزانفەر

مامۆستا بەدیعوولزەمانی فروزانفەر[٣٦] لە ساڵی ١٢٨٣ی هەتاوی لە یەکێک لە شوێنەکانی وابەستە بە (تەبەس) لە خوڕاسان هاتە دنیاوە. ئەو پێشینە ئەدەبی و زانستییەکانی سەردەمی خۆی لە زاگەی خۆی فێربوو و پاش ئەوە لە مەشـــهەد لە کۆڕی ئەدیبی نیشـــابۆری سوودمەند بوو و بە زوویی بلیمەتی خۆی نیشاندا. لە ساڵی ١٣٠٣ی هەتاوی چووە تاران و لەوێ بەردەوامی بە خوێندنی خۆی دا ، پاش ماوەیەک لە (خانەی هونەرەکان = دار الفنون)کەوتە وانەوتنەوە و بە دامەزراندنی زانکۆی تاران گوتنەوەی وانەی مێژووی ئەدەبی فارسی و تەسەووف و عیرفان و دەقە عیرفانییەکانی لەئەستۆ گرت.

لەنێو دانراوەکانی فروازانفەر کتێبی (**ســخن و ســخنوران**)ی ئەو، کە جۆرە مێژوویێکی ئەدەبی شـــیکاری و ڕەخنەییە و دوو کتێبی دیکەی

ئەو واتە(**نـامیلکەیەک دەربـارەی ژیـان و بەسـەرهـاتی مەولانـا جەلالەددینی موحەممەد ناسـراو بە مەولەوی**) و (**ژیان و ڕەخنە و لێکدانەوەی بەرهەمەکانی شـێخ فەریدەدین عەتتاری نیشـاپوری**) لەڕووی ڕەخنەی ئەدەبییەوە پێگەیەکی تایبەتییان هەیە و نیشـاندەری هۆشـی ڕەخنەگرانە و تیژبینانەی مامۆسـتا فروزانفەرن لە باسـە ڕەخنەییەکان و لێکدانەوەی دەقەکاندا[٣٧].

مامۆسـتا زەڕین کوب لەبارەی پێگەی بەدیوعولزەمانی فروزانفەر لەنێو هاوچەرخەکانیدا نووسیویەتی:

(لە جێگەیەکدا کە زیاتر نووسـەرانی دیکە بەدەوری وشـە و دەربڕینەکان خولیان دەخواردەوە تەنیا ئەو بوو کە چێژی و سەلیقەی (واتـا)ی هەبوو و ئەدەبی لە ئەنـدازەی بـابەتە زمـانەوانی و زانینی نووسـخە دەسـتنووس و چاپکراوەکانی کتێبەکان بەرەو سـەرەوەتر دەبرد)[٣٨]

فروزانفەر بێ ئەوەی هێندە ئاشنای پێوەرەکانی ڕەخنەی ڕۆژئاوایی بێت توانی لە سـێبەری هۆشـی تیژ و سـەلیقەی پێگەیشـتووی خۆی نموونەگەلێکی ورد و بـاوەڕپێکراو لە ڕەخنەی شـیعری فـارسـی دابهێنێت. کتێبی (سـخن و سـخنوران= شـیعر و شـاعیران)ی ئەو کە پێشـتر باسـمان لێوەکرد تا سـەردەمی خۆی تاکە کتێبێک بوو لە شێوەی مێژووی ئەدەبدا کە تێیدا ڕەخنەی شیعری هۆنیاران زاڵ بوو بەسـەر ناوهێنان و باسـکردنی ڕووداو و بەسـەرهاتی ژیانی

شـــاعیرەکان. ئەو لەم کتێبەدا توانی قۆناغێکی شـــیکاری ڕەخنەیی شیعری فارسی لە ڕوودەکییەوە تا خاقانی بەدەستەوە بدات. ئەو کە بە لێکۆڵەرێکی ماندونەناسی بەرهەمەکانی مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی بەناوبانگ بوو، کۆتاییەکانی تەمەنی خۆی ڕاستەوخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی بەرهەمەکانی مەولەوی و لێکدانەوەی شـــیعرەکانی ئەو تەرخان کرد. فروزانفەر ســەرەڕای شـیکردنەوە و لێکدانەوەی دەقەکان لە ڕەخنەی دەقناسـیشـدا پێەیەکی باڵای هەیە کە لەم نێوەندەدا (تصـحیح غزلیات شـمس= ڕاسـتکردنەوەی غەزەلیاتی شـەمس) و (فیە مافیە= تێیدایە تێیدا نییە)باشترین گەواهیدەری ئیشی ئەوە.

فروزانفەر لە ڕەخنەکانی خۆی بۆ ســەر بەرهەمی هاوچەرخەکانی ڕەخنەگرێکی بەهێز و ڕاســـتگۆ بوو و نموونەیەک لە ڕەخنەی ڕاســـتگۆیـانەی ئەو دەتوانرێـت لە گوتـاری ڕەخنەگرانەی ئەو بە ناونیشانی (ڕەخنەیەک بۆ سەر پەراوێزەکانی چهار مقالە)ببینرێت، کە ڕەخنە لە پەراوێزنووسی هەمیشە لەیاد(عەلامە قەزوینی)بۆ سەر ئەم کتێبە(مەبەســـت لە کتێبەکە چهـار مقـالەی نیزامی عەرووزییە. و. کوردی) دەگرێت[٣٩]. فروزانفەر لە ١٣٤٩دا لە تەمەنی ٦٨ساڵیدا لە تاران بارگە و بنەی پێچایەوە و چووە بەر دلۆڤانی خودا[٤٠].

عەبدولحوسێن زەڕین کوب

مامۆستا عەبدولحوسێن زەڕین کوب لە ساڵی ١٣٠١ی هەتاوی لە بروجرد چاوی هەڵهێناوە. ئەو پێشینەکانی خوێندنی لە هەمان شوێن بە کۆتا هێناوە و پاشان لە تاران بەردەوامی پێداوە و لە ساڵی ١٣٣٤ پلەی دکتۆرای لە زمان و ئەدەبی فارسی بەدەست هێناوە[٤١]. زەڕین کوب چەندین ساڵ لە زانکۆی تاران و سەنتەرە زانستییەکانی جیهاندا بە وتنەوەی ئەدەبی فارسی و مێژووی ئێران و باسە ئەدەبییە جۆراوجۆرەکان و سۆفیگەرییەوە خەریک بوو ، بەڵام خواست و ئارەزووی بەهێزتر و بەرچاوتری ئەو پێویستە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا بەدواداچوونی بۆ بکرێت. ئەو لە ڕەخنەی ئەدەبیدا بەرهەمێکی چڕوپڕی بەناونیشانی (ڕەخنەی ئەدەبی)نووسی . ئەم کتێبە کە یەکەمجار لە ساڵی ١٣٣٨ی هەتاویدا بڵاوکرایەوە دواتر لەلایەن مامۆستاوە دووبارە پێداچوونەوەی بۆ کرایەوە و چەند بەشێکی کتێبەکە فراوانییان بەخۆیانەوە بینی و چەند بابەتێکی زۆر بۆ کتێبەکە زیاد کرا و لەسەر شێوەی یەکێک لە بەرهەمە زیندووەکانی فارسی لە مێژوو و لێکۆڵینەوەکانی ڕەخنەی ئەدەبیدا دەرکەوت. لە بەرهەمەکانی دیکەی زەڕین کوب، کە پەیوەندییان بە ڕەخنەی ئەدەبییەوە هەیە، بێجگە لە کۆمەڵە وتارێک پێویستە ئاماژە بە چەند کتێبێکی وەک: (سیری در شعر فارسی= گەڕانێک بەناو شیعری فارسیدا)و (شیعری بێ درۆ، شیعری بێ پەچە)و (پێشەکی و وەرگێڕانی هونەری شیعری

ئەرستۆ) بکرێت. ئەو هەروەها بەرهەمگەلێکی بەناونیشانی : (از کوچه رندان= لە کوچەی ڕەندانەوە) لە لێکدانەوەی ڕەخنەگرانەی شـــیعر و ژیانی حافز و (بحر در کوزه= دەریا لە گۆزەدا) و (ســـر نی= نهێنی نەی) و (پله پله تا ملاقات خدا= پلە پلە تا دیدەنی خودا)دەربارەی شــیعر و بیرۆکەکانی مەولانا و بەرهەمگەلێکی زۆری دیکەی لەبارەی ڕەخنە و لێکدانەوەی میراتی شاعیرانی فارسی زمان نووسیوە[٤٢].

زەڕین کوب یەکێکە لە تێکۆشەرترین ئەو لێکۆڵەرانەی، کە لەسایەی زانینی فراوان و ئاشـــنایەتی لەگەڵ زمانە ئەوروپاییەکان و زمانی عەرەبی و باڵادەستی بەسەر سەرچاوە جۆراوجۆر و هەمەڕەنگەکاندا باسە ڕەخنەییەکانی لە ئاسۆیەکی بەربلاو لە ڕۆژهەلاتەوە تا ڕۆژئاوا بە جەختکردنە سەر ئەدەبی فارسی خستۆتە ژێر زەڕەبینی لێکۆڵینەوە و توێژینەوە.

ڕەخنە ئەکادیمی و خاکەرایی و شیکارییەکانی زەرین کوب چەندین ســـاڵ ڕێنوێنیکەر و ڕێبەری ئەو کەســـانە بووە، کە هەوڵین هەنگـاوەکـانی خۆیـان لە مەیـدانی ڕەخنەی دەق و لێـکـدانەوە ڕەخنەییەکانی بەرهەمە ئەدەبییە فارسییەکاندا هەڵهێناوە و سەرمایەی کارەکانیان هەمیشە گوتار و بەرهەمەکانی ئەم مامۆستایە بووە و بە واتـایـەکی دی، ڕەخنەی ئەدەبی زەرین کوب نزیکەی پێنج دەیە ڕێخۆشـــکەری لێکۆڵەرانی ئەدەبی ئێران و هەوادارانی مێژوو و تیۆرەکانی جوانیناسی بووە[٤٣].

مامۆستا زەرین کوب بنەمای هەر جۆرە ڕەخنەیەکی پتەو و پشت پێبەستراوی دەقە ئەدەبییەکانی ڕابردووی بە وابەستەیی هەبوونی بەرهەمگەلێکی ڕاستکراوە(مصحح) و ئاوەڵاکراو(مفتح)لە دەقە کۆنەکان دەزانی[1] و لەبەر ئەم هۆیە جەختکردنەوەیەکی مەبەستدارانەی بۆ سەر ڕەخنەی دەقناسی هەبوو. ئەو لەم بارەوە نووسیویەتی:(هەر جۆرە ڕەخنەیەکی مێژوویی یا چێژیی یا زمانەوانی، کە لەبارەی بەرهەمەکانی شاعیران یا نووسەران ئەنجام بدرێت، هەتاوەکو پشتی بە دەقە ڕاست و بڕواپێکراوەکان نەبەستبێت ئەوا جێگەی باوەڕپێکردن و بایەخپێدان نییە و لەم ڕووەوەیە کە لە کۆنەوە ڕەخنەگران و وتەناسان سەرنجیان لەمە داوە و لە ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی دەقە کۆنەکاندا هەوڵ و تێکۆشانێکی زۆریان کردووە.)[٤٤]

زەڕین کوب لە ڕەخنەی ئەدەبیی خۆیدا سنوور و پێناسەگەلێکی زۆری چەمکە ڕەخنەییەکانی نیشانداوە و بە توێژینەوە لە میراتی کۆنی فارسی ڕەگ و بنجی زۆرێک لە تێگەیشتنە تازەکانی ڕەخنەی لەنێو دێڕ دێڕی دەقەکانی ڕابردوودا هەڵهێنجاوە و بەم شێوەیە لە

---

[1]. (واتە هەر جۆرە ڕەخنەیەکی پتەو لەبارەی دەقە کۆنەکانی ڕابردوو پێویستی بە هەبوونی نوسخەی ڕاستکراوە لەبەردەستی ڕەخنەگردا هەیە، ئەو کات ڕەخنەکەی جێگەی باوەڕ و پشت پێبەستنە.) و.کوردی

ناســاندنی ســەرچاوەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە ئێراندا لەپێش تێکڕای لێکۆڵەرە هاوچەرخەکانی خۆیەتی.

لەتەک ئەوەی گوترا قســەکردن لەبارەی ســوودەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و ماهییەتی ســروش و حاڵی ئەدەبی و ڕێچکە و تەکنیکەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و زۆرێـک لە بـابەتەکـانی دیکە بۆ یەکەم جـار لە بەرهەمەکانی زەڕین کوبدا بە پتەوی و بەهێزییەوە خرایەڕوو و باسی لێوەکرا و ئوســتاد زەڕین کوب بەهۆی هەموو ئەمانە هەق و مافێکی گەورەی بەســەر لێکۆڵینەوەکانی وابەســتە بە ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئێمەدا هەیە.

پەرویز ناتل خانلەری

ئەگەرچی شـەپۆلەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و لێکۆڵینەوە ڕەخنەییەکان بە هەمان شــێوە بەردەوامی هەیە، بەڵام وەکو یەکێک لە دواهەمین کەســایەتییە کاریگەرەکانی وەچەی یەکەمی ڕەخنەگرانی نوێخوازی ســەدەی بیســتەم لە ئەدەبی فارســیدا جێگەی خۆیەتی یادێکیش لە مامۆستا پەرویز ناتل خانلەری بکرێتەوە.

خانلەری لە ســاڵی ١٢٩٢ی کۆچی- هەتاوی لە تاران لەدایک بووە، خوێندنی خۆی تا قۆناغی دکتۆرای زمان و ئەدەبی فارسی درێژە پێدا ، پاش ئەوە چووە ناو لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان و بە پاڵپشتی چێژی ئەدەبی و بیری تیژ و ئاشـنایەتی بە زمان و ڕێچکە و شـێوازەکان و لێـکۆڵـینەوەکـانی خـۆرئـاوا دەرگـایەکی تـازەی لە تـێڕوانینە

زمانەوانییەکانی بەرەو ڕووی ئەدەب و هونەرە ئەدەبییەکان بە تایبەت کێشی شیعر ئاوەڵا کرد.

خانلەری، کە خۆی مامۆستای ئەدەبی کۆن بوو و سوودی لە بنچینە و زانیارییەکانی ئەدەبی کۆن وەردەگرت و لێیان شارەزابوو ، هەمیشە بە تێڕوانینێکی نوێ بۆ ئەدەب و ئارەزوو لە نوێگەرایی ڕەخنەی لە نووسەرە نەریتییەکان دەگرت. ئەو لە جێگەیەکدا نووسیویەتی:

(زانینی ئەو شتەی، کە ئەدیبانی کۆنی فارسی لە دونیای ئەدەبدا پێگەیەکی باڵایان هەیە نابێت ببێتە هۆی ئەوەی، کە گۆڕانکاری لەوەدا(= لە ئەدیباندا) بە شتێکی ڕەوا دانەنێین و خۆمان بەشایستە و نیازمەندی ئەدەبێکی نوێ لە خودی ئەدەبی ئەمڕۆدا نەبینین)[٤٥].

خانلەری لەوباوەڕەدابوو، کە لە لێکدانەوەی نوێی ئەدەبدا ناتوانرێت ئامرازە کۆنەکان بەکاربهێنرێن، بەباوەڕی ئەو بارودۆخەکانی ئەمڕۆ ئەدەبێکی تازە دێنێتەکایەوە، کە ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەو ئەدەبەش پێویستی بە پێوەری تازە هەیە.

یەکێک لەو وتارە بەنرخانەی خانلەری، کە دەربارەی ڕەخنەی ئەدەبییە وتارێکە بەناونیشانی (بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی)[٤٦] یەکێک لەو خاڵە وردانەی، کە ئەو لەم وتارەدا دەیخاتەڕوو ڕێژەیی بوونی پێوەرەکانی ڕەخنەی ئەدەبییە. لە شیکردنەوەی ئەم بابەتەدا لەوباوەڕەدایە، کە زۆرێک لە پێوەرەکانی ڕەخنە لەچەند ڕامانێک لە

بەرهەمە ئەدەبییەکانی ڕابردوو وەرگیراوە ، هەمدیسان لەم گوتارەدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە گۆڕانکاری لە ئەدەبی نوێدا بەرەو تێڕوانینێکی نوێ لە ئەدەبدا ناچارمان دەکات.

خانلەری تێڕوانینی ڕەوشتگەرایی بێگەرد لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، کە زۆربەی کات مایەی سەرنجدان بووە بەلای ئەدیبانی ئاسایی ڕەتدەکاتەوە، ئەو لە دوو توێی بەهادان بە ڕەوشت و ڕێچکەگەراییە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕەوشتگەراییە زێدەڕۆییکەرەکان بە شتە دژوارەکانی کاری ڕەخنە دادەنێت و خۆپارێزی کردن لێیان بە شتێکی پێویست و گرنگ دادەنێت، چونکە واباوە، کە ڕەخنەگرانی ئەدەبی بیانەوێ یا نەیانەوێ چەندین بۆچوونی لەم جۆرە لە هەڵسەنگاندنە هونەری و ئەدەبییەکانیاندا خۆیاندا دەردەکەوێت[٤٧].

یەکێک لە کاریگەرترین ئیشەکانی خانلەری لە ڕەخنەی ئەدەبیدا بڵاوکردنەوەی گۆڤاری(سخن) بوو. گۆڤاری سوخەن کە زنجیرە بیست و شەش بەرگییەکەی لەماوەی نزیکەی سێ دەیەدا ڕەنگدەرەوەی لێکۆڵینەوە ڕەخنەییەکان بوو لە بواری ئەدەب و هونەردا، کاریگەرییەکی سەرسوڕهێنەری لە ڕێنماییکردنی ئەدیب و ڕەخنەگرانی گەنجی سەردەمی خۆی هەبوو، لەم گۆڤاردەدا گوتارگەلێکی ڕەخنەیی زۆری خانلەری و کەسانی دیکە دەربارەی هونەر و ئەدەب بڵاودەبووەوە و زۆربەی کات لە باسە ڕەخنەیی و جوانیناسییەکاندا دەرخەری بوارگەلێکی نوێ و تازە بوون.

خانلەری لە ساڵی ١٣٦٩ی کۆچی – هەتاوی لە تاراندا کۆچی دوایی کرد[٤٨].

پەراوێزەکانی فەسڵی سێیەم

١- مکتب بازگشت ادبی، شمس لنگرودی، نشر مرکز، تهران ١٣٧٢، ص ٤٨.

٢- سبک شناسی شعر،سیروس شمیسا، انتشارات فردوس،تهران ١٣٧٤، ص٣٢٠.

٣- دیوان مشتاق اصفهانی، به کوشش ر حسین مکی، مقدمه، ص یک و شش.

٤- نهضت ادبی ایران در عصر قاجار،ابراهیم صفائی،تهران (بی تا» ١٣٣٣، ص٤.

٥- بڕوانە: از صبا تا نیما، یحیی آرین پور، شرکت سهامی،کتابهای جیبی، تهران ١٣٥١، ج ١،ص ١٣.

٦- بڕوانە: مکتب بازکشست ادبی، پێشتر، ص ١١٧.

٧- وا باوە زۆربوونی شاعیران لە سەردەمی قاجاردا ئەوەندە زۆربوو بازاڕیان کز بوو. ر.ک: بازگشت ادبی، ص١٢٥.

٨- بڕوانە: از صبا تا نیما، پێشتر،ج ١، ل٥.

٩- هەمان سەرچاوە،ج١،ل٣٦٠.

١٠- لەم رۆژنامەیەدا بە دەگمەن وتارێک لە بارەی شێواز و لێکۆڵینەوەی شیعر نووسراوە. یەکێ لەو وتارانە لەبارەی شمس الشعراء (سروش اصفهانی)یە.

١١- بڕوانە: ازصبا تا نیما،ج ٢، ص ٤٥٢.

١٢- هەمان سەرچاوە،ج٢ ، ل٤٤٦.

١٣- هەمان سەرچاوە،ج٢ ، ل٤٦٣.

١٤- نقد ادبی، عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران ١٣٥٢،ج٢، ص٦٣٦.

١٥- لەم بارەیەوە. ر.ک: نه شرقی، نه غربی -انسانی، عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران ١٣٥٣، ص ٢٩٣.

١٦- بڕوانە: اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده، فریدون آدمیت، تهران، خوارزمی ١٣٤٩،ص ٢٤٨-٢٥٠.

١٧- بڕوانە هەمان سەرچاوە بە همان منیر ص ٢٥٩-٢٦٢ هەروەها نقد ادبی، زرین کوب، ج ص، ص ٦٣٧.

١٨- ازصبا تا نیما،ج١،ص ٣٥١.

١٩- دەربارەی پێڕەوانی آخوندزاده لە مەیدانی شانۆنامەنووسیدا، بڕوانە: از صبا تا نیما،ج ١ ، ص٣٥٠.

٢٠- با کاروان حله، عبدالحسین زرین کوب، تهران، انتشارات علمی ١٣٤٧، ص ٣٠٩ و٤٢٤.

٢١- بڕوانە : بهار و ادب فارسي (مجموعه مقالات بهار) به کوشش محمد گلبن، خوارزمی١٣٥١،ج ١، ص٤.

٢٢) هەمان سەرچاوە،ج٢، ل٣٨٠.

٢٣) بۆ هەسەنگاندنی وتارە رەخنەییەکانی بەهار بڕوانە: «یادگار عمر» از غلامحسین یوسقی لە کتێبی
(بهار و ادب فارسی، ج١،ل پازده تا چل.

٢٤- هەمان سەرچاوە،ج ١، ل ٦٠.

٢٥-هەمان سەرچاوە ،ج ١، ل ١٦-١٨.

٢٦- هەمان سەرچاوە،ج ١، ل ٣-٦.

٢٧- بڕوانە: دیوان قصائد و مثنویات و تمثیلات و مقطعات پروین اعتصامی، تهران١٣٣٣ شمسی، ص ز تا ید.

٢٨- بڕوانە: هفتاد سخن، پرویز ناتل خانلری، تهران، طوس ١٣٦٧،ج ١، ص ٨.

٢٩- رک: از صبا تا نیما،ج ١ ، صر سا عمها ٣-٣٣٢. بۆ دیدی ڕەخنەیی بەهار بڕوانە:

پیشگامان نقد ادبی درایران، محمد دهقانی، انتشارات سخن، تهران ، ،١٣٨٠ص ١٣١-١٧٢.

٣٠- رک: نقد و سیاحت (مجموعە مقالات و تقریرات دکتر فاطمە سیاح) بە کوشش محمد گلبن، انتشارات

طوس، تهران ١٣٥٤، ص ٤٤.

٣١- بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل ٢١٧-٢٣١.

٣٢- رک: «مقام سنت در تاریخ ادبیات ایران» در نقد و سیاحت، پێشتر، ل ٢٢٠.

٣٣) بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٨-٢٢٩.

٣٤- بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل ٢٣٠.

٣٥- بڕوانە هەمان سەرچاوە، ص ٢٤٥-٢٥٣. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: پیشگامان نقد ادبی در ایران،محمد دهقانی، پێشتر، ل ٣٠٠-٣٠٣.

٣٦- ناوی خۆی جلیل ضیاء بووە و ئەم نازناوە بدیع الزمان احمد قوام ا لسلطنە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خۆی لە خوراسان پێی بەخشیوە. رک:

از نیما تا روزگار ما، یحیی آرین پور، انتشارات زوار، تهران ١٣٧٤، ص ١٢٢.
٣٧- بۆ بیرخستنەوەی بەرهەمەکانی بڕوانە:
- سخن و سخنوران، بدیع الزمان فروزانفر، خوارزمی، تهران ، ١٣٥٠.
- رساله در تحقیق و احوال و زندگی مولانا جلال الدین محمد، بدیع الزمان فروزانفر، تهران،(بی تا) ١٣١٥.
- شرح احوال و نقد و تحلیل آثار فرید الدین عطار نیشابوری، انجمن آثار ملی، تهران ١٣٣٣.
٣٨- بڕوانە: (تجدید عهدی با خاطره استاد)، استاد بدیع الزمان فروزانفر، عنایت الله مجیدی، انتشارات دهخدا، تهران ١٣٥١، ص٧.
٣٩- رک:«انتقادی بر حواشی چهار مقاله»، بدیع الزمان فروزانفر، مجموعه مقالات و اشعار استاد بدیع الزمان فروزانفر، به کوشش عنایت الله مجیدی، انتشارات دهخدا، تهران ١٣٥١، ص٨-٢٢.
٤٠- تێکەڵاوی فروزانفەر بە کاروباری سیاسی لە نیوەی ڕێگای تەمەندا بێ ئەوەی هیچ ڕۆڵێکی سیاسی دیاری هەبێت، نەوەک هەر هیچی بۆ زیاد نەکرد، بەڵکو بووە مایەی وەڕزی و کاری لە چالاکی زانستی و ڕەنگە کاریگەری بەسەر لایەنی جەستەیشدا هەبووبێ و بۆ ئەو ناخۆش بوو.
٤١- بۆ ژیاننامەو کارو چالاکییەکانی ئوستاد زرین کوب، بڕوانە:درخت معرفت، به کوشش اصغر محمدخانی، انتشارات سخن، تهران ١٣٧٤، ص ١٣-٣٩.

٤٢- دربارەی بەرهەمەکانی زرین کوب، کە زیاتر لە چل کتێبی سەربەخۆیە، ٦ کۆمەڵە، ٧ وەرگێڕان و وتارگەلێکە زۆرە، بڕوانە هەمان سەرچاوە، ص ٢٣-٣٨.

٤٣- بڕوانە: «مروری بر برخی از ارزشهای نقد ادبی»، محمود عبادیان، درخث معرفت، پێشتر،ص ١٠٨.

٤٤- نقد ادبی، زرین کوب، پێشتر،ج ١، ص ٩٤.

٤٥- هفتاد سخن،ج ١،ص٣٠.

٤٦- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٤٧- هەمان سەرچاوە، ل ٣٢٥-٣٦٠.

٤٨- بۆ وردەکاری ژیان و بەرهەمەکانی خانلری بڕوانە: وتاری «پرویز ناتل خانلری»،

عبدالحسین آذرنگ ،بخارا، فروردین- اردیبهشت ١٣٨١،شماره ه٢٣، ص ٢٨-٤٩.

فەسڵی چوارەم

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەبی عەرەبیدا

هونەرەکانی پەیکەرتاشـــی و نیگارکێشـــی و هونەرەکانی دیکە لە نموونەی هەڵکۆڵینکاری و مەڕمەڕکاری و چنین و هاوشـــێوەکانی ئەوانە لەنێو عەرەبی ســـەردەمی جاهیلیدا پێگە و جێگەیەکی ئەوتۆی نەبوو و بەم هۆیەوە عەرەبەکانی ســـەردەمی زوو توانا و گەوهەری هونەری خۆیان لە شیعر و وشە و دەربڕینە شیعرییەکان دادەڕشت، بە دەربڕینێکی دیکە شـــیعر ناســـنامەی هونەری عەرەبە لە چاخە کۆنەکاندا و بەم پێشـینانە وا گومان دەکرێت، کە تێڕوانین و بۆچوونە ڕەخنەییەکان هەر لەهەمان دەســـپێکی برەوی شـــاعیرێتی لەناو عەرەبەکـانـدا دەرکەوتبێـت، ئەم بڕیـارە ڕەخنەییـانە هەنـدێجـار بەشـێوەیەکی بەشـەکی و زۆربەی کاتت بە پاڵپشـتی بەبەرزتر دانانی

دێڕێک بەسەر دێڕێکی دیکەدا و یا نیشاندانی بیروبۆچوونێکی گشتی لەبارەی بەچاکتر دانانی شاعیرێک بەسەر شاعیرێکی دیکەدا دەخرایەڕوو[١]، بەڵام وردە وردە ڕێک و پێکتر و پوختەتر دەبوو، لە مێژووی ڕەخنەیی عەرەبدا دەتوانرێت چوار قۆناغ دیاری بکرێت:

١.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی جاهیلیدا

داوەریکردن دەربارەی شیعر و بوونی نموونەگەلێک لە ڕەخنەی شیعری لە ئەدەبی سەردەمی جاهیلیدا شتێکی بێ چەندوچوون و بەڵگەدارە، لەسەر بنەمای ئەو بەڵگانەی کە هەن ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبی لە سەردەمی جاهیلیدا دەتوانرێت بە جۆرە ڕەخنەیەک دابنرێت کە دوو لایەنی لەخۆگرتووە: یەکیان ڕەخنەی دەربڕینە شیعرییەکان و ئەوەیتریان ڕەخنەی واتای شیعری. بنەمای ڕەخنە و داوەریکردن و بەچاکتر دانانی بەرهەمە ئەدەبییەکان لەسەر یەکتر، بە چاوپۆشی لە هەڵهێنجانە چێژدارییەکان لەسەر بنەمای پێوانەکردن و هاوسەنگیکردن(الموازنە)ی بەرهەمە ئەدەبییەکان لەگەڵ یەکتریدا بوو، لەم هاوسەنگیکردنانەدا زەمینە هەستەکی و سۆزدارییەکان ڕۆڵێکی سەرەکییان هەبوو، چونکە عەرەبەکان هەمیشە سوودمەند بوون لە هەستێکی نەرم و نازک و بچووکترین پاڵنەر دەیتوانی بیانخاتە خرۆشان، یا کەمترین زەمینەی سۆزداری و هەستەکی ببێتە مایەی دڵنەوایی و دڵدانەوەیان و شتێکی ئاسایی بوو، کە ئەوان لە ڕەخنەی

شیعریدا زیاتر لە هەر شتێک پشت بە هەست و هەڵچوونی خۆیان ببەستن[٢].

کۆنترین ماک و ڕەنگدانەوە بەڵگەدار و بابەتییەکانی ڕەخنە چەند داوەریکردنێکی جۆراوجۆر بوو لەبارەی شیعر، کە لە بازاڕە عەرەبییەکان و بەتایبەت لە بازاڕی عوکازدا بەرپادەکرا، ئەم داوەریکردنانە دەیتوانی لە پەروەردەکردنی چێژ و هونەرە شیعرییەکان و نازکترکردنی دەربڕینە شیعرییەکان و وردی زیاتر لە واتای شیعریدا کاریگەری هەبێت و لەڕوێکی دیکەوە بەشێوەیەکی پڕاکتیکی دەکرا ببێتە مایەی گەشەکردن و پێشکەوتنی ڕەخنەی ئەدەبی.

عوکاز بیابانێک بوو لەنێوان تائیف و نەخلە و عەرەبەکان لە مەڕاسیمی حەجدا بۆ ماوەی بیست ڕۆژ لەوێدا کاڵاکانیان دەخستنەڕوو و کالاکان دەکڕی و دەفرۆشت، واتا عوکاز تەنیا پیشانگای کاڵا نەبوو، بەڵکو شوێنی خستنەڕوو و نیشاندانی شیعر و وتاریش بوو. هەروەها لەوێدا چەند کۆڕ و کۆبوونەوەیەکیش ڕێکدەخرا و شاعیران لە کۆڕگەلێکی وەهادا شیعرەکانی خۆیان دەخوێندەوە و وتاربێژەکانیش هەڵدەستان بە ڕەخنەگرتن لە وتار و داوەران بۆ ڕەخنەگرتن و داوەریکردنی ئەم بەرهەمانە دادەنیشتن و هەندێجاریش چەند داوەریکردنێک بۆ چارەسەکردنی بابەتەکانی دیکە دەهاتە پێشەوە ، هەرچۆنێک بێت ئەم کۆڕ و کۆبوونەوانە یا ئەم

کۆنگرانەی عەرەب جێگەیەکی لەبار بوو تا شـــاعیران هۆنراوەکانی خۆیان نمایش بکەن و بیخەنە ســەنگی تەرازووی هەڵســەنگاندنەوە. کاتێک کە لەم داوەریکردنانە پەسەندێتی شیعرێک بەسەر شیعرێکی دیکە ڕوون دەبوویەوە ئەو شــیعرەیان دەنووســییەوە و لەهەمان شوێندا، یا بە کەعبەیان هەڵدەواسی[٣].

ڕەخنەکانی ســـەردەمی نەفـامی زۆربەی کـات شـــێوەیەکی تاکەکەسیانەی هەبوو و کاتێک کە پشتگیری کەسانی دیکە دەبووە مایەی پاڵپشتیکردنی شیعرەکە، ئەوا شیعرەکە ناوبانگی پەیدا دەکرد، ئەم ڕەخنانە زیاتر لەلایەن شـــاعیرانێک دەردەکەوت، کە هەندێجار شاعیرێکیان بەسەر شاعیرێکی دیکە بەچاکتر دادەنا. دەگوترێت، کە یەکێک لە کۆنترین شـاعیرانێک، کە دەستی بۆ ڕەخنە دەبرد نابیغەی زوبیانی بوو[٤]، لە نابیغەی زوبیانی، کە کارامەیی و شـارەزایی هەبووە گێڕاویانەتەوە کە نابیغە (ئەعشا)ی شاعیری لیریک بێژ[٥] و (خەنسا)ی ژنە شـــاعیر، کە شـــیعری لاواندنەوەی دەهۆنییەوە[٦] بەبەرزتر لە شـاعیرانی دیکە داناوە[٧]، هەروەها لە شـاعیران و وتاربێژانی دیکەی عەرەب لە سـەردەمی جاهیلیدا چەند ڕەخنەیەکی بەشـەکی و پاڵپشت بە تێگەیشتنە چێژداری و سۆزدارییەکان لەبەردەستدایە و دانەری کتێبی (الاغاني)[٨]چەندین نموونەی لێ تۆمارکردووە.

٢.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئەمەویدا

لەدوای سەردەمی خولەفای ڕاشیدین و لە سەردەمی ئەمەویدا بەهۆی خۆشگوزەرانی بارودۆخ و زۆری بەخشش و ئەو ئارامی و ئاسایشەی کە لە قەڵەمڕەوی ئیسلامیدا هاتبوویەکایەوە، ڕەخنەی ئەدەبیش لەتەک برەوی بەربڵاوتری شیعر و ئەدەبدا درەوشایەوە. ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئەمەویدا لە هەر سێ مەڵبەندی سەرەکی واتە، حیجاز و عێراق و شامدا گەشەی کرد و وادەردەکەوێت کە لەدەرەوی ئەم قەڵەمڕەویانەشدا لە جێگەی دیکەدا برەو و گەشەکردنی نەبووە[٩].

گرنگترین شارەکانی حیجاز واتە مەککە و مەدینە لە سەردەمی ئەمەویدا هێشتا بە گرنگترین ناوەندەکانی بزووتنەوەی ئایینی هەژمار دەکران و لە گەشەکردنێکی ئابوری و کلتوریانەی بەرچاو سوودمەند بوون. لەم شارانەدا ئایەتە قورئانییەکان دەخرانە ژێر تیشکی تەفسیر و فێرکارییەوە و زانستگەلێکی وەک فەرموودە و فیقە گەشەیان دەکرد و هەمیش لەم ناوچانە مۆسیقا و گۆرانی و لەحاڵەتی نەشونمانکردندا بوون بە مۆسیقای گەلانی دیکە تێکەڵاو دەبوو و هەمەڕەنگی پەیدا دەکرد[١٠].

ڕەخنەی ئەدەبی لە ناوچەی حیجازدا کاریگەر بوو بە سەردەمی نەفامییەوە ، بەڵام بنەما و ناوەرۆکە لیریکییەکان لە شیعری شاعیرانی عێراق کەمتر و شانازیکردن و داشۆرین زیاتر بوو، ڕەخنە لە عێراقدا

زیاتر شێوەیەکی هاوسەنگیکردنی هەبوو و زۆربەی کات دەربارەی بەبەرزتردانانی شاعیرێک بەسەر شاعیرێکی دیکە بوو و زۆرتری تەوەری باسە ڕەخنەییەکان لەچواردەوری ئەوە بوون کە هەریەک لە جەریر[١١] و فەرەزدەق[١٢] و ئەختەل[١٣] کامیان شاعیرترن. ئەوان ڕەخنەگریان بە (دادوەر) و ڕەخنەیشیان بە (فەرمانڕەوایەتی) واتە داوەریکردن ناودەبرد، ڕەخنەی ئەم دادوەرە ئەدەبییانە لەهەمان کاتدا خاوەنی جۆرێک لە بیابانشینی و سادەیی بوو. هەروەک ئەوەی کە پێوەرەکانی بەهادانانەکانیشیان نیشاندەری هەمان بارودۆخ بوو، بۆنموونە هەندێجار دەگوترا کە ئەم شیعرە هەزاران دەرهەم دەهێنێت یا ئەو شیعرە یەک درهەم زیاتر ناهێنێت[١٤].

شیعری سەردەمی ئەمەوی لە شامدا شیعرێکی ستاییشی بوو و پێداهەڵدان و ستایش بە دیارترین دەرکەوتەکانی شیعر و ئەدەبی ئەو ناوچەیە هەژمار دەکرا و ڕەخنەی ئەدەبیش پێوانە بابەتییەکان و هەڵسەنگاندنەکانی خۆی بەرەو ڕووی ئەو لایەنە ئاراستە کردبوو، خەلیفەکانی بەنی ئومەییە شاعیرانیان بەرەو دەرگای خۆیان بانگ دەکرد و لە درێژەی سیاسەتی بانگەشەی خۆیاندا دیاری و بەخششێکی زۆریان پێدەدان و لەهەمان کاتدا خۆیان لە شەڕ و زیانی زمانی ئەو شاعیرانە دەپاراست.

گرنگیدانی خەلیفەکانی بەنی ئومەییە بە شاعیران تا ئەو شوێنە بوو کە کۆشکی خەلیفە لەسەر شێوەی ناوەندێکی لێهاتبوو بۆ ڕەخنە

و ئەدەب و كاتێک شـــاعیرێک لە دام و دەزگای ئەوان شـــیعرێكی دەخوێندەوە، ئەوا هۆنراوەكەی دەكەوتە ژێر تیشـــک و ســـەرنجی ڕەخنەیی هەموانەوە[١٥]، هەنـدێـک لە خەلیفە ئەمەوییەكـانی وەک عەبدولمەلیكی كوڕی مەڕوان خۆیشـی خاوەن چێژێكی ڕەخنەیی بوو، دەربارەی ئەم عەبدولمەلیكە وایان گێڕاوەتەوە كە چێژی شـــیعری هەبووە و هەندێجار شـــیعری شـــاعیرانی بەهۆی كەم و كورتی و لاوازیی و ڕەچاونەكردنی بارودۆخ، یا نەبوونی جوانی دەسـپێک(عدم براعت استهلال)دەخستە ژێر تیشكی ڕەخنەلێگرتن[١٦].

شاعیرانی شام لە كۆتاییەكانی سەردەمی ئەمەویدا بەرەو لیریک و ناوەرۆكە مەینۆشـــییەكان مەیل و ئارەزوویان نیشـــاندا و ئەم شـــتە دواتر لە چێژو و سەلیقەی خەلیفە ئەمەوییەكانی بەدەر نەبوو.

لە كۆتاییەكانی سەردەمی ئەمەویدا ڕێزمان دەركەوت و ژمارەیەک لە زانـایـان بۆ دانـانی چەنـد ڕێســـایەک بۆ ڕێزمـان هەوڵیـانـدا و شـاعیرانیش بە تێبینییە ڕێزمانییەكان ڕەخنەیان لە شـیعرەكان دەگرت و جۆرە ڕێـچـكـەیـەكـی تـازە لە ڕەخـنـەی ئـەدەبـیـدا دەركـەوت، كە دەتوانرێت بە جۆرە (ڕەخنەیەكی زانسـتی) یا (ڕەخنەی ڕێزمانی) ناو بنرێت[١٧].

٣.ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی عەبباسیدا

سەردەمی عەبباسی قۆناغی گەشەکردنی کلتوری و زانستی عەرەب بوو و سەنتەری خەلافەتی عەبباسییەکان واتە بەغدا بە جێگەی یەکانگیری نەژاد و ئایین و مەزهەب و کلتورە جۆراوجۆرەکان هەژمار دەکرا، ئەم هەلومەرجە ژینگەیی و تێکەڵاوبوونی کلتورەکان و برەوی مەعریفە جۆراوجۆرەکان بەشێوەیەکی خواستراو کاریگەری خستە سەر ڕەخنەی ئەدەبی و ڕەخنە، کە لە سەردەمی ئەمەویدا لەسەر چێژێکی خۆڕسک بوو پشتی بە کلتورێکی زانستی فراوان بەست و ڕەخنەی ئەدەبی توانی سوود لە دەسکەوت و سەرمایەگەلێکی زۆری زانستی و ئەدەبی وەربگرێت.

ڕەخنەگرانی سەردەمی عەبباسی سەرەڕای سوودوەرگرتن لە بنەما خۆڕسکییە ڕەخنەییەکان لە داوەریکردنەکانی خۆیان لە بواری چەمکە ڕەوانبێژییەکانیدا سوودیان لە بیروبۆچوونی ئێرانی و هیندی و یۆنانییەکانیش وەردەگرت[١٨] و لەکۆتاییدا ڕەخنەی شیعر لەم سەردەمەدا گەیشتە پلەوپایەی حەقیقی خۆی بەشێوەیەکی وەها کە یەکێک لە ئەدیبانی هەمان سەردەم گوتوویەتی : (ڕەخنەی شیعر لە هۆنینەوەی شیعر سەختترە)[١٩].

ڕەخنەی شیعر لە سەردەمی عەبباسیدا، لە سەردەمی هاڕوونە ڕەشیدەوە دەستی بە برەو و گەشەی خۆی کرد ، ئەو کە شیعردۆست

بوو و شـــاعیران لەلای ئەو پێگەیەکیان هەبوو و شـــیعرەکانیان لەبەرامبەر ئەودا دەخرایە ژێر تیشکی ڕەخنە و هەڵسەنگاندنەوە.

لە ڕەخنەی ئەدەبی عەبباسیدا دوو ئاراستە بەرچاو دەکەوێت:

ا- بەردەوامی شێوازی ڕەخنەگرتنی سەردەمی جاهیلی و سەردەمی دەرکەوتنی ئیسلام، لەم شێوازەدا، کە ڕەخنەگرانێکی وەک ئەسمەعی و کەسائی باوەڕیان پێبوو شاعیرانی سەردەمی نەفامی و ئیسلامی لە پێگەی هـاوســەنگیکردن لەگەڵ یەکتریـدا دەخرانە تەرازووی هەڵســـەنگاندنەوە و کۆن و نوێ بەبێ هیچ دژایەتی و ســـەرنج و تێڕامانێک دەخرانە تای تەرازووەوە و ڕەخنەگران لەبارەی بەپەسەندتر دانانی شـاعیرێک بەسـەر شـاعیرێکی دیکەدا زۆرانبازی و ململانێیان دەکرد، ئەم شێواز لەسەر بنەمای جیاوازی سەلیقەی ڕەخنەگران بوو. هەندێک لایەنگیری بەکارهێنانی وشـــە نامۆکان بوون و هەندێک لیریکیـان پەســـەنـد دەکرد و هەنـدێکیش بەهۆی دیـد و تێبینییە ڕێزمانییەکانەوە کاری ڕەخنەییان دەکرد[٢٠].

ب-بـەشـــێوەیەکی دیکە، کە بەتەواوەتی نوێبوو لە بەســـرا دەرکەوتبوو و ئەم بابەتە ڕەنگە لەبەر ئەم هۆیە بووبێت، کە هەوەڵین ئـامـاژە و نیشـــانەکـانی جوڵانەوەی موعتەزیلە لەوێ پێیـدەگرت، موعتەزیلەکان، کە دانەرانی ڕاســـتەقینەی بنەماکانی ڕەوانبێژی بوون لە بانگەشـــە و بەڵگەهێنانەوەکانی خۆیاندا پێویســـتییان بەوە هەبوو. ئەوان لە فراوانکردنی ڕەوانبێژی عەرەبیدا چەندین کۆششـیان کرد و

سەرەنجام لە ڕەخنەی ئەدەبیشدا کاریگەرییەکی قووڵیان جێهێشت. ئەم کارە بووە هۆی ئەوەی، کە بەسرا بەو شێوەیەی بە یەکێک لە ناوەندە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی لە سەردەمی عەبباسیدا دەرکەوێت، بە جۆرێک کە کۆنترین بەرهەمە ڕەخنەییەکانی عەرەب واتە(طبقات الشعراء)یش لە لایەن یەکێک لە ئەدیبەکانی بەسرا بەناوی(محمد بن سلام الجمحی)(لە ٢٣١ی کۆچی مردووە)، کە خاوەن مەعریفەیەکی بەربڵاو بوو لە زمان و ئەدەب و ڕێزمان و مێژووی عەرەب دانرا.

ئیبن سەلام لە کتێبەکەی خۆیدا وێڕای جەختکردن لە سەر چێژ لەو باوەڕەدایە، کە ڕەخنەگر نابێت لە داوەریکردنەکانی خۆیدا ڕاستەوخۆ پشت بە چێژی خۆی ببەستێت، بەڵکو ئەم چێژە دەبێت لەگەڵ ئەزموونی ڕەخنەگران و ڕامانە تایبەتییەکانی هونەر دۆستان و شارەزایانی شیعردا هاوتەریب بێت، بەڵام دوای ئیبن سەلام پێویستە ئاماژە بە ئیبن قوتەیبە بکرێت. لە بۆچوونە ڕەخنەییەکانی ئەودا دوو تایبەتمەندی شایانی گرنگی پێدانە: یەکەمیان ئەوەیە، کە لە هەڵسەنگاندنی شیعردا نابێت جەخت لەسەر کۆن و نوێ بکرێتەوە، چونکە شیعری کۆن دەکرێت باش یا خراپ بێت، هەروەک چۆن شیعری نوێش دەکرێت بارودۆخێکی وەهای هەبێت.تایبەتمەندییەکەی دیکە ئەوەیە، کە دەبێت لەنێوان گیانی زانستی و چێژی ئەدەبیدا جیاوازی بکرێت، چونکە ئەگەر ئەدیبێک لە کاری ڕەخنەدا پشت بە

تیۆروانین و چەمکە فەلسەفییەکان ببەستێت، ئەوا هێندە ناپڕژێتە سەر کارەکەی و بگرە دەبێتە مایەی لاوازکردنی چێژەکەشی و لەبەرئەوە ڕەخنەگر دەبێت چێژی خۆی بەهۆی خوێندنەوە و لەبەرکردنی نموونە ئەدەبییەکان و لاساییکردنەوەیان بەهێز بکات[٢١].

ئیبن قوتەیبە لە بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆیدا واتە(شیعر و شاعیران) بنەمای هەڵسەنگاندنی شیعر تەنیا لە وشە و واتادا کورت ناکاتەوە، بەڵکو بە بۆچوونی ئەو ئەفراندنی وێنەکانیش دەکرێت ببنە بنەمایەک بۆ بەچاکتر دانانی شیعرێک بەسەر شیعرێکی دیکەدا[٢٢].

لەکۆتاییدا پێویستە بگوترێت، کە بۆچوونەکانی ئیبن قوتەیبە بە وردبوونەوە لە سەردەمەکەی خۆی بۆچوونی ورد و بەهادارن.

قودامەی کوڕی جەعفەر ڕەخنەگرێکی دیاری دیکەی سەردەمی عەباسییەکانە. ئەو کتێبێکی بەناوبانگی لەبارەی ڕەخنەی شیعرەوە دانا[٢٣]. ئەم بەرهەمە زیاتر لە زەمینەی بابەتە ڕەوانبێژییەکاندایە و ڕەنگە هەر لەبەر ئەم هۆکارەش بێت، کە هەندێک لە لێکۆڵەرانی ئەدەبی لەسەر ئەو باوەڕەن، کە ئەو لە باسە تیۆرییە ڕەخنەییەکاندا بابەتێکی ئەوتۆی نەخستۆتەڕوو[٢٤].

قودامە سەرەڕای ئەمانەش لە تۆمارکردن و نووسینی زاراوە ڕەوانبێژییەکان و سوودوەرگرتن لە پێوەرەکانی ڕەوانبێژی یۆنانییەکاندا هەوڵ و کۆششێکی زۆری کرد و زانایانی پایەبەرزی ڕەوانبێژی لە نموونەی (سەککاکی)ی خاوەنی (مفتاح العلوم) و

ســــەعدەددینی تەفتازانی و کەســــانی دیکە لەدوای ئەو هـاتن و کاریگەرییەکی زۆری ئەویان کەوتە سەر.

وا دەردەکەوێـت، کە قودامە لەو پێوەرانەی، کە بۆ ڕەوانبێژی دەریخستووە ئەو مەرامەی هەبووە، کە لە ناسین و ڕەخنەی شیعردا مەعریفەیەک بنیات بنێت، کە بە پاڵپشـتی ئەوە بتوانێت شـیعری چاک لە شـیعری خراپ جیا بکاتەوە[٢٥] و دەســتنیشـانی بکات. هەڵبەتە ئەو بێگومان لەم کارەی خۆیدا کاریگەر بووە بە ئەرستۆ و کتێبی هونەری شیعری ئەرستۆوە، خاڵێکی دیکە، کە لە بۆچوونەکانی قودامەدا گرنگ و ســەرنجڕاکێش دەردەکەوێت ئەوەیە، کە ئەو شــیعری لە گوتاری ڕەوشـت بە جیاواز و جودا زانیوە[٢٦] و ئەمەش شتێکە، کە ڕەخنەگران چەندین ســەدە دوای ئەو دەربارەی ئەو بابەتە قســە و باس و خواستیان هەبووە.

بابەتی ناودار و فرە ڕەهەندی بەرامبەرکردن و هاوســەنگیکردنی ئەبوتەمـام و بوحتری یەکێکە لەو بـابەتە پەراوێزییـانەی شــەپۆلە ڕەخنەییەکانی سەردەمی عەبباسی، کە لە خودی خۆیدا بووە پاڵنەرێک بۆ باس و لێکۆڵینەوەی جۆراوجۆر لە ڕەخنەی ئەدەبیدا. لەنێو مەیدانی ڕەخنە و هاوســەنگیکردنێکی وەهادا ڕەخنەگرانێکی وەکو (ئامەدی)[٢٧] تـاڕاددەیەک ڕێگەیەکی میـانەگیر و یەکســانیـانیـان گرتەبەر و دادپەروەرانە هەڵســان بە خســتنەڕووی خاڵە بەهێز و لاوازەکانی

شـــیعرەکانی ئەم دوو شـــاعیرە و هەندێکیش وەکو (الصـــولي)[28] ڕێگەیەکی دەمارگیریانەیان کوتایەوە[29].

ئەوەی ئامەدی لە بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆیدا واتە(الموازنە)دا دەریخستووە[30] لە ڕەخنەی ئەدەبی سەردەمی عەبباسیدا هەنگاوێکی بەرزە. ئەو لە کتێبەکەی خۆیدا گرنگی بە کاریگەریی ژینگە دەدات، واتە هەمان ئەو شتەی، کە (تین)ی ڕەخنەگری ناوداری فرەنسی سەدان ساڵ دوای ئەو خستیەڕوو[2].

بەرهەمێکی گرنگی دیکەی ئەم قۆناغە (یتیمة الدهر)ی دانراوی(الثعالبي)[31]یە، ئەم کتێبە ئەگەرچی جۆرە ژیاننامەیەکی ئەدەبییە، بەڵام لە تێڕوانینی ڕەخنەییەیش خاڵی نییە. ڕەخنەگرێکی دیکەی ئەم قۆناغە (عەبدولقادری جورجانی)ی خاوەنی کتێی(اسرار البلاغة) و (دلائل الاعجاز)ە، کە تێگەیشتنەکانی دەرخەری چێژێکی باڵای ئەدەبی و درککردنە بەهێزەکەیەتی لە لێکدانەوە و هەڵهێنجانی ڕەهەندە جوانیناسییەکاندا، شایەنی گوتنە، کە چێژ و هزری پێشکەوتووی لەژێر کاریگەری ئەو هۆشیاری و شارەزاییەدا بووە، کە لە زانستی کەلامدا هەیبووە. ئەو و ڕەخنەگرێکی دیکەی سەردەمی عەبباسییەکان واتە(ئەبو هیلالی عەسکەری) خاوەنی کتێبی

---

[2] :ئەدەب و رەخنەی عەرەبي سەردەمی عەبباسییەکان لە رێگەی وەرگێرانەوە بە شێوەیەکی بەرفراوان سوودیان لە بۆچوونە رەخنەییەکانی یۆنانییەکان و بە تایبەتییش لە کتێبی(پیوتیکا) ی ئەرستۆ وەرگرتووەو چەمکی لاساییکردنەوە شێوەیەکە لە شێوەکانی سەعد وەرگرتن لە ژینگەو دەوروبەر.و.کوردی.

(الصـــناعتین= دوو هونەرەکە) لە ڕەخنەکانی خۆیاندا ســـەرنج و گرنگییەکی زیاتریان بە بنەماکانی ڕەوانبێژی و ڕێزمان داوە.

هەروەها لەنێو نووســـەر و ڕەخنەگرانی ســـەردەمی عەبباســـیدا پێویســـتە ئاماژەیەک بە (ابو علاء المعري)شـــاعیری ناوداری ئەم ســـەردەمە بەهۆی نووســـینی کتێبی (رســـاله الغفران= پەیامی لێخۆشبوون)بکرێت. ئەم پەیامە پێویستە بە جۆرە ڕەخنەیەکی خەون و خەیاڵیی دابنرێت، کە لەهەمان کاتدا چەند هەڵهێنجانێکی ڕەخنەیی گرنگ لەخۆ دەگرێت. ئەبو عەلا لە زەمینەی شـــیعر و ئەدەبدا چەند ڕەخنەیەکی لە هەندێک لە ئەدیبانی پێش خۆی هەیە، کە لەگەڵ چەند ناوەرۆکێکی گاڵتەجاڕی و هەزەلی ئاوێتەی کردوون[٣٢].

هەروەها ئەبو عەلا چەند بابەتێکی ســـەربەخۆی لەســـەر رەخنەی شیعرەکانی (امرؤ القیس)، نابغة، ابو تمام، بحتري و متنبي هەیە، کەڵک و سوودی زۆری بۆ رەخنە هەیەو شایانی گرنگی پێدانن[٣٣].

یەکێک لەو شەپۆلانەی، کە لەسەردەمی عەبباسیدا کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی خستە سەر ڕەخنە و پێشتریش ئاماژەیەکمان بۆ کرد بزووتنەوەی موعتەزیلە بوو. ئەم کاریگەرییە گەیشـــتۆتە ئەو ئەندازەیەی، کە گوتوویانە: (ڕەخنەی ئەدەبیی عەرەبی لە ئامێزی موعتەزیلەدا لەدایک بوو)[٣٤] لە ڕوانگەی ڕەخنەگرە موعتەزیلییەکاندا بنەمای ڕەخنەی ئەدەبی لەسەر جوانی و ناشرینییە و عەقڵ ژێدەر و سەرچاوەیەکە بۆ چێژ و چێژیش لەهەر بارێکدا بێت ڕووی لە عەقڵە .

بۆچوونەکانی ڕەخنەی ئەدەبیش لەدەرەوەی ئەم بنەمایە نین، چونکە بۆ نموونە ئەگەر دەوترێت، کە ڕاستی لە شیعردا باشتر و بەرزترە، ئەم بەرزترییە بەم هۆیەوە دەخرێتەڕوو، کە ڕاستی لەڕووی عەقڵییەوە شتێکی پەسەندە[٣٥].

یەکێک لە دیارترین ڕەخنەگرانی عەرەب واتە (الجاحظ) ڕێچکەیەکی موعتەزیلی هەبوو و بەیەکێک لە کەسە بەرزەکانی موعتەزیلە هەژمار دەکرا، ئەو ئەگەرچی هیچ کتێبێکی سەربەخۆی لەبارەی ڕەخنەوە نییە، بەڵام تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی لە دووتوێی بابەتەکانی ناو دوو کتێبەکەی واتە (البیان و التبیین) و (الحیوان)گرنگی و بەهایەکی تایبەتییان تێدایە. ئەو لە بابەتە ڕەخنەییەکاندا زیاتر ڕووی لە شیعر کردووە و لەم نێوانەدا دەمارگیر نەبوو سەبارەت بە نموونە کۆن و نوێکان، واتە بەپێی هەڵسەنگاندنی خوودی شیعرەکە بەهای بۆ شیعرەکە دادەنا. جاحز دۆستی چێژ و تێگەیشتنی دروست و بێگەرد بوو، بەڵام لەگەڵ ئەمانەدا هەندێک لە وتە و قسەکانی ئەو بۆتە مایەی تێگەیشتن و وێناکردنی بابەتگەلێکی دژیەکانە لە داوەریکردنەکانیدا، جاحز کاریگەرییەکی خستە سەر زۆرێک لە ئەدیب و ڕەخنەرانی دوای خۆی. دەربارەی پێگەی ئەدەبی ئەو گووتویانە کە ئەو لە ڕۆژگاری خۆیدا مامۆستایەک بوو، کە بۆچوونەکانی خۆی بۆ سەراپای جیهانی عەرەب ئاراستە دەکرد و چەندین سەدە دانراوە

بەهادارەکەی ئەو واتە(البیان و التبیین)بە یەکێک لە کۆڵەگەکانی ئەدەبی عەرەبی هەژمار دەکرا[٣٦].

٤.ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی عەرەبی:

ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبی لەدوای سەردەمی عەبباسی و لە سەدەکانی دواتردا گەشە و برەوێکی ئەوتۆی نەبوو و چەندین سەدە لەسەر ئەوەی کەسە گەوەرەکانی ڕابردوو گوتبوویان تاڕاددەیەک بابەتێک زیاد نەکرا، بەڵام لەم سەدەیەی ئێستادا گۆڕانکارییەک لە ڕەخنەی هاوچەرخی عەرەبیدا هاتەکایەوە.

ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبی لە سەردەمی ئێمەدا بە توندی لەژێر کاریگەری ڕەخنەگرانی ئەوروپایی و ڕێبازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی ڕۆژئاوادا بووە. دەسپێکی گۆڕانکاری لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا لەدوای چەند سەدەیەک لە بێدەنگی وابەستەیە بە سەرەتاکانی سەدەی سێزدەیەمی کۆچییەوە و پاش هێرشی ناپلیۆن بۆ سەر میسرە. کۆڵەگەی ئەم گۆڕانکارییە بەهۆی لێکۆڵینەوە لە ڕەخنەی ئەدەبی ڕۆژئاوایی و دەرکەوتنی قوتابخانە نوێکان و چالاک بوونی لێکۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتناسیی و توێژینەوە نوێکان بووە لە ئەدەبی عەرەبیدا[٣٧].

هەوەڵین لێکۆڵینەوە جیددییەکانی عەرەبەکان لە ڕەخنەی ئەدەبی نوێدا قەرزارباری زانا و ئەدیبانی لوبنانە. ئەوان لەماوەی سالانی پێش جەنگی یەکەمی جیهانیدا و پاش ئەوەش بە پاڵپشتی چەند پێشەوایەکی وەک سلیمان البستانی و میخایل النعیمە و امین الریحانی

و چەند ئەدبییێکی دیاری دیکە گۆڕانکارییەکیان لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هێنایە کایەوە و ڕەخنەی ئەدەبییان وا لێکرد، کە سوود لە وردی و چێژ و جۆرێک لە تەندروستی فیکر و ڕەسەنایەتی وەربگرێت[٣٨].

ئەم ڕەخنەگرە پێشڕەوانەی عەرەب، کە زۆربەیان لە ڕیزی نووسەرانی پەناهەندەی خۆرئاوایی بوون، جووڵە و بزاوتێکیان لە ڕەخنەدا هێنایەکایەوە، کە بەپێی زاراوە فەرهەنگییەکە بە (بزاڤی کۆچکردن) ناودەبرێت.

ڕەخنەی ئەدەبی لوبنان دوای جەنگی دووەمی جیهانی شێواز و ڕێچکەیەکی زانکۆیی و ئەکادیمی پەیدا کرد و بنەمای ئەوە لەسەر سەرنجدان و وردبوونەوە لە لێکۆڵینەوە نوێیەکان و دەربازبوون لە نەریتەکانی ڕەخنەی کۆن وەستابوو.

ئەم ڕێچکەیە بوارێکی شایستەی بۆ لێکۆڵینەوە جوانیناسییەکان و فۆرمالیستییەکان فەراهەم کرد و بووە هۆکارێک بۆ گوێزانەوەی تێڕوانینە ڕەخنەییەکان بۆ وڵاتانی دیکەی عەرەبی لەوانە میسر و سوریا[٣٩].

ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبی لە میسردا بە کۆششی ڕەخنەگرانی گەورەی وەک (طه حسین و عباس محمود العقاد و ابراهیم عبدالقادر مازنی و احمد الشایب و شوقي ضیف و احمد امین) برەو و گەشەی سەند، لەم نێوانەدا تەها حوسەین، کە تێڕوانینە ڕەخنەییەکانی شوێنی یەکانگیری هەر دوو لایەنی تێگەیشتە زانستی و چێژدارییەکان بوو

پێگەیەکی تایبەتی هەیە، هەروەک ئەوەی کە لەبارەی ئەودا دەگوترێت : (تەها حوسەین بێگومان گیانێکی تازەی لە ڕەخنەگرتن و ڕەخنەکاری نوێی عەرەبی دەرخستووە)[٤٠].

برەوی ڕەخنەی نوێ لە سوریا قەرزارباری دوو کەسایەتی دیار و بەرجەستەی ڕەخنەییە واتە خەلیل مەرام و موحەممەد کورد عەلی[٤١]، ئەوان بە بەرهەمە ڕەخنەییەکانی خۆیان دەرگایەکی تازەیان لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبی سوریادا ئاوەڵاکرد. ڕەخنەی ئەدەبی ئێستا لە وڵاتانی عەرەبیدا ڕەوتێکی پەرەسەندوو و دینامیکی هەیە و بوونی سەربەخۆبوونەکەی لە دنیای ڕەخنەی ئەدەبی هاوچەرخدا بەتەواوەتی هەستپێکراوە.

چەند کەسایەتییەکی هاوچەرخ لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا

لەنێو کەسایەتییە هاوچەرخەکان لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا، کە بە کاریگەربوونی میراتە کۆنەکان و سەرنجدان لە دیدگا نوێکان لە گۆڕانکاری ڕەخنەی ئەدەبیدا ڕۆڵێکی کارایان هەبووە دەتوانرێت زیاتر لە کەسانی دیکە ئاماژە بە عەباس مەحموود عەققاد و میخاییل نعێمە و تەها حوسەیین بکرێت . ڕەنگە زۆرترین خزمەتی ئەم ڕەخنەگرانە بە ئەدەبی عەرەبی سەرلەنوێ خوێندنەوە و دووبارە هەڵسەنگاندنەوەی بەرهەمەکانی پێشینان و بەرهەمە فەرامۆشکراوەکانی ئەدەبی عەرەبی بووبێت، چونکە لەدوای شەش سەدە خامۆشی لە سایەی بزووتنەوەیەکی کلتوری نوێ و دامەزراندنی زانکۆکان و دەسپێکی

لێکۆڵینەوە نوێکـان لە ئەدەبـدا وەچەی نوێی عەرەبی دەیتوانی بە ڕوانین و باوەڕێکی نوێخوازەوە ڕوو لە ئەدەبی پێشینانی خۆی بکات.

عەبـاس مەحموود عەققـاد زیـاتر لەوەی، کە بەهۆی ڕامـان و قووڵبوونەوە لە ئەدەبی کلاسـیکی عەرەبی و گونجاندنیان لەسـەر پێوەرە نوێیەکان کاریگەری هەبێت لەڕووی بیرۆکە تاکەکەسـی و نوێکانیەوە بۆ ئەدەبی عەرەبی و کاریگەرییەک، کە خسـتیە سـەر وەچەکانی ڕابردوو شایەنی سەرنجدان و گرنگی پێدانە.

تێڕوانینـی عەقـاد بە بـاوەڕبوون بە ڕەهەنـدە دەروونـی و تاکەکەسـییەکانی خاوەن بەرهەمەکە بیرهێنەرەوەی (ڕەخنەی خوێنەر تەوەر)ە. ئەو کەدەشـیت بیروباوەڕەکەی لە تێڕوانینە نوێترەکاندا مایەی ڕامان و سـەرنجدانێکی زۆر بێت، دەیگوت: ئەگەر نەتوانین شاعیرێک لەڕێگەی بەرهەمەکەیەوە بناسین، ئەوا بێگومان ئەو شاعیرە ئەو مافەی نەبووە، کە بناسـرێت[٤٢]. بەم هۆیەوە عەققاد لە وەچەی هاوچەرخی ڕەخنەگرانی ئەدەبی عەرەبیدا پێشەوای ئەو کەسانەیە، کە وا بیرەدەکەنەوە ئەدەب ئاوێنەی تەواونیشـاندەری کەسـایەتی نووسەرە.

میخاییل نعێمە، کە زیاتر فەیلەسـووف بوو تا ئەدیب، بە بەرهەمە بەناوبانگەکەی بەناونیشـانی (الغربال- بێژینگ)لە مەیدانی ڕەخنەی ئەدەبی هـاوچەرخی عەرەبیـدا دەرکەوت و بەم هۆیەوە دیـدگا ڕەخنەییەکـانی ئەو خـاوەنی پـاڵپشـتییەکن، کە لە بیرکردنەوە

فەلسـەفییەكەی ئەودا سـەرچاوەیان گرتووە.میخاییل نعیمە، كە لەگەنجیدا چووبوویە ڕۆژئاوا و لەوێ خوێندبووی ئاشـنایییەكی تەواوی لەگەڵ دیدگا ڕەخنەییەكانی خۆرئاوا هەبوو و لەم ڕووەوە زۆرێك لە بیرۆكەكانی لەدوای تێپەڕینی چەندین ساڵ هێشتا تازەن. ئەو لەو باوەڕەدابوو، كە بەرزترین لایەنی كاری ڕەخنەگری ئەدەبی لایەنی نوێخوازی ڕەخنەگرە ، چونكە دەتوانێت بە سـەرلەنوێ خولقاندنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەكانی ڕابردوو هەڵبستێت و ژیانێكی تازە بە بەرهەمە ئەدەبییەكان ببەخشێت[٤٣].

تەها حوسـەین وەكو بەناوبانگترین و بێباكترین ڕەخنەگری هاوچەرخی عەرەبی بە سـوودوەرگرتنێكی قووڵ لە ئەدەبیاتی پێشینانی عەرەب و ڕوانینە نوێیەكان بۆ ئەدەب زیاتر لە هەر شتێك پشتی بە ڕەخنەی دەقناسی بەستبوو و لە سایەی چێژ و تێگەیشتنی لۆژیكی و شیكاری خۆیدا دەرگایەكی تازەی لە دەرگاكانی سەرنج و ڕوانینە ڕەخنەییەكان كردەوە. لەنێو بەرهەمە زۆرەكانی (تەها حوسـەین)دا ڕەنگە بێخەوشترینیان ئەو بەرهەمەی بێت، كە بەناونیشانی(قصة الشعر و النثر= سەرگوزشتەی شیعر و پەخشان)ە، كە بریتییە لە كۆی چەند وتارێكی چڕوپڕی ئەو.

ئەو لەم بەرهەمەدا دیارترین بەرهەمە كلاسیكییەكانی ئەدەبی عەرەبی دەخاتە تای تەرازووی دووبارە هەڵسەنگاندنەوە و لەپێگەی هاوسـەنگیكردن و بەرامبەركردن لەگەڵ بەرهەمەكانی دیكەدا دایان

دەنێت. تەها حوسەین لە تێگەیشتنی تایبەتیی خۆی بۆ (مێژووی ئەدەب) و (کاریگەری دوو لایەنی بەرهەمە ئەدەبییە فارسی و عەرەبییەکان لەسەر یەکتری) و لێکۆڵینەوەی ژیاننامەیی و تایبەت دەربارەی هەندێک لە کەسایەتییە شیعرییەکانی عەرەبی لەوانە (ئەبوعەلای موعەڕڕی) نموونەگەلێکی نوێی بۆ لێکۆڵەران و ڕەخنەگرانی وەچەی دوای خۆی فەراهەم کرد.

پەراوێزەکانی فەسڵی چوارەم

١- بڕوانە: تاریخ النقد الادبی عند العرب، احسان عباس، عمان ١٩٨٦، ص ٤٥.

٢- النقد الادبي، احمد امین، دارالکتاب العربی، بیروت ١٩٦٧، ص ٤٤٩.

٣- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص ١٣٧. تاریخ ادب عربی (العصرالجاهلی، شوقی ضیف، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، امیرکبیر، تهران ١٣٦٢، ص ٨٧. درباره منابع مربوط به اسواق العرب و بازار عکاظ رک: هەمان سەرچاوە، ص ١١٥.

٤- نابغه ذبیانی (٥٣٥ – ٦٠٤): لە شاعیرانی ناسراوی عەرەبی سەردەمی جاهیلیەتە.

٥- اعشی: یەکێ لە ناسراوترین شاعیرانی سەردەمی جاهیلی و سەردەمی بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام بووە،بەڵام پیڕانەگەشتووە بەو دینە شاد بێت.

٦- خنساء: کچی عمرو بن الشرید لە شاعیرانی هەردوو سەردەمی جاهیلی و ئیسلام بووە.لاواندنەوەیەکی بەناوبانگی بۆ (صخر)ی براکەی هەیە.

٧- رک: النقد الادبی، پێشتر، ل ٤٤٦-٤٤٧.

٨- الاغانی، تألیف ابوالفرج الاصفهانی، یەکێ لە ناسراوترین بەرهەمە کۆنەکانی شیعر و مۆسیقای عەرەبە.بەردەوام جێگەی بایەخی ئەدیب و توێژەران بووە.

٩- بڕوانە: النقدالادبی، ص ٤٥٠.

١٠- بۆ ئاگاداری لە قۆناغە جیاوازەکانی مۆسیقای عەرەبی لە سەردەمی ئەمەویدا لە دەوروبەری حیجاز و مۆسیقازانە بەناوبانگەکانی عەرەب لەو سەردەمەدا،بڕوانە: النقد الادبی، ص ٤٥١.

١١-جریر(٢٨-١١٠ک): جریر بن عطیة لە گەورە شاعیرانی سەرەتای ئیسلامە. لە سەرتاپای ژیانی ئەدەبیی خۆیدا لەگەڵ شاعیرانی سەردەمی خۆی لە ململانێدا بووەو شەڕەشیعریان بووەو لە داشۆریندا باڵادەست بووە.

١٢- فرزدق (لە ١١٠ی کۆچیدا مردووە) لە شایرانی ناسراوی عەرەبی سەدەی یەکەمی ئیسلامی بووەو لەگەڵ جەریردا ململانێیەکی سەرسەختدا بووە.

١٣- اخطل (١٩-٩٠ کۆچي)لە شاعیرانە هەجوگۆی عەربە. لە زۆربەی خولەفاکانی بەنی ئومەییەوە نزیک بووە.

١٤- بڕوانە: النقد الادبی، ص٤٦٠.

١٥- هەمان سەرچاوە، ل ٤٦٥.

١٦- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

١٧- هەمان سەرچاوە،ل٤٦٩.

١٨- هەمان سەرچاوە،ل٤٧٠.

١٩- نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص١٤٣.

٢٠- النقد الادبی، ص٤٧١.

٢١- النقد الادبی، ص ٤٧٩.

٢٢) بڕوانە: مقدمه الشعر والشعراء. در آیین نقد ادبی، ترجمه آذرنوش، امیرکبیر، تهران،١٣٦٣، ص ١١٥.

٢٣- مەبەست کتێبی (نقد الشعر) است؛ ئەو چەند کتێبی دیکەشی هەیە.

٢٤- تاریخ النقد الادبي عند العرب، پێشتر، ص١١٩.

٢٥- بڕوانە: الاتجاهات الفلسفية في النقد الادبي، سعيد عدنان، دار الرائد، بيروت ١٩٨٧،ص ٥٩.

٢٦- هەمان سەرچاوە، ل ٦٣.

٢٧- آمدی (لە ٣٧١ک مردووە)، لە زانایانی ناسراوی عەرەبە لە زانستەکانی عەقل و فەلسەفە و شیعرە. بەرهەمێکی رەخنەیی بەناوبانگی بە ناونیشانی الموازنة بين ابی تمام و البحتری هەیە.

٢٨- الصولي (لە ٣٣٥-٣٣٦ ک)مردووە. محمد ن يحيى ناسراو بە الصولي شطرنجی٠ ئەو لە ئەدیبانی ناسراوی سەردەمی خۆی بووە و لێرەدا ئاماژە بە وتارەکانی کتێبە بەناوبانگەکەی بەناونیشانی (اخبار ابی تمام) کراوە.

٢٩- النقد الادبی، ص٤٨١.

٣٠- هەمان سەرچاوە، ل ٤٧١.

٣١- الثعالبي (لە ٤٢٩ک)دا مردووە.ئەدیب و نووسەر و مێژوونووسی سەدەی چوارەم و سەرەتای سەدەی پێنجەمەو خاوەنی کتێبی ناسراوی (یتیمة الدهر) و چەند بەرهەمێکی دیکەیە.

٣٢- بڕوانە: عقاید فلسفی ابوالعلاء معری، عمر فروخ، ترجمەء حسین خدیوجم، شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران ص ٢٤٨.

٣٣- بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی رەخنەی ئەدەبی سەردەمی عەبباسی بڕوانە: النقد الادبي، احمد امين، ص٤٧٠-٤٨٠.

٣٤- تاريخ النقد الادبى عند العرب، ص ١٦.

٣٥-هەمان سەرچاوە،ل١٧.

٣٦- بڕوانە: تاريخ ادبيات عرب، حنا فاخورى، ترجمه عبدالمحمد آيتى، انتشارات توس،تهران (بى تا» ص ٤٢٠- ٤٢٨.

٣٧- نقد ادبى، زرين كوب، ج ١، ص١٧٦-١٧٧.

٣٨- بڕوانە: النقد الادبى، ميشل عاصي، دارالعلم للملايين، بيروت ، ١٩٩٠، ص١٢٢.

٣٩- هەمان سەرچاوە، ل ١٢٥.

٤٠- نقد ادبى زرين كوب، ج ١، ص١٧٩.

٤١- بڕوانە: تاريخ ادبيات عرب حنا فاخورى، ص٤٨٠.

٤٢- بڕوانە: آشنايى با نقد ادبى معاصر عرب، نجمهء رجايى، انتشارات دانشگاه فردوسى، مشهد،١٣٧٨،ص٢٦٠.

٤٣- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هەمان سەرچاوە، ل ٢٦٤.

فەسڵی پێنجەم

ڕەخنەی ئەدەبی لە یۆنانی كۆن و ڕۆژئاوادا

ڕەخنەی ئەدەبی لە ڕۆژئاوادا پێشـــینەیەكی زیاتر لە دوو هەزار ساڵەی هەیە و پیشینەكەی دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگاری پێش ئەفلاتوون و ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، كە یۆنانییەكان كۆنترین خەڵكانێك بوون، كە بە دیدێكی ڕەخنەگرانەوە لە بەرهەمە ئەدەبییەكانیان ڕوانیوە و تێگەیشتنەكانی خۆیان خستۆتەڕوو. ئەم تێگەیشتنانە كە لە هەندێك لە بابەتەكان زۆر بەشـــەكی بەرچاو دەكەون زۆربەی كات لە دوو توێی بابەت و گوتارە فەلسـەفییەكان یا سـەرنج و تێبینییە تاكەكەسـییەكان خراوەتەڕوو. یەكێك لە نموونەكانی ئەم جۆرە ڕەخنەیە داوەریكردنی ئەریســـتۆڤانســـی شـــاعیر و شـــانۆنامەنووســـی دێرینی یۆنان و هاوچەرخی سوكراتە دەربارەی ئەشیل(=ئەخیلۆس)ی سۆفۆكلیس و ئۆرۆپیدس. ئەریستۆڤانس لە شانۆنامەی (بۆقەكان)[1] كە لە حەقیقەتدا

زەمینەی لێکۆڵینەوەی باس و ڕەخنەی ئەدەبی بووە، ڕووداوی جەنگی ئۆرۆپید لەگەڵ ئەشیل دەربارەی بانگەشەی هەریەکێکیان سەبارەت بە چاکتری و بەرزتری بەرامبەر بەوەی دیکە دەگێڕێتەوە و سەرەنجام لەم داوەریکردنەدا ئەشیل بەبەرزتر هەژمار دەکات و ئۆرۆپیدس دەخاتە بەردەم تانە و تورەیی . ئەم ڕەخنەیە لەم ڕووەوەی کە تێکەڵاوە بەبارودۆخێکی گاڵتەجاڕی و پێڕابواردنەوە تا ئەندازەیەکی زۆر بە شتێکی خوودی و تاکەکەسی وەرگیراوە.

ئەریستۆڤانس چونکە لە شانۆنامەنووسیدا پشتی بە تەکنیکە کۆنەکان دەبەست، نەیدەتوانی تێڕوانینە تازەکانی ئۆرۆپیدس، کە وەک بڵێی لەگەڵ کلتوری خۆرهەڵاتی و بەتایبەتیش کلتوری ئێرانی ئاشنایەتی هەبووە پەسەند بکات. داوەریکردنی ئەرستۆڤانس، کە لەڕۆژگاری خۆیدا بە نەریتگەرایی و هەڵاتن لە نوێگەری ناوبانگی هەبووە، لەهەمان کاتدا سوودی لە زەمینە ئەخلاقییەکان وەرگرتووە و بەم هۆیەوە دەتوانرێت بە کۆنترین ڕەخنەگری ڕەوشتگەرا لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبیشدا بناسێنرێت.

ئەریستۆڤانس لە شانۆنامەی بۆقەکاندا لەکۆتاییدا دەگات بە پێوەندی توندوتۆڵی ئەدەب و بابەتەکانی ئەدەب لەگەڵ تایبەتمەندییەکانی مرۆڤ و مەسەلە ڕەوشتی و کۆمەڵایەتییەکان و ڕەنگە تێگەیشتنەکانی ئەو بێ کاریگەربوون بە بۆچوونەکانی ئەفلاتوون و ئەرستۆ نەبووبێت[٢].

لەپاڵ تیڕوانینە ڕەخنەییەکانی (ئەریستۆڤانس)دا پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە سۆفستاییەکانیش ئەگەرچی ڕووبەڕووی هێرشە توندەکانی ئەفلاتوون و سوکرات بوون، کاریگەرییەکی گرنگیان لەسەر بۆچوونەکانی ئەم دوو فەیلەسووفە هەبوو لەبارەی ڕەخنەی شیعرەوە، چونکە باس و گفتوگۆکانیان لە وتاربێژی و وشە و واتای وشەکان و جیاوازییە واتاناسییەکانیان کۆمەک و هاوکارییەکی زۆری ئەرستۆی کردووە لە باسە ڕەخنەییەکاندا[٢]، هەروەها لەم پێناوەدا پێویستە ئاماژە بە داوەریکردنە پەرش و بڵاوەکان بکرێت کە لە هۆنراوەکانی شاعیراندا لە کەرنەڤاڵە ئاینییەکان هەڵدەسەنگێنران و شاعیرانی بەرزتر و چاکتر دەبوونە مایەی هاندان و دەستخۆشی لێکردن.

بە چاوپۆشی لەو کەم و کوڕی و ڕەخنانەی، کە دەکرێت لە ڕەخنەی ئەریستۆڤانس و ڕەنگە لە ڕەخنەی ڕەخنەگرە هاوچەرخەکانیشی لەئارادا بێت، بەڵام ناتوانرێت گومان و نکۆڵی لەم خاڵە بکرێت، کە کۆمەڵگای یۆنان و خەڵکەکەی لەو ڕۆژگارەدا زەمینەیەکی لەباریان بۆ درککردنی بۆچوونە ڕەخنەییەکان هەبووە لە قەڵەمڕەوی شیعردا و ئەم بابەتە شایەنی گرنگی پێدانێکی زۆرە، هەر چۆنێک بێت دەسپێکی ڕەخنەی ئەدەبی لە ڕۆژئاوادا پاڵپشت بووە بە بۆچوونەکانی زانایانی یۆنان و بەتایبەتیش دوو فەیلەسووف، کە لەم باسەدا بە کورتی قسەیان لەبارەوە دەکرێت.

ئەفلاتوون

ئەوە ڕوونە، کە داوەریکردنەکانی ئەریستۆڤانس و هاوچەرخەکانی زۆربەی کات شێوەیەکی پڕاکتیکی هەبووە و زیاتر دەکرێت لە باسە پڕاکتیکییەکانی ڕەخنە دابنرێت تا لە باسە تیۆرییەکان و تیۆری ئەدەبیدا، لەبەر ئەم هۆیە پێویستە بگوترێت :

(بۆچوونە تیۆرییە گشتییەکان) لە ڕەخنەی ئەدەبیدا لەگەڵ ئەفلاتووندا دەستی پێکردووە[٤].

تێڕوانینەکانی ئەفلاتوون دەربارەی شیعر و دوژمنایەتی ڕاشکاوانە و بێپەردەی ئەو لەگەڵ شاعیرێتی و شاعیران و مەرجە سەختەکانی و لەهەمان کاتدا سنورێک، کە لە نامەی (ئەیۆن)[٥]دا بۆ شاعیرانی دەکێشێت سەرەنجام بە دەرکردنی شاعیران لە (شاری خێرەومەند)یا (شاری یۆتۆپی)ی ئەفلاتوون کۆتایی پێدێت.

دوژمنایەتی ئەفلاتوون لەگەڵ شیعردا زیاتر لەوەی، کە هەڵقوڵاوی زەمینەی بیرکردنەوەی هونەری و چێژداری و فەلسەفی بێت بەرهەمی چەند مەرج و بارودۆخێکی تایبەتە، کە ئەو خۆی لە کۆمەڵگای یۆنانیدا بینیویەتی. بە وتەی تۆڵستۆی بێبەزەیی و بگرە ناپاکی ئەفلاتوون سەبارەت بە شاعیران بەهۆی ئامانجێکی باڵاتر بووە، کە ئەو لە مێشکی خۆیدا پەروەردەی دەکرد. ئەم ئامانجە باڵایە ڕزگارکردنی کۆمەڵگای یۆنانی بوو لە بێهێزی و گەندەڵی کە چەند ساڵێکی دورودرێژ بەسەر ئەم کۆمەڵگایەدا زاڵ بوو.

ئەفلاتوون، کە لە بۆچوونە ڕەخنەییەکانی خۆیدا بەتوندی لەژێر کاریگەری سوکراتدایە شیعر بە بەرهەمی خورپە و کێشکردنێکی دەرەکی و سرووشێکی ناخەکی دەزانێت، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا شیعر بە بەرهەمی شێواوی و سەرگەردانی وەسف دەکات. ئەو لە زنجیرەیەکی هەڕەمی، کە بۆ گیان و عەقڵەکانی مرۆیی باوەڕی پێیەتی شاعیرانی لە پلەی نۆیەم داناوە، لەکاتێکدا فەیلەسووف و زانایان لە پلەی دووەم و لەدوای خوداوەندان دادەنێت و لەم لایەنەوە بە چاکی ئەوە درک دەکرێت کە شیعر لە بۆچوونی ئەودا پێگەیەکی باڵای نەبووە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ڕاستگۆیانەتر ئەوەیە، کە بڵێین ئەفلاتوون لە دوو لایەنەوە سەرنجی لە شیعر داوە: یەکێکیان ڕەهەندێکی فەلسەفی و ڕەوشتی کە شاعیر تێیدا جێگەیەکی باڵای نییە و ئەوەیتر ڕەهەندێکی هونەری کە تێیدا باوەڕی بە پێگەیەکی باڵا هەیە بۆ شیعر و بە بەرزترین چاکترین ئامرازی خەیاڵکردنەکانی دەژمێرێت[٦].

ئەفلاتوون لەڕووی ڕەوشتییەوە شاعیر بە کەسێک دادەنێت، کە توانا و لێهاتوویی نییە و لەو باوەڕەدایە، کە ئەوەی شاعیر دەیڵێت لەسەر بنەمای نادیارییە و لە دەرەوەی سنووری زانین و هۆشیارییە تاکەکەسییەکانە، واتە سەبارەت بەوەی دەیڵێت و دەیهۆنێتەوە خواست و زانیارییەکی نییە. لێکچواندنەکەی ئەفلاتوون لەم بارەیەوە زۆر بەناوبانگە. بەبۆچوونی ئەو عەرەبانەچی سەبارەت بە کارەکەی

خۆی ئاگادارترە لە شاعیر سەبارەت بە شیعرەکەی، هۆی ئەم خاڵەش ئەوەیە کە شاعیر بەهۆی سرووشەوە شیعر دەڵێت نەوەک لەسەر بنەمای بیر و خواست و ئارەزوو[7].

بە بۆچوونی ئەفلاتوون مرۆڤ پێویستە بۆ ڕەوشتەکان بەدوای هەر کەسێک و هەر شوێنێکەوە بڕوات بێجە لە شاعیران. یەکێک لە بەڵگەکانی ئەو بۆ نیشاندانی لاوازی زەمینە ڕەوشتییەکان لە شیعردا ئەوەیە، کە (هۆمێر) خوداوەندان بە چەند سیفاتێکەوە نیشان دەدات، کە لەڕووی ڕوشتییەوە ناشایستە و ناڕەوان، لەوەی کە ئەو دەیخاتەڕوو خوداوەندان بوونەوەرگەلێکی شەڕانگێز و شەڕخوازن. ئەفلاتوون لەو باوەڕەدایە، کە هۆمێر نەک تەنیا سیفاتی نادروستی خستۆتە پاڵ خوداوەندانەوە، بگرە بۆتە مایەی گومڕاکردنی خەڵکیشەوە.

ئەفلاتوون بۆ نیشاندانی پتەوتری ڕوانینی نێگەتیڤیانەی خۆی بۆ شیعر کاریگەرە بە دیدگای ڕەوشتی خۆی و بە بنەمایەکی فەلسەفی کە بنچینەی جیهانبینی ئەوە خۆی گرێ دەدات.

ئەفلاتوون لەو باوەڕە دایە، کە حەقیقەت واتە ئەوەی کە بابەتی مەعریفەت و درککردنی ئێمە پێکدەهێنێت، حەقیقەتگەلێکی بەرچاو و بینراو نین، بەڵکو ئەوەی دەبینرێت وێنە و نموونەگەلێکن لە بوونێکی حەقیقی، یا حەقیقەتێکن لە دەرەوەی جیهانی هەستپێکراوەکان. بە دەربڕینێکی دیکە تەنیا شێوە هەستەکییەکانی حەقیقەت درک دەکەین،

کە لە واقیعدا شـــتێکی جیایە لە خودی حەقیقەت. ئەو ئەم ڕوانینەی خۆی لە جیهانی بووندا بە لێچکواندێکی بەناوبانگ کە لێکچواندنی ئەشکەوتەکەیە بەرجەستە دەکات و نیشان دەدات. ئەشکەوتێک لەگەڵ ڕاڕەوێک کە لە کۆتاییەکەیدا ئاگرێک داگیرســـاوە و لە کۆتاییەکەی دیکەیدا پەردەیە هەیە و لەنێوان ئاگر و پەردەکە خەڵکانێک هەن کە ڕوویان لە پەردەکەیە و لە تەمەنی منداڵییەوە وەها زنجیر و کۆت و بەند کراون کە پەل و پۆ و ملیان توانای جوڵانیان نییە و تەنیا دەتوانن ئەوەی لە بەرامبەریان کەوتۆتە ســـەر پەردەکە ببینن، لەبەرئەوەی ئەوان ناتوانن ئاوڕ بدەنەوە، تەنیا ســـێبەرەکانی یەکتر و ئەوەی کە ڕووناکی ئاگرەکە خستویەتە سەر پەردەکە دەبینن و ئەو شتانە بە کەلوپەلگەلێکی واقیعی دادەنێن[٨].

ئێســـتا ئەفلاتوون لەســـەر بنەمای ئەم باوەڕە میتافیزیکییەی خۆی دەڵێت، کە حەقیقەت وابەستەیە بە جیهانی نموونە(میسالی). بۆ نموونە لە جیهانی نموونەییدا نموونەیەکی قەرەوێڵە کە حەقیقەتێکی نەگۆڕ بوونی هەیە و قەرەوێڵەیەک، کە دارتاش دروســـتی دەکات لاســـاییکردنەوەیەکی ئەوە و بە بەراورد بە حەقیقەتی میســـالی قەرەوێڵەکە شتێکی تەواو نییە. کاتێک شاعیر قەرەوێڵەیەک وەسف دەکات دەستدەکات بە وەسفکردن و باسکردنی شتێک کە خۆی لە خۆیدا لاساییکراوەیەکی حەقیقەتێکە، کەواتە ئەوەی شاعیر دەیهێنێت دوو پلە لە حەقیقەتەوە دوورە.

لێرەدا بە وردبوونەوە لەوەی، كە ئەفلاتوون شاعیر بە كەسێكی سوودمەند بۆ شارە نموونەییەكەی خۆی نازانێت و بۆ ئەم شوێنە دەستبەرداریان دەبێت، ئەم پرسیارە دێتە گۆڕێ كە ئایا هیچ شیعر و هۆنراوەیەک نابێت بخرێتە سەر زمان؟ وەڵامی ئەفلاتوون ئەوەیە، كە بۆچی نا! بەڵام تا ئەو شوێن و ئەندازەیەی كە بلوێت لەژێر چاودێری و سەرنجدانی دەسەڵاتداران هاتبێتەكایەوە بۆ نموونە شیعر و گۆرانییەک كە ببێتە مایەی ڕێككاری و ڕێكخستن لە كاری سەربازیدا و ئەو هۆنراوە و بالادانەی كە دەربارەی ستایشكردنی خوداوەندان و مرۆڤە چاكەكان بێت مایەی پەسەند كردنە.، بەڵام هۆنینەوەی ئەم ئەندازیەش لە شیعردا كاری گشت كەسێک نییە و پێویستە بە جۆرێک لە (شیعر و ئەدەبی فەرمی)دەستنیشان بكرێت، بۆ نموونە، براوەكانی جەنگەكان یا پێشبڕكێكاران، كە سەرەنجام دەبنە مایەی بەهێزبوونی وڵات شایستەی ستایش و وەسفكردنن، لەگەڵ ئەمەدا ئەفلاتوون بۆ چالاكییەكی شاعیرانەی لەم چەشنەش مەرجێک دەخاتەڕوو، مەرجەكەش ئەوەیە كە شاعیرێكی لەم جۆرە نابێت تەمەنی لە پەنجا ساڵ كەمتر بێت و هەرچەند خاوەنی بەهرەی شیعری و مۆسیقایە، بەڵام پێویستە ڕەسەن و خاوەن پێگە و پلە وپایە بێت و لە شار و مەفتەنی خۆیدا بەیەكێک لە كەسە گرنگ و بەرچاوەكان دابنرێت. ئەفلاتوون لەتەک ئەمانەدا چاودێری و ئاگا لێبوونێكی قورس لە كاری شاعیرانیشدا پێشنیاز دەكات.

بۆچوونەکانی ئەفلاتوون هەر چەندە بوونەتە پاڵنەرێک بۆ نیشاندان و تۆمارکردنی زۆرێک لە بابەتە تیۆرییەکانی وابەستە بە ڕەخنەی ئەدەبی، بەڵام ئەو هەرگیز وەکو ئەرستۆ خاوەنی دیدگا سیستماتیک و نووسراوەکان نەبووە لە ڕەخنەی شیعردا و بەم هۆیەوە هەوەڵین نموونە نووسراو و تۆمارکراوەکان لە بۆچوونەکانی وابەستە بە شیعر و جۆرەکانی شیعر دەخرێتە پاڵ ئەرستۆوە و پێوەندی بە ئەرستۆوە هەیە[٩].

ئەرستۆ:

ئەرستۆ کۆنترین دانەری بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبییە، ئەوەی ئەو لە کتێبی هونەری شیعر و وتاربێژیدا لە زەمینەی ڕەخنەدا هێناویەتییەوە دەرخەری دیدگای شیکاریانە و وردی ئەوە لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا[١٠].

تێڕامانەکانی ئەرستۆ لە لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دواتر لەسەر شێوەی یاساگەلێکی باوەڕپێکراو بۆ داوەریکردن لە ڕەخنەی شیعریدا دەرکەوت و بێگومان هۆشی لۆژیکیانە و یاسادانەری ئەرستۆ دەیتوانی زەمینەیەکی لەم چەشنە فەراهەم بکات، هەڵبەتە نابێت ئەوەش لەبەرچاو نەگیرێت، کە ئەم کارە لە دواتردا بووە مایەی ئەو ڕەخنە و بەرپەرچدانەوەیە بۆ سەر ئەرستۆ بەجۆرێک، کە بەرهەمە ئەدەبییەکانی لەژێر ڕۆشنایی چەند یاسایەکی ڕەها و پێوەرەگەلێکی حەتمی و گومانلێنەکراو داناوە.

بۆچوون و تیۆرەکانی ئەرسـتۆ دەربارەی شـیعر و ئەدەب بە توندی لەژێر کاریگەری تێڕوانینە فەلسـەفییە تایبەتییەکانی ئەو سـەبارەت بە بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکان و کلتوری یۆنان و تایبەتمەندییە ئەدەبییەکانی ئەو وڵاتە دایە. ئەرستۆ بە باوەڕی زۆرێک لە ڕەخنەگرانی دوای خۆی چاکترین وەڵامگەلێکی بە پرسـیارە گەلاڵەکراوەکانی ئەفلاتوون داوەتەوە. ئەرسـتۆ لە سـایەی بلیمەتی خۆی لەوە تێگەیشت کە بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارەکانی ئەفلاتوون وا چاکترە کە بنەما گشـتییەکانی بیرکردنەوە میتافیزیکییەکانی خۆی ڕووبەڕووی بیرکردنەوەکانی ئەو دابنێت و ئەدەب لەسـەر هەمان شـێوەی نموونەگەلێکی زیندەزانی کە لە کتێبی (پێکهاتەی بەشـەکانی گیانلەبەران)[١١] لێکدانەوە و پشـکنینی بۆ کردبوون بخاتە ژێر تیشـکی لێکۆڵینەوە.

کتێبی (هونەری شیعر)ی ئەرستۆ ڕەنگدەرەوەی بەشێکی سەرەکی لە هەوڵەکانی ئەم فەیلەسووفەیە بۆ وەڵامدانەوەی ئەفلاتوون. ئەو لەم کتێبەدا هەر لە دەسـپێکەوە بە تێڕامانێکی دوور لە پێش گریمانەکانی ئەفلاتوون لە ئەدەبی کۆڵیوەتەوە. ئەرستۆ لەوە تێگەیشت، کە شیعری داسـتانی و تراژیدی و کۆمیدی و شـێوەکانی دیکەی هۆنراوە و مۆسـیقا لە ڕوویەکەوە هاوشـێوەی یەکن، چونکە هەموویان لەسـەر لاسـاییکردنەوە بنیات دەنرێت، لەڕوویێکی دیکەوە هەموویان بێجگە لە مۆسیقا بە پاڵپشتی زمانێکی کێشدار لاسایی دەکەنەوە[١٢]، بەڵام لەگەڵ

ئەمەدا تەنیا بە کێشداربوونی شیعر بەسەندە ناکات. ئەو لەو باوەڕەدایە، کە ناتوانرێت ئەمپیدۆکلس(Empedocles) بە شاعیر دابنرێت، چونکە ئەو باسە سروشتییەکانی هۆنیوەتەوە، لە بیری ئەرستۆدا شاعیر دەبێت مرۆڤگەلێک، کە لە کرداردا لە ئێمە چاکترن یا خراپترن لاسایی بکاتەوە و کردارەکانیان لە شانۆنامەکان بەرجەستە بکات و ئەمەش ئەو خاڵەیە، کە ژانرە ئەدەبییەکان لەیەکتری جیا دەکاتەوە، بە تێڕوانینی ئەو کۆمێدیا مرۆڤگەلێکی سووکتر و نزمتر و تراژیدیا مرۆڤگەلێکی بالاّتر و چاکتر بەرجەستە دەکەن و گرنگی پێدەدەن.

ئەگەرچی گرنگترین بۆچوونەکانی ئەرستۆ لە ڕەخنەی شیعر و ئەدەبدا لە نامیلکەی هونەری شیعردا هەڵهێنجراوە، بەلاّم بەشێکی گرنگی ئەم نامیلکەیە لەناوچووە و تەنیا ئەو بەشانەی، کە لێی ماوەتەوە، بنەما و بنیاتی دیدگا ڕەخنەییەکانی ڕۆژئاوای لەسەر بنیاتنراوە[١٣].

گۆشەکانی دیکەی تێگەیشتنە رەخنەییەکانی ئەرستۆ پێویستە لە کتێبی (وتاربێژی)دا گەڕان و بەدواداچوونی بۆ بکرێت، هەرچەندە ئەو لەو کتێبەدا زیاتر ڕووی لە زەمینەکانی ڕەوانبێژی کردووە، بەلاّم دەتوانرێت چەندین سوودی گرنگ و بەرچاوی چەمکەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لێ هەڵبهێنجرێت.

تێڕوانینەکانی ئەرستۆ لە ڕەخنەدا

ئەرستۆ بۆ دەرکەوتن و پەیدابوونی شیعر دوو هۆکاری سروشتی ناو دەبات: یەکێکیان غەریزەی لاساییکردنەوە(mimesis) و ئەویتر ئارەزووی زگماکی مرۆڤ بۆ کێش و ڕیتم(rythmos)ە.

ئەرستۆ لە تیۆری ناسراو بە(لاساییکردنەوە) شیعر بە لاساییکردنەوە و نواندنێکی سروشتی کەلوپەلەکان و مرۆڤ دەزانێت، ئەم لاساییکرنەوە لەبەرئەوەیە، کە مرۆڤ لە خودی خۆیدا بوونەوەرێکی لاساییکەرەوەیە و چێژ لە لاساییکردنەوە وەردەگرێت و بۆ جەختکردنەوە و پاڵپشتیکردنی ئەم خاڵە چەند بەڵگەیەکی ئەزموونی زۆر بوونیان هەیە. بەرچاوترین بەڵگەی ئەم بابەتە ئەوەیە، کە هەندێک لە دیمەنەکان دەشێ بەلای ئێمەوە دزێو بن، بەڵام کاتێک کە لەسەر شێوەی کۆپیکردنێکی ڕاستگۆیانە دەخولقێنرێتەوە و ئێمە تێیان ڕامێنین ئەوا بەلامانەوە شتێکی چێژبەخشە بۆ نموونە بینینی لاشەی مردار بۆ مرۆڤ شتێکی دزێو و ناخۆشە لەکاتێکدا، کە وێنە و نیگارێکی ئەو دیمەنە، کە لە واقیعدا لاساییکردنەوەیەکی ڕەسەنەکەیە وەکو شتێکی پەسەند دێتە بەرچاو.

کێش و هارمۆنی[١٤] و بە دەربڕینێکی دیکە ئیقاعیش بەبۆچوونی ئەرستۆ خاوەنی بنیاتێکی غەریزی و سروشتییە، چونکە بەشێک لە هونەرەکان لاساییکردنەوە لەڕێگەی ئیقاع و ئاوازەوە ئەنجام دەدەن، وەکو ژەنینی نەی و چەنگ[١٥].

ئەرستۆ و شێوە(فۆرم)

خستنەڕووی تیۆری فۆرم یا شێوە بەخششێکی دیکەی ئەرستۆیە لە ڕەخنەی شـــیعردا، کە لە جێگەی خۆیدا خاوەن گرنگییەکی زۆرە. ئەو بەپێچەوانەی ئەفلاتوون، کە نـاســـنـامەی ئەدەبی لە بـابەت و نـاوەرۆکدا دەبینی بەهـای ئەدەب لە شـــێوە و فۆرمی لۆژیکیـانەیدا دەبینێت. ئەرستۆ لەو باوەڕەدایە، کە تراژیدیا خاوەنی چەند بەشێکە و هەر یەکێک لەم بەشـــانە لە پێوەندییدایە لەگەڵ بەشـــەکانی دیکەدا و بوونێکی ســیســتماتیکی ئەم بەشـــانە فۆرم یا شـــێوەی بەرهەمەکە پێکدەهێنێت.

ئەرســـتۆ لەتەک شـــێوەی ئۆرگانیکی بەرهەمەکە لە ناوەرۆک و بابەتیشدا غافڵ نابێت ، واتە لە ڕاستیدا ئاگای لە فۆرمێکی لۆژیکی[١٦] و ناوەرۆکێک هەیە. لەسەر ئەم بنەمایە پاڵەوانی تراژیدیا کەسێکە، کە لە کۆتـا پلەی چـاکی و دادپەروەری نییە و داڕوخـان و کەوتنە نـاو گەرداوی بەدبەختیش بەهۆی گوناه یا گەندەڵییەوە نەهـاتۆتەکایەوە، بەڵکو بەهۆی هەڵە و چەوتی ئەو بووە لە کـارەکـانـدا ، لەڕوێکی دیکەوە ئەو دەبێت بەناوبانگ و شـــکۆدار بێت. بەهەر حاڵ پاڵەوانی تراژیــدیــا خــاوەنی خــاڵێکی لاوازە، ئەگەرچی لەم خــاڵە لاوازەدا گوناهێکیشـــی نەبێت، بەم هۆیەوە ئەگەر ئەو بکەوێتە بەدبەختییەوە ئەوا دوور لە دادپەروەری نابێت.

ئەو شـــتەی، کە پـاڵەوانی تراژیـدیـا دەبێـت لە ڕەچەڵەک و خانەوادەیەکی بەرز و شـــکۆدار بێت تەنیا لەڕێگەی ئەرســـتۆوە نەخراوەتەڕوو، بەڵکو بـابەتی نـاوبراو شـــتێکە کە ڕەخنەگران و شانۆنامەنووسانی دواتریش باوەڕیان پێی هەبووە.

جەختکردن لەســەر فۆرم بووە هۆی ئەوەی، کە ئەرســتۆ بتوانێت وەڵامی تۆمەتی ئەفلاتوون لەبارەی شێتی شاعیران بداتەوە، ئەرستۆ لەو باوەڕەدایە، کە شـــاعیرێتی بەهرەیەکی هونەرییە، کە بە مرۆڤی شـاعیر بەخشـراوە، نەوەک بە مرۆڤێکی شـێت. شـاعیر پێویسـتە ئەو دەرد و ئازارانەی کە لاســـاییان دەکاتەوە درک بکات، ئەو دەبێت لە ڕێگەی لاساییکردنەوەیەکی لەم جۆرە ئاگاداری هەست و پەرێشانی و توڕەییەکانی مرۆڤ بێت و شتێکی ئاساییە، کە کارێکی لەم چەشنە بە کەسانی شێت ناکرێت[١٧].

ڕاستی و درۆ لە شیعر لە ڕوانگەی ئەرستۆدا

لایەنێـک لە تێڕوانینەکـانی ئەرســـتۆ بریتییە لە هەوڵـدان بۆ هەمـوارکردنـەوەی تیۆری زێـدەڕۆییکـارانەی ئەفلاتوون لە بـابەتی (ڕاســتی و درۆ) و خســتنەپاڵی درۆ و هەڵەکردن بۆ ســەر شــاعیران. ئەفلاتوون لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە توانای شاعیر لە دانانی شیعردا لەگەڵ توانای کەسانی دیکەدا لە باسکردن و وەسفکردنی عەقلانیانەی شـــتەکاندا جیاوازە، بە دەربڕینێکی دیکە وەســـفکردنی شـــاعیران بۆ

شـــتەکـــان بنەمـــایەکی زانســـــتی نییە و بنچینە و بنەمـــای ڕووبەڕووبوونەوەی ئەفلاتوون لەگەڵ شیعردا هەر لەبەر ئەمەیە[18].

ئەرســـتۆ لەوباوەڕەدایە، کە واتای ڕاســـتی و درۆینە لە قەڵەمڕەوی شـــیعردا لەگەڵ ئەوەی کە لە ژیاندا یا لە پانتایی تەواوی هونەرەکاندا بوونی هەیە جیاوازە. شـــاعیر هەوڵدەدات تا ئەوەی، کە هەســـتی پێدەکات لاســـاییی بکاتەوە و ڕاســـتی و درۆیینەیی بۆ ئەو ئەوەیە کە بتوانێت ئەم لاســـاییکردنەوەیە بە شـــێوەیەکی کاریگەر و خوازراو ئەنجام بدات و بنەڕەت و بنەمای ڕاستیش بۆ ئەو هەر ئەمەیە، لەبەر ئەوە بنەمای ڕاستی بەو شێوەیەی، کە ئەفلاتوون سەرنجی لێداوە، بە هیچ کلۆجێک ئەرستۆ لێی ناڕوانێت، بە کورتی لەڕوانگەی ئەرستۆوە ڕاستی و درۆیینەی لۆژیکی لە پانتایی لاساییکردنەوە شیعرییەکاندا بوونی نییە.

خـالێکی دیکە، کە ڕەنگە بە جۆرێـک لە جۆرەکـان پێوەنـدی بە بابەتەکانی سـەرەوە هەبێت ئەوەیە، کە ئەرسـتۆ شـیعر بە فەلسـەفیتر دادەنێت لە مێژوو. ئەو لەو باوەڕە دایە، کە شـیعر لاسـاییکردنەوەی شتە گشتییەکان دەکات، لەکاتێکدا مێژوو ڕوو لە شتە بەشـەکییەکان دەکات، لەڕوویێکی دیکەوە شاعیر کارەکان نەک بەو جۆرەی کە هەن، بەڵکو بەو جۆرەی، کە پێوســـتە وابن باس دەکات و لەســـەر ئەم بنەمایەش جێگە و پێگەیەکی باڵا بۆ شیعر دادەنێت.

لە کۆتـایی ئەم بـاســـەدا پێویســـتە ئـامـاژە بەوە بکرێت، کە بۆچوونەکانی ئەرســـتۆ لەگەڵ بوونی وردییەکی زۆر، زۆربەی کات وەســتاونەتە ســـەر نموونەگەلێکی ئەدەبی یۆنانی ســـەردەمی ئەو[19] ، یەکێک لەو ڕەخنانەی، کە زۆربەی کات لە ئەرستۆیان گرتووە ئەوەیە، کە ئەو لەســـەر نموونەگەلێکی زۆر، کە لەبەردەســتی هەبووە بنەما و یاســـاگەلێکی گشـــتی دەرهێناوە و هەڵهێنجاوە و قســـەی (درایدن)ی شـــاعیری ئینگلیزی دەربارەی ئەو زۆر بەناوبانگە بەوەی، کە ئەگەر ئەرستۆ تراژیدیاکانی سەردەمی ئێمەی ببینیبوایە ، ئەوا لە بۆچوون و بیروباوەڕی خۆی دەربارەی تراژیدیا پێداچوونەوەی دەکرد[20]. ئەوەی کە شـــاعیری ئینگلیزی هێناویەتییەوە دەتوانێت ئەم هەڵهێنجانەشـــی بەدواوە بێت، کە هەندێک لە بۆچوونەکانی ئەرســـتۆ ڕەنگە لە بارەی زۆرێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان لە زمان و کلتورە جۆراوجۆرەکاندا بابەتیی نەبێت، یا بەشێوەیەکی تەواو شایستەی گونجان و بەرامبەری نەبێت. ئەوەی دەوترێت نابێتە هۆی ئەوەی، کە لەبارەی پێگەی بەرزی ئەرســـتۆ لە ڕەخنەی ئەدەبی و کـاریگەری ســـەرســـوڕهێنەری بۆچوونەکـانی لە ڕەخنەی ئەدەبی کۆن و نوێدا مـافی نکۆڵی لێکردن بدەینە خۆمان، چونکە بیرۆکەکانی ئەرســـتۆ چەندین ســـەدەیە، کە کاریگەری خســـتۆتە ســـەر دنیای ڕەخنەی ئەدەبی و زۆربەی ئەو ڕەخنەگرانەی، کە لەدوای ئەوەوە هاتوون زیاتر باس و شیکردنەوە و فراوانکردنی بۆچوونەکانی ئەویان کردووە و زۆرێک لەوان شـــتێکی

تــازەی ئەوتۆیــان نەخســـــتۆتەڕوو، لەڕوویێکی دیکەوە دەتوانرێت بگوترێــت، کە زۆرێــک لە تیۆروانین و تیۆرە نوێیــەکــانی ئەدەبیش بەهەمان شێوە بنج و ڕەگیان لە بۆچوونەکانی ئەرستۆوە سەرچاوەی گــرتـــووە و لەگەڵ کەوتـــنە لەرزەی هەنـــدێــک لە بـــنەمـــا بەڵگەکارییە(اســـــتدلالی) ئەرســـــتۆییەکان، زۆرێک لە بیروباوەڕ و هەڵهێنجانەکانی ئەو لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هێشتا بە هەمان هێزی خۆی ماوەتەوە[٢١].

ڕەخنەی ئەدەبی لەدوای ڕوخانی ئەسینا و زاڵبوونی ڕۆمادا

لەدوای ئاوابوونی دەســـــەڵاتی ئەســـینا و پاشـــانیش لەناوچوونی ئیمپراتۆریەتی ئەســـــکەندەر توانای ڕۆمییەکان بەربڵاوییەکی فراوانی بەخۆیەوە بینی و بە زاڵبون و باڵادەســـتییان بەســـەر یۆنان، برەوی ئەدەبی ڕۆمانی دەستپێکرد، بێگومان نەشونماکردنی ئەدەبی ڕۆمانی قەرزارباری بڵاوبوونەوەی کلتوری یۆنانییە لەنێو ئەم گەلەدا، چونکە پێش ئەوە ئاماژەیەکی بەرچاو لە ئەدەبی لاتینیدا لەبەردەســـتدا نییە و کلتوری ڕۆمییەکان لە ســـەردەمانی پێشـــوودا بەتەواوەتی لە شـــەڕ و شـــۆڕ و ڕێوڕەســـمەکانی جەنگدا کورت دەبوویەوە، بەشـــێوەیەک کە تەنانەت دەگوترێت لە زمانی ڕۆمانیدا پێش ئاشـــــنابوونی بە ئەدەبی یۆنـانی وشـــــەیەکی تـایبەت بۆ شـــــیعر بوونی نەبوو و لەبنەڕەتدا پێناســـەیەکی شیعر بەلایانەوە شـایەنی بەرجەستەکردن و وێناکردن

نەبوو و وشـــەیpoesis ،کە دواتر بۆ شـــیعر بەکاریان هێنا لە یۆنانییەکانیان وەرگرت[٢٢].

لە تێڕوانینی ڕۆمانییەکاندا کەســـانێک، کە شـــیعریان دەگوت یا فەلســەفەکارییان دەکرد، کەسـانێکی مشـەخۆر بوون و بەم هۆیەوەیە کە شـانۆ و شـانۆنامەنووسـی نەیتوانیبوو لەنێویاندا پێگەیەکی گرنگ بەدەســـت بهێنێت، بەڵام پێوەندی لەگەڵ کلتوری یۆنانیدا بووە هۆی ئەوەی، کە ئەدەب و زمانی یۆنانی لە ماوەیەکی کەمدا دڵ و هۆشـــی ڕۆمییەکان داگیر بکات و فێربوون و لاســـاییکردنەوەی زمانی یۆنانی و لاســـاییکردنەوەی ئەدەب و هونەری یۆنان لەنێویاندا ببێتە شـتێکی باو، هەوەڵین بەرهەمەکانی ئەدەبی لاتینی لەژێر کاریگەری شـــێوە و نموونە یۆنـانییەکـاندا دەرکەوێت و بە کورتی بەربڵاوی و فراوانی کلتور و ئەدەب تا ئەو شـــوێنە بەرەو پێش ڕۆیشـــت، کە (ســـیزار)ی ئیمپڕاتۆری بەنـاوبـانگی ڕۆمیش بەرەو گۆڕەپانی ئەدەب دۆســـتان پەلکێشـکرا و بووە خاوەن تێڕامانێک لە ئەدەب و ڕەوانبێژیدا و گوایە نامیلکەیەکیش لەبارەی لێکچواندن و پێوانەکردن لەو جێماوە[٢٣].

مەودای نێوان ئاوابوونی ئەدەبی یۆنان تا برەوســـەندنی ئەدەبی فەرمی ڕۆمـا تـاڕاددەیەک دورودرێژە، چونکە لە ئـاوابوونی خۆری ئەدەبی یۆنانی تا دەمەوسپێدەی ئەدەبی لاتینی چەند ماوەیەکی خایاند و لەم نێوانەدا کەســـانێک کە لەبەرهەمەکـانیـاندا ڕەنگدانەوەیەکی

بۆچوون و تیۆرییە ڕەخنەییەکان بەدەی دەکرێت، بەڕاددەیەکی زۆر هەموویان کاریگەر بوون بە بیرۆکەکانی بیرمەندە یۆنانییەکان.
شیشرۆن cicero (١٠٦-٤٣پ.ز)[٢٤]ی وتاربێژ و سیاسەتمەدار و فەیلەسووفی ڕۆمانی لە هەوەڵین ئەو کەسانەیە، کە پێویستە لەو مەودا زەمەنییەدا ئاماژەی بۆ بکرێت. ئەو لە ئیتاڵیا لەدایک بوو و لە هەرێتی لاوێتیدا ئاشنانی ئەدەب و فەلسەفەی یۆنانی بوو، ئەو سەرباری چەند بەرهەمێکی زۆر بە هەبوونی تێبینی و سەرنجە ڕەخنەییەکان لە ئەدەبیاتدا بەناوبانگە. بەشێک لە بۆچوونەکانی سیسرۆن لەبارەی ڕەوانبێژیدا دەتوانرێت لە بەرهەمە ناسراوەکەی ئەودا واتە وتاربێژ(oratore de) لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت. ئەو لەم کتێبەدا ڕەوانبێژی بە بەهرەیەکی زگماکی دەزانێت، کە ناتوانرێت لەڕێگەی فێربوونەوە بەدەست بهێنرێ، بەڵام ئەگەر کەسێک سوودمەند بێت لەم بەهرەیە ئەوا دەتوانێت بە یارمەتی ڕاهێنان و مەشقکردن پێگەیەک لە وتاربێژیدا بەدەست بهێنێت. ئەو لە وتارێکدا بەناونیشانی بەرگریکردن لە ئارکیاس(pro archias) چەند بابەتێکش لەبارەی شیعر دەخاتەڕوو. بۆچوون و تێگەیشتنەکانی ئەو لەبارەی شیعر پێویستە بە پێکەوەگرێدانێکی نێوان بۆچوونەکانی سوکرات و ئەفلاتوون دابنرێن. ئەو هەروەکو سوکرات و ئەفلاتوون هێزی شاعیرێتی بە وابەستەی سرووش دەزانێت و لەو باوەڕەایە، کە

شـــاعیر لە هەموو شـــتێکی خۆیدا قەرزاربارى بەهرە و بنیات و سروشت و چێژ و بلیمەتی خۆیەتی[٢٥].

هۆراس Horace(٦٥-٨پ.ز) یەکێکی دیکەیە لەو ڕەخنەگرە گەورانەی، کە چەندین سـاڵ دوای ئەرسـتۆ و لەسـەردەمی لوتکەی دەسـەڵات و تواناداری ڕۆمـانی کۆنـدا دەرکەوت و نـامیلکە بەناوبانگەکەی بەناوی (هونەری شـیعر)[٢٦]ە، کە باشـترین بەرهەمی ئەوە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا ناوبانگێکی زۆری پەیدا کرد. هۆراس وەکو ڕەخنەگرێکی نەریتخواز باوەڕێکی زۆری بە ئەدەبی یۆنانی هەبوو ، بەوە ئامۆژگاری کەسانی تامەزرۆی نێو بواری شیعر و شـاعیرێتی دەکرد کە تێڕامـانێکی بەردەوام و هەمیشـەییان بۆ شـاکارە ئەدەبییەکانی یۆنان هەبێت، ئەو لاساییکردنەوەی شاکارە یۆنانییەکانی بە شـتێکی گرنگ و ناچاریانە دەزانی و بێگومان ئەم ڕادەسـتبوونەی ئەو بە بۆچوون و بیرۆکەکانی شـاعیران و ڕەخنەگرانی یۆنـانی دەبووە ڕێگر لەبەردەم ئەوەی کە ئەو بتوانێت کۆششێکی داهێنەرانەی هەبێت لە خسـتنەڕووی تیۆرییە تـازەکـان لە ڕەخنەی ئەدەبیـدا، لەڕاسـتیدا ئەوەی ئەرسـتۆ لەژێر ناونیشـانی چەند سـەرنج و بیروبۆچوونێک دەربارەی هونەری شـاعیرێتیدا خستبوویەڕوو لە بیر و تێڕانینی هۆڕاسـدا گۆڕا بۆ بنەماکانی شـاعیرێتی، هۆراس لەو باوەڕەدایە، کە ئەرکی شـاعیر فێرکردنە، بەڵام فێرکردنێک کە تێکەڵ و

ئـاوێته بێـت بە چێژەوە[27]، بە دەربڕینێکی دیکە تێکەڵەیەک لە چێژ و سوودمەندی بۆ سوود وەرگرتنێکی زیاتر لە ژیانی مرۆییدا[28].

هۆراس جەخت لەسەر ئەم خاڵە دەکاتەوە، کە شاعیری بە ئەزموون و باڵادەست دەبێت ژیان و کەسایەتی مرۆیی بکاتە سەرمەشق و نموونەی کاری خۆی و بۆ ئەم مەبەستە پێویستە زمانێک بەکار بهێنێت کە زمانی ڕاستگۆیانە و واقیعیانەی ژیان بێت، بەڵام چاکترین ڕێگە بۆ گەیشتن بە زمانێکی لەم چەشنە، لاساییکردنەوەی چاکترین نموونەکانی یۆنانی کۆنە، هەروەها ئەو بۆ باسکردن و داڕشتنکاری بابەتەکانیش چەند یاسایەک دەخاتەڕوو، کە پێویستە بەشێک بێت لە مەعریفە و فێربوونەکانی هەر شاعیرێکی زیرەک، ئەوەی هۆڕاس خستوەتیەڕوو ڕاسپاردەگەلێکی تەواو زانستییە و لەسەر بەرهەمەکانی نووسەرانی پێش خۆی بونیاتنراوە، بە دەربڕینێکی دیکە لە پانتایی تیۆری ئەدەبی و بابەتە تیۆرییەکانی ڕەخنەدا مەبەست و بابەێکی نوێی تێدا نییە.

هەرچەندە هۆراس لەماوەی ساڵانی(١٥٠٠-١٨٠٠ز) بە یەکێک لە دیارترین ڕەخنەگرانی ئەدەبی هەژمار دەکرا و بۆچوونەکانی لە چاخی ڕێنیسانسدا گرنگییەکی زۆری پێدەدرا، بەڵام لە قۆناغی شاعیرانی ڕۆمانتیکدا بۆچوونەکانی هێندە مایەی باس و خواست نەبوون، چونکە گوتن و هۆنینەوەی شیعری وەکو کارامەییەکی میکانیکی هەژمار دەکرد و بەم هۆیەوە تاڕاددەیەک غافڵ بوو لە

ماهییەتە زیندوو و هونەرییەکەی، ئەگەرچی هۆڕاس لە سەردەمی شۆڕشە ڕۆشنبیرییەکانی قۆناغەکانی دواتریشدا بە ڕەخنەگرێکی کۆنەخواز و موحافیزکار هەژمار دەکرا، بەڵام پێویستە دان بەوەدا بنرێت ، کە زۆرێک لەو ڕاسپاردانەی کە ئەو نووسیویەتی و تۆماری کردوون تا ڕۆژگاری ئێمەش هێشتا بە شتگەلی سوودمەند و ماقوڵ دێنە بەرچاو[٢٩].

دیۆنیسیۆس(dionysius)(لە ٢٧٣ز. کوژراوە)ی خەڵکی هالّی کارناس(hali carnas) ئەدیب و بیرمەندێکی بەناوبانگی دیکەی هەمان ڕۆژگارە، کە لە دەروازەی تەمەنی لاوێتیدا چووە ڕۆما، ئەو لە دوتوێی خوێندنی هونەرەکانی ڕەوانبێژیدا هەڵسا بە دانانی بەرهەمێک بەناونیشانی مێژووی دێرینی ڕۆما.

ئەو باوەڕی بە لاساییکردنەوەی شێواز و تەکنیکی پێشینان و لەبەرچاوگرتنی نەریتە ئەدەبییەکان بوو و وابیری دەکردەوە کە ئەدەب دەبێت لەڕێگەی فێربوونەوە وەربگیرێت و سوود لە بنەما و یاسا تیۆرییەکانی ئەدەب وەربگیردرێت و پاشان بەپاڵپشتی ڕاهێنان و مەشقکردنەوە بگات بە قۆناغی داهێنانی ئەدەبی. دیۆنیسیۆس لە یەکێک لەناملیکەکانی خۆی بەناوی (دانان و خولقاندنی وشەکان)[٣] چەند تێڕوانینێکی نەریتی و چەسپاو دەربارەی بەکارهێنانی وشەکان دەخاتەڕوو و لەڕاستیدا ڕوو لە جۆرە (دۆگماتیزمێکی وشەیی) دەکات

---

[٣]. تالیف کلمات.

و باوەڕی پێدەهێنێت ، ئەو داهێنان و خولقاندنی وشـەکان لە شـیعر و پەخشـاندا بە جیاواز لەیەکتر دەزانێت و لەوباوەڕەدایە، کە خولقاندنی وشەکان لەسەر سێ شێوەیە: یەکێک ئەوەیە، کە پێگەوگرێدانێک بێت لە وشـە پتەو و بەهێزەکان، ئەوەیتر ئەوەیە، کە داهێنراو و داتاشـراو و بە زۆر دروستکراو نەبێت، سێیەم ئەوەی، کە خاوەنی هاوسەنگییەک بێت لە نێوان ئەم دوو جۆرەی پێشوودا، واتە هەم سوودی لە بەهێزی و پتەوی وەرگرتبێت و هەمیش لە سەنعەت و داهێنان بێبەش نەبێت[٣٠].

لایەنەکـانی دیکەی هەبوونی زەمینە ڕەخنەییەکـان لەم قۆنـاعەدا دەکرێت لە بیرۆکەکانی لوســیان lucian (دەوروبەری ١٣٠-٢٠٠ز) بەدەســت بهێنرێت. ئەو، کە لەڕەچەڵەکدا خەڵکی ســوریا بوو، زمانی یۆنانی لەڕێگەی فێربوونەوە فێربوو و ســەرەنجام گەیشـتە قۆناغێکی قوڵبوونەوە لە زانســـت و زانیـاریـدا، کە بووە یەکێک گەورەترین نووســـەرانی ســـەردەمی خۆی. ئەو لە نامیلکەیەکدا کە لەبنەڕەتدا دەربارەی تەکنیک و شێوازی مێژوونووسی نووسیویەتی بەشێکی بۆ شـێوازی خسـتنەڕووی نووسـەر و مێژوونووس تەرخان کردووە. بە باوەڕی ئەو نووسەر دەبێت وشە و دەربڕینێکی تەواو ڕوونی هەبێت و خۆپارێزی لە بەکارهێنانی وتە و شــە ناباوەکان، یا ڕەشـۆکیانە و بازاڕی و دەربڕینە سەختەکان بکات و دووربکەوێتەوە لە بەکارهێنانی خوازە و لێکچواندنە دوور و لێک دابڕاوەکان[٣١]، دەوترێت ئەگەرچی قســەکانی ئەو لە ڕواڵەتدا لە شــێوازی نیشــاندان و دەربڕینی

مێژوونووســـــان دەچێ، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا نیشـــاندەری ســـەلیقەی چینێـــک لە ئەدیبـــان و بیرمەنـــدانی ڕۆژگـــاری ئەوە. تێگەیشـــتنە ڕەخنەییەکـان و وتەی شـــیرینی لۆســـیان بۆتە هۆی ئەوەی، کە لێکۆڵینەوە لە بەرهەمەکانی بۆ کەســـانێک، کە بیانەوێت لە مێژووی ڕەخنەی کۆندا لێکۆڵینەوە بکەن بە شتێکی گرنگ دەست نیشان بکرێت و دابنرێت[٣٢].

لۆنگینۆس[٣٣](Longinus)(لە ٢٧٣زایینی کوژراوە)فەیلەســـووف و زانای ڕەوانبێژی لە ســـەدەی ســـێیەمدا کۆتا ڕەخنەگری دیاری دوای ڕووخانی یۆنانە و یەکێکە لە پێشـــڕەوانی ڕەخنەی ئەدەبی لە سـەدەی ســـێیەمدا. نـاوبـانگی ئەو بەهۆی کتێبە بەنـاوبـانگەیەوە(شـــێوازی باڵا)[٣٤]وەیە، ئەم بەرهەمە بە کۆتا نامیلکەی ڕەخنەی ئەدەبی بە زمانی یۆنانی کۆن هەژمار دەکرێت، دەربارەی ڕاســـت و دروســـتی دانەپاڵی ئەم نامیلکەیە بە لۆنگینۆس گومانیان کردووە و لە هەمانکاتدا ڕوون نییە، کە نامیلکەی ناوبراو بەوردی لە چ کاتێک نووسراوە[٣٥]، ئەگەرچی زۆرێک لە بابەتەکانی نامیلکەی شـێوازی باڵا لە کتێبە ڕەوانبێژییەکانی سـەردەمی لۆنگینۆس و قۆناغەکانی پێش خۆی وەرگیراون[٣٦]، بەڵام لە هەمان کاتدا چەند بابەتێک لەخۆ دەگرێت ، کە بۆتە مایەی ئەوەی ئەم کتێبە بەلای ڕەخنەگران و مێژوونووســـانی ئەدەبییەوە ببێتە شـــتێکی ناودار و نەمر.

ئەنجامی قسەی لۆنگینۆس لە شێوازی باڵادا ئەوەیە، کە باڵابوونی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی وابەستەیە بەو ڕەهەندە واتایی و چەمک و بیرۆکانەی، کە لەناو کتێبەکەدا بوونیان هەیە و ئەم شێوازە وابەستە نییە بە زمان و خستنەڕوو و وشەوە، بەڵکو وابەستەیە بەو چەمکە باڵایانەی، کە لەناو بەرهەمەکەدا ئامادەییان هەیە. ئەو بەپێچەوانەی دیۆنیسیۆس لەو باوەڕەدابوو، کە داهێنان و باڵابوونی ئەدەبی ناتوانرێت لەڕێگەی فێربوون و مەشق و ڕاهێنانەوە بەدەست بهێنرێت، بەڵکو هەوڵ و ڕاهێنانی نووسەر دەبێتە مایەی بەهێزبوون و سەرکەوتنی زیاتری نووسەر و لەم ڕووەوە گرنگی خۆی هەیە[٣٧].

مەبەستی لۆنگینۆس لە شێوازی باڵادا، ئەو باڵایی و چۆنایەتییە خودییەی ناو بەرهەمەکەیە، کە بەرەو بەرهەمەکە کێشمان دەکات و لە چێژ و تامەزرۆییەوە لێوانلێومان دەکات ، بەشێوەیەک وا گومان دەکەین، کە ئەوەی دەیبیستین خۆمان خولقاندومانە. ئەگەر خوێنەرێکی وشیار و ڕۆشنبیر بەرهەمێک چەند جارێک بخوێنێتەوە و تێیدا هەستێکی باڵایی بەدەست نەهێنێت، یا هۆکار و بنەماگەلێکی بیر و هزری باڵا نەبینێت و ئەو بەرهەمەی، کە دەخوێندرێتەوە بەتەواوەتی شوێنێک بێت بۆ نیشاندنی وشە و دەربڕینە بێهێز و بێکاریگەرییەکان ، ئەوا هەڵبەتە نابێت ئەم بەرهەمە بە بەرهەمێک دابنرێت، کە شێوازێکی باڵای هەیە، بەڵکو بەرهەمێکە سوودمەند نەبووە لە شێوازێکی باڵا[٣٨].

بە تێڕوانینی لۆنگینۆس شـێوازی باڵا بەپێی ڕێکەوت بەدی نایەت، بەڵکو وەکو ئەوەی گوترا ئەنجـامی بلیمەتییە، بەڵام ئەم بلیمەتییە دەبێت تێکهەڵشــــێلدرێ و پەروەردە بکرێت. یەکێک لە لایەنەکانی ئەم پەروەردەکارییە، زانیاری و لاسـاییکردنەوەی میراتەکانی ڕابردووە و هەروەکو ئەوەی دەیبینین ئەو لەم بوارەدا لە هـۆارس نزیـک دەکەوێتەوە، بە بـاوەڕی لۆنگینۆس نـابێـت وا وا بزانرێـت کە هەر نووســەرێک خاوەنی شـێوازێکی باڵا بێت، چونکە تەنانەت هۆمێریش هەندێجار دوچاری چەند هەڵەیەک هاتووە، بەڵام ســــوودوەرگرتن لە کارامەییە پێویستەکان دەتوانێت تاڕاددەیەکی باش هاوکاری نووسـەر بکـات لە دورکەوتنەوە لە هەڵەکردن و خزین، بەڵام لۆنگینۆس بۆ باڵایی بەرهەم پێنج کانگە یا سەرچاوە دەژمێرێت:

١.چاکترین سەرچاوەی هەر بەرهەمێکی باڵا، بەرز و باڵایی و مەزنیی بیرەکەیەتی، بە دەربڕینێکی دیکە توانســــتێکە، کە بەکۆمەکی ئەوە بتوانرێت چەمک و بیرە گەورەکان بەدەســــت بهێنرێت و ئەم شـــــتە کاتێک دەستەبەر دەبێت، کە نووسـەر خاوەنی سروشت و فیترەتێکی پاک بێت.

٢.بەرهەمی ئەدەبی خاوەنی هەســــتێکی پڕ جۆش و خرۆش بێت و سوودی لە سروش وەرگرتبێت.

٣.بەرهەمی ئەدەبی پێویسـتە سـوودمەند بێت لە ڕەهەندە ڕەوانبێژییە کاریگەرەکان و لەهەمانکاتدا زۆر لەخۆکارانە نەبێت.

٤.بەرهەمی ئەدەبی پێویستە خاوەنی زمانێکی ڕەسەن و شکومەند و بەرز و باڵا بێت، هەروەها سوودی لە خواستن و جوانکارییە وشەییەکان وەرگرتبێت.

٥.بەرهەمی ئەدەبی پێویستە خاوەنی شکۆدارییەکی فرە ڕەهەند شێوازێکی باڵا بێت، ئەم خاڵە لە ئامادەسازییەکی وەک ڕێکخستنی تایبەتی وشەکان و بنیاتێکی ڕوون بۆ دەستگەیشتن بە یەکێتییەکی ئۆرگانیکی[٣٩] خۆی دەبینێتەوە[٤٠].

ئەوەی دەربارەی لۆنگینۆس بە دەسکەوت و ئیمتیازێک هەژمار دەکرێت ئەوەیە، کە ئەو خاوەنی هەستێکی ناسک و بەهێز بووە و بە هاوکاری ئەوە داهێنان و چاکییەکانی بەرهەمە ئەدەبییەکانی بە چاکی درککردووە[٤١]، لەگەڵ هەموو ئەمانەدا لۆنگینۆس هەرگیز لە چاخی کلاسیکدا نەیتوانی بە ئەندازەی ڕەخنەگرانی پێش خۆی کاریگەر بێت، هەرچەند لە دواتردا بە زاڵبوونی ڕۆمانسیزم بووە مایەی ڕێز و خۆشەویستییەکی زۆر[٤٢].

ڕەخنەی ئەدەبی لە چاخی ڕێنیسانسدا

لەماوەی ڕووخانی ڕۆما تا چاخی ڕێنیسانس(١٣٠٠-١٦٠٠ز) زیادەیەکی ئەوتۆ نەخرایە سەر ڕەخنەی ئەدەبی، لە قۆناغی ڕێنیسانسدا واتە سەرلەنوێ ژیانەوەی هونەری و ئەدەبی ئەورووپا، ڕەخنەی ئەدەبی جارێکی دیکە گەشەی کرد[٤٣] و بە کۆششی نووسەرانێکی وەک دانتی و پۆکاچیۆ تێڕوانینگەلێکی تازە و شێوازگەلێکی نوێ لە ئەدەبدا دەرکەوتن.ئەوان هەوڵیاندا تا بەرهەمگەلێکی جیاواز بە شێوازی باو بهێننەکایەوە و ئەم نوێگەرییەش بووە هۆی خستنەڕووی چەند پرسیارێک، چونکە ئەم نووسەرانە لەبری زمانی لاتینی هەوڵیاندەدا بەرهەمەکانی خۆیان بە زمانی ئاسایی خەڵکی وڵاتەکەیان بنووسن. یەکێک لەو پرسیارانە ئەمە بوو، کە ئایا ئەم نووسەرانە نابێت نەریتی زمانی باو لە ئەدەبدا ڕەچاو بکەن و بەرهەمەکانی خۆیان هاوشێوەی پێشینان بە زمانی لاتینی بهێننەکایەوە؟[٤٤]

چاخی ڕێنیسانس ئەم توانایەی بە ڕەخنەگران دا تا دوای سەردەمی تاریکی، کە کڵێسای مەسیحییەت هەر جۆرە گرنگیدان و ئاوڕدانەوەیەکی لە بەرهەمە ئەدەبییەکان و میراتەکانی ڕەخنەی ئەدەبی بە کوفر دادەنا، جارێکی دیکە چاوەکان سەرنج لە میراتە کۆنەکان بدەن و ئەوە شتێکی سەیر و سەمەرە و مایەی سەرنجە، کە لەم قۆناغەدا ئاشنایەتی سەبارەت بە بەرهەمەکانی ڕابردوو بەتوندی ڕووی لە کەمی کردبوو، هەروەک ئەوەی لە نامەی (دانتی) بۆ یەکێک

لە کەســە بەرزە هاوچەرخەکانی، کە لە ڕاســتیدا بە پێشــەکییەک بۆ کۆمیدیای یەزدانی هەژمار دەکرێت نیشاندەری ئاشناییەتی زۆر کەمی ئەوە دەربارەی ئەدەبی کلاسیک.

لەدوای ڕووخــانی قوســـتەنتینیە(١٤٥٣ز)زۆرێـک لە لێکۆڵەر و بیرمەندانی یۆنانی بۆ ئیتاڵیا هەڵاتن و نوســـخەگەلێکی بەدەســـت نووســـراوی زۆریان لەگەڵ خۆیاندا بۆ ئەو وڵاتە برد، ئەم ڕووداوە تامەزرۆیی بەرامبەر بەرهەمە کلاسیکییەکان زیاتر کرد و زانیارییەکی زیاتری بۆ تێگەیشـــتن لە بەرهەمە ئەدەبییەکانی ڕابردوو بەتایبەت لە بەرهەمەکانی ئەفلاتوون بەوان بەخشـــی، شـــایەنی وتنە، تا پێش ئەم ڕۆژگارە بەرهەمەکانی ئەفلاتوون بەشـــێوەیەکی دیاریکراو و ناتەواو ناسرا بوون.

وەرگێڕانی (هونەری شـــیعر)ی ئەرســـتۆ بەتـایبەت وەرگێڕانە پاکتاوکراو و مشـــت و ماڵ کراوەکەی بە زمانی لاتینی لەتەک دەقە ئەسـڵییەکەی لە ســاڵ ١٤٥٨ی زایینی و دواتر وەرگێڕانی ئیتاڵیی ئەو کتێبە لە ســـاڵی ١٥٤٩زاییندا گۆڕانکارییەکی بەرچاوی لە مێژووی ڕەخنەی ئیتاڵیا و ســـەردەمی ڕێنیســـانســـدا هێنایەکایەوە، ئەگەرچی دوابەدوای ئەم ڕۆژگارە لە بەرپەرچدانەوەی بۆچوونەکانی ئەرســـتۆ لە هونەری شـــیعردا چەند بابەتێک خرانەڕوو، بەڵام وەرگێڕانی ئەو بەرهەمە بووە مایەی چەند شـــیکردنەوە وڕاڤەکردنێکی زۆر لەســـەر کتێبەکە. قســـەکانی ئەرســـتۆ لە باڵایی شـــیعر بەســـەر مێژوو و

پاکبوونەوە(کاتارسیس) و یەکێتی کات لە تراژیدیا ، باس و خواسگەلێکی زۆری هێنایەپێشەوە و خۆی لەخۆیدا بووە مایەی چەند زێدەبوون و نەشونماکردنێک لە ڕەخنەی ئەدەبی چاخی ڕێنیسانسدا[٤٥].

ڕەخنەی ئەدەبی ئەوروپا، کە لەماوەی قۆناغی ڕێنیسانسدا زۆربەی کات لەژێر کاریگەری هونەری شیعری ئەرستۆ و باسەکانی ئەو کتێبە دابوو لە کۆتایی ئەم قۆناغەدا تووشی جۆرە وەستاوییەک بوو و بابەتێکی ئەوتۆی نەخرایە سەر، هەڵبەتە پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەکانی شازدەیەم و حەڤدەیەمی زایینیدا لە هەموو شوێنێکی ئەوروپادا بارودۆخێکی یەکسانی نەبوو، چونکە کاتێک کە ئیسپانییەکان لە کۆتاییەکانی سەدەی شازدەیەمدا تەواوی ئەوروپایان خستە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە و بینای (هیومانیزم)[٤٦]یان لە ئیتاڵیای سەدەی حەڤدەیەمدا ڕووخاند، سەرلەنوێ گەڕانەوە بۆ سەردەمی پشکنینی بیروباوەڕەکان، دەرکەوت. لەم ماوەیەدا بەهۆی گەندەڵی دەسەڵاتداران و گەرمی بازاڕی بەرتیل خۆری و ئارەزوو لە چێژە جەستەییەکان و لەشپەروەری و برەوی مەرایی لەنێو شاعیران و نەداری گشتی، بەرهەمێکی ئەدەبی ئەوتۆ نەخولقێنرا و لە ڕەخنەی ئەدەبیشدا بزاڤێک دەرنەکەوت، لە کاتێکدا هەمان سەردەم بە یەکێک لە سەردەمە درەوشاوەکان هەژمار دەکرێت لە ئەدەبی ئینگلیزی و فرەنسیدا[٤٧].

سەدەی هەژدەیەم لە مێژووی ئەدەبی خۆرئاوادا پێگەیەکی باڵای هەیە و چەند کەسایەتییەکی وەک کۆرنێ، ڤۆڵتێر، سامویێل جۆنسۆن کاریگەرییەکی گەورەیان خستە سەر ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی ئەورووپا. یەکێک لەو بەرهەمە گرنگانە لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمدا واتە لە ساڵی (١٧١١ز)دا بڵاوکرایەوە کتێبی (گوتارێک لەبارەی ڕەخنە Essay on Criticism) ی بەرهەمی (پۆپ)ی شاعیر و ڕەخنەگری ناوداری ئینگلیزی(١٦٨٨- ١٧٤٤ز)بوو. ئەو لەو باوەڕەدابوو، کە شاعیر و ڕەخنەگر پێویستە خوێندنەوەیەکی بەردەوامی ئەدەبی کۆنیان هەبێت، چونکە ئەوە پێشینان بوون، کە یاساکانی سروشتیان ئاشکرا کرد. ئەو لەسەر ئەم باوەڕە بوو، کە ڕەخنە و شاعیرێتی وەکو فیزیک وایە، چونکە یاساکانی سروشت فەرمانڕەوایەتی بەسەر هەردووکیاندا دەکەن[٤٨].

هەر لەو سەردەمەدا، واتە لە سەدەی هەژدەیەمدا ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەڵمانیا لە گەشەکردنی خۆیدا قەرزاری لیسینگlessing ی نووسەر و ڕەخنەگری ناوداری ئەڵمانییە. بیرۆکەکانی ئەو لە ئەڵمانیادا بیرهێنەرەوەی بیرۆکەکانی (ڤۆڵتێر)ە و ئەم وتەیەی (گۆتە) دەربارەی ئەو یەجگار بەناوبانگە کە دەڵێت: لەو دەمەی بیرۆکەکانی لیسینگ لە ڕەخنەی ئەدەبیدا دەرکەوتن، تەواوی ڕەخنەکانی پێش خۆی وەکو پۆشاکێکی کۆنە و داڕزاو دوور فڕێدران. گرنگیی بەرهەمە بەناوبانگەکەی (لیسینگ)، کە بەناونیشانی(لاوکۆن Laokoon)ە

بەهۆی ئەو بەڵگەكارییە ورد و ڕوونانەوەیە، كە لە بابەتەكانی ڕەخنە و جوانیناسـیدا بە دەسـیهێناوە[٤٩]. ئەو بە توندی لەژێر كاریگەری ئەرسـتۆدا بوو و بەپاڵپشـتی زانین و شـارەزاییەك، كە لە زمانەكانی یۆنـانی و لاتینییـەوە هەیبوو، بەرهەمی ڕەخنەگرە گەورەكـانی ڕابردووی لەڕێگەی دەقە ڕەسـەنەكانی خۆیـانەوە خوێنـدبووەوە. لیسـینگ لەڕوویێكی دیكەوە ئاشـناییەتی لەگەڵ زمانەكانی فرەنسـی و ئیتاڵی و ئیسـپانی هەبوو و سـوودی لە بەرهەمی ڕەخنەگرانی ئەدەبی ئەم زمانانە وەردەگرت و هەر بۆیە، تێگەیشـتنەكانی ئەو یەجگار پتەو و بەڵگەدارن[٥٠].

شایەنی وتنە، بەرهەمە سەرنجڕاكێشەكانی كەسانی وەك ڤۆڵتێر و شكسـپیر دەسـتكەوتێكی باش بوو بۆ ڕەخنەگرانی سـەدەی هەژدەیەم تا بەردەوامی بە چالاكییە ڕەخنەییەكانی خۆیان بدەن و لەم نێوانەدا هەندێجار بەرهەمی نووسـەرانی پێشـووی وەك (دانتی)ش بخەنە تای تەرازووی ڕەخنەكـاری خۆیـانەوە. لە ڕەخنەی ئەدەبی سـەدەی هەژدەیەمدا هەروەكو ئەوەی، كە پێشـووتر ئاماژەی پێكرا، وێڕای ئەو دیدگا تـازانەی، كە لەلایەن ڕەخنەگرانی ئینگلیزی و فڕەنسـییەوە خرانەڕوو كاریگەری ڕێبازی كلاسـیزم و بۆچوونەكانی ئەرسـتۆ هێشـتا لە بەرهەمی ڕەخنەگرانی دیاری ئەم چەرخەدا بەئاشـكرا دەبینرێت.

ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی نۆزدەیەمدا

سەدەی نۆزدەیەم یەکێکە لە پڕ بەرهەمترین سەردەمەکان لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبیدا، لەم قۆناغەدا گۆڕانکارییەکی بەرچاو لە بارودۆخی زانستی و سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەدەب و هونەردا دەرکەوت. یەکەمین ڕووداوی ئەدەبی گرنگ لەم سەدەیەدا بڵاوبوونەوەی ڕێبازی ڕۆمانسیزم بوو. ئەم قوتابخانەیە بەپێچەوانەی ڕێبازی کلاسیزم، کە زیاتر پشتی بە عەقڵ بەستبوو ڕووی لە بابەتە هەستەکی و سۆزدارییەکان بوو، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا ڕەخنەی ئەم ڕۆژگارە کەوتە ژێر کاریگەری پێشکەوتنە زانستییەکان تائەوەی، کە ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە ڕەهەندە زانستییەکان زیاتر لە هۆکارە جیاوازەکانی دیکە کاریگەرییان خستە سەر ڕەخنە، بەجۆرێک کە بیرۆکەکانی زانایانی وەک(لامارک) و (داروین) و (سپێنسەر) بووە هۆی دەرکەوتنی چەند دیدگایەکی نوێ لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، ئەم تێڕوانینە تازانە، کە لە سەرانسەری سەدەی نۆزدەیەمدا بەرچاو دەکەون دەرخەری هەمەجۆریی و جووڵەی فیکریی و هەستەکی خەڵکی ئەم سەدەیەیە.

لە قوتابخانەی ڕۆمانسیزمدا بیرۆکە عیرفانییەکان و فەلسەفەی یەکێتیی بوون(وحدت الوجود) و ئەدەب و فەلسەفەی خۆرهەڵات، هەروەها کلتور و چیرۆکە مەسیحییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست دەبوونە مایەی گرنگی پێدان و سەرنج لێدان[٥١] و لە لایەکی دیکەشەوە

گرنگی و بایەخ بە بەرهەمە ئەدەبییە نوێیەکانیش دەدرا تا بتوانن وەکو شـاکارە کۆنەکان بخرێنە تەرازووی ڕەخنە و ڕەخنەکارییەوە، چونکە لە پێش ئەم ڕۆژگارەدا تەنیا بەرهەمە کلاسیک و کۆنەکان شایستەی ئەوە بوون، کە بخرێنە تای تەرازووی ڕەخنەوە.

یەکێک لە بیرە باوەکان لە سەدەی نۆزدەیەمدا دروشمی(هونەر بۆ هونەر) بوو، کە (تیۆڤیل گوتییە) خستییەڕوو. ئەو تێڕوانینێکی زێدەڕۆییانەی هەبوو و لەو باوەڕە دابوو، کە (تەنیا شتێک جوانە، کە هیچ سوودێکی نەبێت و هەر شتێک، کە سوودێکی هەیە ناشرینە، چونکە یەکێک لە پێداویستییەکان دەخاتەڕوو و پێداویستییەکانی مرۆڤ هەموویان نزم و ناپەسەند و قێزەونن)[٥٢].

ڕێچکە و بیروباوەڕی زێدەڕۆییانەی (گوتییە) لە سەدەی نۆزدەیەمدا بووە هۆی دەرکەوتنی هەر دوو ڕێبازی ناتۆرالیزم[٥٣] و ڕیالیزم٥٤ و ڕێبازی واقیعگەرایی یا ڕیالیزم لەڕاستیدا شۆڕشێک بوو بەسەر تەواوی خەیاڵپلاوی و ئاشوب و ئاژاوەکانی ڕێبازی ڕۆمانسیزم و لە هەمان کاتدا وەکو کاردانەوە و ناڕەزاییەتییەک بەرامبەر بە بیرۆکەی(هونەر بۆ هونەر) هەژمار دەکرا٥٥. نووسەرانی ڕیالیست ڕوویان لە (بابەتی) بوو و خۆپاریزییان لە ناخگەرایی(خودی)دەکرد. دەوترێت ڕیالیزم لەوەوە شایەنی گرنگی پێدانە، کە ڕێبازگەلێکی زۆری دواتر نەیانتوانی لە بایەخی کەم

بکەنەوە و لەم ڕووەوە بنیاتی ڕۆماننووسی نوێ و بەشێکی گەورەی ئەدەبی ئەمڕۆی جیهان لەسەر بنەمای ڕیالیزمدا هاتەکایەوە[٥٦].

هەر لەم قۆناغەدا ڕێبازی ناتۆرالیزم لە بنەڕەتدا پشتی بە تێڕوانینە فەلسەفییەکان بەستبوو و بە جۆرە بیرێکی فەلسەفی هەژمار دەکرا، ئەم قوتابخانەیە باوەڕی بە توانستی بێخەوشی سروشت(nature) هەبوو و سروشتی وەکو ئامێرێک دانەدەنا، کە لەبەر دەستی سیستمێکی سەرووتر بێت[٥٧]. ناتۆرالیزم وەکو ڕێبازێکی ئەدەبی چوازچێوەیەکی یەجگار سنوورداری هەبوو و لە سەرەتادا بە قوتابخانەیەک دەگوترا، کە ئیمیل زۆلا(١٨٤٠-١٩٠٢) و هاوەڵانی بنیاتیان نا و نزیکەی دە ساڵ(١٨٨٠-١٨٩٠) بەسەر ئەدەبی ئەوروپیدا باڵادەست بوو، ئەگەرچی لەدوای ئەوەوە وەکو ڕێبازێکی ئەدەبیی خاوەن بنیات و شێوەگرتوو نەمایەوە، بەڵام کاریگەرییەکەی لە بەرهەمی زۆرێک لە نووسەرانی سەدەی بیستەمدا بەرچاو دەکەوێت[٥٨].

لە سەدەی نۆزدەیەمدا لەتەک ڕێبازەکانی دیکەدا ڕێبازێک بەناوی سیمبولیزم یا ڕەمزگەرایی دەرکەوت، کە لەڕاستیدا جۆرە کاردانەوە و یاخی بوونێک بوو بەرامبەر بە زۆربەی ڕێبازە فەلسەفی و ئەدەبییە باوەکانی ئەم سەدەیە، لەوانە فەلسەفەی پۆزەتیڤیزمی ئۆگۆست کۆنت[٥٩] و ڕێبازی پەرناس[٦٠] و ڕیالیزم و ناتۆرالیزم. پێشەوای سیمبولیزم شارل بۆدلێر (Baudelaire)ی شاعیری فرەنسی بوو،

ئەو کە بە یەکێک لە لایەنگرانی فەلسەفەی هونەر بۆ هونەر هەژمار دەکرا ئەم ڕێبازە نوێیەی بنیاتنا، لە تێڕوانینی بۆدلێر (دونیا دارستانێکە پڕاوپڕ لە نیشانە و ئاماژەکان و حەقیقەت لەبەر چاوی مرۆڤی ئاساییدا شاردراوەتەوە و تەنیا شاعیر بەو هێز و توانا درککردنەی، کە هەیەتی دەتوانێت بە یارمەتی و کۆمەکی ڕاڤەکاری و لێکدانەوە هەست بەم ئاماژانە بکات)[٦١].

لەنێوان پەیڕەوکارانی (بۆدلێر)دا زیاتر لە هەموویان پێویستە ئاماژە بە ڤێرلین و ڕامبۆ و مالارمێ بکرێت، کە ڕێگەیان بۆ دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی زیاتری سیمبولیزم خۆشکرد.

سیمبولیستەکان لەسەر ئەو باوەڕە بوون، کە شیعر پێویستە بە یارمەتی جوانییە مۆسیقی و وشەییەکان، بارودۆخە ڕۆحی و هەستەکییەکان، کە ناتوانرێن ڕاستەوخۆ نیشان بدرێن، بخرێتەڕوو، لەلایەکی دیکەوە مرۆڤ دیلی چەند هێزێکی نادیار و شوومە، کە چارەنووسی خۆی و سروشت دیاری دەکەن، ئەوان لەبەرئەوە هەوڵیان دەدا بارودۆخە کارەساتبار و تۆقێنەرەکانی ئەم هێزانە لەڕێگەی جۆرە خەون و ئەفسانەیەکدا بخەنەڕوو[٦٢].

هەمیشە خەرمانەیەک لە نادیاری باڵی بەسەر چەند بەشێک لە شیعری شاعیرانی سیمبولیستدا دەکێشا، ئەوان ئەو بیروباوەڕەیان دەخستەڕوو، کە هەر خوێنەرێک بەپێی هەست و تێگەیشتنی خۆی بەرهەمی ئەدەبی درک دەکات، لەم ڕووەوە پێویستە بەرهەمەگەلێک

بهێنرێتە کایەوە، کە هەموو کەسێک ئەو بەرهەمە بەشێوەیەکی ئاسایی و لێکچوو درک نەکات، بەڵکو هەر خوێنەرێک بە پشـــت بەســـتن بە بـارودۆخی ڕۆحیی خۆی و تەرازووی درککردنی خۆی مـانـایەکی دیکەی شیعرەکە تێبگات[٦٣].

ڕێبازی سیمبولیزم تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم برەوی هەبوو و بـووە هـۆی دەرکەوتـنـی چەنـد بەرهەمـێـک لە زۆربەی وڵاتە ئەوروپییەکاندا.

پێویســـتە دان بەوەدابنرێت، کە لە ســـەدەی نۆزدەیەمدا ئامادەیی ڕەخنەگرانی فرەنســـی و ئینگلیزی لە قەڵەمڕەوی ڕەخنەیی ئەدەبیدا هەستپێکراوترە وەک لە وڵاتانی دیکەی ئەوروپیدا.

یەکێک لە دیارترین ڕەخنەگرانی فرەنسـی لە سـەدەی نۆزدەیەمدا (سـانت بۆڤ)٦٤(١٨٠٤-١٨٦٩)ه. لە سـەرانسـەری سـەردەمی برەوی ڕێبازی ڕۆمانسـیزمدا ئەویان بە دەسـەڵاتداری بێ ڕکابەری ڕەخنەی ئەدەبی زانیوە، ئەو بە توندی سـروشـتخواز بوو و لە بەرهەمەکانیدا هەوڵیدەدا بگات بە جۆرە ڕەخنەیەکی زانستی و بابەتی٦٥. ئەو بنەمای ڕەخنەی میتۆدگەرای لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبیدا تێکشـــکاند و بە تەنگەڕێیەک بۆ گەشەکردن و نەشونماکردنی داهێنانی ئەدەبی وەسفی کـرد و لەم بـاوەڕە دابـوو کە مـیـتـۆدگەرایـی نـکـۆڵـی لە جـووڵە داهێنەرەکانی عەقڵ، کە شـیاوی پێشـبینی کردن نین دەکات ، سـانت بۆڤ لەلایەکەوە هەوڵیدەدا تا بە تێڕوانینی زانســـتیی خۆی بەرهەمە

ئەدەبییەکان بخاتە ژێر تیشـکی لێکدانەوە و لەلایەکی دیکەشـەوە لەو باوەڕە دابوو، کە ناتوانرێت بۆ بەرهەمێکی ئەدەبی، بەبێ ناسینێک، کە لەو بەرهەمە هەڵیدەهێنجین بیروبۆچوونەکانمان بخەینەڕوو[٦٦].

ڕەخنەگرێکی بەناوبانگی دیکەی فرەنسـی لە سـەدەی نۆزدەیەمدا (هیپۆڵـت تین)٦٧(١٨٢٧-١٨٩٣)ە. ئەو کـاریگەر بوو بە فەلسـەفەی پۆزەتیڤیزمی ئۆگۆسـت کۆنت و بەهۆی زاڵبوونی سـروشـتگەرایی بەسـەر بیرەکانییەوە لەو باوەڕەدا بوو، کە ڕەخنەی ئەدەبی پێویسـتە بەرهەمە ئەدەبییەکـان وەکو بوونەوەرە زینـدووەکـان بخـاتە ژێر کۆنترۆڵی زانسـتییەوە، بۆچوونەکانی (تین) و خوێندکارەکانی بوونە هۆی پەیـدابوونی چەنـد تێڕامـان و بیرکردنەوەیەک، کە لە کۆتـاییـدا بوونە مایەی چەمکگەلێکی بنەڕەتی بۆ (ڕەخنەی زانسـتی)و (ڕەخنەی کۆمەڵناسیی).

(تین) لە هەمان کاتدا بەهۆی تێڕوانینی تایبەتی خۆی لە ئەدەبدا ئـارەزووی بۆ جۆرە ڕەخنەیەکی ژینـاننـامەییش نیشـانـدا، لەو بـاوەڕەدابوو،کە لە پشـت هەر بەرهەم و کتێبێکدا مرۆڤێک خۆی حەشـارداوە سـەرەتا پێویسـتە مرۆڤێک، کە هەمان خولقێنەری بەرهەمەکەیە بخەینە ژێر تیشـکی لێکۆڵینەوە. لەم توێژینەوەیەدا تەنیا بە لێکۆڵینەوە لە ڕوخسـار و پۆشـاک و کارە تاکەکەسـییەکانی نووسەرەکە ناوەستین، بەڵکو پێویستە بچینە ناو عەمباری هەستەکی و هێزی ناخەکی ئەو، واتە ئەوەی حەقیقەتی ناخەکی ئەوە بپشکنین و

پاش ئەوە، کە حەقیقەتی ناخەکی ئەومان بۆ ئاشکرا بوو دەست ببەین بۆ جۆرە لێکۆڵینەوەیەکی دەروونناسی دەربارەی ئەو[٦٨].

ڕەخنەگرێکی دیکەی فرەنسـی واتە(فردیناند برۆنتییر)[٦٩] لەڕاسـتیدا چەسـپێنەری بۆچوونەکانی تین و سـانت بۆڤە. ئەویش ڕەخنەیەکی بـابەتگەرایی دەخـاتەڕوو، لە تێڕوانینی ئەودا ڕەخنەی ئەدەبی ئەو توانسـتەی هەیە، کە بە جۆرە ڕەهایەتییەک و بابەتیەتێکی زانسـتی بگات، ئەوەی لە بیرۆکە ڕەخنەییەکانی برۆنتییر شایەنی گرنگی پێدانە دووربوونیەتی لە ڕەخنە خودییەکان(کەسـییەکان). بە تێڕوانینی ئەو چێژ وەرگرتن لە بەرهەمی ئەدەبی شـتێکە و داوەریکردن دەربارەی ئەو بەرهەمە شـتێکی ترە[٧٠]، واتە تەنیا چێژ وەرگرتن لە بەرهەمێک ناکرێت بەڵگە و هۆکارێک بێت بۆ بەها و ڕەسەنایەتی بەرهەمەکە.

ڕەخنەی ئەدەبی لە ئینگلتەرا لە سـەدەی نۆزدەیەمدا قەرزاربازی هەوڵەکانی دوو شـاعیر و ڕەخنەگری ناودارە لە ئەدەبی ئەم ولاتەدا، واتە قەرزاربـاری وۆردس وۆرس[٧١]و کـۆلـدرێـجە[٧٢]، هەوڵـی ئەم ڕەخنەگرانە لەوەدا بوو، کە پێوەرەکـانی ڕەخنەی کلاسـیک تێک بشکێنن.

پێشەکییە بەناوبانگەکەی وۆردس وۆرس بۆ سەر کۆمەڵە شیعری (هۆنراوە لیریکییەکـان)[٧٣] لەڕووی ڕەخنەی ئەدەبییەوە خـاوەنی گرنگییەکی زۆرە. ئەو لەم پێشـەکییەدا داهێنانی داهێنەر بە بەرزتر بەسـەر بنەماو پێوەرە تەقلیدییەکان نیشان دەدات و زمان و دەربڕینە

ســـادەکان بە بەرزتر لە شـــێوازی ســـەخت و زۆرلەخۆکارییانەی کلاسیک دادەنێت. ئەم پێشەکییە هەرچەندە لە هەندێ لایەنەوە نادیارە و باوەڕپێکراو نییە، بەڵام لە ڕیزی ئەو کارانەیە، کە وەکو شـــۆڕش و کودەتایەک لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هەژمار دەکرێن.

لە ڕوانگەی (وۆردس وۆرس)ەوە شـــاعیر پێویســـتە کەرەســـەی کاری خۆی لە ژیانی ســـادە و ئاســـایی مرۆڤەکاندا وەربگرێت و بە زمانی ئاســـایی خەڵک و وێنەگەلێکی جوان پیشـــانی بدات، هەروەها ناوەرۆکە ئاســـاییەکان لە شـــکلێکی داهێنراو و نوێدا دەربخات[٧٤]، هەر چۆنێک بێت بیروباوەڕ ڕەخنەییەکانی وۆردس وۆرس و لێکدانەوە تایبەتییەکانی ئەو لە زمانی شیعر و کێش و سادەیی دەربڕین و پشت بەســـتن بە چێژ و ســـەلیقە و داهێنانی شـــاعیرانە کۆششـــێک بوو تا پایەکانی بیروباوەر و پەیمانە کۆنەکان لە ڕەخنەی ئەدەبیدا بخاتە لەرزە و تێکیان بشکێنێت.

(کۆلریدج Samuel Taylor Coleridge)ی شاعیر و ڕەخنەگری ناوداری ئینگلیزی بە یەکێک لە کەســـە دیارەکان لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبی ڕۆژئاوادا هەژمار دەکرێت، تێڕوانینەکانی ئەو لەژێر کاریگەری بۆچوونی فەیلەســـووف و نووســـەرانی ئەڵمانیا دایە، بەشـــی زۆری بۆچوونەکانی کۆلریدج لە بەرامبەر بۆچوونەکانی وۆردس وۆرســـــدا خراونەتەڕوو. ئەو ئەم بۆچوونەی وۆردس وۆرس، کە دەڵێت پێویستە زمانی شـیعر دەستەبژێر یا هەڵبژاردەیەک بێت لە زمانی خەڵکی لادێ

ڕەتدەکاتەوە. کۆلریدج لەو باوەڕەیە، کە پێویستە زمانێک هەڵبژێردرێت کە تێکڕای خەڵک قســـەی پێدەکەن، یەکێک لە دیدگا ڕەخنەییەکانی دیکەی ئەو، کە نـاوبـانگێکی زۆری هەیە بۆچوونی ئەوە دەربـارەی کێش و هەروەها ڕێچکەشکێنییەکانی شکسپیر[٧٥].

بە هەمان شـــێوە بەها و بایەخی کۆلریدج لای ڕەخنەگرانی نوێ بەهۆی تێڕوانینی ئەو دەربارەی یەکێتی یا(یەکێتی ئۆرگانیکی شیعر)[٧٦] و هەروەها وەســـتان لەســـەر خۆخاوەنداریێتی و خۆڕاڤەکاری[٧٧] و خۆناســـاندنی شـــیعرە[٧٨]، ئەم بۆچوونانە بۆتە هۆی بەدەســـتهێنانی پێگەیەکی بـالا بۆ ئەو لە لای ڕەخنەگرانی دوای خۆی. ئەم بەهـا و بایەپێدانە تا ئەو شـــوێنەیە کە ئەویان بە یەکێک لە ســـێ ڕەخنەگرە بەرزەکەی جیهان و لەپلەی دوای ئەرستۆ و لۆنگینۆس داناوە[٧٩].

لێرەدا ئـامـاژە کردنێک بە (ئـاڕنۆڵد)[٨٠]، کە ئـامـادەییەکەی زیـاتر وابەســـتەیە بە نیوەی دووەمی ســـەدەی نۆزدەیەم شـــتێکی گرنگ و پێویســـتە، ئەو لە ڕەخنەکاریدا پێڕەوی تیۆری هونەر بۆ هونەر بوو و بەم هۆیەوە نەک تەنیا ڕەخنەی ڕەوشتی، بگرە ڕەخنەی مێژووییشـی بە ڕێگر لەبەردەم گەیشـتن بە هەڵســـەنگاندنێکی لۆژیکیانەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دادەنا[٨١].

شـــایەنی باســـە ســـەدەی نۆزدەیەم لەگەڵ هەمەجۆری تێڕوانینە ڕەخنەییەکان و ڕێبازە جیاوازەکاندا دەســـپێکێک بوو بۆ چوونە ناو قەڵەمڕەوی ڕەخنەی نوێ، لەوانەیە ئەمەش لەبەر ئەم هۆیە بێت، کە

زۆرێک لە ڕەخنەگرانی ســـەدەی نۆزدەیەم لە ســـەدەی بیســـتەمدا بەردەوامییان بە کاری خۆیاندا و هەمدیسان لەسەر هەمان بنەمایە کە هەندێک لە لێکۆڵەرانی مێژووی ڕەخنە ســـەدەی نۆزدەیەمیشـــیان لە سنور و قەڵەمڕەوی دونیای ڕەخنەی نوێ هەژمار کردووە[٨٢].

ڕەخنەی نوێ

دەسپێکی ڕەخنەی نوێ

سەدەی نۆزدەیەم وەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا بە سەردەمی ڕەخنەی ئەدەبی دانراوە، لە کاتێکدا، کە بێگومان سەدەی بیستەم دەکرێت بۆ ناونیشانێکی لەم جۆرە شایستەتر بێت. لەم سەدەیەدا نەک تەنیا لافاوێکی دیدگا جیاوازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی بەرپا بوو، بەڵکو ڕەخنەی ئەدەبی دەستی بە هۆشیارییەکی تازە و پێگەیەکی بالاتر گەیشت و سەرەنجام لە دەیەکانی کۆتاییدا دەستی بە تەکنیکە تازە و هەڵسەنگاندنە نوێکان گەیشت، کە لەڕووی زاراوەوە بە ڕەخنەی نوێ ناو دەبردرێت[٨٣].

ڕەخنەی ئەدەبی تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمیش تاڕاددەیەک تەنیا لە سنووری فڕەنسا و ئینگلستاندا جێگەی بایەخ بوو، لە سەدەی بیستەمدا توانی خۆی لە دەرەوەی ئەم سنورە جوگرافییە و لە وڵاتانی دیکە، کە دورەپەرێز بوون لە شەپۆلە تازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی بناسێنێت و ئاشکرایە کە هەر لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی بیستەمدا پێویستە ئەم فراوانی و بەربلاوییە جوگرافییە و ئەم شۆڕشە گشتگیر و هاوکاتەی شێوازە جۆراوجۆرەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە ناوچە جیاوازەکانی لەبەرچاو بێت[٨٤].

ئەگەرچی سەرەتای ڕەخنەی نوێ بۆ دەیەی دووەمی سەدەی بیستەم(١٩٢٠ز) دەگەڕێنەوە، بەڵام دەسپێکی ڕاستەقینە و چەسپانی ئەم زاراوەیە لە کاتێکدایە، کە (جۆن کراو ڕانسۆم) بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆی بە ناونیشانی(ڕەخنەی نوێNew Criticism) بڵاوکردەوە، ئەم ناوە لە حەقیقەتدا لە گوزارشتی(ڕەخنەگرانی نوێ) وەرگیرابوو، کە گروپێک لە شارەزایانی ڕەخنەی ئەدەبی لەم ڕۆژگارەدا ئەم ناوەیان لە خۆیان نابوو، شایەنی گووتنە ئەم ڕەخنەگرە نوێیانە یەکەمین جار لە ساڵی ١٩١٠زلە زانکۆی ڤاندەربێلت(Vanderbilt)لەدەوری یەک کۆبوونەوە و لەنێوانیاندا کەسانی وەک جۆن کراو ڕانسۆمی لێکۆڵەر و شاعیر و مامۆستای زانکۆ و خوێنکارانێکی وەک ئاڵن تیت، ڕۆبێرت پۆن وارن، کلینس برۆکس دەبینران. هەڵبەتە ناونیشانێک کە ئەم کۆمەڵە کەسە لەخۆیان نابوومایەی ڕامان و بگرە بێواتا دەهاتە بەر چاو، چونکە هەر ڕەخنەیەک کاتێک بۆ یەکەمین جار دەخرێتەڕوو دەکرێت بە نوێ دابنرێت[٨٥].

ڕەگ و ڕیشەکانی ڕەخنەی نوێ پێویستە لە ساڵانی بەر لە سەردەمی ئەم ڕەخنەگرانە بەتایبەت لە ناوەندی زانکۆیی کامبریج لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونی بۆ بکرێت، پێشەوای لێکۆڵینەوەی ڕەخنەی نوێ لە کامبریجدا(ئای. ئەی ڕیچاردزI.A.Richards)بوو و دوو کتێبە بەناوبانگەکەی ئەو واتە(بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی)[٨٦] و

(ڕەخنەی پراکتیکی)[٨٧] کـاریگەرییەکی قووڵیـان هەبوو لە فێرکـاری ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبیـدا، لەم نێوانەدا بڵاوبوونەوەی کۆمەڵە وتـارێکی ڕەخنەیی ت.س. ئیلیەتی شـــاعیر و ڕەخنەگری ئەمریکی دانیشتووی ئینگلستان بە ناونیشانی (دارستانی پیرۆز)[٨٨]، کە لە ساڵی ١٩٢٠دا بڵاوکرانەوە کاریگەرییەکی زۆری هەبوو.

ڕەخنەی نوێ لەماوەی یەک دوو دەیە ئەزموونکاری وەها بەهێز بوو کە لە دەیەی پەنجای زایینیدا بە باڵادەســـتترین و چالاکترین شـــێوازی ڕەخنەی ئەدەبی دادەنرا، ڕەخنەگرانی نوێ ئەدەبیان وەکو (نەریت)ێک و شـــێوەیەکی ئۆرگانیکی ســـەیردەکرد و لەمیانەی بەها دانان بۆ نەریتە کلاســیکییەکان گرنگییەکی تایبەتییان بە لێکۆڵینەوەی شـیکاری و وردی دەق دەدا[٨٩]، کاری ئەوان پێکەوەبەسـتانێک بوو لە شـــێوازی فۆرمالیســـتی و هەندێجار بونیادگەری و هەندێجاریش باڵادەســـتی و زاڵبوونی یەکێک لەم دوانە بوو، ئەوانە کە ســـەرنجی خۆیـان لە خودی بەرهەمەکە قوت دەکردەوە، خۆپـارێزییـان دەکرد لەســـەر کارکردن لە ژیانی نووســـەر و مێژووی ســـەردەمەکەی و ڕەهەندە ئابوری و سـیاسـی یا کۆمەڵایەتییەکان. گرنگی ئەم ڕەخنەیە لەوەدا بوو کە لانیکەم یەک وەچەی خوێندکارانی خســـتبوویە ژێر کاریگەری میتۆدی خۆیەوە و لە پەروەردەکردنیان وەکو خوێنەرانێکی ورد و پاشانیش ڕەخنەگرانێکی ورد ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبوو[٩٠].

ڕەخنەگرانی نویێ هەرچەندە(دەقی ئەدەبییان) کردبوویە سەنتەر و تەوەری لێکۆڵینەوەی خۆیان و لە بابەتە دەقئاویزانییەکاندا تا رادەیەک خۆپاریزییان دەکرد، بەڵام هەمدیسان چەند جیاوازییەکیشیان لەگەڵ یەکدا هەبوو، چونکە لەتەک خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە وردی دەق هەندێجار جەختیان لەسەر ڕەوشت و هەندێجار لەسەر دەروونناسی و کۆمەڵناسی یا ئەفسانەکان دەکردەوە، ئەم ئاویتەییە بەو هۆیە بوو کە چەند پەیوەندییەکی جۆراوجۆر لەلای ڕەخنەگرانی ئینگلیزی و ئەمریکی هاتبوویە ناو ڕەخنەی نوێوە و لەڕاستیدا بەرهەمی پێکەوەگرێدان و ئاویتەبوونی بۆچوونی ڕەخنەگرانی ئەوروپا و ئەمریکا بوو، ڕەخنەگرانێک، کە بەپێچەوانەی هەندێک لە هەوڵەکان ناتوانرێت بە سادەیی لەیەکتر جیابکرێنەوە، چونکە ڕەخنەگرانی ئەمریکی ئەم گرووپە لە نموونەی کەسانی وەک هێنری جێمز ، ئەزرا پاوەند ، تی ئێس ئیلیەت لە ئەمریکاوە بەرەو ئینگلتەرا کۆچیان کردبوو، لەکاتێکدا کە ڕیچاردزی ڕەخنەگری ناسراوی ئینگلیزی و مامۆستای زانکۆی کامبریج چەند دەیەیەکی تەمەنی لە زانکۆی هارڤاردی ئەمریکی بەرێکردبوو[٩١].

له ڕەخنەی پڕاکتیکی ڕیچاردزەوە تا ڕەخنەی نوێی ڕانسۆم

کاتێک کە ئای ئەی ڕیچاردز بۆچوونەکانی خۆی لە کتێبەکانی بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی و ڕەخنەی پڕاکتیکی خستەڕوو، وابەستەیی و پەیوەندییە سەرەکییەکانی ئەو جوانیناسی و دەروونناسی بوو و هەوڵی ئەوەی دەدا بۆ لێکدانەوە و شرۆڤەکاری تەرازووی ڕاستی و دروستی داوەریکردنی ئەدەبی و هەڵسەنگانی بەرهەمەکان لە پرۆسەی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا پێوەر و مەرجگەلێکی پڕاکتیکی بخاتەڕوو، ئەو لە کامبریجدا دەستی برد بۆ جۆرە لێکۆڵینەوەیەکی تاقیگەیی، بەمجۆرەی کە دەقگەلی شیعری نەناسراوی بە خوێندکاران دەدا و داوای لێدەکردن بەشێوەیەکی ئازادانە ئەم دەقانە ڕاڤە بکەن. ڕیچاردز لەدوای ئەوە بە کۆکردنەوەی ئەم لێکۆڵینەوە و ئەزموونانە توانی ئەو کێماسی و کەموکوڕییانەی کە لە ڕەخنەی خوێندکارانی ناوبراودا هەبوون پۆلێن بکا و بیانخاتە ژێر تیشکی شیکردنەوە و شرۆڤەکاری، ئەم کێماسییانە کە دەورووبەری دە پەرەگراف بوون هەر لە ناتێگەیشتنی دروست لە دەق تا هەست و سۆزداری[٩٢] و لە ڕەخنەی بەرهەمە ئەدەبییەکانی لەخۆ دەگرت و نیشاندەری نزمی و لەخوارەوە بوونی ئاستی ئەدەبی بوو لە ئینگلتەرا دا و سەیر لەوە بوو کە ئەم خوێندکارانە لە ڕیزی باشترین خوێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکان هەژمار دەکران، ڕیچاردز بە یارمەتی کارێک کە بە ئامانجی چاکسازی فێرکاری ئەدەب ئەنجامیدا کاریگەرییەکی

گرنگی لە بەڕێدابردنی ڕەخنەی ئەدەبی نوێ هەبوو. کاری ڕیچاردز کە بەهۆی خوێندکارەکانی لەوانە (ویلیام ئیمپسۆن)[٩٣] بەردەوامی پێدرا[٩٤] لەتەک هەوڵە زیرەکانەکانی تی.ئێس ئیلیەت بوونە پێشینەگەلێک بۆ دەرکەوتنی جوڵانەوەیەکی نوێ لە ڕەخنەدا کە ئەم ڕەخنەیان بە ڕەخنەی تازە یا ڕەخنەی نوێ ناوناوە. شایەنی باسە کە پێگەی ئیلیەت لە ڕەخنەی نوێدا ئا ئەو شوێنەیە، کە هەندێجار بە باوکی ڕەخنەی نوێ ناودێریان کردووە.

جۆن کراو ڕانسۆم، کە پاشخان و پاڵپشتییەکی لە ڕەخنەگرانی پێش خۆی هەبوو بە ڕەخنەگرتن بەرامبەر هەمان ئەو کەسانە واتە ئای ئەی ڕیچاردز و تی ئێس ئیلیەت و ئیمپسۆن و برۆنتییێر سکاڵانامە و مانیفێستێکی خستەڕوو کە نخۆی بە ڕەخنەی ئۆنتۆلۆژی (ontological critic) ناوی دەبرد و ئەمەش دەسپێکی ئەم جوڵانەوەیە کە بە ڕەخنەی نوێ ناوبانگی دەرکرد، بنچینەی ڕەخنەی نوێ لەسەر خوێندنەوەی ورد(close reading) و لێکۆڵینەوەی ورد و مایکرۆییانە، یا لێکدانەوەی دەقناسی بەشەکانی بەرهەمەکە بوو. ئەم شێوازە کاری بە بیر و کەسایەتی نووسەر، یا شاعیر و لایەنە دەقئاوێزانییەکان و پێشینەی بیروباوەڕەکان و دەلالەت و هۆکارە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان نەبوو، لە شێوازی ناوبراودا هەڵسان بە لێکۆڵینەوە لە ڕەهەندە ئەدەبی و واتاناسییەکان کە لەناو خوی بەرهەمەکەدا هەبوون گرنگییەکی تایبەتی پێدەدرا. لەتەک

ڕانسۆم پێویستە ئاماژە بە ئالین تەیت (allen tate) و بلاکمۆڕ(blackmur) و کینس بروک(Kenneth bruke) و کلینیت بڕۆکس و ڕۆبێرت پێن وارن(Robert Penn warren) بکەین کە لە بڵاوکردنەوەی دیدگا نوێکاندا بەشدارییەکی زۆر و کاریگەریان هەبوو[٩٥].

بنەماکانی ڕەخنەی نوێ

ڕەخنەی نوێ لە بنچینە و بنەماکانی خۆیدا بە سەختی لە ڕەخنەی فۆڕمالیزم نزیک بوویەوە و تا ئەو شوێنەی کە هەندێجار ناونیشانی(رەخنەی فۆرمالیست)ی لەخۆی دەنا، کلینس بڕوکس کە یەکێکە لە پێشەواکانی ڕەخنە لە وتارێکدا بەناونیشانی(ڕەخنەگری فۆرمالیست) بۆچوونەکانی ڕەخنەگرانی نوێ بەم جۆرە دەخاتەڕوو:

((هەوەڵین سەرنجی ڕەخنەگر لە یەکێتی ئۆرگانیکی بەرهەمەکەیە، واتە گشتگیرییەکی یەکتا و یەکانە، کە بەرهەمە ئەدەبییەکەی هێناوەتەکایەوە، هەروەها ڕەخنەگر پێویستە باس لە پەیوەندییە دژیەکەکانی بەشەکانی ناو ئەم گشتە بکات کە بوونەتە هۆی بونیاتنانی ئەم گشتگیرییە)) لە باوەڕی ئەم ڕەخنەگرانەدا- هاوشێوەی فۆڕمالیستەکان هەروەکو ئەوەی دواتر دەیبینین- فۆرم و ناوەرۆک لەیەک جیاناکرێنەوە. فۆرم هەمان ناوەرۆک و ناوەرۆک هەمان فۆرمە. ڕەخنەگرانی نوێ لەگەڵ ئەمەدا هەرگیز بانگەشەکەری ئەوە نەبوون، کە ڕەخنەکانیان تاکە ئامرازی درککردن و تێگەیشتنی بەرهەمە

ئەدەبییەکانە، ئەوان زۆر بە واقیعیبینیانەوە بنچینەی ڕەخنەی خۆیان لەسەر ڕەتکردنەوە و نەرێکردنی ڕەهای نووسەر بنیات نەدەنا، بەڵکو ئەم تێڕوانینەیان ڕەتدەکردەوە کە نووسەر تاکە سەرچاوە و تاکە داوەریکاری واتا و چەمکی بەرهەمەکە بێت[٩٦]، بە دەربڕینێکی دیکە بیرۆکەی سەرەکی و بنچینەیی لە ڕەخنەی نوێدا ئەوە بوو کە واتای دەق لەو سیستەمە وشەیی و وتەییەی کە لەناو هەمان دەقدایە وەرگیراوە.

لە کۆتاییدا دەتوانرێت بنەماکانی (ڕەخنەی نوێ) بەم جۆرەی خوارەوە کورت بکرێتەوە[٩٧]:

بەرهەمی ئەدەبی وەکو دیاردەیەکی زەمەنی سەربەخۆ و وەستاو لەسەر خودی خۆی تەماشای دەکرێت.

لە شیکردنەوەی بەرهەمی ئەدەبیدا پێویستە لە بارکردنی ڕەهەندە ژیاننامەییەکانی نووسەر و مەرج و هۆکارە کۆمەڵایەتی و لایەنە دەروونناسی و ڕەوشتی یا مێژووییەکان بۆ سەر بەرهەمەکە خۆپارێزی بکرێت و هەموو سەرنجەکان لەسەر خودی بەرهەمەکە چڕبکرێتەوە.

لێکۆڵینەوەی دەق گرنگی بە لایەنە بەشەکییەکان و شیکردنەوەی وردی پێوەندییە پێکەوەبەستراوەکان و فراواتاییەکانی ناو پەیکەری پێکهاتەکان (components) ی بەرهەمەکە دەدات.

ڕەخنەی نوێ لەبنەڕەتدا شیکرددنەوەیەکی وشەییە، بەو واتایەی کە بەرهەمی ئەدەبی وەکو شێوەیەکی زمان سەیری دەکرێت کە تایبەتمەندی و خاسیەتەکانی لەڕێگەی ڕووبەڕووکردنەوە و بەرامبەرکردنی لەگەڵ زمانی زانست، یا زمانی ئاخاوتن و خستنەڕووی لۆژیکی و باو دەناسرێت. ئەم شیکردنەوەیە لەسەر بنەمای ڕامان و ڕاڤەکاری واتایی و هەڵسوکەوت و کردارە دژیەکەکانی وشەکان و بارودۆخەکانی دەربڕین و ڕەمزەکانی ناو دەق بنیات دەنرێت.

لە ڕەخنەی نوێدا جیاوازی ژانرە ئەدەبییەکان ڕۆڵێکی بنچینەیی گرنگ ناگێڕێت، بەڵکو لە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی پێکڕا چ لە لیریکی و گێڕانەوەیی یا دراماتیکیدا وێنە و ڕەمزەکانی ناو دەق و پێوەندییەکانی وشەکان و ڕازاندنەوە و دیکۆرکاری و پێوەندییە جوانیناسییەکانن، کە پێگەیەکی یەکلاییکەرەوە و دیاریکەریان هەیە[٩٨].

پەراوێزەکانی فەسڵی پێنجەم

1-Barlakhoi

٢- النقدالادبی الحدیث، غنیمي هلال، دارالعودة، بیروت ١٩٨٧، ص ٢٨.

٣- هەمان سەرچاوە، ل ٢٩.

4-A Short History of Literary Criticism, by Vernon Hall,London 1963,p.1.

5-Ion.

٦- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص ٢٨١، ٢٨٢.

7- A Short History of Literary Criticism,p.2.

٨- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مبحث «تفکر یونانی»، میرمحمد شریف، ترجمە جلال الدین مجتبوی، ازکتاب تاریخ فلسفە در اسلام، م.م. شریف، مرکز نشر دانشگاهی، تهران١٣٦٤،ج١، ص٢٢.

٩- بۆ زیاتر شارەزایی بڕوانە:

-Cruh,G.M.A.Plato’s Thought,London,1935.
-Shorey,Paul.What Plato Said.Chicago,1933.
-Taylor,A.E.Plato,London,1920.

١٠- کتێبی (وتاربێژی) بە تەواوی بە دەست ئێمە گەیشتووە،بەڵام نیوەی زیاتری کتێبی (هونەری شیعر) لەناوچووە.ئەم دوو کتێبە بۆ یەکەمجار لە لایەن (متی بن یونس) لە زمانی سریانییەوە بۆ عەرەبی وەرگێڕدراوە.

11-De Paribus Animaliums.
12-Metrical.

١٣- گرایشهای فلسفی در نقد ادبی، سعید عدنان، ترجمه نصرالله امامی، دانشگاه شهید چمران، اهواز ،١٣٧٦، ص ٣-٧.

14-Harmony.

١٥- ارسطو و فن شعر، ص١١٣. دەبێ سەرنجی ئەوە بدەین،کە ئیفلاتوون هەردوو بنەمای کێش و سەروا بە زیانبەخش دادەنێت و پێیوایە دەبنە هۆی نابووتکردنی لایەنە باشەکانی ژیاری ومەدەنیەت.ئەرستۆ بۆ ڕەتکردنەوەی ئەو بابەتە لەباتی ئەوەی راستەوخۆ رووبە رووی ئیفلاتوون ببێتەوە لە دووتوێی باسێکدا ئەوە دەخاتەروو،کە شیعر لەسەر لاساییکردنەوە دامەزراوە. لاساییکردنەوەو ریتم یان کێش و ئاوازە بەلای مرۆڤەوە ئاساییە ومرۆڤ حەزی پێدەکات.ئەرستۆ لە لایەکی دیکەوە لاساییکردنەوە بە هۆکارێک بۆ فێربوون و وەرگرتنی زانیاری دادەنێ.

16-Logical form.

17- A Short History of Literary Criticism,p.7-8.

18-ibid,8.

١٩- نقد ادبی، زرین کوب،ج١، ص٢٧٩.

٢٠-هەمان سەرچاوە،هەمان لاپەڕە.

٢١- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

-By Water,Ingram: Aristotle,On The Art of Poetry,Oxford 1909.

- Cooper,Lane: The Poetic of Aristotle,Boston,1923.

-ارسطو و فن شعر، عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران ١٣٥٧.

-Stac,W.T: A Critical History of Greek Philosophy,1956.

٢٢- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج١، ص ٣١٣.

٢٣-هەمان سەرچاوە، ل ٣١٦-٣١٧.

24-Cicro,Marcus Tullius(106-43 B.C)

٢٥- نقد ادبی، زرینکوب،ج١، ص٣١٧-٣١٩.

26-On the Art of Poetry.

٢٧-دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگیرێ،کە ئەرستۆیش فێربوون و فێرکاری بە یەکێ لە سوود و دەسکەوتەکانی شاعیریی دەزانێ وئیفلاتونیش لەم رووەوە پێیوایە،کە رەنگە شاعیران ببنە هۆکاری پەروەردەیەکی خراپ وگوناهباریان دەکات،بەڵام بابەتی چێژ مەسەلەیەکی تازەیەو هۆراس وروژاندوویەتی. بڕوانە:

A Short History of Literary Criticism,p.13-15.

28-An Introduction to Literary Criticism,p.25.

29-ibibd,p.26.

بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی (هۆراس)ەوە بڕوانە:

- Blackeneney, E.H.Horace on the Art of the Poetry. London, 1928.
- Cook, A.S. The Art Of Poetry. New York, 1926.
- Wilkinson. L.P.Horace and His lyric Poetry. Cambridge, 1946.

٣٠- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج ٢ ، ص ٣٠٤-٣٠٥.

٣١- هەمان سەرچاوە،ج ٢، ص ٣٠٦.

٣٢- هەمان سەرچاوە،ج ٢، ص٣٠٧.

33- Longinius, Dionysious Cassius.

34- On the Sublime.

35- An Introduction to Literary Criticism, p 26.

٣٦- نقد ادبی، زرینکوب،ج ا، ص ٣٠٩-٣١٠.

٣٧- هەمان سەرچاوە،ج ا، ص ٣١٢.

38- An Introduction to Literary Criticism, p. 27.

39- Organic unin

40- ibid, p. 28.

٤١- بڕوانە: نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص٣١١.

42- An Introduction to Literary Criticism, p. 28.

بۆ زانیاری زیاتر دربارەی لۆنگینوس بڕوانە:

- Henn, I.R. Longinius and English Criticism, Cambridge, 1934.
- Henn, TR. On the Sublime, Tr. by W.H. Fyfe. New York, 1927.
- Monk, S.H. The Sublime: A Study of Critical Theories in Eighteenth century, England, New York, 1932.
- Robert s, W.R. Longinius on the Sublime, Cambridge, 1935.

٤٣- دیارە ڕێنیسانس سەرەتا لە ئیتالیا و دواتر لە ئینگلستان و فرەنسا دەرکەوت.

44) An Introduction to Literary Criticism, p. 29.
45) A Short History of Literary Criticism, p. 21.
46) Humanism

٤٧- بڕوانە: مکتبهای ادبی، رضا سیدحسینی، چاپ دوم، انتشارات کتاب زمان، تهران، ١٣٦٥،ج١، ص ٤٤-٤٥.

48) A Short History of Literary Criticism, p. 70-71.

٤٩- نقد ادبی، زرین کوب،ج ٢، ص ٤٢٠.

٥٠- النقدالادبی، احمد امین، ي٢٩٥-٢٩٦.

٥١- نقد ادبی، زرین کوب،ج ٢، ص ٤٥٥.

زاراوەی ڕۆمانتیزم لە ڕووی دەربڕینەوە لە وشەی ڕۆمانتیسیسزم Romanticisme ی فرەنسی و ڕۆمانسیزم Romanticimی بەربڵاوترە بۆیە ئەوەمان بەکارهێناوە.

٥٢- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

53) Naturalism
54) Realism

٥٥-نقد ادبی،زرین کوب،ج٢،ص٢٥٦.

٥٦- مکتبهای ادبی،ج ١،ص١٤٣.

٥٧- هەمان سەرچاوە،ج١،ل ٢٢٩.

٥٨-هەمان سەرچاوە،ج١،ل ٢٣٠. لەسەر بنچینەی تێڕوانینێكی هەڵە،ناتوراليسم لە وڵاتی ئێمە بە ڕێبازێكی وەها ناسراوە،كە تەنیا وەسفی جوانیی سروشت دەگرێتەوەو ناشیرینییەكان نا دیدە دەگرێت.یڕوانە:هەمان سەرچاوە،ج١،ص٢٢٩.

59) Positivism.

60) Parnassus.

٦١- مكتبهای ادبی،ج ٢،ص٣٠٥.

٦٢و٦٣- هەمان سەرچاوە،ج٢،ص٣٢٣ -٣٢٤.

64) Sainte Beuve (1804-1869)

٦٥- نقد ادبی زرين كوب،ج ٢، ص٤٦٠

66) A Short History of Literary Criticism, p. 99-100

67) Hippolyte Adophe taine (1828-1893).

68) A Short History of Literary Criticism, p1, 109.

69) Ferdinand Brunetiere (1849-1906).

٧٠- بڕوانە: نقد ادبی زرين كوب،ج ٢، ص٢٦٥.

71) W.Wordsworth (1770-1850).

72) Coleridge (1772-1834)

73) Lyrical; Ballads. First included in the second edition of 1800 revised
with an Appendix, 1802.

74) A Short History of Literary Criticism, p. 79.

75) An Introduction to Literary Criticism, p. 54.

76) Organic unity.

77) Self Justifiying.

78) Self difining.

٧٩-رك: نقد ادبی، زرين كوب،ج ٢، ص ٤٩٢.

80)Matthew Arnold (1822-1888).

٨١- نقد ادبی، زرين كوب،ج ٢، ص ٥٠٢.

٨٢- النقدالادبي، احمد امين، ص ٢٨٧.

83) Concept of Criticism, Rene Wellek, London 1971, p. 344.
84) ibid,p. 344.

٨٥- تاریخچه نقد ادبی، هال، ص٢٠٧.

86) the Principles of Literary Criticism.
87) Pratical Criticism.
88) Sacred wood.

٨٩- رک: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص ٩٤-٩٥.

٩٠- بڕوانە هەمان سەرچاوە، هەمان ئەو لاپەڕانە.

٩١- بڕوانە:تاریخ نقد جدید،ص٢٨.

92) Sentimentality
93) William Empson
94) An Introduction to Literary Criticism, p. 69.
95) Cuddon, "New Criticism", p. 422.
96) Critical theory and Practice, p. 222

٩٧- ئەم خاڵەیە وا دەکات، کە ڕەخنەی نوێ زۆر زۆر لە ڕەخنەی فۆرمالیستی نزیک بێتەوە.

98) - Critical Theory and Practice, p.222.
- A dictionary of Literary Terms, Cuddon, p. 422.
- A Glassory of Literary Term, Abrams, p.246-8.

هەروەها: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص ٩٤.

فەسڵی شەشەم

ڕەخنەی دەقەکان، یا ڕەخنەی دەقناسی

ناساندنێکی گشتی

ڕەخنەی دەقەکان و ساغکردنەوەی دەقە ئەدەبییەکان دوو زاراوەی ئاشـــنان، زۆربەی کات وەکو هاوواتای یەکتر بەکار دەهێنرێن و لەڕاستیدا کارکردنێکی هاوشێوەی یەکیان هەیە، بەڵام لەنێو نووسەرە تەقلیدییەکان زاراوی (نساغکردنەوەی دەقەکان)شتێکی باوترە[1].

ڕەخنەی دەقەکان شـــارەزایی و کارامەییەکە بۆ ئاشـــکراکردنی ئەو هەڵانەی کە لە دەقدا هەن و هونەری هێنانەدەرەوەی ئەو هەڵانەیە[2]، ئەم شـــێوازەی ڕەخنە بە ئامانجی گەیاندنی دەق بەرەو دروســـتی و ڕەسەنایەتی سەرەتایی خۆی سوودی لێ وەردەگیرێت و دەکرێت لە چەند بارودۆخێکی فراوانتر لەوە، کە تەنیا نوســـخەیەک لە دەقەکە بوونی هەبێت، یا چەندن نوســـخە و چاپکراوێکی زۆری بەرهەمەکە بوونی هەبێت بەکار بهێنرێت.

ڕەخنەی دەقەکان کە پێشـــی دەڵێن ڕەخنەی دەقناســـی[3] یا ڕەخنەی دەقی، وێڕای ئەوەی کە بنەما و دەسـپێکێکە بۆ شـێوازەکانی دیکەی ڕەخنەی ئەدەبی، بە پڕاکتیترین و پتەوترین تێڕوانینیش لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هەژمار دەکرێت[٤].

کاتێک کە ڕەخنەی دەقەکان لەسەر شکڵی ساغکردنەوەی دەقەکان دەردەکەوێت ڕەخنەگر هەوڵدەدات بە سوود وەرگرتن لە و نوسخانەی کە هەن و بەیارمەتی سەرچاوەگەلی دیکە هەڵە و پەڵە و کێماسییەکانی دەق ڕاســـت بکاتەوە و چاکیان بکاتەوە و بەهەمان ئەو شـــێوەیە ڕەســـەنەی کە لەژێر دەستی نووســەر یا خاوەنی بەرهەمەکە هاتۆتە دەرەوە بگەیەنێت، یا لانیکەم نزیکی بکاتەوە لە شـێوە ڕەســـەنەکەی خۆی.

ڕەخنەی دەقەکان و بەرهەمە هاوچەرخەکان

ڕەخنەی دەقەکان بەپێچەوانەی بۆچوونەکان تەنیا بەرهەمە کۆن و دەستنووسـەکان ناگرێتەوە، بەڵکو دەکرێت لەبارەی دەقە هاوچەرخ و بەرهەمە چاپکراوەکانیش جۆرە ڕەخنەیەکی ڕاســـت و شــیاو بێت، چونکە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی هـاوچەرخ دەکرێـت بەهۆی چەنـد هۆکارێکەوە لایدابێت لەوەی کە نووسەر مەبەست و مەرامی لێ بووە، لە دەقی دەسـتنووسـدا دەشـێ وشـەیەک سڕابێتەوە یا بە ڕێنووسـی هەڵە نووســـرا بێت و هەمان ئەم هەڵەیەش کەوتبێتە ناو دەقەکەوە و

ئاشکرایه کە وازهێنان و پەراوێزخسنی ئەم کێماسییانە دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەقەکە بە شێوەیەکی هەڵەدار بڵاوبێتەوە[٥].

هەندێجار چاپە جۆراوجۆرەکانی بەرهەمێک کە کاتێکی زۆر بەسەر هەوەڵین بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکە تێنەپەڕیوە جیاوازیگەلێکی زۆر لەڕووی وشە و تەنانەت دەربڕینەکانیش نیشان دەدات و ئەم جیاوازییانە بە هەر هۆیەک بێت پێویستی بە بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەی دەقناسی هەیە[٦]. ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقە نوێکان هەندێجار بەشێوەی پێداچوونەوە و بەئاگاداری و داوای خاوەن بەرهەمەکە دەکرێت و دەرئەنجامەکەی بۆ بەها و مانەوەی دەقەکە شتێکی گرنگ و پێویستە[٧].

هەر چۆنێک بێت، ئەگەرچی ڕاستکردنەوە و پێداچوونەوەی دەقە چاپکراوەکان تا ئەندازەیەکی زۆر لە دەقە دەسنووسەکان ئاسانترە، بەڵام دەقە چاپکراوەکانیش دەکرێت لە هەندێک لایەندا بە ئەندازەی دەقە بەدەست نووسراوەکان لەڕووی دانانەوە و نووسینەوەی دروستی وشەکان یا دەربڕینەکان کێشە دروستکەر بن.

کورتە مێژوو و پێشینەیەکی ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقەکان

ڕەخنەی دەقەکان لە مێژووی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا پێشینەیەکی یەجگار کۆنی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی بەر لە لەدایکبوونی مەسیح و لەنێو یۆنانییە کۆنەکاندا چالاکییەکی ناسراو و باو بووە.

ســـــاغکردنەوە و ڕەخنەی دەقەکان لەنێو زانایانی ئەســـــکەندەرییە بە تەوەرێکی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان هەژمار دەکرا، چونکە نوســـــخەگەلێکی زۆری بەرهەمە زانســـــتی و ئەدەبییەکان، کە لە کتێبخانەکانی ئەسکەندەرییە دەپارێزران بۆ دەست گەیشتن بە دەقێکی پاڵفتە و مشـــــتومالکراو دەخرانە ژێر لێکۆڵینەوە و ســـــاغکردنەوەی ڕەخنەگرانە و ئەمینداره کارامەکانی ئەم کتێبخانانە کە بانـاوبانگترینیان(ئەریســـــتۆڤان)[8]ی خەڵکی(بیزانس)[9] بووە بە ڕاستکردنەوە و مشت وماڵکردنی شیعرەکانی هۆمێر لەوانە(ئەلیادە و ئۆدیسا) و بەرهەمی تەواوی نووسەرانی یۆنانی هەڵساون[10].

باوانی کڵێسا پاشتر سوودیان لە زۆرێک لە تەکنیکەکانی ڕەخنەی دەقی لەسەر شێوازی بەکاربردنەکانی ئەدیبانی یۆنانی و ئەسکەندەری وەرگرت و بە جێبەجێکردنیان لەســـــەر تایبەتمەندییەکانی کتێبەکانی پەیمانی کۆن و پەیمانی نوێ(تەوڕات و ئینجیل) هەڵســـــان بە ڕاستکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی کتێبی پیرۆز.

لە دەوروبەری ســـــەدەی چوارەمی زاییندا ڕەخنەی دەقەکان بە تەواوەتی جێگیر و فراوان بوو، تائەوەی کە (ســـانت ئۆگســـتین)[11]یش ئەو توانا و دەرفەتەی بەدەستهێنا کە بابەتەکانی وابەستە بە ڕەخنەی دەقی بخاتە ژێر تیشکی تێڕامان و هەڵسەنگاندن.

کەلەپوری لێکۆڵینەوە دەقناســـــییەکان پاشـــــتر لە ســـــەدەکانی ناوەڕاســـــتیشـــــدا بەردەوامی هەبوو و بەهێز بوو و لە قوناغەکانی

دواتریش سەردەمێک بەهۆی کێشکردنە تایبەتییەکانی خۆی سەرنجی هەندێک لە شاعیر و نووسەرانی گەورەشی بەرەو ڕووی خۆی ڕاکێشا بۆ نموونە (میلتۆن)ی شاعیری ناسراوی ئینگلیزی لەسەر بنەمای ئەو دۆکیۆمێنت و نووسراوانەی کە هەبوون چەند تێڕامانێکی لە ڕەخنەی دەقەکان هەبووە و گرنگترین کاری ئەو بریتییە لە پەراوێزنووسی و ساغکردنەوە و پێداچوونەوە بەسەر دەقە تراژیدییەکانی (ئۆرۆپیدس)ی شانۆنامەنووسی کۆنی یۆنانی. ئەم پەراوێزنووسییە پێکڕا چاکسازی لە وشەکان و جێگۆڕکێی وشە و دەربڕینەکان و خاڵبەندی و هەندێک لە پێشنیازە دەقناسییەکان دەگرێتەخۆی[١٢]، شایەنی گوتنە ڕەخنەی دەقەکان بەشێوە زانستی و نوێکەی خۆی لە سەدەی نۆزدەیەمی زایینییەوە لەنێو ئەوروپییەکاندا بووە شتێکی باو.

ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی دەقەکان لە کلتوری ئیسلامیشدا پێشینەیەکی دێرینی هەیە و وا دەردەکەوێت کە لە سەدەی سێیەم بەدواوە برەوێکی چاکی پەیدا کردووە. یەکێک لە کۆنترین ئەو بەرهەمانەی کە لە دەقە ئیسلامییەکاندا خراوەتە بەر ڕەخنە و ساغکردنەوە کتێبی(المجسطی)[١٣]یە، کە (سهل بن ڕەببان تەبەڕی)ی خەڵکی(مەڕو) بۆ عەرەبی وەریگێڕا و حەجاج بن یوسف مطرحاسب لە دەوروبەری ساڵی ٢١١کۆچی- هەیڤی تێیڕاما و چاکسازی تێدا کرد و پاشان(حنین بن اسحاق) و دوای ئەویش(محمد التبانی= لە ٣١٦ی

کۆچی- هەیڤی مردووە) ڕاســـتکردنەوە و پاکســـازییان بۆ هەمان وەرگێڕان کرد[١٤].

پێشــینەی ڕەخنە و ڕاســتکردنەوەی دەقەکان بۆ چەند ســەدەیەک لەمەوبەر دەگەڕێتەوە، یەکێک لەو کەسانەی کە دەستی بۆ ئەم جۆرە کارە بردووە سەنایی غەزنەویی شاعیری ناوداری ئێرانییە، کە دیوانی (مەسعوود سەعد)ی ساغکردۆتەوە[١٥].

وا دەردەکەوێت کە ڕەخنە و ســاغکردنەوەی دەقە فارســییەکان لە ســـەدەی نۆیەم بەدواوە برەوێکی زیاتری پەیداکردووە، یەکێک لەو بەرهەمانەی کە لە دەوروبەری هەمان ســـەردەم بە بەرامبەرکردنی چەند نوسخەیەکی کۆن ساغکرایەوە شانامەی باینسقەرییە، کە خاوەن ناوبانگێکی زۆرە[١٦]، لەپاش ئەوە لە سەردەمی سەفەویدا بەرهەمگەلێ وەک دیوانی حافز و مەسـنەوی مەعنەوی و خەمسـەی نیزامی خرانە بەر ڕەخنە و ساغکردنەوە[١٧].

لە ســەدەکانی یازدەیەم تا ســێزدەیەمی کۆچی نیمچە قارەی هیند بە یەکێک لە ناوەندە گرنگەکانی ڕاســـتکردنەوە دەقە فارســـییەکان هەژمار دەکرا و بەرهەمگەلێکی زۆر لەڕێگەی ئەدیب و شیکەرەوەکانی ئەو وڵاتە ڕەخنەکاری و ساغکردنەوەی بۆ کرا. لەم قۆناغەدا لە نیمچە قارەی هیند چەند ئەدیبێک پێیان نایە ناو مەیدانی ڕەخنەکاری دەقەکانەوە، کە بەشـــی زۆری تەمەنیان لەم پێناوەدا ســەرف کرد بۆ نموونە عەبدوللەتیفی عەبباســـی(لە ١٠٤٨ یا ١٠٤٩ی کۆچی- هەیڤی

مردووە) حەدیقەی حەقیقی سەنایی لەسەر بنەمای چەندین نووسخە ساغ کردەوە و ئامادەکرد و نوسخەیەکی مەسنەوی مەعنەوی لەسەر بنەمای زیاتر لە حەفتا نوسخەی دەستنووس هێنایەکایەوە[١٨]، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا ئەوەی جێگەی باسە ئەوەیە، کە ڕەخنە و ساغکردنەوەی پێشینان بۆ دەقەکانی پێشوو بەهۆی ئەوەی کە لە تەکنیکی زانستی و ڕەخنەکاری ئاگادار نەبوون و زۆربەی کات شارەزاییان لە قۆناغە زانستییەکانی نوسخەناسی نەبووە، بۆیە پڕن لە کێماسی و نادروستی و زیادەخستنەسەرە بێسوود و پاش و پێش کردنە ناپەسەندەکان لە دێڕ[٤] و دەربڕینەکاندا[١٩].

ساغکردنەوەی دەقە فارسییەکان بەشێوازە زانستی و نوێکەی خۆیەوە لەسەردەمی بڵاوکردنەوەی نوسخە دەستنووسە فارسییەکان لە هیندستان لە ڕێگەی ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە دەستی پێکرد و یەکێک لە هەوەڵین ئەو بەرهەمانەی، کە بەم شێوازە ساغکرایەوە و چاپکرا گوڵستانی سەعدی بوو، کە لەسەر بنەمای نوسخەیەک ، کە وا دەردەکەوێت بە یەک ئەڵقە و پێناو دەگاتەوە نوسخە ڕەسەنەکەی خۆی بە کۆششی (ا.سپرینگەر=A.sprenger) لە ساڵی ١٨٥٢ی زایینی لە کالکۆتا بڵاوکرایەوە.

[٤]: لە دەقەکەدا نووسراوە ادبیات، کە بە واتای ئەدەب دێت، بەڵام پێدەچێت مەبەستی نووسەر (ابیات)بێت، کە بەواتای دێڕەکان دێت و ئەمەش لەگەڵ کۆنتێکستی ڕستەکەدا گونجاوترە بۆیە دەشێ ئەمە هەڵەی تایپ بێت.و.

لە سەدەی ئەمڕۆماندا مامۆستایانی هەمیشە لەیادی وەک عەللامە قەزوینی و مامۆستا عەبباس ئیقبال ئاشتیانی یەکەمین کەسانێک بوون، کە دەستیان بۆ ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی ڕەخنەگرانەی دەقەکان لە ئێراندا برد ، سەرەڕای ئەوانە لێکۆڵەر و مامۆستایانی دیکەی وەک خوالێخۆشبوو بەدیعولزەمان فروزانفەر و سەید موحەممەد مشکوە و جەلالەددینی همایییش لەم پێناوەدا کۆششێکی زۆریان کردووە و ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقەکان بە شێوازە نوێکەی قەرزارباری هەوڵەکانی ئەوانە[٢٠]، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەدا هێشتا بۆ گەیشتن بە قۆناغەکانی پێگەشتن و کەماڵ لە ڕەخنەی دەقەکانی فارسیدا ڕێگەیەکی درێژ لە بەردەممان دایە.

گرنگی و پێویستی ڕەخنەی دەقەکان

گشت تیۆریستانی ڕەخنەی ئەدەبی لەم خاڵەدا کۆکن کە هەر جۆرە ڕەخنەکارییەک لە دەقە ئەدەبییەکاندا وابەستەیە بە بوونی دەقێکی دروست و باوەڕپێکراو، چونکە ڕەخنەگر دەبێت دڵنیایی و متمانە بەدەست بهێنێت لەوەی کە لە هەمان ئەو بەرهەمە دەکۆڵێتەوە کە لە ئەسڵدا لەژێر دەستی خاوەنی بەرهەمەکە، واتە شاعیر یا نووسەر هاتۆتەدەرەوە، ئەو پێویستییەی کە وتمان لەبارەی بەرهەمە چاپکراو و نوێکانیش هەر ڕاستە، بەڵام لەبارەی دەقە کلاسیکییەکان شتێکی خۆ لێ لانەدراوە، چونکە دەقەکانی پێشینان بەهۆی بەبەرزدانان، یا هەڵە جۆراوجۆرەکانی نووسەر و نووسخەنووسەکانەوە زۆربەی

کات دوچاری دەست تێوەردانێکی ناهۆشیارانە بوونەتەوە، دەست تێوەردانێک کە هەندێجار ڕاستەوخۆ دەقە ئەدەبییەکانی خراپ کردووە و وایلێکردووە کە شیاوی سودلێوەرگرتن نەبێت.

بە دەربڕینێکی دیکە گرنگی ڕەخنەی دەقەکان ، کاتێک زیاتر هەستی پێدەکرێت کە ڕەخنەگری ئەدەبی ڕووبەڕووی چەند دێڕێکی شێواو و بێ واتا و کێش و سەروای عەیبدار و وشە و دەربڕینە دەستکاریکراوەکان دەبێتەوە[٢٢] و سەرنجام کارەکەی ئەو بەهۆی شێواوی دەقەکە دەوەستێت و هەر جۆرە چالاکییەکی ڕەخەگرانەی وابەستە پێی دەگەڕێتەوە بۆئەوەی ، کە بۆ بەردەوامیدان بە کارەکە دەقێکی چاککراو و پاکتاوکراوی لەبەر دەست بێت و بەم هۆیەوەیە کە دەگوترێت: ڕەخنەگری دەقی(= دەقناسی) هەوەڵین کەسێکە لە کۆمەڵی ڕەخنەگران کە جەستەی دەقی ئەدەبی بۆ توێکارییەکی زیاتر ئامادە دەکات.[٢٣] بۆ نموونە نووسخە جۆراوجۆرەکانی دیوانی حافز لەماوەی چەند سەدەدا بە چەند هۆکارێکی جۆراوجۆر کە لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونیان لە دەرەوەی سنوری کارەکەی ئێمەدایە دوچاری چەند کەموکورتی و گیروگرفتێک بوونەتەوە، کە دەشێت گشتیان لەم حەوت خاڵەی خوارەوەدا دەست نیشان بکەین:

- هەندێ لە نوسخەکان غەزەلە ساختەکان لەخۆدەگرن.
- هەندێک لە نووسخەکان غەزەلە ڕەسەن و ئۆرژیناڵەکانیان تێدا نییە.

- هەندێک لە غەزەلە ڕەسەنەکان چەند بەیتێکی ساختە لەخۆ دەگرن.
- هەندێک لە غەزەلە ڕەسەنەکان بەشێک لە بەیتە ڕەسەنەکانیان تێدانییە.
- لە زۆرێک لە غەزەلە ڕەسەنەکاندا ڕیزکردنی دێڕەکان شێوەیەکی شێواوی هەیە.
- دانان و ڕیزکردنی وشەکان لە زۆرێک لە بەیتە ڕەسەنەکان هەڵەیە یا دەسکاریکراوە.
- هەندێک لە شیعرە ڕەسەنەکان ، کە سەربەخۆن(بەتایبەت مەسنەوییە هاوکێشەکان) بەشێوەیەکی هەڵە لەگەڵ یەکتر تێکەڵکراون و لەسەر شێوەی تاکەشیعرێک دانراون و مامەڵەیان لەگەڵ کراوە[٢٤].

ئاشکرایە کە سەرەڕای ئەم کێماسییانە هەر جۆرە ڕەخنەیەک لە دیوانی حافزدا پێویستی بەهەوڵێکە بۆ دەستگەیشتن بە دەقێکی ڕاستکراوەی پتەو و ڕەسەن.

ڕەخنە و ساغکردنەوەی دەقەکان لەگەڵ ئەو پێگە دیار و تایبەتەی خۆی و ئەو هەموو وردەکاری و گرنگییەی کە تێدیایە، نابێت وەکو دوا ئامانج سەیری بکرێت و بەسەر ڕەهەندەکانی دیکەی ڕەخنەی ئەدەبی بار بکرێت و بسەپێنرێت، چونکە دەشێ دەقناسان دەقی ئەدەبی بە تیژبینییە تایبەت و هۆشمەندانەکانی خۆیان بخەنە ژێر

تیشـــکی لێکۆڵینەوە و پشـــکنین، لەکاتێکدا ئاوڕ لە ڕەهەندە هونەری و ئەدەبییەکـــان، یـــا مێژووییەکـــانی بەرهەمەکە نەدەنەوە و چـــاڵاکییە ڕەخنەییەکانیان لەچوارچێوەی ڕەخنەی دەقەکاندا نەچێتەدەرەوە[٢٥].

گۆڕانکاری و ساختەکاری لە دەقەکاندا

ئەو ئەرەکە ســـەرەکییەی ڕەخنەی دەقناســـی لەخۆی دەگرێت هێنانەدەرەوە و چاکسازیکردن و ڕاستکردنەوەی ئەو گۆڕانکارییانەیە کە بەپێی ڕۆژگار یا بەهۆکاری ڕووداوەکان و لایەنە تایبەتەکانەوە دێتە ناو دەقەکان و بەم هۆیەوە ئاشنایەتی لەگەڵ ڕەهەند و لایەنەکانی ئەم گۆڕانکـاری و لادانـانە لەپێش چوونەنـاو لێکۆڵینەوە دەربـارەی شێواز و تەکنیکی ڕەخنەی دەقەکان شتێکی گرنگە.

میراتە ئەدەبییە کۆنەکان هەر لە بەرهەمە پەخشـانییە جۆراوجۆرەکان تا دیوانەکانی شاعیران زۆربەی کات بەهۆی لاوازی ئاستی هۆشیاری نووســـەران یا هۆکارگەلێکی دیکە کە دێن، دوچاری چەند لادان و گۆڕانکارییەک، یا زیادە خســـتنەســـەرێک هاتوون کە بنەبڕکردن و چاککردنیان پێویستی بە ئاگایی و وردبینی و هەوڵێکی جیددیانە هەیە.

ئەو گیروگرفتانەی کە لەسـەر شـێوەی دەسـت تێوەردان یا هەڵەی نووســـەرەوە و نووســـخەنووســـەکان هاتۆتە ناو دەقە کۆنەکانەوە یەکێکە لە باوترین و پێشبینیکراوترین ئەو گۆڕانکارییانەی کە دەکرێت دەقی ئەدەبی لە دروســـتی و ڕەســـەنایەتییەکەی خۆی دور بخاتەوە. هەندێک لەم کێماســـی و گۆڕانکـارییـانە بەهۆی هەڵەخوێندنەوەی

نووســـەر، یـا هەڵەی گوێ لێگرەکەی-ئەگەر دەقەکە لەســـەر ئەو نووسـرابێتەوە- دێنەپێشـەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا نزیکی و لێکچوونە وێنەییەکانی هەندێک لە پیتەکان لەگەڵ یەکتریدا و شـــێوازی تایبەتی نووســـین و خەتیش دەبنە مایەی ئەم جۆرە گیروگرفتانە بۆ نموونە لەو دێڕە شیعرەی خوارەوەی سەعدی ڕەنگە بەم هۆیەوە بووبێت کە وشەی(حور) بە (مور)گۆڕاوە:

سبزپوشان خطت بر گرد لب   همچو مورانند گرد سلسبیل

نووسەرەوە لەم دێڕەدا پیتی (ح)ی بەشێوەیەکی پڕ نووسیوە کە بە (م) خوێندراوەتەوە و لەئەنجامدا خوێنەر و نووســـەرەوەکانی دواتر (حوران)یان بەشێوەی (موران) خوێندۆتەوە[٢٦].

وێڕای هەڵە و نائاگایی، یا مەبەســـت و مەرامگەلێک کە هەندێجار بۆتە هۆی دەســـت تێوەردانی نووســـخەنووســـەکان هۆکارگەلێکی دیکەش شـــایەنی باســـکردنن لەوانە یەکێک لەم هۆکارانە هەوڵی نووسـەرەوەیە بۆ بەخێرایی نووسین و کاری زیاتر بۆ بەدەستهێنانی دەسهەقی زیاتر، چونکە سەردەمێک لەبەرگرتنەوەی کتێب تاکە ڕێگەی بژێوی ژیانی نووســەرەوە و نووســخەنووســان بووە و بەم هۆیەوە ماندوێتی و هەڵەی چاوی نووسەرەوان دروستی نووسخەی خستۆتە مەترسییەوە[٢٧].

هەندێجار وا دەهاتە پێشـــەوە، کە نووســـەرەوەکان تایبەتمەندییە شـــێوەزارییەکانی دەقیان درک نەدەکرد و هەندێک لە نووســـین و

تۆماره دروستەکانیان بە هەڵە دادەنا و بەم هۆیەوە لەدەقدا بە مەرامی چاکســـازیکردن لە هەڵە ئەگەرییەکان(ئیحتیمالییەکان)دەســـتوەردانیان دەکرد و بەدەربڕینێکی دیکە هونەر و وەستاکاری خۆیان تێدا دەنواند .

نموونەیەکی دیکە لە دەستێوەردانی نووسەرەوەکان هێنانەناوەوەی پەراوێزەکانی کتێبەکانە بۆ ناو دەقەکە، ئەم پەراوێزانە، کە زۆربەی کات بەهۆی خوێنەرانێکی نەناســراو لە گۆشـــە و تەنیشـــتی کتێبەوە دەنووسران، نووسەرەوە و نووسخەنووسانی دواتر دەخستە هەڵەوە و ئەوانەیان وەکو بەشێکی دەقەکە هەژمار دەکرد و لە لەبەرگرتنەوەی دواتری کتێبەکەدا دەیانخســـتە ناو دەقەکە و دەبوونە مایەی چەند پاشکۆ و زیادەخستنەسەرێکی نارەسەن لە دەقەکەدا.

گۆڕانکاری و گیروگرفتەکانی دەق هەندێجار ڕاســتەوخۆ لە ئەگەر و مەزەندەی هەڵەی نووسەرەوەکان سەرهەڵدەدات و وابەستە دەبێت بە توانای شـــاعیر لە بەکارهێنانی وشـــەکان و بونیات، یا تەنانەت پەیوەســـت دەبێت بە تەنگ و چەڵەمەکانی کێش و ســـەرواوە، ئەم گۆڕانکارییانە لە هەندێک بواردا زۆرجار دەبێتە هۆی نادیاری و ئاڵۆزی، یا بێتوانایی لە گەیاندنی بابەتدا. ڕەخنەگری دەقەکان دەبێت ئاگاداری ئەم جۆرە کەموکوڕییانە بێت و ئەگەرچی ڕێگەی پێنادرێت گۆڕانکاری لە دەقەکەدا بکات، بەڵام هەرچۆنێک بێت ڕوونکردنەوە و ئاماژەگەلێک لەلایەن ئەوەوە دەکرێت شتێکی ڕۆشنکەرەوە و بەسوود

بێـت، ئەو کەمتەرخەمی و لەبەرچـاونەگرتنـانەی، کە گوتران لە بەکارهێنانی شـــاعیرانی پێشـــینان هێندە نییە بۆ نموونە لەم دێڕەی خوارەوەی مەنوچەهریدا وشـەی(مؤّذن) بەشـێوەی(مؤذ`ن) و وشـەی (محب_ر) بەشێوەی (محب–ر)هاتووە:

نعایم پیش او چون چار خاطب　　به پیش چار خاطب چار مؤذن[28]

به زیر پر قوش اندر همچون چرخ دیباها

به پر کبک بر خطی سیه　چون خط　محبرها[29]

یا سـەعدی لەو دێڕەی خوارەوە کرداری(نوشـیدن)ی بۆ هەنگوین و مریشـــک و بەرخ بەکارهێناوە لەکاتێکدا هەرچەندە بەکارهێنانی ئەم فرمانە بۆهەنگوین شیاوە، بەڵام بێگومان بۆ مریشک و بەرخ نەشیاوە مەگەر بە یاریدەی ڕوونکردنەوە تایبەتەکان[30] نەبێت:

کسان شهد نوشند و مرغ و بره　　　　مرا روی نان نبیند تره[31]

دەست وەردانە چێژدارییەکانیش هەمیشە بە یەکێک لە هۆکارەکانی گۆڕانکارییەکان یا ئەو دەستێوەردانانە دادەنرێت، کە خۆیان خزاندۆتە ناو دەقەکانەوە[32]، ئەم دەســـت تێوەردانانە زۆربەی کات بە بیانووی جوانترکردن یا چاکترکردنی دەق بووە و ئەگەرچی یەک بەباری خۆی دەکرێت بە جۆرە داوەریکردنێکی چێژداری ســـەیری بکرێت، بەڵام واقیعیەت ئەوەیە کە ئەم جۆرە دەست تێوەردانە لەڕووی دەقناسی و ڕەخنەی دەقەکانەوە شـتێکی ناڕەوا و بێسـوودە، چونکە لە گشـت

بارێکدا ئەم شێوە جوانترە، تەنانەت ئەگەر بەکردارەکیش ببێتە مایەی بەرزوبالاکردنی جوانی بەرهەمەکە وابەستە نییە بە شاعیر یا نووسەرەوە، بەڵکو بە ساختە و گۆڕانکاری نووسەرەوە یا ساغکەرەوە لێی دەڕواندرێت.

ئەم خاڵە سەبارەت بە دەستێوەردانی چێژدارانە ، کە لەلایەن نووسەر یا شاعیر، یا بەگشتی لەلایەن خاوەنی بەرهەمەکەشەوە بووبێت شتێکی ڕاستە. لە بارێکی وەهادا بارودۆخەکە تەواو جیاواز دەبێت بۆ نموونە وادەردەکەوێت، کە حافز بەشێک لە وشەکان، یا دەربڕینەکانی غەزەلەکانی خۆی گۆڕی بێت، ئەم خاڵە کە تەنیا مایەی سەرنج و تێڕامانی لێکۆڵەرانی حافزناسییە، لەبارەی تێکڕای شاعیران یا نووسەرانیش لەئارادایە و لەبنەڕەتتدا لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاواشدا شتێکی بێ پێشینە نییە، بۆ نموونە دەربارەی جێمس جۆیس(١٨٨٢-١٩٤١)ی نووسەری ناوداری ئیرلەندی وایان نووسیوە، کە ئەو لە بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆیدا(ئۆلیسیسulysses) هەندێک لە هەڵە و دەسکاریکردنە پیتچنی و چاپییەکانی بەباشتر لە دانان و ڕیزکردنەکانی خۆی داناوە و لە دەقی بەرهەمەکەی خۆیدا شوێنی بۆکردووەنەتەوە و پارێزگاری لێکردوون[٣٤]. لە بارودۆخێکی وەهادا هەڵبەتە بارەکە جیاواز دەبێت و گۆڕانکارییەکە پێویستە لە زومرەی جۆرە پێداچوونەوە و سەرلەنوێ خوێندنەوەیەکی خاوەنی بەرهەمەکە

بۆ بەرهەمەکەی خۆی لێی بڕوانرێت و وەکو شـێوەیەکی دروسـت و ڕەسەنی دەقەکە دابنرێت و بپارێزرێت.

مەرج و تایبەتمەندییەکانی ڕەخنەگری دەقەکان

ڕەخنەی دەقەکـان پێکهـاتەیەکە لە زانین و هونەر. ڕەخنەگر لە مەیدانێکی وەهادا پێویسـتە سـەرباری هۆشـیارییە تەکنیکییەکانی وابەستە بە نووسخەناسی و وردەکارییەکانی و هەروەها ئاشناییەتی لە پڕۆسـەی سـاغکردنەوەی دەق، خاوەنی چێژ و مەعریفەیەکی ئەدەبیش بێت تا داوەریکردنەکەی لەبارەی دروسـتی ئەو دەقەی کە سـاغیکردۆتەوە ببێتە جێگەی باوەڕ و تەنانەت سـەرتریش لەمە دەگوترێت کە ڕاستکەرەوەی شایستە و ڕەخنەگری خوازراو کەسێکە کە لەیەک کـاتدا کتێبنـاس، ڕەخنەگر، مێژوونووس، نوسـخەنـاس، خەتنـاس و زمـانەوان و فەلسـەفەزانیش بێت[٣٥]. ئەم مەرجانە بەم هۆیەوەیە، کە هیچ ڕاسـتکەرەوەیەک ناتوانێت بە کۆمەکی مەزەندە و زەینی خۆی لایەنە زمانی ، مێژوویی ، هەواڵ و بەسـەرهاتەکان، وتە و ناوە کەسـی و جوگرافییەکانی بەرهەمێکی نەناسـراو بخاتە ژێر لێکۆڵینەوە و سـەرنجامیش سـاغی بکاتەوە، کەواتە کاری ئەو سـەرەڕای زانیاری و هۆشـیارییە پێویسـتەکان لەم زەمینەیەدا ، پێویسـتی بە توانا و تاقەتێکی تەواو بۆ پێداچوونەوە بە سـەرچاوە و دەقە جۆراوجۆرەکان و لەسەرخۆیی و هێمنی دەبێت[٣٦].

لە سـەردەمی ئەمڕۆماندا هەر جۆرە چالاکییەکی لێکۆڵینەوەکاری وابەستەیە بە شارەزاییەکانی زانیاری بەدەستهێنان و پشت بەستن بە توانستەکانی تەکنەلۆجیای زانیاری.ڕەخنەگری دەقەکان پێویستە لە بەکارهێنانی تۆڕەکانی زانیاری گەیاندنیش ئاگادار بێت و بتوانێت ئەو سەرچاوە و ژێدەرانەی کە مەبەستیەتی لە کتێبخانە جۆراوجۆرەکان بەدەست بهێنێت و لەم ڕووەوە ئاشناییەتی لەگەڵ کتێبخانە گرنگەکان و هەروەها ئاشنایەتی بە پێرست و کتێبە ژێدەرییەکان(ئینسکلۆپیدییەکان) و شێوازە جۆراوجۆرەکانی دانان و تۆمارکردنیان لەڕیزی ئەو ئامرازنەن کە ڕەخنەگری دەقەکان پێویستە خۆی پێیان پێبگەیەنێت[٣٧].

بەهەمان ئەو شێوەیەی کە پێشتر گوترا کاری ڕەخنەگری دەقەکان تەنیا پشت بەستن بە زانیارییە زانستی و شارەزایی و کارامە تەکنیکییەکان نییە، چونکە سەرەڕای ئەم بابەتانە چەند بۆنە و لایەنێکی بەشەکیش دێتەپێشەوە کە ڕەخنەگر پێویستە لەڕێی داهێنان و خولقاندن و ئەزمونگەرایی ڕەخنەگرانەی خۆی دەرەقەتیان بێت و بەهەر حاڵ چەند لایەنێک لە کارەکە لە ڕیزی تێگەیشتنە داهێنەرانە و خولقێنەرانەکاندایە.

پڕۆسەی ڕاستکردنەوەی دەقەکان

بە سەرنجدان لە بابەتەکانی پێشوو لەوە تێدەگەین، کە هەوڵی ڕەخنەگر و ساغکەرەوەی دەقەکان ئەوەیە، کە بە سوود وەرگرتن لەو

نوســــخانەی کە هەن دەقێک بهێنێتەکایەوە کە لە ترۆپکی نزیکایەتی بێت لەگەڵ دەقە ئۆرژینالەکە و ئەو دەقەی کە لەژێر دەســـتی خاوەن بەرهەمەکەدا هاتۆتەدەرەوە. ڕاستکەرەوە(ساغکەرەوە) بۆ ئەنجامدانی ئەم ئەرکە پێنج قۆناغ تێدەپەڕێنێت، هەر یەک لەم قۆناغانە دەشـــێت گونجاو بێت لەگەڵ دەقێک کە دەخرێتە ژێر ڕاســتکردنەوە و لەڕووی ڕاددەی گرنگییەوە خاوەن گرنگییەکی زیاتر یا کەمتر بێت، قۆناغەکان بریتین لە:

کۆکردنەوەی نوسخەکان.

1. لێکۆڵینەوە و پشکنینی نووسخەکان.
2. هەڵبژاردنی نوسخەی سەرەکی.
3. ڕاستکردنەوەی نوسخەی سەرەکی.
4. باس و شــیکردنەوە و ڕوونکردنەوەکانی وابەســـتە بە دەقە ڕاستکراوەکە.

١.کۆکردنەوەی نوسخەکان

نوســـخە وشـــەیەکە بۆ هەر بەرهەمێکی دەســـنووس، تایپکراو، بەدەســت نووســراو، یا چاپکراو بەکاردێت. بۆ ڕاســتکردنەوەی دەق پێویستە هەموو نووسخەکانی وابەستە بە بەرهەمەکە بەشێوەیەکی ماندونەناســـانە کۆبکرێنەوە، مەگەر ئەوەی کە ئاشـــکرا بێت کە نوسخەیەک بێ بەها و بایەخە.

مێژووی مردنی نووســـەر یـا خـاوەن بەرهەم بنەمـایەکە بۆ ڕەچاوکردنی ڕێکخستنی زەمەنی نوسخەکان و بەم هۆیەوە ئاشکرایە کە نوسـخەی کۆنتر ئەو نوسـخەیەیە، کە نووسـینەوەکەی نزیکتر بێت لە مێژووی مردنی نووســـەر، لە ڕویێکی دیکەوە وا بـاوە کە ئەو نووســـخانەی وابەســـتە بن بە پاش مێژووی مردنی نووســـەرخاوەن بەها و بابەخێکی بەرز نین.

ڕەنگە لە هەنـدێ بواردا کۆکردنەوەی تەواوی نووســـخەکـان بۆ لێکۆڵەر بەهەر هۆیەک بێت شـتێکی ناکردە و نەشـیاو بێت، بەڵام هەر چۆنێت بێت هەوڵدانێکی یەجگار زۆر لەپێناو کۆکردنەوەی نووســـخە ڕەســـەنەکـان شـــتێکی گرنـگ و پێویســـتە. کـاتێـک کە ساغکەرەوە(ڕاستکەرەوە) هەست بکات کە نزیکەی هەشتا لە سەدی نووسخەکان و هەروەها ڕەسەنترین و ڕاستترین نووسخەکانی لەبەر دەستدایە دەتوانێت دەست بە کارەکە بکات، چونکە کارێکی لەم جۆرە باشـــترە لەوەی کە بۆ هەمیشـــە لە چاوەڕوانی کۆکردنەوەی تێکڕای نووسخەکان بێت و ئەو دەقەشی کە مەبەستە هەرگیز بڵاونەبێتەوە و نەکەوێتە بەردەســـتی هەواداران. ئەوەی شـــایەنی باســـە کە، ئەگەر دەقێکی باوەڕپێکراوتری بەرهەمەکە لە داهاتوودا، یا دوای کۆتاییهاتنی ڕاستکردنەوە و چاپکردن بەدەسـت بکەوێت دەکرێت وەکو دەرفەتێک بێت بۆ ســـەرلەنوێ چاوخشـــاندنەوە بە بەرهەمەکە و دەســـتکەوتە

نوێکان بەشـــێوەی گوتارێک، یا پاشـــکۆیەک بخرێتە ســـەر دەقە ساغکراوەکە.

کاتێک کە هەموو یا زۆرینەی نوســـخە کۆن و ڕێک و پێکەکانی بەرهەمێک ئامادە بێت بەشـــێکی گرنگ لە کارەکە بەکۆتا هاتووە، چونکە سەختی و دژواری لە کاتێکدایە، کە ئەو نووسخانەی لەئارادان هەڵە و باوەپێنەکراو بن و ڕاســـتکەرەوە بیەوێت لەم نوســـخە هەڵانە دەقێکی پاکسازکراو و مشتومالکراو دەربخات[٣٨].

٢.لێکۆڵینەوە و پشکنینی نوسخەکان

کۆکردنەوە ولێکۆڵینەوەی نوســـخەکان لە ڕاســـتیدا قۆناغگەلێکی هاوکات و نزیکیان لەگەڵ یەکتردا هەیە، چونکە لەم قۆناغەدا پێویســـتە پلان دابنرێت کە پێویســـتە کام لە نووسخەکان کۆبکرێنەوە. ئەم پلانە لەم ڕووەوەیە کە هەر نوســـخەیەکی بەرهەمەکە وێڕای ئەوەی کە نوســـخەیەکی بەرهەمەکەیە ناکرێت شـــیاوی ســـود لێوەرگرتن بێت، بەڵکو ئەم کۆکردنەوەیە پێویستی بە دوربینی و قوڵبوونەوە هەیە.

٣.هەڵبژاردنی نوسخەی سەرەکی

هەڵبژاردنی نوســـخەی ســـەرەکی کارێکی ورد و ســـەختە، چونکە ڕاستکەرەوە لەم قۆناغەدا پلان دادەنێت کە کام نوسخە بکاتە بنەڕەت و بنەمای کارەکەی، نوســـخەیەک کە وەکو نوســـخەی ســـەرەکی هەڵدەبژێردرێت پێویســـتە ڕەســـەنترین و ڕاســـترین نوســـخە بێت، بۆچوونی زۆرینە ئەوەیە کە نوســـخەی ســـەرەکی ئەو نوســـخەیە کە

سەرەڕای دروستترین ، کۆنترین نوسخەش بێت، بەڵام هەرگیز نابێت وا گومان بکرێت کە کۆنترین نوســـخە یا بەپێی زاراوەکە ئەوەی کە پێیدەوترێن(بەراییترین نوســـخە) هەمووکات ڕاســـتترین نوســـخەیە، چونکە دەشـێت بەم جۆرە نەبێت، لەبەر ئەم هۆیە ڕاستکەرەوە نابێت ڕاستەوڕاست بە کۆن بوون یا بەراییترین بوونی نوسخە دڵی خۆش بکات و هەڵخەڵەتێت، کۆنی نوسخە بەشێوەیەکی گشتی لە مێژووی نووســـینەوەکەی دەزانرێت، بەڵام هەندێجار دەشـــێت نوســـخەیەک ماوەگەلێکی زۆر بەســـەر نوسـینەوەی تێپەڕیبێت و پاشـان مێژووی لەسەر نوسرا بێت، لەبەرئەوە دەستنیشانکردنی کۆنی نوسخە تەنیا بە پشـت بەسـتن بە مێژووی نووسـینەوەکەی نازانرێت، بەڵکو پێویسـتە ڕاســـتکەرەوە بە چەند خوێندنەوەو لێکدانەوەیەکی وەک کاغەز، مەرەکەب، شـێوازی خەت، شـێوازی داڕشـتنی وشـەکان و تەنانەت بەرگ، کۆنی نوسخە دەستنیشان بکات.

لە کۆتاییدا هەڵبژاردنی نوسخەی سەرەکی و چڕکردنەوەی کاری ڕاستکردنەوە لەسەر ئەو نوسخەیە یەکێکە لە گرنگترین قۆناغەکانی ڕەخنە و ڕاستکردنەوەی دەقەکان.

٤.تەواوکردنی نوسخەی سەرەکی

تەواوکردنی نوسخەی سەرەکی لە ڕاستیدا قۆناغێکی هەستیار و ئەنجام بەخشـــە لە پڕۆســـەی ڕاســـتکردنەوە و ڕەخنەی دەقدا. لەم قۆناغەدا دەشـــێت بە ســـێ شـــێواز کار بکرێت تاوەکو بە نزیکترین

شێوەی ڕەسەنی نوسخەکە، واتا ئەو شێوەیەی کە لەژێر دەستی نووسەر یا خاوەنی بەرهەمەکە هاتۆتەدەرەوە بگەیت، ئەم شێوازانە ئەم بوارانەی خوارەوە دەگرنەوە:

١.دانانی نوسخەی سەرەکی وەکو دەق و تۆمارکردن خوێندنەوە و لێکدانەوەکانی دیکە ، کە لە لەناو نوسخەکانی دیکە و لەپەراوێزی دەقدا هەن ، لەم بارودۆخەدا ڕاستکەرەوە لە گۆڕانکاریکردن لە ڕێکخستنکاری نوسخەی سەرەکی خۆپارێزی دەکات، گرنگی ئەم کارە لەوەدایە کە نوسخەیەک ی باوەڕپێکراوی بەرهەمێک فەراهەم بووە و سەرەڕای ئەوەش شێوەگەلێکی جۆراوجۆری نوسخە جێگرەوە(بەدیل)کانیش بۆ تێگەیشتنە گریمانەیی و کۆششکارییەکان(ئیجتیهادییەکان)ی خوێنەرانی خاوەن زانیاری بەدەست دەخرێت.

٢.ڕاستکردنەوەی دەق لەسەر بنەمای شیکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانە و دەقناسانە:

ئەم کارە لەڕووی ڕەخنەی دەقناسییەوە گرنگییەکی زۆری هەیە. شێوازی ناوبراو کە لەڕاستیدا بەدەستەوەدانی ڕاستکردنەوەیەکی پانۆرامایی (=پێکەوەبەستراو)ی بەرهەمەکەیە، زۆربەی کات لەبارێکدا بەکار دەبردرێت کە نوسخەیەکی زۆر باوەڕپێکراوی بەرهەمەکە لەبەردەستدا نەبێت و ئەو نوسخانەی کە هەن هەڵەدار و ناڕێک و پێک بن. لەم شێوازەدا ڕاستکەرەوە پێویستە ئاشناییەتی لەگەڵ زمان و شێوازی خستنەڕوو و بابەتی بەرهەمەکە هەبێت و لە لێکدانی ئەو

پاشـــماوە و ئەرشـــیڤانەی کە هەن باشـــترین و بەرزترین شـــکڵ بەدەســـتەوە بدات. جێی بیرهێنانەوەیە، کە ئەم شـێوازە پێویســـتی بە شـــارەزاییەکی زۆر هەیە و ڕاســـتکەرەوە نابێت بە هۆی بێتوانایی لە بەدەســـتخســـتنی نوســـخەی ڕەســـەن یا بێتوانایی لە هەڵبژاردنی نوســـخەیەک وەکو نوســـخەی ســـەرەکی، خۆی بە ڕێگەپێدراوی ڕاســـتکردنەوەی پانۆرامـایی بزانێت، بەڵکو وەکو ئەوەی وترا ئەم شـــێوازە کاتێک پەســـەندە، کە هیچ یەکێک لەو نوســـخانەی کە هەن باوەڕپێکراو و ڕێک و پێک نەبن[٣٩].

٣.چـاککردنی گۆڕانکـارییە ڕووداوی و نـاخودییەکـان(= ئەو گۆڕانکـارییـانەی کە بە هۆی ڕوداوەوە یـا بەهۆی دەســـتێوەردانی نووسەرەوەن) لە دەقدا. کارکردنی ئەم شێوازە لە چەند بارودۆخێدایە کە چـاککردنی هەنـدێـک لە گۆڕانکـارییە بەڕووداوەکـان(واتە ئەو گۆڕانکـارییـانەی، کە بەهۆی ڕووداو و ڕێکەوتێک بەســـەر دەقەکە هاتوون.و) لە دەقەکەدا شـــتێکی خۆ لێ لانەدراو بێت. ئەم کارە کاتێک دێتەکایەوە، کە ڕەخنەگر بەتەواوەتی ئاشـــنای ئامانج و مەبەســـتی خولقێنەری بەرهەمەکە بێت. لەم شـــێوازەدا ڕەخنەگر یا ڕاســـتکەرەوە بە چاککردنی ڕێنووســی وشـەکان و نیشـاندانی خاڵبەندی دروست و تەنانەت لە هەندێک بارودۆخدا هەڵدەســـتێت بە جیاکردنەوەی بابەتە ســـەرەکییەکـان لە بـابەتە لاوەکییەکـان بەیـارمەتی نیشـــانەکـانی خاڵبەندی[٤٠].

٥.شیکردنەوە و ڕاڤەکاری دەق

کاتێک ڕاستکەرەوە دەقێک ڕاستدەکاتەوە، هەندێجار پێویستی بە نیشاندانی چەند ڕوونکردنەوەیەک بۆ بابەتە چاکسازی تێداکراوەکان هەیە. ئەم ڕوونکردنەوانە پێویستە بە ڕەچاوکردنی پوختنووسییەوە بنوسرێتەوە و گونجاو بێت لەگەڵ پێویستی خوێنەر بۆ نموونە ئەگەر دەقەکە بۆ سوودوەرگرتنی خوێندکاران ئامادەکراوە ئەوا پێویستە ئەم ڕوونکردنەوانە زۆر پوخت بکرێن و بەشێوەی یادداشتگەلێک لە پەراوێز یا وەکو چەند کۆمێنتێکی دەقەکە بهێنرێنەوە، بەڵام ئەگەر بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی دەقناسی ئامادەکراوە و ڕووی قسە لە کەسانی زیرەک و شارەزایانی دەقە کلاسیکییەکانە، ئەوا پێداویستییەک دەبێت گشت زانیارییە بنچینەیی و تایبەتمەندەکان نیشان بدرێت، لەهەمان کاتدا پێویستە وریا ئەوە بین کە هەندێک لە ڕەخنەگرە دەقناسەکان گرفتاری ئەم دودڵییە یا ئارەزووە دەبن کە تەواوی مەعریفە و زانیارییەکانی خۆیان، کە هەرچەندە خوێنەریش پێویستی پێیانەوە نەبێت لە پەراوێز یا لە کۆمێنتەکان نیشان بدەن و پەراوێز و کۆمێنتەکانی کتێبەکە وەکو هەلێکی گونجاو بۆ خۆنوێنی و گەورەیی دەستەبەر بکەن.

ڕاستکەرەوە لەتەک ڕوونکردنەوە تەواو گرنگەکان پێویستە پێڕستێکی وشە و گوزارشت و ناو و بابەتە پێویستەکان و ئەگەری

دیکە ئامادە بکات و تەنانەت پێڕستێکی بابەتی بۆ دەقەکەش فەراهەم بکات[٤١].

لەتەک ئەو شێوازانەی، کە باسیان لێوەکرا ، هەندێجار ڕاستکەرەوەکان دەست بۆ (ڕاستکردنەوەی مەزەندەیی)[٤٢] دەقەکە دەبەن، ئەم شێوازە کاتێک ڕێگەپێدراوە کە ئەو تاکە نوسخەی دەقەکە کە هەیە هەڵەدار و نارێک و پێک بێت و ڕاستکەرەوە هەوڵبدات ئەو نوسخەیە بەشێوەیەکی تاڕاددەیەک ڕاست نیشان بدات. ئەم کارە پێویستی بە کارامەیی و زانینێکی قووڵی ڕاستکەرەوە لە زمان و وشەکان و شێواز و بونیاتی ڕێزمانی و دەربڕینیی(بیانی) بەرهەمەکە هەیە. ڕەخنەگر لەم شێوازەدا بەهەمان شێوە پێویستە زانیاریەکی قووڵ و باوەڕپێکراوی لە بارەی بابەتی کتێبەکەوە هەبێت. لە ڕاستکردنەوەی مەزەندەییدا زۆرجار هەندێک لە تێبینییە چێژدارییەکانیش بتەوێ یا نەتەوێ دێنە ناوەوە، بەڵام ڕاستکردنەوەیەکی لەم جۆرە بێگومان ئەگەر پاڵپشت بە هۆشیارییە زانستی و تێگەیشتنە کۆشکارییەکان(ئیجتیهادییەکان) نەبێت، ئەوا ناکرێت وەکو دەقێکی باوەڕپێکراو لێی بڕوانرێت.

پەراوێزەکانی فەسڵی شەشەم

١- راستکردنەوەی دەق لە راستیدا رەخنەی دەقە، چونکە راستکردنەوەی دەق بەبێ روانینێکی رەخنەیی ناتوانێ بە کەماڵ بگات.بڕوانە: نقد و تصحیح متون، نجیب مایل هروی، آستان قدس رضوی، مشهد١٣٦٩.

٢- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ویلفرد ال.گورین و دیگران، انتشارات اطلاعات، تهران ١٣٧٠، ص١٩.

3-Textual Criticism

٤- بڕوانە: یادداشت ها و اندیشه ها، عبدالحسین زرین کوب، طهوری، تهران ١٣٥١، ص ٤٢.

٥- هەروەها بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٤٠.

٦- بۆ شارەزایی دربارەی هۆکار و کێشەکانی دەق لە دەقی چاپکراو دا بڕوانە:

An Introduction to Literary Criticism, p. 6. ، تێکستی چاپی لەوانەیە بە هۆی کێشەی سیاسی و تێبینی سیاسی یان عورفی یا ئایدیۆلۆژی یان هەر مەسەلەیەکی ترەوە لە هەندێ چاپدا بە ناچاری تووشی سڕینەوە یان لابردنی هەندێ وتارو بابەت بێت،بۆیە توێژەر دەبێ لە کاتی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا ئاگای لەو حاڵەتانە بێت، چونکە زۆر لەو بابەتانە نرخ و بەهای خۆیان بە باش یان خراپ بە هۆی ئەو لابردنامەوە لەدەست دەدەن.

٧-پێداچوونەوەوچاکردنەوەو دەسکاریکردنەکەی «عەزرا پاوەند Ezra pound بۆ کتێبی وێرانەخاک

The Waste Landی «تی٠ئێس٠ئیلیوت–T.S.Eliot است، کە لە قەسیدەیەکی ئاساییەوە کرد بە شاکارێک لە ئەدەبی ئینگلیزیدا، نموونەیەکی بەرچاوە.

8-Aristophanes.

9-Byzantium.

١٠- خاوەن کتێبە بەناوبانگەکانی ئەو کتێبخانەیە برێتی بوون لە زندوتوس Zendotus خەڵکیEphesus و ئیرستارخس خەڵکی Samotrace ، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

Principes of Textual Criticism, by James Throp, California,1972, P.81.

11-St.Augustine

12-ibid, p.81-82.

١٣- المجسطی Almageste ناوی نامەیەکە دەبارەی ئەستێرەناسییە لە دانانی (بطلمیوس)ە.

١٤- نقد و تصحیح متون، پێشوو، ل ٢٣١.

١٥- بڕوانە: یادداشتها و اندیشە ها،ص٣٠-٣١.

١٦-ئاماژە بەو شنامەیە،کە بە فەرمانی بایسنقەری کوڕی شاهروخی تەیموری بە خەتێکی زۆر جوان لە ساڵی ٨٢٩.ک نووسراوەو شاکارێکی هونەری و ئەدەبییە.

١٧- بڕوانە: نقد و تصحیح متون، ص ٢٣٣-٢٣٤.

١٨- هەمان کتێب، ل٢٣٥.

١٩- هەمان کتێب، هەمان لاپەڕە، هەروەها یادداشتها و اندیشە ها، ص ٢٩.

٢٠- نقد و تصحیح متون، ص ٢٤٥.

٢١- نقد ادبی، زرین کوب،ج١، ص٢٩٠ ، شیوەهای نقد ادبی، دیچز، ص٥١٠.

٢٢- نقد ادبی، زرین کوب،ج ١، ص٩٦.

٢٣- راهنمای رویکردهای نقد ادبی،ص٤٢.

٢٤- جامع نسخ دیوان حافظ، مسعود فرزاد، دانشگاه شیراز، شیراز ١٣٤٧، ص١١.
٢٥-بڕوانە:نظریەء ادبیات، رنه ولک / اوستن وارن، ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر،نشر اندیشه های عصر نو، تهران ٣٧٣١، ص٥٣.
٢٦- بڕوانە:: نقد و تصحیح متون، ص٨٢.
٢٧- هەمان سەرچاوە، ل٧١-٧٤.
٢٨- دیوان منوچهری، تصحیح محمد دبیر سیاقی، ص٦٣.
٢٩- هەمان کتێب، ل ٣.
٣٠- سەرنجێک هەیە، کە فرمانی ناوبراو لە چەمکی خوازەیی خۆیدا فراوانتر بۆتەوەو بەکارهێنانی ئەم وتەیە (لادان)ی زمانی تێکەوتووە.
٣١- بوستان سعدی، تصحیح غلامحسین یوسفی، چاپ دوم، انتشارات خوارزمی، تهران،١٣٦٣،ص٧١.
٣٢- دەقە کۆنەکانی فارسی، پڕیەتی لەم جۆرە دیاردانە.
33-Principles of Textual Crirticism,p.4.
34-ibid,p.22.
هەروەها بڕوانە::
A. Walton List, Uses of the Finnegans Wake manuscripts, London 1966, p.100.
٣٥- شیوه های نقد ادبی، پێشوو، ص ٥٠٩.
٣٦- نقد و تصحیح متون، ص٢٦٧.
٣٧- نظریەء ادبیات، پێشوو، ص٥٤.
٣٨- یادداشتها و اندیشه ها، ص٢٧.
٣٩- بڕوانە: نقد و تصحیح متون، ص ٢٧٩-٢٨٠ هەروا:
Principles of Textual criticism, p. 186.
٤٠- هەندێ لە رەخنەگرانی دەق لەو باوەڕەدان، کە هەڵەچن لە هێنانی نیشانەکانی سجاوندی اه دەقە کۆنەکاندا خۆپارێزی بکات،بە تایبەتی دەقی

شیعری، تاوەکو خوێندنەوەیەکی تایبەتی بۆ خوێنەر نەیەتە پێشەوەو خوێنەر بتوانێت خوێندنەوەی جیاواز شێوەی ڕەسون دیاری بکات.، بەڵام لە دیدی دەقناس و ڕەخنەگرانی ڕۆژئاواییەوە،نووسینی دەسپێکی هەندێ لە وشەو گوزارشتەکان (Capitalization) لارکردنەوەی هەندێ وشە (Italization) و هەروەها چاکردنی ڕێنووسی وشەو نیشانەکان کاری سەرەکی هەڵەچنن،بۆیە ئەو مەسەلە وێنەییانە بیش لەوانەیە تێگەیشتنی دەق دژوار بکات و بزربوونی نیشانەیەکی وەستان یان وێرگولێک ببێتە هۆی ئاوەژووکردنی چەمکەکە. بڕوانە:

-Principles of Textual criticism, p. 130.

-An Introduction to Literary criticism, p. 7-8.

٤١- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

Principles of Textual criticism, p. 183-199.

٤٢- بڕوانە: نقد و تصحیح متون،ص٢٨١-٢٨٢.

فەسڵی حەوتەم

رەخنەی رەوشتگەرایی

باسێکی گشتی دەربارەی پێشینەی ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی

لەنێو جۆرە باوەکانی ڕەخنە لە ڕۆژگاری ئێمەدا ڕەخنەی ڕەوشتگەرایی خاوەن پێشینەیەکی کۆنترە. (ئەفلاتوون) لە کۆماردا سەرنجی لە کاریگەری ڕەوشتیی شیعر داوە و ئەرستۆ مەسەلەی پاکژبوونەوە بە پەند و عیبرەت وەرگرتن لە چارەنووسی پاڵەوانان باس دەکات و هۆڕاس بۆ سوودبەخش بوونی شیعر لەتەک بەها هونەریی و جوانیناسییەکانی پشتی بە ڕەهەندە ڕەوشتییەکان بەستووە. ئەم سەرنج و گرنگیدانە بە زەمینە ڕەوشتییەکان پاشتر لە قۆناغی ڕێنیسانسیشدا بەردەوامی هەبوو . ڕەخنەگرانی پاش ڕێنیسانس و قۆناغەکانی پاشتر لەوانە(ساموێل جۆنسۆن) و (ماتیۆ ئارنوڵد)یش پێگەیەکی زۆریان بۆ ڕەوشت داناوە[١]. لە سەدەی

نۆزدەیەم و بیستەمی زاییندا بەهەمان شێوە پشت بەستن بە زەمینە ڕەوشـــتییەکان لە هەندێک لە ڕێباز و دیدگا ئەدەبییەکاندا درێژە و بەردەوامی بەدەسـت خسـت، بەڵام بە گرنگیدان بە بەها سـۆزداری و ئەدەبی و جوانیناسییەکان جێگە و پێگەیەکی بەرزتریان بەدەست هێنا. بەربڵاوی و برەوی لەمێژینە و جاودیدانەی ڕەخنەی ڕەوشـــتگەرایی زۆربەی کات قەرزارباری پارێزگاری لێکردنەکانی فەیلەسـوف و پیـاوانی ئـایینی و مرۆڤناســەکـان بووە و لەوەوەی کە ڕەخنەی ڕەوشـتگەرایی زیاتر لەپەیوەندی لەگەڵ ئاییندا خراوەتەڕوو هەمیشـە بۆتە مایەی پارێزگاری لێکردنێکی زۆر لەلایەن خەڵکی ڕەشـۆک و چاکسـازیکەرە کۆمەڵایەتییەکان و لەم ڕووەوە لە زۆربەی زمان و کلتورەکاندا ئەو بەرهەمە هونەرییانەی کە خاوەن بارێکی ڕەوشـتین لەبەرامبەر ئەوانەی کە بارودۆخێکی ڕەوشـتییان تێدانییە زۆر زیاتر بووە.

بێگومان ریسـگەلێکی ئاشـکراو پەنهانی زۆر دەتوانن ئەدەب بە ڕەوشـت ببەسـتنەوە. پەندئامێز بوونی ئەدەب یەکێکە لەو بابەتانە. ئەدەب هەمیشـە نموونەگەلێکی زۆری ئەزموونکارییە مرۆییەکانی پێمان نیشانداوە تا بەو هۆیەوە داواخوازی سیفاتە ڕەوشتییەکان بین و لە خراپەکان دوور بکەوینەوە. داسـتانەکان لەڕوێکەوە خاوەنی بارێکی ڕەوشتین و ئەفسانەکانیش کە بەیەکێک لە گرنگترین پاڵپشتە ناواخنییەکانی ئەدەب هەژمار دەکرێن هەندێجار بونیاتێکی تەواو

ڕەوشـــتییـان هەیە، لە ڕوویێکی دیکەوە تراژیـدییە کۆنەکـانیش بەپێچەوانەی ئەوەی هەندێک لە ڕەخنەگرانی هـاوچەرخ بـاســیان کردووە بەتەواوەتی لەسـەر سـوودە ڕەوشـتییەکان بنیاتنراون[٢]، لەم نێوانەدا ئەگەر بنەمـا ڕەوشـــتییەکـان لە هەنـدێـک لە بەرهەمە شــیعرییەکانی وەک شــیعرە لیریکییەکان کەمتر بەرچاو دەکەون، یا هەر بەرچاو ناکەن، ئەوا بێگومان پەیوەســـتە بە پێکهاتە و ناوەرۆکی تایبەتی ئەم جۆرە شیعرانە و ئەو جۆرە سۆزەی، کە لەو شیعرانەدا ڕەنگدەداتەوە.

بەهادانانە ڕەوشتییەکان لە ئەدەبدا

ڕەوشـــتگەراکان و ئەدیبە ڕەوشـــتگەراکان هەمیشـــە لەســـەر ئەم باوەڕە بوون، کە ئەدەب پێویستە ڕاستەوڕاست لە خزمەتی ڕەوشتدا بێت و بە دەربڕینێکی دیکە بە بۆچوونی ئەوان ڕەوشتی بوونی ئەدەب تاکە پێوەری بەهادانانە لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا، بەڵام ئەم تیۆرییە هەرگیز ناکرێت و ناشـــبێت بە واتای لەبەرچاونەگرتنی تەواوی بەها ئەدەبییەکان لێی بڕوانرێت، چونکە بەرهەم و دەقەکان تەنیا بەهۆی ســـوودمەندبوون لە ناوەرۆکە ڕەوشـــتییەکان مۆڵەتی چوونە ناو دونیای ئەدەب وەرنـاگرن، لە ڕوویێکی دیکەوە ئەم بەرهەمـانە ئەگەر چاکیی و فەزیلەتە ڕەوشـــتییەکانیان بە تەواوەتی و بەبێ هیچ جۆرە دەســـت تێوەردانێکی هونەری و تەنیـا بەشـــێوەیەکی ڕێگەپێدراو ئـاخنییێتە نـاو خۆیـان، ئەوا ئیتر بە ئەدەب هەژمـار نـاکرێن. بە

گرنگدانانی پاڵپشـــتیی ڕەوشـــتی لە ئەدەبدا بەبێ ئاوڕدانەوە لە بەها ئەدەبی و هونەرییەکان هەرگیز ئەزموونێکی ســـەرکەوتووی ئەدەبی لەگەڵ خۆیدا نەهێناوە. نموونەیەکی دیاری شتێکی لەم جۆرە شانۆنامە ڕەوشتییە باوەکانی ئەورووپای خۆرئاواییە لە سەدەکانی ناوەڕاست و ســـەرەتاکانی ڕێنیســـانســـدا. ئەم شـــانۆنامانە کە زۆربەیان لەســـەر ململانێی نێوان چـــاکە و خراپە و بەرزی و نزمی بوون بەهۆی گرنگینەدان ڕەهەنـدە ئەدەبییەکـان زۆربەی کـات لاواز و نـاکـاریگەر دێنەبەرچاو و ڕەنگە پاڵپشتیکەری ئەم خاڵە ئەوە بێت کە هیچ یەکێک لەم بەرهەمانە پەیوەست نین بە شاعیر یا نووسەرێکی بەناوبانگەوە[٣].

سنووردارکردنی بێ مەرجدارانەی ئەدەب بە بەها ڕەوشـتییەکان- بەبێ هەبوونی ڕوانینێکی قووڵ و فەلســـەفی بۆ ڕەوشـــت- دەتوانێت ناچارمان بکات بەوەی، کە بەشـــێکی گەورەی میراتە ڕاســـتەقینەکانی ئەدەب لەبەرچاو نەگرین[٤] و هەمیشـــە ناچار بین بەوەی کە بەرهەمە ئەدەبییەکان بە هەر دوو دەستەی ڕەوشتی و ناڕەوشتی و بگرە دژە ڕەوشتی دابەش بکەین، لەکاتێکدا ئەم دابەشکردنە شتێکی بێ واتایە.

ئەوەی ئێســـتا وترا دەشـــێ بیرخەرەوەی تێڕوانینی پەیڕەوکارانی تیۆری هونەر بۆ هونەر بێـت، یـا بە نزیـک لێیەوە بزانرێـت، چونکە ئەوان لەســـەر ئەم باوەڕەن، کە شـــیعر دەبێت ڕاســـتەوڕاســـت لە هەر جۆرە تێکەڵاوییەکی ڕەوشـــتی و کۆمەڵایەتی دوور بێـت[٥]. تیۆری ناوبراو لەسەر ئەم تەوەرە وەستاوە، کە هونەر پێویستە بەشێوەیەکی

سەربەخۆیانە بە مەبەست و ئامانج دابنرێت، نەوەک ئامراز. ئێستا ئەم پرسـیارە بۆمـان دێتە پێشـەوە کە ئـایا تیۆری نـاوبراو بەو ڕوونکردنەوەی کە هەیەتی دەکرێـت وەکو خـاڵێکی پێچەوانە و دژ لەگەڵ ڕەوشتدا هەژمار بکرێت؟ بەپێی ڕوانینێکی شیکارانە نابێت بەم جۆرە بێت، چونکە دەشـێت ئەدەب لەگەڵ مەسـەلە سـیاسـی و کۆمەڵایەتییەکانیش لە پەیوەندیدا نەبێت، لەکاتێکدا ، کە ململانێی و دژایەتییەکیشی لەگەڵیاندا نییە[٦].

ئێستا پێویستە لەنێوان تیۆری(ڕەوشت تەوەری- اخلاق محوری) و بیروباوەڕی (هونەر بۆ هونەر) ڕێگەیەکی مامناوەندی بەدەسـت بهێنرێت، کە تێگەیشتنمان لە واقیعییەتەکانی وابەستە بە ژیانی مرۆیی لە ڕوێکەوە و بەهـا ڕەوشـتی و هونەرییەکـان لە ڕوێکی دیکەوە دورنەخاتەوە، لە مەیدانێکی لەم جۆرەدا بەهادانانە ڕەوشـتییەکان لە ئەدەبدا تەنیا لە چوارچێوەی باری ڕەوشـتیدا ناوەسـتێت، بەڵکو ڕەخنەگر هەوڵدەدات کە بەدیدێکی قووڵ و کراوە لە ئەدەب بڕوانێت. لێرەدا تەنیا هەبوونی چەمک و واتا ڕەوشـتییەکان لە بەرهەمەکەدا شـتێکی یەکلاییکەرەوە نییە، چونکە دەشـێت لە بەرهەمێکی ئەدەبیدا ئەو واتایانەی کە بەڕووکەش دژە ڕەوشـتین بە جۆرێک لە جۆرەکان لە خزمەتی ڕەوشـت دا بن[٧] و سـەرەڕای ئەوە، ئەگەر واتـا ڕەوشـتییەکانیش لە بونیاتێکی هونەری و کاریگەردا نیشـان نەدرێن، ئەوا ماهییەتێکی نزم بەدەست دەهێنێت، کە ئیتر نە بارە ڕەوشتییەکەی

سودبەخش دەبێت، نە بەها هونەرییەكەشی شایەنی پشت پێبەستنە، هۆشیاری و ئاگاداربوون سەبارەت بەم ڕاستییانە ڕەخنەگر ناچار دەكات كە تەرازووی ڕەخنە ڕەوشگەراییەكەی خۆی یەجگار ورد دامەزرێنێت و زیرەكانە بەكاری بهێنێت.

لەسەر بنەمای ئەوەی گوترا گومان لەوەدا نییە، كە مەیل و ئارەزووی زگماكیی مرۆڤ بۆ ڕەوشت، ئەم ئومێدەمان لەلا دروست دەكات، كە ئەدەب پێویستە بتوانێت ببێتە مایەی بڵاوكردنەوەی ئەزموونی ڕەوشتی و لەئەنجامیشدا ببێتە مایەی هەڵسەنگاندنی ڕەوشتی[٨]، بەڵام لە هەمان كاتدا ئێمە ناشتوانین ڕێژەیی بوونی پێوەرە ڕەوشتییەكان لە كۆمەڵگا جۆراوجۆرە مرۆییەكان لەبەرچاو نەگرین.

ڕێژەیی بوونی ڕەوشت

ئەوەی خولقێنەری پێوەرە ڕەوشتییەكانە لەناو كۆمەڵگا مرۆییەكاندا، وێڕای ڕەهەندە زگماكی و ویژدانییەكان، ڕەگ و ڕیشەیەكیشی لە هۆكارە جەستەیی و دەروونی و نەژادی و زەمینە ئایینی و بیروباوەڕییەكان و نەتەوە و هۆكارە كۆمەڵایەتییەكاندا هەیە، هەندێك لەم هۆكارانە شێوەگەلێكی نەگۆڕ و هەندێكی دیكەیان شێوەگەلێكی تەواو گۆڕاو لە هۆشی ئێمەدا بەرجەستە دەكەن، ئەوە ئاشكرایە، كە هەر جۆرە داوەریكردنێك لەسەر بنەمای شێوە گۆڕاوەكان شتێكی تەواو ڕێژەیی دەبێت، لەبەرئەوە ڕەخنەی ڕەوشتگەراییش هەمووكات لە چوارچێوەی ڕێژەییەكاندایە و

ڕەخنەگرێک کە هەڵدەستێت بە ڕەخنەی ڕەوشـتی ناتوانێت غافڵ بێت لەم ڕێژیی بوونـانە، چونکە بۆ نموونە بەرهەمێکی وەک (وەیس و ڕامیـن)ی (فەخـرەددینـی گـورگـانـی) دەکرێـت لە داوەریـکـردنـی ڕەوشـــتگەراییـانەی (عوبێـد زاکـانی)دا بە هۆنراوەیەکی گومڕاکەر هەژمار بکرێت، لەکاتێکدا چەند بەیتێکی ئەم هۆنراوەیە ســـاڵەهایە نموونەگەلێکی لە دەقە وانەییەکـان (مەنهجییەکـان ، یـا ئەرکییەکـان ئەوانەی لە قـــوتـــابـــخـــانە و زانـــکـــۆکـــان وەکـــو ئەرک دەخوێندرێن.و)پێکهێناوە[٩] ، هاوشـــێوەی ئەم جۆرە داوەریکردنانە لە ئەدەب و هونەری ڕۆژئاواشـــدا زۆرە[١٠]، لە ســـەردەمی پشـــکنینی بیروباوەڕەکان لە ئینگلتەرا دا بەرهەمەکانی شـــکســـپیر بە قەدەغە دانران، بەهەمان شـــێوە یەکێک لە پاپاکانیش بەشـــێوەیەکی خورتەکی نیگارەکانی (مایکل ئانژ)ی لە پەرستگای سیستین(sistine) لە چاوی خەڵک دەشاردەوە و بەشێوەیەکی پەنهانانە پاسەوانی لێدەکردن[١١].

ئێســـتا ئەم دەرەنجامە دەتوانرێت هەڵبهێنجرێت کە ڕەخنە ڕەخنەگرە ڕەوشـــتییەکان ناچار بن بۆ خۆپاراســـتن لە هەندێک لە داوەریکردنە لەرزۆک و ناپتەوەکان بازنەی تێڕامان و تێبینییە ڕەوشـــتییەکانی خۆیان بڕێک فراوانتر بکەن، چونکە ئەگەر نووسەرێک لە بەرهەمەکەی خۆیـدا هەوڵی دابێـت هۆکـارە ئـابوری و کۆمەڵایەتییەکـان، یـا سیاسییەکانی قۆناغێک بەشێوەیەکی ڕووتەڵ و واقیعی باس بکات و تێیدا دەرەنجامێکی بەســود و خولقێنەر بەدەســت بهێنێت، ئەوا ئیتر

شـــتێکی بێویژدانیـانە، کـاتێـک دەبێتە مـایەی ڕەتکردنەوە و سەرزەنشتکردن لەلایەن ڕەخنەگرانی ڕەوشتگەراوە.

هەروەها ڕەخنەگر ناتوانێت لە هەڵسـەنگاندنە ڕەوشـتییەکاندا چەند پێوەر و ئـامـاژەیەکی دیـاریکراو و تـایبەتی بکـاتە بنەمـا بۆ نموونە گونجـاونەبوونی بەرهەمێکی ئەدەبی بۆ منـداڵان نـاکرێت بە واتـای ناڕەوشـــتی بوونی بەرهەمەکە ســـەیر بکرێت، لە ڕوویێکی دیکەوە وا دەردەکەوێـت، کە بەدگـومـانـیـیەکـانـی ئـێـمە بەزۆری بەرهەمە هاوچەرخەکان دەگرێتەوە و دەقە کلاســـیکییەکان لەخۆ ناگرێت، لە کـاتێکدا وا بڕیـار بێت کە بە وردبینییە ڕەوشـــتییەکـان لە بەرهەمە کلاســـیکییەکـانیش بڕوانین و لێکۆڵینەوەیـان لەســـەر بکەین، ئەوا بابەتگەلێکی زۆر بۆ ڕەخنەلێگرتنی ڕەخنەگرانی ڕەوشـــتگەرا بوونیان دەبێت[١٢]، بەڵام ئەوە دەزانین، کە داوەریکردن و هەڵسـەنگاندنی وەچە جۆراوجۆرە مرۆییەکـان بە تێڕوانینە فراوان و تێبینییە ئـاوەڵایە کلتوری و هونەری و ئەدەبییەکانیان، بەرهەمگەلێکی لەم جۆرەیان لە بێژینگی نادیاری و ئاڵۆزی تێپەڕاندووە.

شێوازی ڕەخنەی ڕەوشتگەرا

بە وردبوونەوە لە بابەتەکانی پێشـوو، سـنووری کاری ڕەخنەگری ڕەوشتگەرا تا ئەندازەیەک دەستنیشان کرا، ڕەخنەگرێکی لەم جۆرە بە پشت بەستن بە زەمینە زەینییەکان و سەلیقەکانی خۆی هەولدەدات لە ڕەهەندە ئەرێنی یا نەرێنییە ڕەوشـتییەکانی بەرهەمەکە بڕوانێت، بەڵام

ئەگەر کارەکەی ئەو بەم ئەندازەیە سنوردار بێت، واتە بنەما ئیستاتیکی و هونەرییەکانی بەرهەمەکە نەخاتە بەر لێکۆڵینەوە و بەهادانان، ئەوا کەموکورییەکی سەرەکی دێتە ناو کارەکەیەوە، چونکە گەورەیی شاکارە ئەدەبییەکان سەرەڕای ئەوەی کە بیرۆکە باڵاکان بەشداریکردنێکی نکولی لێنەکراویان تیایاندا هەیە، قەرزارباری بەها و بایەخە هونەرییەکانیانە.

هەرچۆنێک بێت ڕەخنەگری ڕەوشتی نابێت لە هەڵسەنگاندنی خۆیدا خۆی لە دونیای ئەدەب و داوەریکردنە تایبەتەکانی ئەدەب دورەپەرێز بگرێت، چونکە هەرچونێک بێت کاتێک بەرهەمێک وەکو بوونەوەرێک لە دونیای ئەدەبدا دەخەینە بەر لێکۆڵینەوە و بە ئەدەب تەماشای دەکەین، ئەوا بنەڕەتیترین پێوەری ئێمە بەها هونەری و پێوەرە ئەدەبییەکان دەبێت[13] و هیچ گومانێک لەوەدا نییە، کە ئەم بەهایانە نەک تەنیا هاوتا و بەرامبەر نییە لەگەڵ سوودە ڕەوشتییەکانی ناو بەرهەمەکە، بەڵکو کاریگەری ڕەوشتی بەرهەمەکە بەهێزتر دەکات و ڕەخنەگری ڕەوشتی دەتوانێت لە بنەما هونەرییەکانی بەرهەمەکە بۆ نیشاندانی ڕۆڵێکی ڕەوشتی کاریگەرتر سوودی لێ وەربگرێت و ڕەنگە بەهۆی سەرنجدان لەم لایەنەوە بێت، کە شاعیرانی وەک (شیللی)شاعیری بەناوبانگی ئینگلیزی(١٧٩٢-١٨٢٢ز) لەسەر ئەم باوەڕەن، کە (ڕەوشت نەک لەڕێگەی ئامۆژگاریکەران، بەڵکو بەهۆی شاعیرانەوە بنیاتنراوە)[14].

کاری ڕەخنەگری ڕەوشتی کاتێک لەنێو ژانرە ئەدەبییەکاندا پەلکێشی قەڵەمڕەوی شیعر دەبێت، ئەوا خاوەن هەستیارییەکی زیاترە و پێویستی بە چاوکراوەییەکی زیاتر هەیە، شیعرە لیریکی و وەسفییەکان زۆربەی کات وا دەردەکەون، کە وا گومان بکەی پێیان خستوەتە ئەودیوی سنوورە ڕەوشتییەکانەوە، بەڵام ئەم هێرش و پەلامارە دەربڕینی و گوزارشتییە نابێت وەکو دژ و پێچەوانەی شیعر و ڕەوشت لێی بڕوانرێت، چونکە شیعر لە زۆرێک لە بابەتەکاندا ڕەوشتی قەرزارباری خۆی کردووە و زۆرێک لە بەها و دیدگا ڕەوشتییەکان، کە لە بۆچوونەکانی فەیلەسووفاندا هاتۆتە بەرچاو، لە شیعردا نازکی و ڕوونی وەرگرتووە و سەرنجڕاکێشییەکی زیاتری لەخۆ گرتووە[١٥]، ئەم واقیعییەتانە بۆنەتە هۆیەک تا ڕەخنەگرانی ڕەوشتیی زۆربەی کات بە جۆرە چاوپۆشی لێکردنێک لە شیعر بڕوانن و بێگومان بەهۆی ئەم خاڵەوەیە، کە زۆرێک لە تیۆریستە سیاسییەکانیش تێڕوانینێکی چاوپۆشیگەرانەیان بەرامبەر بە شیعر هەبووە[١٦] و یا بیرمەندانێکی وەک(ژان پۆل سارتەر)یش کاتێک کە قسە لەبارەی ئەدەبی پابەندەوە دەکات شیعر لە ئەدەبی پابەند جیادەکاتەوە[١٧].

سەرنجدان لە لە بەها جوانیناسییەکانی شیعر لە دووتوێی ڕەخنەی ڕەوشتیدا، یا لە پەراوێزی ئەودا دەبێتە هۆی ئەوەی، کە بەهەمان شێوە بوونی شیعر وەکو دیاردەیەکی ئەدەبی و هونەری

لەبەرچاو بگیرێت ، لەبەرئەوە ڕەخنەگرێک، کە شـــیعرێک تەنیا بەپێی ڕەهەندە ڕەوشـــتییەکانی دەخاتە بەر لێکۆڵینەوە، ئەوا بەشـــێوەیەکی بێئاگایانە و نەخوازراو گوێگرەکانی خۆی ســـنووردار دەکات، چونکە تەنیا چینێکی تایبەت واتە ڕەوشتگەراکان ڕازی دەکات، لەکاتێکدا چەند گوێگرێکی دیکەشـــی هەیە، کە بەها ڕەوشـــتی و هونەرییەکان لەتەک یەکدا وەکو هۆکارێکی بەهاداربوونی بەرهەمەکە دادەنێن، یا تەنانەت لەوانەیە بەهای هونەری بە بەرزتر هەژمار بکەن.

ئەوەی بەرهەمێک دەکاتە ئەوەی، کە شـــایســـتەی تێڕوانینێکی ڕەوشـــتگەرایی بێت، هەبوونی بنەما ڕەوشـــتییە گرنگەکانە تێیدا، ئەم قسـەیە بەو واتایە نییە، کە ئەگەر بەرهەمێک ڕاســـتەوڕاســـت بابەتە ڕەوشـــتییەکانی لەخۆ نەگرت، شـــایســـتەی ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ڕەوشـــتگەرایانە نییە، بەڵکو بەپێچەوانەوە هەر بەرهەمێک دەکرێت لەگەڵ هەبوونی زەمینەکانی دیکەی خۆی بەپێی ئەو گۆشـــە نیگا ڕەوشـــتییانەی، کە تێیدایە گونجاویش بێت بۆ پرۆســـەی ڕەخنەی ڕەوشـــتگەرایی ، لەبەرامبەریشـــدا بەرهەمگەلێک هەن، کە قابیلیەتی ڕەخنەی ڕەوشتیان تێدا نییە، واتە شێوەیەکی بابەتییان بۆ باسکردن و خستنەڕووی شیکردنەوە و لێکۆڵینەوە ڕەوشتییەکانیان نییە، لێرەدا پێویســتە جارێکی دیکە ئەم بابەتە ســەرەکییە لە شـێوازەکانی ڕەخنە بیربخرێتەوە، کە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی توانای ئەوەی نییە، کە لە گشـــت شـــێوازەکانی ڕەخنەدا بخرێتە بەر لێکۆڵینەوە، هەندێک لە

بەرهەمەکان زۆربەی کات دەتوانن تەنیا لە یەک یا چەند شێوازێک لە شێوازەکانی ڕەخنە لێیان بکۆڵدرێتەوە، نەوەک لە گشت شێوازەکاندا.

ڕەخنەی ڕەوشتی لە غەزەلێکی حافزدا

ما نگـــویم بد و میل به ناحـــق نکنیم

جامه کس سیه و دلق خـــود ازرق نکنیم

عیب درویش و توانگر به کم و بیش بد است

کـــار بد، مصلحت ان است که مطلق نکنیم

رقـــم مغلطه بر دفـــتر دانش نـــزنیم

سر حق بر ورق شـــعبده، ملحق نکـــنیم

شاه اگر جرعه رندان نه به حرمت نوشـــد

التفاتش به می صـــاف مـــروق نکـنیم

خـــوش برانیم جـــهان در نظر راهروان

فکر اسب ســـیه و زین مغرق نکـــنیم

اســـمان کشتی اربـــاب هنر می شکند

تکیه ان کـــه بر این مـعلق نکـــنیم

گـــر بدی گـــفت حسودی و رفیقی رنجید

گو تو خوش باش که ما گوش به احمق نکنیم

حـــافظ از خصم خـــطا گـــفت نگیریم برو

ور به حق گـفت ، جـدل با سخن حق نکنیم

ئەم غەزەلە، کە پێدەچێت لە ڕۆژگاری چوونەناو ســـاڵی یا پیری شـاعیرەوە هۆنرابێتەوە، گوزارشـتی هەڵسـوکەوتی ئاینییانەی ئەوە و بەم هۆیەوە جیـاوازییەکی لەگەڵ بیرکردنەوەی ســـۆفیگەریـانە و سـروشـتی ڕەخنەگرانەی ئەو بەرامبەر خەڵکی سـەردەم و شـەڕ و ململانێ لەگەڵ ڕیاکاران و ڕووکەشگەرایان و پلەوپایە پەرستان نییە، خواجە لەم غەزەلە هەشت بەیتییەدا، کە خاوەنی جۆرە بەدواییەکداهاتن و یەکێتییەکی بابەتییە، تێڕوانینە ڕەوشتییەکانی خۆی لەگەڵ چەمک و واتاگەلێکی ڕەوشتی کردەیی تێکەڵ کردووە.

شـاعیر لەم شـیعردەدا هەوڵ دەدات، کە بێزاری خۆی لەبەرامبەر کۆمەڵێک کەموکوڕی و نزمی و خراپییە ڕەوشـتییەکانی سـەردەمی خۆیـدا بخـاتەڕوو، ئەم هەوڵەی ئەو زیـاتر لەوەی، کە وەک بڵێی دووربوونی ئەو بێت لەم کەموکوڕییـانە، نیشـــاندەری داڕوخـانی ڕەوشـتی و کلتوری سـەردەمی شـاعیرە، کە لە شـیعرەکانی دیکەی شـــاعیردا هەمدیســـان چەندین جار بە شـــێوەی جۆراوجۆر بەرجەســـتەکراوە و بەرهەمە مێژووییەکانی ســـەردەمی حافز و هەروەها سـەرچاوە ناوەند و دواترینەکانیش، کە بەجۆرێک قسـەیان لەبارەی سـەردەمی ناوبراوەوە کردووە، جەخت لەسـەر ئەم ڕاستییە دەکەنەوە.

ئەوەی لە بەیتەکانی ئەم غەزەلەدا گێڕەرەوەی چەند نیشـــانە و ئاماژەیەکە لە داڕوخانە ڕەوشـــتی و ڕەفتارییەکانی ســـەردەمە

پیڕستێکی پوخت و گشتگیری گەندەڵی و خراپەکارییەکانە، کە لەچەند دەیە لە پێش سەردەمی حافزەوە بە زاڵبوون و باڵادەستی پەیڕەوکارانی ئیلخان(مەغول) و ئەو ئاغا و خاوەن موڵکانەی، کە لەلایەن سوپای ئیلخانییەوە پارێزگارییان لێدەکرا فراوانی بەخۆیەوە گرتبوو و لە سەردەمی حافزدا بە برەوێکی زیاتری دنیاییەکان و ماڵپەرستەکانی دەسەڵاتداران و فێڵ و تەڵەکەکانی دام و دەزگاکانیان گەیشتبووە لوتکەی خۆی، وەک بڵێی لەو ڕۆژەدا بازاڕی گەندەڵی و خراپەکاری هەر گروپێک هەوڵیدەدا تا لەوەیتر دانەبڕێت.. لەڕوویێکی دیکەوە بارانی تانە و تەشەر و توانجی حافز بۆ سەر شێخی خانەقا و زاهید و موفتی و دارۆغە و دادوەر و کرێکار و کارگوزار و زۆرێک لە کەسانی دیکە لە تان و پۆی ئەم گەندەڵکاری و خراپەکارییانە دایە.

شاعیری غەزەل لەم شەڕ و ژاوەژاوانەدا چەند تایبەتمەندییەک لە ڕەفتار و هەڵسوکەوتی ئاینیدیانە(تەریقەتیانە)ی خۆی بەم جۆرەی خوارەوە دەگێڕێتەوە:

-خۆپارێزی لە قسەی خراپ و پوچگەرایی.

-دوری لە ساختەکاری و بەدناوکردنی کەسانی دیکە.

- بێزاری لە هەڵەکاری و فێڵبازی.

-خۆپارێزی لە خۆڕازاندنەوەکاری و خانەدانێتی.

-گرنگینەدان بە ڕۆژگارێک، کە ڕێز لە کەسانی هونەرمەند و خاوەن بەهرە ناگرێت.

-گوێ پێنەدان بە مرۆڤە نەزانەکان.

- ڕادەستبوون بەرامبەر قسەی هەق.

شتێک کە قسەی خواجەی لە خستنەڕووی ئەو بابەت و ناوەرۆکانەی، کە پێشتر باسکران ڕەونەقدارتر کردووە و سەرنجڕاکێشییەکی زیاتری پێداوە بریتییە لە نیشاندانە ڕاستگۆیانە و ڕازاوەکەی ئەو لە قاڵبی غەزەلێکی پوخت و بەپێز.

ئەو کێشەی بۆ غەزەلەکە هەڵبژێردراوە لەڕیزی ئەو کێشانەیە، کە گونجاوە لەگەڵ ئاوازی ئامۆژگاری و پەند و ئاماژەیەکی لە هێمنی و تێرامانی شاعیر لە خستنەڕووی بابەتەکان تێدایە، هێواشی و لەسەرخۆییەک کە خوێنەر یا گوێگر ناچاردەکات دوور لە هەر پەلەپەلی و کەمتەرخەمییەک بچێتە بنج و بنەوانی و لێی قووڵ بێتەوە بەکارهێنانی سەرواکانی بەیتەکان و ئامادەیی نەبزوێنی سەراپایی(ق) لە وشەکانی سەرودا(= ازرق، مطلق، ملحق، مروق...) نیشاندەری هەڵبژاردنێکی وشە ڕەوانەکانە بۆ گەیاندنێکی بەهێزتری بابەتەکە بە کۆمەکی دەرخستەکاری وشەکانی سەرواوە. شاعیر لە تەکنیکی ناوبراودا یەکێک لە پتەوترین ئەزموونە شیعرییەکانی شاعیرانی پێش خۆی، واتە لە سەردەمی مەنوچەهری بەدواوە، خستۆتە کارەکەوە[١٨].

لەڕوویێکی دیکەوە بەکارهێنانی پێش سەروا(ردیف)ی (نکنیم) نیشاندەری خۆپارێزە چەندبارەکانی شاعیر بووە لە هەموو شتە نەشیاوەکان، کە بەدوای خۆدورخستنەوە بووە لێیان.

دژیەک و گونجاوییە(تناسب) زۆرەکان و لەهەمانکاتدا سروشتی و دور لە سەختی و زۆرلەخۆکاری سەرنجڕاکێشی و بەهایەکی هونەری دیکەی بە وشەکانی شیعرەکە داوە و وایلێکرووە کە خاوەنی کاریگەرییەکی زیاتر بێت، دچیەکی وشەگەلێکی وەک حق و ناحق، درویش و توانگر، جامە و دلق، اسمان و بحر، بەهەمان شێوە گونجان و تەناسوبی وشەگەلێکی وەک (رقم، ورق، دفتر، یا جرعە، می صاف، مروق) هاوشێوەکانیان، بوونەتە مایەی گونجاوی و یەکانگیری و پێوندیگەلێک، کە لە کاریگەربوونی وشەکانی شاعیردا ڕۆڵێکی یەجگار بنیاتنەریان هەبووە.

پەراوێزەکانی فەسڵی حەوتەم

1-Five Approaches of Literary Criticism,p.23.

٢- گفتاری دربارەء نقد،ص ٣٩.

٣- معجم مصطلحات الادب، مجدی وهبة، بیروت،١٩٧٤،ص٣٣١.

٤- گفتاری دربارەء نقد،ص ٣٩.

٥- بە باوەڕی لایەنگرانی ئەم تیۆرییە،ئەگەر ئەدەبیات خاوەنی رەوتێکی رەوشتی بێت ئەوا لە راستیدا بەدوای سوود و بایەخەوەیە و هەر شتێکیش سوود و بایەخی هەبێ ناشیرینە،چونکە لە نیاز و پێداویستییەکانی مرۆڤەوە سەرچاوەی گرتووەو هەموو پێویستییەکانی مرۆڤیش ناشیرین و پەست و ناچیزن.بڕوانە:شعر بی دروغ ، شعر بی نقاب، ص ٢٤٣.

٦- در نقد و ادب، مندور، ص٦٥.

٧- بۆ نموونەی ئەوە، خستنەرووی لە ڕێ لادان و شتە بێ رەوشتییەکان لە بەرهەمی ئەدەبیدا بە مەبەستی ریفۆرمی تاک و کۆمەڵە. رەنگە بەردەوام دووپات کردنەوەی لەو بەرهەمانەدا بە شێوەیەکی نادروست سوودی لێ وەربگیرێ و کاریگەرییەکی نێگەتیڤی ببێت.لە کاتێکدا ئەو بەرجەستەکردنە هەرگیز بە ئەندازەی بەهای فێرکاریی ئەو بەرهەمانە دەرناکەون.

٨- گفتاری دربارەء نقد،ص٤٠.

٩- رک: کلیات عبید زاکانی، رسالە صد پند، انتشارات اقبال. تهران ،١٣٤٦،ص٥٥.

١٠- نظیر داوری های درباره أثارج٠اج٠ لارنس و اسکار وایلد شده است.
١١- ادبیات و بازتاب آن، ویلیام ج٠گریس، ترجمه بهروز عزب دفتری، انتشارات آگاه، تهران،١٣٦٣،ص٩٦.
١٢- وەسفی عاشقانەی جوانیی خۆشەویست لە دەقی غەزل و موغازەلەی دوورو درێژ یان داشۆرین وتەنزی شاعیران و لەو وتەیەدا جێی دەبێتەوە ،بەڵام ئەگەر لەو باوەڕەدابین ئەو ناوەرۆکانە رێگەخۆشکەرن بۆ ئەو لادانانە،ناچار دەبین ئەو پێودانگە بەسەر زۆر شتی هاوشێوەدا پیادە بکەین،ئەڵبەتە کارێکی ئاوەها لەجیاتی ئەوەی رەوتێکی ریفۆرمخوازانە وەربگرێت،دەبێتە رێگر و لەمپەر لەبەردەم داوەریکردنمان بۆ کاری هونەری و ئەدەبی.
13-Five Approaches of Literary Criticism,p.23.
14- Prriniples of Literary criticism, p. 46.
١٥- شیوه های نقد ادبی،ص١٩٦.
١٦- هەروەک چاوپۆشیگەراکان،هەندێ جار لە رەخنەی مارکسیستیشدا بۆ شیعر پەسەندی دەکەن.
١٧- گفتاری دربارۀ نقد،ص ٤٥.
١٨- رک: منوجهری دامغانی ادوار زندکی وآقرینثیهای هنری، نصرالله امامی، چاپ دوم،دانشگاه شهید چمران اهواز، ١٣٧١،ص٤١.

فەسڵی هەشتەم

رەخنەی دەروونناسی

پێناسە و باسێکی گشتی

پێوەندی نێوان ئەدەب و دەروونی مرۆڤ پێویستی بە سەلماندن نییە، ئەم پێوەندییە هەمیشە خەسڵەتێکی دووسەرەی هەیە، دەروونی مرۆڤ ئەدەب دەخولقێنێت و ئەدەبیش دەروونی مرۆڤ پەروەردە دەکات، تێگەیشتن و تێڕوانینە دەروونییەکانی مرۆڤ سەیری چەند لایەنێک لە ژیانی سروشتی و مرۆیی دەکات و بنەماکانی ئەفراندنە ئەدەبییەکان دەهێنێتەکایەوە، لەڕن٨وێکی دیکەوە ئەدەبیش سەیری حەقیقەتەکانی ژیان دەکات تا ڕونکەرەوەی چەند لایەنێکی دەروونی مرۆیی بێت[1] و هەر لەم ڕێگەیەشە کە ڕەخنەی ئەدەبی و دەروونناسی پەیوەندیگەلێکی هاوبەش پەیدا دەکەن.

ژیانی مرۆڤ و بابەتەکانی ڕەگ و ڕیشەگەلێکی جێگیر و دیاریکراو و نەگۆڕاویان هەیە، ئەوەی دەگۆڕێت دیمەنەکانی ژیانی مرۆییە.

شاعیر و نووسەر لە گۆشەنیگایەک و دەروونناس لە گۆشەنیگایەکی دیکەوە لە ژیانی مرۆیی دەڕوانێت ، بەڵام گۆشـــەنیگا و تێڕوانینی هەردووکیان وەک یەکە، واتە هەردوکیان گرنگی بە ژیانی مرۆیی و دیمەنەکانی ژیانی مرۆیی دەدەن و هەر کامێکیان بە جۆرێک گەڕان و پشـکنین و خۆی وابەسـتە بە خەیاڵ و هەسـت و سـۆزەکان و بابەتە ڕۆحی و دەرونییەکانی مرۆڤ دەکات.

ڕەخنەی دەروونناســـی لەم نێوانەدا هەوڵی ئەوە دەدات، کە پەیوەندییە زیندوو و هەســـتپێکراوەکانی نێوان هونەر و هونەرمەند بدۆزێتەوە و هەڵبسـتێت بە لێکۆڵینەوە لەوەی کە لە پشـتی بەرهەمی ئەدەبیی دایە، لەکاتێکدا ڕەخنە تەقلیدی و کلاسـیکییەکان زۆربەی کات ســـەرنجیـان لە ڕەهەنـدە مێژوویی و فیکری و ئیســـتـاتیکی، یـا ڕەوشـــتییەکـان داوە، بە دەربڕینێکی دیکە بۆ ئەوەی بتوانرێت کە بانگەشـــەی ئەوە بکرێت کە تەواوی لایەن و ڕەهەندەکانی بەرهەمێک دەکرێت لەژێر ڕۆشـنایی ڕەخنەی دەروونناسـی لێکۆڵینەوەی لەسـەر بکرێـت دەتوانرێـت دان بەوەدا بنرێـت کە ڕەخنەی دەروونـاســـی لەتوانایدایە کە هەندێ لە لایەن و ڕەهەندەکانی بەرهەمەکەمان بۆ ڕاڤە بکات کە ڕەخنەی ئەدەبی لە ڕابردوودا فەرامۆشی کردووە.

پێشینەی ڕەخنەی دەروونناسی

ئەگەرچی پێویستە سەدەی بیستەم بە سەردەمی دەرکەوتنی ڕاستەقینە و گەشەکردنی ڕەخنەی دەروو ناسی هەژمار بکرێت، بەڵام ناکرێت چەند چالاکییەکی سنورداری هەندێک لە کەسانی پێشینان لە سەدەکانی ڕابردووشدا نکۆڵییان لێبکرێت.

ڕەنگە ئەرستۆ یەکەمین کەسێک بێت، کە بە خستنەڕووی بیردۆزی کاسارسیس(catharsis)(= پاککردنەوەی دەروون یا دەرون پاکژی)بەشێوەیەکی نیمچە زانستی سەرنجی لە پەیوەندی نێوان ئەدەب و دەروون داوە و جۆرێک لە ڕەخنەی دەروونناسی داڕشتووە. ئەرستۆ لە هونەری شیعردا کاتێک پێاسەی تراژیدیا دەکات، تراژیدیا وەکو لاساییکردنەوەیەکی کرداری کەسەکان دادەنێت، کە دەبێتە مایەی وروژاندنی هەستی ترس و بەزەیی لای بینەران و دەرئەنجامەکەشی پاکژکردنەوەی دەرونی مرۆڤە[٢].

لەدوای ئەرستۆ پێویستە باسی شاعیر و وتاربێژانی کۆن بکرێت، کە لەسەر شێوەی تێگەیشتنگەلێکی کورت و هەندێجاریش ئاڵۆز و دوور لە هەبوونی دیدگا ئەزموونییەکان پێوەندی نێوان دەروونی مرۆڤ و بەرهەم و ئەفراندنە ئەدەبییەکانیان خستۆتە بەر تیشکی سەرنج و ڕوانین.

لەنێو نووسەرانی ئێمەدا عەبدولقادری جورجانی(لە ٤٧١ کۆچی مردووە)خاوەن چەند بەرهەمیکی وەک (اسرار البلاغە= ڕازەکانی

ڕەوانبێژی) و (دلائل الاعجاز)،یەکێکە لەو کەسانەی کە شرۆڤە و توێکاری دەلالەتە دەروونییەکانی بۆ دەربڕینە ئەدەبییەکان کردووە، بەڵام تێگەیشتنەکانی ئەو زۆربەی کات لەم چوارچێوەیە ، کە ناخ(نەفس) یا دەروونی مرۆڤ لە هێنانەکایەوەی دەربڕینە ئەدەبییەکاندا کاریگەرییەکی بەرچاوی هەیە[٣]، هەڵبەتە ئەوەی شایەنی وتنە ئەوەیە، کە پێش ئەو (ئەبو ن٢هیلالی عەسکەری)(لە ٣٩٥کۆچی مردووە) خاوەنی کتێبی بەناوبانگی(الصناعتین= دوو سەنعەتەکە) دەربارەی کاریگەری دەروونی لە ئەفراندنی خواستنەکاندا قسەی کردووە، هەروەها (ئەبو حەسەنی جورجانی)(لە ٣٦٦کۆچی مردووە) لە کتێبی(الوساطة بین المتنبی و خصومە= نێوەندگیرییەک لەنێوان موتەنەببی و ڕکابەرەکانی) تێڕوانینێکی دەروونناسانەی لە پێوەندی شیعر لەگەڵ شاعیرەکەیدا خستۆتەڕوو.

ڕەنگە یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی گرنگیدان بە لێکۆڵینەوە دەروونناسییەکان لە بەرهەمەکانی شاعیر و نووسەرانی ڕابردوودا ، تێگەیشتن و لێکدانەوەیان بۆ جۆرە (نەست)ێکی دەروونی بێت ، بەر لەوەی لەلایەن فرۆیدەوە باسی لێوە کرابێت، ئەوان بە ئاشکراکردنی نەست(ناخی مرۆڤ) زۆرێک لە کێشمەکێشمە دەرونییەکانیان لە بەرهەمەکانی خۆیان بەرجەستە کردووە و ئەمەش خاڵێکە کە فرۆیدیش چەندین جار خۆی دانی پێداناوە و بەرهەمگەلێکی وەک برایانی کارامازۆڤی دیستۆڤسکی نووسەری ناوداری ڕووسی و

تراژیدیای هاملێتی شکسپیری گەورە شانۆنامەنووسی ئینگلیزی گەواهیدەری ڕاستییەکی لەم جۆرەن.

فرۆید و ڕەخنەی دەروونناسی

بێگومان لە سەدەی بیستەمدا فرۆید پێشەوای ڕەخنەی دەروونناسییە، کاتێک ئەو دوو نامیلکە بەناوبانگەکەی خۆی دەربارەی لیۆناردۆ داڤینشی و هۆڵدەرلین نووسی، ئەوا خۆی لەخۆیدا کارێکی نوێ وابەستە بە تاکی نیشاندا و کارەکەی ئەو بووە نموونە و سەرمەشقێک بۆ کەسانێک کە لەم ڕێگەیەدا هەنگاویان هەڵهێنا، سەیری ئەمە لەوەدا بوو کە بە ماوەیەکی کەم هەر لەگەڵ برەوسەندنی شێوازێکی لەم جۆرە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا سەدان کتێب و نامیلکە و لەبارەی شیکردنەوە و شرۆڤەکاری دەروونناسی بەرهەمەکانی نووسەرە جۆراوجۆرەکان نووسرا و ئەم بیروباوەڕەی لە هۆشی خەڵک ڕەگی داکوتا کە شێوازگەلێکی وەک تێڕوانینی ئیستاتیکی یا ڕەوشتی بە تەنیا بەسەندە و ڕازیکەر نییە.

ئاشنایی نووسەران و ڕەخنەگرانی ئەدەبی بە بیرۆکەکانی فرۆید لە یەکەمین ساڵەکانی دەیەی دووەمی سەدەی بیستەم دەستی پێکرد و بە وەرگێڕانی بەرهەمەکانی فرۆید بۆ زمانی ئینگلیزی[٤]، گروپێکی گەورەی ڕەخنەگران ئاشنایەتییان لەگەڵ بیرۆکەکانی ئەو پەیدا کرد، کاتێک کە دکتۆر(ئارنست جۆنز)(Ernest jones) شیکردنەوە بەناوبانگەکەی خۆی دەربارەی هاملێت لە گۆشەنیگای فرۆیدییەوە

بڵاوکردەوە، سەرەڕای هەندێک ڕەخنە لێگرتن پێشوازییەکی فراوانی لێکرا، چونکە ڕەخنەگرانی ئەدەبی ئەم شیکردنەوەیان بە مۆدێل و نموونەیەک بۆ پرۆسەی شیکردنەوە دەروونناسییەکانی خۆیان دانا[٥].

دەسپێک و بڵاوبوونەوەی رەخنەی دەروونیی نوێ بەهۆی فرۆید و لایەنگران و خوێندکارەکانییەوە بوو،بەڵام ئەو بۆچوونانەی فرۆید و شیکردنەوە دەروونییەکان ئەو لە نێوانی پشتگیری و رەتکردنەوەدا بووە هۆی ئەوەی چەندین گوزارشتی نەشیاو و تاوانی زۆری بدرێتە پاڵ.

هەڵە تێگەیشتن و سنوردارییەکان

ئەوەی بە بنەڕەت و بنەمای هەڵە تێگەیشتن سەبارەت بە ڕەخنەی دەروونناسی هەژمار دەکرێت، تێنەگەیشتنێکی دروستە لەبارەی ئەم شێوازە، هەروەها چەند کەموکوڕییەکە لە لێکدانەوەگەلێک کە دەچنە ناو خانەی ئەم شێوازە ڕەخنەییەوە ، ڕەخنەگرانی دەروونناس هەندێجار لە شیکردنەوە و لێکدانەوەکانی خۆیان سوود لە وشەگەلێکی تایبەتمەند(واتە وشەگەلێک کە لەناو گروپەکەی خۆیاندا بەکار دێت) وەردەگرن، کە زۆربەی کات بۆ کەسانی ناپیشەیی شتێکی نەناسراون، لە ڕوێکی دیکەوە ئەم ڕەخنەگرانە کاتێک ئاشنایەتییان لەگەڵ ماهییەتی ئەدەب نەبێت، ئەوا لەبارەی پاژ و وردەکارییە ئەدەبییەکان دەکەونە غەفڵەتەوە و ئەم خاڵەش دەبێتە هۆی جۆرە ڕوانین و سەیرکردنێکی تاک لایەنانە بەرامبەر بە بەرهەمە ئەدەبییەکان، هەڵبەتە پێچەوانەی

ئەم بابەتەش ڕاســـتە، چونکە زۆرجار وا هاتۆتە پێشـــەوە کە چەند ئەدیبێکی ناشـــارەزا لە چەمکە وردەکانی دەروونناســـیش، بەهۆی ئاشـــنایەتییەکی ڕووکەشـــی لە چوارچێوەی درککردنی هەندێک لە زاراوەکان ، چەند شـــیکردنەوەیەکیان بەدەســـت داوە، کە بە هۆی هەندێک تێڕوانینی سادەوە بۆتە هۆی هاتنەکایەوەی چەند شکستێک لە کـارەکـانیـانـدا ، ئۆبـاڵی ئەوەش کەوتۆتە ئەســـتۆی ڕەخنەی دەروونناسی.

جگە لەمانە بۆ زۆرێک لە ئەدیبە نەریتی و ئەوانەی کە ئاشنایەتییان لەگەڵ ڕەخنەی دەروونناســـی نییە خســـتنەڕووی چەند بابەتێکی وەک گرێی ئۆدیپ، گرێی خەساندن، ڕۆڵی بەرزبوونەوە و بالایی لە داهێنان و ئەفراندنی بەرهەمی هونەریدا، هەمیشە بۆتە مایەی سەرسوڕمانی و هەندێجاریش بۆتە مایەی ترس و ســـەرەنجام بە خۆپارێزی و ڕەتکردنەوەی ڕەخنەی دەروونناسی کۆتایی پێهاتووە[٧].

لایەنێکی دیکەی ئەم ڕەشـبینییە بەرهەمی پێداگری و سـووربوونی ڕەخنەگرانی دەروونناســـە لەســـەر دیدگا و تێگەیشـــتنەکانی خۆیان و لەبەر ئەم هـۆیەشـــە کە کـاری ئەم جـۆرە ڕەخـنـەگـرانـەیـان بە کرداری(پڕۆکراســـتۆس)ی ڕێگری یۆنـانی چوانـدووە. دەوترێـت (پڕۆکراستۆس) بۆ سزادانی کەسەکان، کەسەکانی لەسەر چڕبایەک یا قەرەوێڵەیەک دەخەواند و بۆ ئەوەی کە درێژی کەســـەکان هاوتای درێژی چڕباکە بێت، ئەندامەکانی کەســـەکانی ڕادەکێشـــا، یا پێیەکانی

دەبڕینەوە، مەبەست لەمە ئەوەیە کە نەیارانی ڕەخنەی دەروونناسی لەو باوەڕە دان کە ڕەخنەگرانی دەروونناس دیدگاکانی خۆیان بەسەر بەرهەمەکە دەسەپێنن و زۆربەی بە تێگەیشتنەکانیان چەند لایەنێکی بەرهەمەکە دەخەنە خانەی کەمتەرخەمی لێکردن و فەرامۆشکارییەوە[٨].

لەتەک ئەوەی وترا سەرنجدان و وردبوونەوە لەم خاڵەش شتێکی پێویست و گرنگە، ئەویش ئەوەیە کە بەکارهێنانی دەروووناسی لە ئەدەبدا پێویستی وریاییەکی تەواو هەیە، چونکە ئەدەب ڕەهەندە دەروونی و کەسایەتییە مرۆییەکان بە دید و تێڕامانێکی وەسفی و بە وردبوونەوە لە وردەکارییەکان تەماشا دەکات، لە بەرامبەریشدا دەروونناسی خاوەنی چەند بنەما و پۆلێنبەندییەکی گشتییە و هەڵسوکەوتی دەروونی کەسایەتی پاڵەوانانی بەرهەمەکە بە تێڕوانینێکی گشتی دەخاتە ژێر لێکۆڵینەوە. لە پێکچواندنێکدا پێویستە بگوترێت، کە کەسایەتییە مرۆییەکان خاوەنی چەند تایبەتمەندی و کەسایەتییەکی جیاوازن و ناکرێت بە گەڵاکانی درەختێک بچوێنرێن و هەموویان بە یەک شێوە و ڕووخسار سەیر بکرێن، یا لە تێڕوانینە دەروونناسییەکاندا ڕەهەندە ئیستاتیکی و ئەدەبییەکان لەبەرچاو نەگیرێن.

فرۆید و ماهییەتی دەروون

شـــیکردنەوە دەروونناســـییەکانی فرۆید لەســـەر تێگەیشـــتن و تویکارییکانی ئەو بۆ دەروونی مرۆڤ دامەزراوە، لەباوەڕی فرۆیدا دەروونی مرۆڤ لەڕووی پڕۆســـە ناخەکییەکانەوە لە ســـێ ناوچە یا سێ سنوور پێکهاتووە. ئەم سێ سنورە بریتین لە ئەو(Id)، من(Ego) و منی بالا(super ego .)

١.بنیات(ئەو):

بنیات یا کۆگای (لیبیدۆ)[٩] ، بنچینەی ژیانی ئەزەلی[١٠] تێر دەکات ، کە فرۆید بە زاراوەی (بنەمای چێژوەرگرتن)[١١]باســـی لێوەدەکات ، بنیات بەبێ هەست، کە هێما و نیشانەی سیستمێکی لۆژیکییە، ژیانێکی ناڕێک[١٢] و پێکی هەیە. بنیات بێ یاســـا و دژە کۆمەلایەتی و دژە ڕەوشتییە و کارەکەی تەنیا تێرکردنی ڕەمەکە چێژخوازەکانە[١٣]. فرۆید لەو باوەڕەدایە، کە چالاکی (لەبیدۆ) لە ســـەردەمی منداڵییەوە دەســـت پێدەکات و لە بەشگەلێکی جۆراوجۆری جەستەدا هاتوچۆ دەکات، لە کەسانی گەورەدا بەرەو ئەندامە سێکسییەکان دەگوازرێتەوە، کەواتە لە باوەڕی فرۆییدا ژیانی سێکسی لە سەردەمی پێگەیشتنەوە دەست پێناکات، بەڵکو چالاکییەکەی لە ســـەرەتای قۆناغی منداڵی دەســـت پێدەکات[١٤].

شـایەنی گوتنە بنیات لە پێش فرۆییدا لە بیرۆکەکانی فەیلەسووف و سۆفی و ئەدیبانی کۆن و پاشتریش شتێکی ناسراو بووە و درکی

پێکراوە. نیچەی فەیلەسووفی ئەڵمانی (١٨٤٤-١٩٠٠) لە پێش فرۆیید دا بوونیاتی وەکو بنەمای هێز و ئارەزووە سەرەتاییەکانی مرۆڤ باسکردووە. لە کلتوری ئیسلامیدا بە گوزارشتی(نەفس) یا(نەفسی ئەممارە) قسەیان لەبارەی بونیات کردووە، ئەم هێزە شەڕانگێز و دژە کۆمەڵایەتی و سەرکێشە، ئەگەر ڕام بکرێ و بەڕێدا ببردرێت، دەکرێت لە پێناوی ئامانجە مەعنەوییەکاندا بەکار بهێنرێت[١٥].

٢.من

بۆ پێشگیریکردن لە سەرکێشی و لە فەرمان دەرچوونەکانی بونیات، وا پێویست دەکات، کە هێزگەلێکی ڕێگریکەر هەبن تاوەکو بە پاسەوانیکردن لە تاک و کۆمەڵگا هەڵبستن[١٦]، هەوەڵین هۆکار و هێزی ڕێکخەری بنیات و چاودێریکەری تاک(من)ە. من لەژێر کاریگەری بنەمای حەقیقەت و ڕەفتارە کۆمەڵایەتی و عەقڵی و سۆزدارییەکاندا دێتەکایەوە ، دەرخەری کەسایەتی دەروونی مرۆڤە[١٧].

بەشێک لە من لە قەڵەمڕەوی هەستدایە و لە چالاکییە هەستییەکانی وەک درککردن، قسەکردن و شتە ناخەکیی و ڕەفتارییەکاندا ڕۆڵ و بەرپرسیاریەتی هەیە، هەروەها تاکەکەس لەگەڵ ژینگە دەگونجێنێت و ئارەزووە دژەکان و جووڵە و بزاوتنەکان و ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤ گونجاو و هاوتەریب دەکات[١٨]، لەبەرئەوە وا دەردەکەوێت، کە من نوێنەری عەقڵ و لۆژیک و بەرژەوەندی خوازییە، لەکاتێکدا بونیات نوێنەری ئارەزووە هەوسار پچڕاوەکانە[١٩].

٣.منی باڵا

منی ســـەرتر یـا منی بـاڵا هۆکـاریکی ڕێکخەری دیکەیە و بۆ پاریزگاریکرنی کۆمەڵگا چالاکی دەنوێنێت، بەشـی سـەرەکی (منی باڵا) نەســـتە[٢٠] و لە تێکڕای هەندێک لە ئەزموونەکانی ژیان و لە ئەنجامی پەیوەندیکردن لەگەڵ باوان و کەســـانی دەوروبەر دێتەکایەوە[٢١]، ئەم پێوەندی و هەندێجار پاڵپەستۆیانە بە سـەپاندن و باڵا و بەم شـێوەیە منی باڵا بە دوورکەوتنەوە لە من دێتەکایەوە[٢٢]. منی باڵا هەوڵدەدات شـــێوازکانی پەروەردەکردنێک، کە پێدەچێت لە زۆرێک لە لایەنەکاندا شـیاوی درککردن نەبن و بە ترسـناک دێنەبەرچاو هاوسـەنگ بکات، بەڵام منی باڵایەک کە زۆر چالاک بێت جۆرە هەستکردنێکی نەست بە تاوان دەخولقێنێت کە شـێوە سـەخت و توندەکەی ئەم هەسـتکردنە بریتییە لە (گرێی تاوان guilt complex).

ئامادەیی ئەم سـێ لایەنە واتە بونیاد و من و منی باڵا لە کەسـایەتی مرۆییدا لە ڕۆژگاری منداڵێتیدا دەســـت پێدەکات و لە هەرزەکاریدا پێدەگات و دێتەکایەوە، ئەوانە دەتوانن بە شـێوەیەکی بەردەوام لەگەڵ یەکتریدا لە ململانێ دا بن[٢٣].

هەست و نەست

تا ئێستا چەندین جار قسە لەبارەی هەست و نەست کراوە، بەڵام بێگومان شـارەزا بوون لە (تویکاری سـروشـتی ناخەکی و دەروونی مرۆڤ)[٢٤] بەبێ تێڕامان و قوڵبوونەوە لەم دوو ناوچەیە نایەتەکایەوە.

هەســــت هەروەکو ئەوەی لەنـاوەکەیـدا دیـارە،کۆمەڵە هەڵچوون و بـارودۆخێکە کە لە بەشـــی ڕونـاکی نـاخ دان و مرۆڤ بەرامبەریـان هۆشـیارە، بەڵام هەسـتیترین پرۆسـەکانیش تەنیا بۆ ماوەیەکی کەم هەسـتین و زۆر زوو وندەبن و لە نەسـتدا شـوێن دەگرن،ئەرچی هەندێک لەوانە بە ئاسـانی دەتوانن دوبارە بێنەوە ناو هەسـت، ئەوەی لە بیرۆکەکانی فرۆید بە قسـەیەکی شـۆڕشـگێڕانە و زۆر گرنگ لێی دەڕواندرێت خسـتنەڕووی ئەم خاڵەیە کە نەسـت لایەنێگی گەورەی بوونی دەروونی مرۆڤ پێکدەهێنێت، هەرچەندە هەمیشە داپۆشراو و شاراوەیە.

بە گوزارشـتێکی دیکە نـاخی مرۆڤ هـاوشـێوەی کێوێکی سـەهۆڵییە،کە قەبارە و کەڵەکەبوونە سـەرەکییەکەی(= نەسـت) لە ژێر ئاودا شاردراوەتەوە و ئەوەی دیارە(= هەست) ، کەمێکە لە شتگەلێکی زۆر[٢٥].

شـتێک، کە هەمیشـە جەختی لێدەکرێتەوە ئەوەیە کە سـنورێکی دیاریکراو لەنێوان هەسـت و نەسـتدا نییە، بەڵام لەنێوان ئەم دوو ناوچەیەدا ، ناوچەی سـێیەم لەئارادایە، کە نە هەسـتی تەواوە و نە نەستی تەواو، هەم تاریکە و هەم ڕووناک. لە فەرهەنگی فرۆیدیستیدا چەند دەربڕینێکی وەک(پێش هەسـت) یا (ژێر هەسـت) بەم ناوچەیە دەوترێت، بەڵام زاراوەی بـاوتر لەمە (نیمچە هەسـت)[٢٦] یـا (نیوە ئاگا)[٢٦]یە، بەشـێوەیەکی کورت و بە دەربڕینێکی ڕوونتر ئەوەی بە

سـەختی و لە بارودۆخە تایبەتەکان دەبێتە هەسـت نەسـتە و ئەوەی ئاسانتر دەگاتە هەرێمی هەست نیوە ئاگایە[28].

لە ڕوانینی فرۆید دا هەست لەبەرامبەر نەستدا سەنگەری گرتووە و بەرگری دەکات و ڕێگری لەوە دەکات کە بابەتەکانی پەیوەسـت بە نەسـت بچنە ناو ئەوەوە[29]. ئەو ئارەزووانەی، کە لە نەسـتدا عەمبار دەکرێن گۆڕانکاری بەسـەر ڕواڵەتیان دێنن و هەڵدەگیرێن و بەم هۆیەوە لەکاتی تێپەڕین بە هەسـت زۆربەی کات ڕەنگ وشـێوەیەکی دیکە لەخۆ دەگرن[30] و هەمدیسان هەر بەم هۆیەوەیە کە ڕەنگدانەوە و بەرجەسـتەبوونەکانی نەسـت لە شـکڵ و شـێوەگەلی جۆراوجۆردا دەردەکەون و درککردنی ماهییەت و حەقیقەت و کرۆک و تیمەکەی پێویستی بە شیکردنەوەیەکی زیرەکانەیە.

لە داهاتوودا ئاماژە بەوە دەکەین کە(کارل گۆستاڤ یۆنگ) چەمکی هەست فراوان و بەربڵاوتر دەکات و تیۆری نەستی گشتی(نەتەوەیی) دەخاتەڕوو و بە بنەمای ڕەمز و فۆلکلۆر و ئایینەکانی گروپە مرۆییە سەرەتاییەکانی دەزانێت.

گرێیەکان لە پرۆسەی دەرونشیکارییەکانی فرۆید دا

کـاتێـک کە ئـارەزووەکـان تێر نەکرێن، بەردەوام بۆ دواوە دەگەڕێنرێنەوە و لە نەسـتدا عەمبار دەکرێن، لە بارودۆخێکی وەهادا لەنێوان من و نەستدا ململانێ پەیدا دەبێت، بەشێوەیەک کە وەک بڵێی لە سنوری حکومەتێکدا جەنگێکی ناوخۆیی هەڵگیرسێت[31].

دەوترێت ڕەتکردنەوەی ئارەزووەکان ، وزەیەکی فراوان لە نەستدا کۆدەکاتەوە و زیندانی دەکات و ڕێکی و ئاسوودەیی دەروونی تێکدەدات، ئارەزووگەلێک کە بە توندی ڕەتدەکرێنەوە و دەکشێنرێنەوە دواوە لە نەستدا کۆدەبنەوە ودەستە دەستە کەڵەکە دەبن و گرێ دەدرێن و ناخ بریندار دەکەن)[٣٢] ئەم ئارەزوانە هەمیشە بەدوای ڕێگەیەکی هەڵاتن و دەرچووندا دەگەڕێن، هەندێجار لە نەستدا، هەندێجار لە نیمچە هەستدا و لە کۆتاییدا لە مەیدانی هەستدا خۆیان دەردەخەن، بەڵام هەست بە پشت بەستن بە پێداویستییەکانی جیهانی دەرەوە و هەندێک کۆت و بەند و سنور مۆڵەتی پێشڕەوییان پێنادات و لەبەرامبەردا ئەوان بە توندی بەرگری دەکەن[٣٣].

پێشگیری کردن لە خواست و ئارەزووە ڕەمەکییەکان چ بە سادەیی و چ هاوتا لەگەڵ هەندێک ئاگادارکردنەوە و هەڕەشە لێکردنەکان و بەبێ هیچ ڕوونکردنەوەیەکی ڕازیکەر و پەسەندکراو دەبنە هۆی سەرکوتکردنی ئارەزووە غەریزییەکان ودەرکەوتنی گرێکان[٣٤]. ژمارەی گرێکان زۆرە، چونکە هەر ئارەزوویەک، کە بە ئەندازەیەکی زیدەڕۆییانە سەرکوت بکرێت، لە کۆتاییدا کۆدەبێتەوە و بەهێز دەبێت و لەسەر شێوەی گرێ[٣٥] دەردەکەوێت. دیارترین ئەو گرێیانەی کە لە بۆچوونەکانی فرۆید دا باسیان لێوە دەکرێت و زۆربەی کاتیش بنەمایەکن بۆ شیکردنەوە دەروونناسییەکانی هونەر و ئەدەب بریتین لە گرێکانی (ئۆدیپ و ئەلکترا و خەساندن).

گرێی ئۆدیپ

گرێی ئۆدیپ لە ڕکابەری نەستی منداڵ(نێر) بەرامبەر باوکی خۆی و ئارەزوویەکی زۆر و سروشتیانە بەرامبەر بەدایک سەرچاوە دەگرێت[٣٦]. سەرچاوە و کانگەی بارودۆخێکی لەم چەشنە ئارەزووە سێکسییە شاراوە و نادیارەکانە، سەرەنجام بەهۆی دوژمنایەتی بەرامبەر باوک درێژ دەبێتەوە بۆ جۆرە هەستکردنێک بە تاوان لە نەستی منداڵدا . منداڵ لەم قۆناغەدا ناتوانێت هەڵسوکەوتی خۆی لەگەڵ عەقڵ هاوتەریب بکات و سەرەنجام هەڵسوکەوتێکی هەیە کە لەژێر کاریگەری هەستەکانىدایە. ئەم بارودۆخانە بەشێوەیەکی(نەستیانە)دەبنە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەگەلێک لەگەڵ باوان کە منداڵ هۆکاری ئەوە درک ناکات، ئەم بارودۆخە لەسەر شێوەی دوژمنایەتی و جەنگ بەرامبەر بە باوک و وەکو ڕکابەری و توندوتیژییەک بەرامبەر بە دایک بۆ دورخستنەوەی هەستی حەزلێکردنی زگماکیانە، کە منداڵ بەهۆی ئەوەوە هەست بە تاوان دەکات دەردەکەوێت.

شایانی باسە، ئەم دوژمنایەتی و ڕووتێکردنە(حەزلیکردنە) دیاردەیەکی ئاسایی نییە، بەڵکو یەکێکە لە قۆناغەکانی گەشەکردنی منداڵ و تا کاتێک بە قۆناغێکی توندی دوژمنایەتی یا خۆشەویستی نەگات شتێکی نابێتە شتێکی زیانهێنەر[٣٧]، هەر چۆنێک بێت ئەگەر بارودۆخگەلێکی لەم شێوەیە بە شێوەیەکی زێدەڕۆییانە سەرکوت

بکرێت منداڵ هەست بە تاوان دەکات و پەنا بۆ خەون و خەیاڵاتەکانی خۆی دەبات و کاریگەری ئەوە لە کەســـــایەتی دەروونی ئەودا بە نەمری و پایەداری دەمێنێتەوە.

فرۆید لە ناولێنانی هەستە ناوبراوەکان بە(گرێی ئۆدیپ) سوودی لە ئەفســـــانەی یۆنانی ئۆدیپ oedipe یا Oedipus ی بەرهەمی ســـــۆفۆکلیســــــی ترایژیدیانووســــــی کۆنی یۆنانی وەرگرتووە کە لە دەوروبەری ســـــاڵی ٤٩٦ پ.ز کۆچی دوایی کردووە. ســــەرنجدانێکی کورت لە تراژیدیای ناوبراو بۆ زیاتی ئاشـــــنابوون بە چەمکی گرێی ئۆدیپی شتێکی بێسوود نابێت:

چارەنووس وەها بووە کە لە زنجیرە و ڕەچەڵەکی (لاداســــیدا)کان هەموو پاشــــایان بەر نەفرەتی خودایان بکەون و بە مردنێکی زۆر ئازاراوی بمرن.

بە (لایۆس) کە هەر لەم نەژادەیە دەوترێت چارەنووس وەهایە کە کوڕەکەی باوکی خۆی دەکوژێت ودایکی خۆی مارە دەکاتەوە، کاتێک کە ئەم منـداڵە واتە ئۆدیـپ لەدایـک دەبێـت،بـاوک و دایکی بۆ هەڵگەڕانـدنەوەی چـارەنووســــێکی لەم جۆرە ئۆدیــپ لە کێوی ســـــیترۆنcitheron بەڕەڵا دەکەن تا منداڵەکە بمرێت یاخود ببێتە پاروە نانێک بۆ دڕندەکان،شـــوانێک ئۆدیپ دەدۆزێتەوە و دەیباتە لای پۆلیبpolybe ی پاشای ئەم مەملەکەتە و ئۆدیپ لەوێدا گەورە دەبێت و گەنجێکی بەهێز و تونـدوتۆڵی لێـدەردەچێـت. لەم کـاتەدا ئەو لە

چارەنووســـــەکەی خۆی کە کوشـــتنی باوک و چوونە پاڵ دایکیەتی ئاگادار دەکەنەوە. ئۆدیپ کە ئەم دایک و باوکەی بەخێویان کردووە بە دایک و باوکی ڕاســـتەقینەی خۆی دایاندەنێت لە کۆرنێت هەڵدێت تاوەکو لە چارەنووس و قەدەری خۆی ڕزگاری بیت. لە ڕێگەدا بەرەو شاری تیبە دەگاتە لایۆسی باوکی ڕاستەقینەی خۆی و بەهۆی شەڕ وململانێیەک، کە لەکاتی پەڕینەوەی ئەو لە پردێک لەگەڵ باوکی ڕوودەدات، باوکی خۆی دەکوژێت، بەڵام لەڕێگەدا بەرەو شـاری تیبە ڕووبەڕووی ئەژدیهایەک دەبێتەوە بەناوی سـفینکس، کە ئەندامەکانی ئەندامی شـێرن و دەموچاوێکی ژنانەی هەیە و لەســـەر گابەردێک دانیشتووە و بۆ هەر کەسێک کە مەبەستییەتی بچێتە ناو شارەکەوە پرســـیارێک دەخاتەڕوو، کە کەســـەکە دەبێت بە ناچاری وەڵامی پرســـیارەکە بداتەوە، بەڵام لە وەڵامەکەدا نهێنییەک هەیە، کە جگە لە سـفینکس کەسـی دیکە ئەم نهێنییە نازانێت. پرسـیارەکە بەم جۆرەیە: ئەو بوونەوەرە چییە، کە بەیانیان لەســـەر چوار پێ و نیوەڕۆیان لەسەر دوو پێ و ئێواران لەسەر سێ پێ دەڕوات؟

ئۆدیپ نهێنییەکە هەڵدێنێت و دەڵێت ئەمە بارودۆخی مرۆڤێکە، کە لە منداڵیدا لەســەر چوار پەلی دەڕوات و لەکاتی گەنجیدا لەســەر هەر دوو پێی خۆیدا وەســتاوە وســەرەنجام لە پیریدا بێ یارمەتی گۆچان ناتوانێت هەنگاو بنێت. ســـفینکس هەر کە دەبینێت نهێنییەکەی هەڵهێنراوە ژیانی کۆتایی پێدێت و ئۆدیپ سـەرکەوتوانە دەگاتەشاری

تیبە. خەڵکی ئەم شارە وەکو سوپاسگوزارییەک بۆ ئەم ڕزگاربوونە ئەو دەکەن بە پاشای خۆیان و ئۆدیپ هاوسەرگیری لەگەڵ شاژنی شار، کە لە حەقیقەتدا دایکی خۆیەتی دەکات و بەم شێوەیە چارەنووسەکە دێتەدی، چونکە ئێستا باوکی خۆی کوشتووە و دایکی خۆی هێناوە.

دوا تێپەڕبوونی چەند ساڵێک لە پادشایەتی دادپەروەرانەی ئەو، مردن و وشکەساڵی باڵ بەسەر شاردا دەکێشێت، پێشبینیکەران بۆ ڕزگار بوون لەم دەرد و بەڵا و وشکەساڵییە دۆزینەوەی بکوژی لایۆس بە چارەسەر دادەنێن.

لێرەدا ئۆدیپیش لەڕێگەی ئەو شوانە لە بارودۆخی ڕابردووی خۆی ئاگادار دەبێتەوە و بێ چاو وڕوویی و(دایکبوونی ژنەکەی) بۆ ڕوون دەبێتەوە، کاتێک کە دەچێتە لای دایکی و دەیدۆزێتەوە دەبینێت دایکی بە پەتێکەوە خۆی بەدار هەڵواسیوە:

پاشا ئەوی بینی و بە ناڵە و شیوەنگەلێکی دڵبریندارانەوە پەتەکەی کردەوە و دایکی خستە سەر زەوی،بەڵام دیمەنێکی ترسناکتری بەدواوە بوو، بەسەر پۆشاکەکەیشابانوو چەنەد قولاپەیەکی زێڕین هەبوون، کە پاشا ڕایکێشان و بە درێژایی دەستەکانی هەڵیکێشان چەقاندیە ناو چاوەکانییەوە[٣٨].

فرمێسکی خوێنین دەموچاوی ئۆدیپی داپۆشی و ئامادەی دورکەوتنەوە لە وڵاتێک دەبێت، کە ئیتر توانای مانەوەی تێیدا نییە و ئەمەش دەسپێکی ئاوارەیی و تاریکییەکانە.

گرێی ئیلکترا

گرێی ئیلکترا Electra complex گوزارشتێکە بۆ خستنەڕووی عیشق و خۆشەویستییەکی زۆری کچ بەرامبەر باوک لەتەک نەفرین و ڕژدییەکی زۆر بەرامبەر دایک. ئەم پەیوەستبوونە بەهۆی داب و نەریت و کۆت و بەندە کۆمەڵایەتیەکانەوە دەرفەت و بوێری خۆدەرخستن بەدەست ناهێنێت، بە ناچاری دوو سۆزی دژیەک واتە خۆشەویستی بۆ باوک و نەفرین لە دایک بە توندی یەکتری سەرکوت دەکەن و بەهۆی ئەوەوە گرێی ئیلکترا پەیدا دەبێت[٣٩].

گوزارشتی(گرێی ئیلکترا) لە ئەفسانەی یۆنانی کۆنەوە وەرگیراوە. کاتێک ئیلکترای کچی ئاگامەمنوون لەوە تێدەگات، کە باوکی بە دەستی دایکی و بە کۆمەکی خۆشەویستەکەی دایکی کوژراوە. براکەی خۆی(ئۆریستoreste)هاندەدات، کە دایکیان بکوژێت و بەم شێوەیە دایکی ئیلکترا و مێردە تازەکەی بە دەستی ئیلکترا و ئۆرێست دەکوژرێن[٤٠].

دەروونناسان گرێی ئیلکترایان وەکو بنەمایەک داناوە بۆ هەندێک لە شیکردنەوە دەروونناسییەکانی خۆیان، کە بۆ دەقە ئەدەبییەکان ئەنجامیان داوە و چەند نموونەیەکی جۆراوجۆری ئەو گرێیەیان لە

بەرهەمە ئەدەبییەکاندا شیکردۆتەوە بۆ نموونە لە چیرۆکگەلێکی وەک دڵبەندبوون و شەیدابوونی کچ بە هەر کەسایەتییەکی نێرینەی بەرزتر، کە بتوانێت لە ناخی ئەودا جێگرەوەی باوک بێت، نموونەیەک لە گرێی ئیلکترای بە مێشکدا دێت. شایەنی وتنە بابەتی جێنشینی یا جێگرتنەوە یەکێک لە خاڵە گرنگەکانە لە شیکردنەوە دەروونناسییەکاندا[41].

گرێ دەروونییەکان بەپێی هەڵکەوتەوبارودۆخەوە دەکرێ چەند جۆرێک بن،بەڵام گرێ گشتییەکان لە سێ شێوەدا ، گرێی ئۆدیپ و ئیلکترا و خەسان[42]دا دەردەکەون.

یۆنگ و نەستی کۆ(دەستەجەمعی)

کارل گۆستاف یۆنگ دەروونناسی بەناوباگی سویسری لەسەر بنەمای تیۆری (کۆ-نەست)ی خۆی شیکردنەوەیەک بۆ گرێ بەدەستەوە دەدات، کە جیاوازی لەگەڵ تیۆری (فرۆید)دا هەیە.ئەو لەو باوەڕەیە، کە هەموو ناخی مرۆڤ لە نەستە تاکەکەسییەکەیدا کورت نابێتەوە، بەڵکو نەستی تاکەکەسی بەشێکی کەمی دەروونی مرۆڤ پێکدەهێنێت و بەشە گەورەتر و گشتییەکەی بریتییە لە کۆمەڵە دەستکەوت و کەڵەکەبوون و تێگەیشتن و هەست و چەندین هەڵچوون، کە ڕەهەندێکی سەراپایی هەیە و بە دەربڕینێکی دیکە کۆ-نەستی مرۆڤ دەهێننەکایەوە. ئەم عەمبارکراوانەی کۆ-نەست وابەستە نین بە ئەزموون و دەسکەوتە تاکەکەسییەکانی مرۆڤەوە، بەڵکو خاوەنی بیروباوەڕە و هەست و چەندین هەڵچوون، کە لە

ڕابردوو و پێشینانەوە گوازراوەتەوە بۆی ، بە پشت بەستن بەوەی، کە وترا باوەڕی یۆنگ دەربارەی گرێ لە تیۆری ئەو دەربارەی(کۆ- نەست) جیاواز و دابڕاو نییە.

باوەڕی یۆنگ ئەوەیە، کە گرێکان چەند پارچەیەکن لە دەروونی مرۆڤ، کە بەدوای ڕووداو و پێشهاتە ناخۆشەکاندا، یا بەهۆی خواست و ئارەزووە نەگونجاوەکان چالاکی هەست پەشێو و پەرێشان دەکەن.

لە باوەڕی یۆنگدا گرێکان بە پەیڕەویکردن لە یاسایەکی تایبەتدا دەردەکەون و وندەبن و بوون و چالاکییەکی سەربەخۆیانەیان هەیە[٤٣]، بە هەمان شێوە لەتەک ئەوەی،و کە وترا ئەو ئاماژە بە سنوردار بوونی ژمارەی گرێکان دەکات.

لەو بەشەی پێوەندی بە (ڕەخنەی ئەفسانەیی و تەرزە کۆنەکان)ەوە هەیە بە وردی قسە لەبارەی ڕوانینەکانی (یۆنگ)ەوە دەکرێت.

خەون

فرۆید تێڕوانین و بیرۆکەکانی خۆی دەربارەی خەون لە بەرهەمێکدا بە ناوی(لێکدانەوەی خەونەکان)دا باسکردووە[٤٤]، کە تا ئەمڕۆش یەکێک لە پڕ خوێنەرترین بەرهەمەکانی فرۆید بووە، لە خودی خۆیدا وەکو بنەڕەتێک بۆ چەند تیۆرێک دەربارەی شیعر و خەیاڵ و وێنە شیعرییەکان هەژمار دەکرێت[٤٥].

خەون لە باوەڕی فرۆیددا ڕەنگدەرەوەی نەستی مرۆڤە و لە ڕاستیدا تانوپۆی ئەو ئارەزووە چەپێنراوانەی مرۆڤ پێکدەهێنێت.

ئەم ئارەزووە چەپێنراوانە زۆربەی کات کۆن و وابەستەن بە سەردەمی منداڵی مرۆڤەوە، بەڵام هەندێجار بابەت و ناوەڕۆکەکانی خەون ئارەزووگەلێکی نوێش دروستدەکەن[٤٦]. فرۆید لەوباوەڕەیە، کە بەشێکی گەورەی خەونەکانمان وابەستەن بە چەند ئەزموون و کاریگەرییەک، کە لە قۆناغی منداڵیدا هەمانبووە، لە تێڕوانینی ئەودا گشت کەسێک دەتوانێت ئەم ڕاستییە بە گەڕانەوە بۆ خەونەکانی خۆی چاکتر درک بکات[٤٧].

بۆ منداڵان خەون جێگەی بەدیهاتنی ئارەزووەکانە، هەڵبەتە کەسانی گەورەش لەم تایبەتمەندییەدا بەدەر نین[٤٨]، بەڵام منداڵ بەشێوەیەکی سەرەکی ئارەزووە تێرنەکراوەکانی خۆی لەڕێگەی خەونەوە تێر دەکات.

لە شیکردنەوەی تیۆری فرۆید دا پێویستە بگوترێت خەون بریتییە لە بەدواییەکداهاتنی چەند یادەوەرییەک، کە لەسەردەمی منداڵێتییەوە تێرنەکراون و لە نەستدا عەمبار کراون. لە بارودۆخەکانی دەرکەوتنی خەوندا سانسۆری عەقڵ لەباردەچێت و ئارەزووەکان لە نەستەوە بۆ هەست شۆڕدەبنەوە و تێر دەبن. خەونەکان بە هەر شێوە و بە هەر قاڵبێک دەرکەون زمانێکی ڕەمزین بۆ خستنەڕووی ئارەزووەکانی مرۆڤ[٤٩].

لەكاتی بێداریدا هێزە بەرگریكارەكان لێناگەڕێن ئارەزووە بەشخوراوەكان و خواستە سەركوتكراوەكان لە نەستەوە بچنە ناو هەست، بەڵام لەكاتی خەودا ئەم هێزانە بەرگرییكردنێكی ئەوتۆیان نییە، كە ڕێگرییان لێبكەن تا نەچنە ناو هەستەوە و بەم هۆیەوە تەنیا كارێك كە دەیكەن ئەوەیە، كە پۆشاكێك دەخەنە سەر ئەم ئارەزووە سەركوتكراوانە و دەیانخەنە سەر ڕەنگ و شێوەیەكی دیكە و بەم شێوەیە كەسێك كە خەوندەبینێت ناتوانێت پێوەندی ئەو خەونە لەگەڵ واقیعیەت درك بكات[٥٠]، چونكە كاتێك كە ئارەزووە چەپێنراوەكان لە خەوندا بەرجەستە دەبن، شكڵ و شێوەی خۆیان دەگۆڕن و ئەم شێوەگۆڕكێ و دۆخگۆڕكێیە دەكرێت بە چەند شێوەیەكی جۆراو جۆرر و سەرسوڕهێنەر دەربكەوێت، بۆ نموونە دەگوترێت لە خەوندا ناوی ڕاستەقینە بۆ ناوێكی دیكە، كە تەنیا لە ڕیزبوون و بەدواییكداهاتنی دەنگە بزوێنەكاندا خاڵی لێكچووی لەگەڵ ناوە ڕاستەقینە هەیە دەگۆڕێت[٥١]، یا بە شێوە و شكڵێكی سیمبولیك و ڕەمزی دەردەكەوێت[٥٢] و بەم هۆیەوە پێویستە جارێكی دیكە ئەوە دوبارە بكرێتەوە، كە ئەگەرچی خەون بەرامبەر بە بارودۆخی بێداری زمانێكی جیاوازی هەیە، بەڵام زمانێكی نالۆژیكی نییە، بەڵكو پەیڕەوی لە لۆژیكی تایبەتی خۆی دەكات[٥٣]. لەتەك ئەوەی وترا، پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، كە لەباوەڕی فرۆید دا لێكدانەوەی خەون وەكو شا ڕێگەی(via regia) یە بۆ ڕاڤەكردن و لێكدانەوەی نەست، بە

دەربڕینێکی دیکە لەبنەڕەتدا لێکدانەوە و ڕاڤەکردنی خەون ڕێگەیەکی ڕاستەوخۆیە بۆ ناسینی شتە نەستییەکان و بەم هۆیەوەیە، کە لە ڕوانەی ئەودا خەون بە گەورەترین بنەما و بەش و بابەتی دەروونناسی هەژمار دەکرێت[٥٤].

فرۆید ئەگەرچی لە بەشێک لە بەرهەمەکانی خۆیدا بابەتەکانی غەریزەی سێکسی بە کانگە و سەرچاوەی خەون داناوە، بەڵام بە جەختکردنەوەیەکی دوپاتکراوەوە دەڵێت :من هەرگیز نەمگوتووە، کە تەواوی خەونەکان خاوەن چەمک و واتایەکی سێکسین، یا پەیوەندییان بەو هێزانەوە هەیە، کە لە غەریزەی سێکسییەوە سەرچاوە دەگرن، چونکە بە ئاسانی دەتوانرێت ئەوە ببینرێت، کە ئارەزووە چەپێنراوەکانی دیکەی وەک تینوێتی و برسیەتی و پێداویستییەکانی دیکەی مرۆڤ بەهەمان شێوە دەتوانن لە هێنانەکایەوەی خەوندا کاریگەرییان هەبێت[٥٥].

لێرەدا پێویستە ئەوە باسبکرێت، کە چەند ڕەخنەیەکیش بەرامبەر تێڕوانینەکانی فرۆید دەربارەی خەون هاتۆتەکایەوە[٥٦].

خەون و ئەفراندنی ئەدەبی

ڕۆڵی خەون لە پێکهێنانی ئەفسانە و خورافاتە کۆنەکان، هەر لە کۆنەوە بۆ لێکۆڵەران شتێکی ڕوون و ئاشکرا بووە[٥٧]. خەونەکانی خەڵکی جیهانی کۆن بە ڕوونکەرەوە و نیشاندەری ئارەزووەکان و ئایندە لە قەڵەم دەدران[٥٨]. خەون لەتەک ئەو ڕۆڵەی، کە لە

هێنانەکایەوەی ئەفسانەدا هەیەتی بە سەرچاوەیەکیش بۆ داهێنانی بەرهەمە هونەرییەکان دەژمێردرێ و ئەم بابەتە واتە پێوەندی نێوان خەون و هونەر زۆر بەر لە فرۆید شتێکی زانراو بوو. ئەوەی فرۆید ئەنجامی دا دووبارە جەختکردنەوە و ڕوونکردنەوەیەکە لەم بوارەدا[٥٩].

وێڕای ئەوەی، کە خەون بە سەرچاوەیەک بۆ داهێنانی بەرهەمە هونەرییەکان هەژمار دەکرێت، چەند لێکچوونێکیش لەنێوان ئەم دوانەدا، واتە هونەر و خەون دەبینرێت، چونکە کارکردنی خەیاڵ، یا بە دەربڕینێکی دیکە یاری خەیاڵ لە هەردووکیاندا وەکو یەکە[٦٠].

یەکێک لە لایەنە لێکچووەکانی خەون و هونەر یەکسانی و هاوتایی ڕەمزەکانی هونەر و ڕەمزەکانی خەونە[٦١]، بە دەربڕینێکی دیکە هەمان ئەو پاڵنەرانەی، کە لەنەستەوە سەرچاوە دەگرن و پاشان دەبنە مایەی دەرکەوتنی خەون، بەهەمان شێوە دەبنە هۆی داهێنان و ئەفراندنی هونەریش و بەم هۆیەوە ڕەمز و سیمبولەکانی خەون و هونەر هاوشێوەیی و لێکچوون لەگەڵ یەکتریدا پەیدا دەکەن.

فرۆید لە شیکردنەوەی کورتە چیرۆکێکدا بەناوی (گرادیڤا)[٦٢] (لەبارەی ڕەگەز)[٦٣] هەوڵیداوە ئەوە بسەلمێنێت، کە خەو وخەیاڵە داهێنراوەکانی نووسەر دەتوانرێت وەکو خەون و خەیاڵە ڕاستەقینەکان لێکبدرێنەوە، لەبەر ئەوەی هەمان ئەو میکانیزمە نەستیانەی کە لە پێکهاتن و شێوەگیری[٦٤](elaboration) خەوندا چالاکن دەست دەخەنە ناو کاری هونەری شاعیریش[٦٥].

دەوترێت زانینی پێوەندییەکی لەم جۆرەی نێوان شـــیعر و خەون تەنانەت بۆ مرۆڤە ئاساییەکانیش شیاوی تێگەیشتتنە ، چونکە ئەوانیش درکیـان بە هەبوونی جۆرە لێکچوون و هـاوشـــێوەییەک لە نێوان خەونەکانی خۆیان و ئەوناوەرۆکانەی، کە زادەی میزاجی شـــاعیرانن کردووە و بەهۆیەوە هەســتیان بە ســەرســوڕماوی کردووە[٦٦]. لە ڕوانگەی دەروونناســـانەوە پەیدابوونی خەونی شـــاعیر پەیڕەوی لە هەمـان ئەو بنەمـایـانە دەکات، کە لە پرۆســـەی دەرکەوتنی خەونی واقیعی لەئارادان[٦٧].

خەون و لێکدانەوەی هونەری

زۆر لە دیاردە هونەرییەکان هەروەکو خەون زادەی نەســـتن و هەردووکیـان ســـوود لە یەک کـانگە و ســـەرچـاوە وەردەگرن، شـــیکردنەوەی زۆر لە دیمەنە هونەرییەکانیش وەکو شـــیکردنەوەی خەون وایە، واتە دەتوانرێت لەچەند بابەت و لایەنێکی زۆر بە هەمان ئەو شـــێوازەی، کە خەونەکان لێکدەدرێنەوە ، لێکدانەوەی بەرهەمە هونەرییەکانیش ئەنجام بدرێت[٦٨].

بۆ لێکدانەوەی خەون پێویســـتە ســـەرنج لەوە بدرێت، کە ئەو کەرەســـانەی خەون ســـوودیان لێوەردەگرێت پەیڕەوی لە هەردوو یاسـای کەڵەکەبوون یا (چڕکردنەوە condensation) و (جێگۆڕکێ displacement)دەکەن[٦٩].

(چرکردنەوە) واتە کەڵەکەبوون و چوونەناویەک لە خەوندا، بەرهەمی کۆبوونەوەی چەندین بیرۆکە و هەست و چەندین تێبینی شاراوەیە، کە هەموویان لە خەودا لەسەر شێوەی سیمبول یا ڕەمزێکدا دەردەکەون. ئەم سیمبولە دەرخەری هەموو بیرۆکە ئاوێتەبووەکانە، بە جۆرێک کە لێکدانەوە و ڕاڤەکردن یا توێژینەوە و شیکردنەوەکەی دەرخەر و نیشاندەری بیرۆکەگەلێکە، کە خەون پەیوەستە پێیانەوە[70]. بەراوردکردنی ناوەڕۆکی ئاشکرا و بەرجەستەی خەون لەڕووی واتاییەوە چەندین جار بەقەت ئەو ناوەڕۆکە ئاشکرایە، کە کەڵەکەبوونی بەخۆیەوە بینیوە، هەڵبەتە ئەوەی شایەنی وتنە ئەوەیە، کە تەرازووی ئەم کەڵەکەبوونە لە خەونە جۆراوجۆرەکاندا جیاوازە[71].

کەڵەکەبوون لە خەونەکاندا لەسەر بنەمای سڕینەوە و کورتکردنەوە پەیدا دەبێت، واتە خەون بە ڕەنگدەرەوەی تەواو و وردی بیرۆکە شاراوە و پەنهانەکان هەژمار ناکرێت، بەڵکو خستنەڕوویێکی کورت و پوختیەتی[72].

جێگۆڕکی بەتەواوەتی بریتییە لە گۆڕانی شکل و شێوەگرتنی بابەتی خەون[73]، ئەم شێوەگۆڕکێیە پۆشاکێک بەسەر ڕووی ئارەزووە سەرکوتکراوەکاندا دادەدات و ڕەنگێکی تریان پێدەدات و هەر بۆیە، کە بینەری خەون ناتوانێت بابەتی سەرەکی خەون درک بکات[74].

میکانیزم یا بنیاتی جێگۆڕکێ و گۆڕانی نەست و ئارەزووە

سەرکوتکراوەکانی لە ئەدەبدا بە شێوەی نیشانە ڕەمزییەکان و درکە و خواستنەکان و بگرە پۆشینیش بەرجەستە دەکرێن[٧٥].

هەرچەندە دەتوانین بە تەماشا کردنی وێنەیەک، لە ناوەرۆکەکەی تێبگەین، بەڵام ناتوانرێت دیمەنەکانی خەون لە بەرهەمەکانی شاعیر و نووسەراندا لەڕێگەی ئاماژە ڕاستەوخۆکانەوە درک بکرێت ، چونکە بە پاڵپشتی و یارمەتی زمانی تایبەتی خەون فەراهەم بووە و درککردنی ئەم زمانە بەبێ گرنگیدان بە دیاردەی کەڵەکەبوون وجێگۆڕکێ لە دروستبوونی و پێکهاتنی خەوندا شتێکی نەشیاو و ناکردەییە[٧٦].

شیکردنەوە ڕەمزییەکان

سیمبولەکان، یا ڕەمزەکان لە کۆنەوە ئامرازێک بوون بۆ نیشاندانی بیرۆکە و هەست و هەڵچوونەکانی مرۆڤ و دەروونناسان جەخت لەسەر ئەم خاڵە دەکەنەوە، کە سەرچاوەی بیرکردنەوەی مرۆیی پێش هەر شتێک لە ئەفسانەکاندا شاردراوەتەوە و بەهۆی سیمبولەکانەوە خراوەتەڕوو[٧٧]. زۆرێک لە ڕەمزسازییەکان بەرهەمی تێگەیشتنە خۆنەویستەکانی(لا ارادي)مرۆڤن، کە ڕوونکردنەوە و پاساوەکانیان لە نەستی تاکەکەسی یا کۆنەستی مرۆڤ دایە و لەخودی خۆیاندا وێڕای ئەو جۆراوجۆرییەکی کە هەیانە پەیڕەوی لە سیستم و دەزگایەکی تایبەت دەکەن.

لە باوەڕی فرۆید دا سیمبول و ڕەمزەکان دەرەنجامی ئەو پاڵنەرە ڕەتکراوانەن کە دەبنە هۆی جۆرە ئاخاوتنێکی ناڕاستەوخۆ و لە بارودۆخێکی وەها دایە کە ئاو دەبێتە ڕەمزی زاوزێ و ژیان، یا گەشت وەکو ڕەمزێک بۆ مەرگ دەردەکەوێت[78]. شایەنی باسە کە میسداقیەت و بەڵگەی ئەم ڕەمزانە دەشێ هەمیشە لەباری بەربڵاوی و فراوان بوون دابێت هەروەک ئەوەی کە ئاو وەکو یەکێک لە باوترین ڕەمزەکانی نەست لە پڕۆسەی ڕەمزسازییەکانی مرۆڤدا واتاگەلێکی وەک: دووگیان بوون، ئەفراندن، لەدایکبوون، سەروەت و سامان، زۆربوون و فراوانی، ئاسوودەیی و ئاسایش، پاکبوونەوە، شیفا وتەنانەت مەرگ و زیندوبوونەوەشی پەیدا کردووە.

لە بەشی (ڕەخنەی ئەفسانەیی)دا بە وردەکارییەکی زیاتر قسە و باس لەبارەی ڕەمزەکان دەکەین.

لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا تێگەیشتنی زۆرێک لە واتاکان بە یارمەتی ناسینی ڕەمزەکان دەبێت، بە دەربڕینێکی یکە بە کۆمەکی شیکردنەوە ڕەمزییەکان فەراهەم دەبێت. لە شیکردنەوەگەلێکی وەها دا ئەفسانەی پاکیزەیی(پاڵتۆی سور)ی چکۆڵە وەکو حیکایەتێکی خوازەیی بۆ نیشاندانی کێشمەکێشمی نێوان دوو ڕەگەزی جیاواز دەخرێتەڕوو، کە تێیدا کچۆلەیەکی گەنج و ئازا کە کڵاوە سورەکەی ڕەمزێکە بۆ(بێنوێژی= سوڕی مانگانە)گورگی خوێنخۆر و تینوی هەوەس دەست بەسەر دەکات[79].

هەروەها پێویســـــتە ئاماژە بەوە بکرێت، کە زۆرێک لە زاراوەی سۆفییەکان لەوانە: خەرابات، ساقی، مەی، شاهید، دێری موغان، دڵ، جام و هاوشـــێوەکانی هەندێجار واتا و چەمکێکی تەواو ڕەمزی لەخۆ دەگرن و درککردنی قســـــە و وتەکانی ســـــۆفییەکان لە چوارچێوەی زانینی چەمکە ڕەمزییەکانیان دایە، واتە تا ئاشنایەتیمان لەگەڵ چەمکە ڕەمزییەکانیان نەبێت، ناتوانین درک بە قسەی سۆفییەکان بکەین.

شیکردنەوە دەروونناسییەکان

شـــیکردنەوەیەک،کە بە ســـوودوەرگرتن لە تێگەیشـــتن و زەمینە دەروونناســـییەکان دێتەکایەوە، زۆربەی کات ســـەرنج لە چەند بەرهەمێک دەدەن، کە بابەتێتی(موضـــوعیت) تەواو و پێویســـتیان بۆ شـــیکردنەوەیەکی لەم جۆرە هەبێت و ڕەخنەگری ئەدەبی بە مەرجی هەبوونی شـــایســـتەییەکی لەم جۆرە لە بەرهەمەکەدا، هەوڵدەدات بە یارمەتی ڕەخنە و شـــیکردنەوەی دەروونناســـی بەرەو قوڵاییەکان و چینەکانی ژێرەوەی بەرهەمەکە شۆڕبێتەوە.

ئەگەرچی شـیکردنەوە دەروونناسـییەکان هەروەک ئەوەی پێشـتر ئـامـاژەمـان پێکرد قەرزاربـاری دەســـکەوتەکـانی فرۆیـد و خوێندکارەکانیەتی، بەڵام پێویســـتە ئەم ڕاســـتییە پەســـەندبکرێت، کە دەتوانرێت زۆرێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان بە بێ ســنوردار بوون و کۆت و بەند بوون لە چوارچێوەی تێگەیشـــتنە دەروونناســـییەکانی

فرۆید و دیدگا فرۆیدیستییەکان شیبکرێنەوە، چونکە ئەوەی زەمینە و لایەنە دەروونییەکانی مرۆڤ پێکدەهێنێت، وابەستە نییە بە دەسکەوتەکانی فرۆید و لایەنگرانی.

هەندێجار وا بەرچاو دەکەوێت، کە زۆرێک لەو چیرۆکانەی، کە زەمینەیەکیان بۆ شیکردنەوەی دەروونی هەیە، یا تێگەیشتنێکی دەروونی تایبەت لە مێشکی نووسەردا بۆتە هۆی ئەفراندیان، ڕیشەیەکی ڕیالیستی بەهێز و هەسپێکراویان هەبووە. بۆ نموونە لە ئەدەبی هاوچەرخی فارسیدا هەندێک لە بەرهەمەکانی غوڵام حوسێنی ساعیدی (گەوهەری موراد) لەم دەستەیەن، کە زۆربەی کات داوای شیکردنەوەیەکی دەروونناسیانەی تایبەت بە خۆیان دەکەن،بەڵام لە هەمان کاتدا چەندین بەرهەمی وەک (کوندەپەپۆی کوێر)ی سادقی هیدایەتیش لەسەر بنەمای گرێی ئۆدیپی شیکردنەوەی بۆ کراوە[٨٠].

ئەوەی پێویستە لە ڕەخنەی دەروونناسیدا بەشێوەیەکی جیددی سەرنجی لێبدرێت ئەوەیە، کە میتۆدێکی لەم جۆرە ناتوانێت ڕەهەندە جۆراوجۆرەکانی بەرهەمێکی ئەدەبی بەتەواوەتی بخاتە بەر لێکۆڵینەوە[٨١] و تەنانەت دان پێدانانی گەورەترین هاوەڵانی فرۆید ئەوەیە، کە فرۆید تێگەیشتنە ئیستاتیکییەکانی سنووردار کردووە و لەم پێناوەدا هەندێجار خودی هونەرمەندانیش ڕەخنەیان لە فرۆید گرتووە بەوەی، کە نەیتوانیوە ئامانجەکانی ئەوان درک بکات[٨٢].

لە ڕوویـەکی دیکەوە سـنورداریتی خۆ لێ لانەدراوی ڕەخنەی دەروونناسـی لەو کێماسـی و کەموکوڕییە ئیسـتاتیکیانەدایە، کە هەیەتی، بەم هۆیەوە شیکەرەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان زۆربەی کات هەوڵیان داوە کەم و کوڕییەکانی ڕەخنەی دەروونناسـی بە سـوود وەرگرتن لە ئامراز و میتۆدەکانی دیکەی وەک ڕەخنەی تەقلیدی، یا فۆرمالیستی پڕبکەنەوە[٨٣].

لەسـەر بنەمای تیۆرێک، کە بەڵگە بینراو و هەسـپێکراوەکانی لە چەند جۆرێکی بەرهەمە ئەدەبییەکانیش نیشـاندراوە ، تاڕاددەیەک دەکرێـت هەموو میتۆدە بـاوەکـانی ڕەخنە لەڕێگەی ڕەخنەگری دەروونناسـەوە سـوودیان لێوەربگیرێت، بە دەربڕینێکی سـادەتر، ڕەخنەی دەروونناسـی دەتوانێت بوون و ئامادەیی خۆی بە ئاوێتەیی لەگەڵ زۆرێک لە میتۆدەکانی دیکەی ڕەخنەدا دەربخات[٨٤].

نموونەیەک لە ڕەخنە و شیکردنەوەی دەروونناسی

نهێنی شەهرزاد

پاشا(شهریار) بەرامبەر خانمی خۆی(پدور) خۆشەویستی و میهرەبانییەکی زۆری هەبوو، بەڵام ئەوەی ئەم خۆشەویستییەی ڕەش و تار دەکرد خولقوخوی ئارەزووبازانە و دەسەڵاخوازانەی شەهریار بوو. ئەم خاسیەتەی شەهریار لەگەڵ بارودۆخەکانی ناو ناخی (پدور) گونجاو نەبوو و هەر بۆیە خۆی ڕادەستی خواستەکای شەهریار نەدەکرد، ئەم کارەی ئەو دەبووە هۆی ئەوەی هەندێجار پشکۆی تووڕەیی شەهریار وەها دابگیرسێت، کە بیر لەوە بکاتەوە شمشێری خۆی لە سینەی پدوردا بچەقێنێت.

دوورەپەرێزییەکانی پدور لە شەهریار ببوە هۆی ئەوەی کەوا گومان بکات شەهریار خۆشەویستیی خۆی لەو وەرگێڕاوە، بۆیە پدور کەوتە دوای ئەوەی، کە شەهریار تاقی بکاتەوە. ئەو داوای لە هاوەڵەکەی شەهریار کرد تا خزمەتکارێکی قولەڕەش بنێرێتە سەر جێگای خەوتنەکەی و لەلایەکی دیکەوە کچە هاوەڵەکەی خۆیشی بەرەو لای شەهریار نارد تا شەهریار بۆ سەرجێگای خەوتنەکەی بانگ بکات و بەم شێوەیە عیشق و تووڕەیی شەهریار بەرامبەر بەخۆی تاقی بکاتەوە، هاوەڵەکە پاش ئەوەی بەندەکەی بۆ سەر جێی خەوتنەکە برد بە ترسەوە بەرەو لای شەهریار چوو تا حیکایەتی ئەم یارییە بۆ شەهریار بگێڕێتەوە. دەرەنجامی ڕووداوەکە وای لێهات، کە

شەهریار بەندە ڕەشەکەی لە جێگەی خەوتنەکەدا کوشت وپدوریش بەر لەوەی بتوانێت شەهریار لە ڕاستیی ئەوەی لەدڵیدایە تێبگەیەنێت دەکوژرێت.

شەهریار دوای کوشتنی هاوسەرەکەی بەرامبەر بە تێکڕای ژنان دەکەوێتە بەدگومانییەوە و گشت شەوێک کچێکی دەکردە ژنی خۆی و لە سپێدەدا دەیسپاردە دەستی جەللادەکان.

شەهریار لەم ماوەیەدا نورەددرینی وەزیری خۆی لەسەر کار لابرد و وەزیرێکی ناشایستەی بەناوی (رکن الدوله)ی لە پێگەی وەزیرێتی دانا، نەشیاوی وەزیری نوێ بووە هۆی ئەوەی، کە کاری پاشا بەرەو خراپی بچێت.

نورەددینی وەزیری پێشوو دوو کچی هەبوو بەناوەکانی شەهرزاد و دونیازاد، کە ڕەزوانی حەکیم ئەوانی پەروەردە دەکرد، ئەم ڕەزوان حەکیمە هەر خۆیشی مامۆستا و ڕاوێژکاری شەهریار بوو، شەهریار خوازبێنی شەهریاری کرد بۆئەوەی دوای هەفتەیەک ببێت بە ژنی ، ئەم ڕووداوە هەموویانی خستە ترسەوە و لە هەمان کاتدا پیلان و فەرتەنەی (رکن الدوله)ی وەزیری نوێش کاریگەری هەبوو و لەکۆتاییدا شەهریار پلانی دانا، کە شەهرزاد لە هەمان شەوی خوازبێنییەکەیدا بکات بە هاوسەری خۆی و هەر کە سپێدە داهات بەدەستی جەللادی بسپێرێت و جەللاد سەری ئەو و باوکی(نورەددین) لە جەستەیان جیا بکاتەوە.

لە شـــەوی پەردەدا، هەموووان لە کۆشـــک چوونە دەرەوە و تەنیا شـەهریار و شـەهرزاد لە کۆشـک مانەوە. دنیازادی خوشکە بچووکی شـــەهرزاد کە منداڵ بوو و هەرگیز بەرگەی دووری شـــەهرزادی نەدەگرت لەســـەر ڕاوێژ و تەگبیری شـــەهرزاد لەپشـت پەردەیەک لە خەڵوەتگاکەدا خۆی شاردبوویەوە شەهریار لەگەڵ شەهرزاددا کەوتە قسـەوە و شـەیدای وتە و جوانی شـەهرزاد بوو، لەم کاتەدا دونیازاد خۆی دەرخســـت و بیانوێکی منداڵانەی هێنایەوە بەوەی، کە لەســـەر تەختی شـەهریاردا پاڵکەوێت و شـەهرزاد چیرۆکێکی بۆ بگێڕێتەوە تا خەوی لێبکەوێت، شـــەهریار کە شـــیفتەی چیرۆکی شـــەهرزاد بوو، شەهرزادی بە زیندوویی هێشتەوە تا لە شەوی دواتریشدا بەردەوامی بە چیرۆکەکەی خۆی بدات.

بەم شێوەیە چیرۆک دوای چیرۆک هات و چەندین شەوگاری زۆر تێپەڕی. شـــەهرزاد هەر شـــەوێک چیرۆکێکی دەگێڕایەوەو شـــەهریار شـێت و شـەیدای حیکایەتەکانی ئەو دەبوو، بەڵام لەهەر لەو ماوەیەدا شەهریار بێ ئەوەی ئاگای لە حاڵی خۆی بێت گشت شەوێک لە خەو ڕادەپەڕی و شـمشـێری لە کالآن دەردێنا و بەدوای تارمایی (پدور)دا دەڕۆیشـــــت و دوای ئەوەی هـاواریـدەکرد:(ئەی خراپەکـار تۆیش دەکوژم) و لە خەیاڵی خۆیدا پدوری دەکوشـــت و هێور دەبویەوە و دووبارە دەگەڕایەوە سەر جێگەی خەوەکەی.

شـــەهرزاد، کە لە ڕووداوەکە تێگەیشـــتبوو دەیزانی، کە پاشـــا ئەگەرچی ســـاغ و ســـەلامەت دەکەوێتە بەرچاو، بەڵام دەروونی نەخۆشـــە، پاشـــان لەگەڵ ڕەزوان حەکیم ڕاوێژی کرد و بەدوای چارەسەرێکەوە بوون.

ڕۆژێک، کە شەهریار بە تەنیایی بۆ ڕاو دەچووە دەرەوە، شەهرزاد بەدوای ئەوە بوو تـا کـارەکەی جێبەجێ بکـات، ئەو داوای لە ژنە هاوەڵەکەی خۆی کرد جلی کۆیلەکان لەبەر کەنیزەکێکی ڕەشـپێسـت بکات و بیخاتە ژووری خەوتنەکەوە و هیچ شـــتێک دەربارەی ئەم ڕووداوە بە شـــەهریار نەڵێت، کاتیک شـــەهریار لە ڕاو دەگەڕایەوە، شەهریار بەهەمان شێوەی پدور بەهەڵەداوان بۆ پێشوازی ڕۆیشت، بەڵام شەهریار هەر لەگەڵ چوونەژوورەوە کۆیلەیەکی لە خەڵوەتگاکەی خۆی بینی و قینێکی گەورە ناخی تەنی و شـــەهرزادی لە خیانەتێکی هاوشێوەی پدور و ژنانی دیکەدا بینی، کاتێک کە شمشێری لە کاڵان دەردەهێنا تا شـــەهرزاد بکوژێت لەوە تێگەیشـــت، کە ئەو کەســـەی پۆشـــاکەکەی لەبەرە کەنیزەکێکی هاوەڵانی شـــەهرزادە و ناپاکییەک ڕووینەداوە و ئەم شتە جگە لە گاڵتە و شۆخییەک چیتر نەبووە، بەڵام کاریگەری ئەم ڕووداوە لە دەرونی شـــەهریاردا یەجگار گەورە بوو، ئەوەی هێنایە مێشکی، کە پدوریش ناپاکی لەو نەکردبوو و ئەو کاتەی، کە ئەوی لەگەڵ کۆیلەکە بکوشتایە ئەوسا دەیزانی، کە ئەو خیانەتکار نەبووە.

شەهریار لەو ساتەدا هاتەوە سەر خۆی و پەی بە خراپی ئەو تاوانە برد، کە دەستی بۆ بردبوو و ڕەزوان حەکیمیش بۆ قەرەبووکردنەوە و پاکبوونەوەی تاوانەکان شەهریاری بە ئەنجامدانی کاری باش ڕاسپارد. شەهریار کە لەگوناهەکانی خۆی پەشیمان ببووەوە دەستی لە هەموو شتێک بەردا و وەکو گەڕیدەکانی لێهات و ئاوارەی دونیا بوو.

شیکردنەوەی دەروونناسی نهێنی شەهرزاد

خستنەڕووی چیرۆکەکە سەرەتا سادە دەکەوێتە بەرچاو. پیاوێک ژنی خۆی بە هۆی ناپاکیکردن کوشتووە، بەڵام وەک بڵێی لە ناخی خۆیدا بەئاگایە لەوەی، کە تەنیا وەهم یا گومانی ناپاکیکردن هۆکاری ئەم کوشتنە بووە و بەم هۆیەوە ناتوانێت خۆی لە تاوانی کارێک، کە ئەنجامیداوە ڕزگار بکات. ڕەنگە خۆشەویستی زۆری شەهریار بۆ پدور و لەبەرامبەردا ساردی و خۆشنەویستنی پدور بۆ ئەو بتوانرێت بە هۆکاری سەرەکی دابنرێت، خۆشەویستییەکی لەڕاددەبەدەر، کە بەهۆی نائومێدبوونە هەستەکیەکان دەگۆڕێت بۆ کینەیەکی قووڵ. بوونی ئەم بابەتانە لە نەستی شەهریاردا کێشمەکێشمێک دێنێتەکایەوە، کە هەمیشە شەهریار ئازار دەدات، بەڵام لە کۆتاییدا گرێی ئەم گرفتە بە دەستی شەهرزاد دەکرێتەوە.

لەخەو ڕابوونەکانی گشت شەوێکی شەهریار لە خەو و گەڕانی بەدوای تارمایی پدور بە خاڵێکی گرنگی دیکەی ئەم چیرۆکە هەژمار دەکرێت، شەهریار لەکاتێکدا کە شمشێر لە کاڵان دەردەهێنێت گشت جارێک هاوار دەکات: (ئەی خراپەکار تۆ دەکوژم) و بەدوایەوە لە وەهم خەیاڵاتەکانی خۆیدا تارمایی پدور دەکوژێت. ئەم بزاوتە ئەوە دەگەیەنێت، کە گرفتەکە لە ناخی شەهریاردا شاراوە و زیندووە و لە ڕاستیدا شەهریاری گرفتاری ململانێیەکی ناخەکی کردووە، ئەو گەرچی لە کۆتاییدا هەر شەوێکدا کچێک کە بووەتە ژنی دەکوژێت، بەڵام ناتوانێت تا کۆتایی هۆکاری کوشتنی پدور لە ناخی خۆیدا خامۆش بکات. شەهریار دەزانێت، کە پدور ناپاکی لەو نەکردووە، بەڵام نەستی ئەو پێچەوانەی بابەتێکی لەم جۆرەی دەخاتە بەردەمی، چونکە پێویستی بەوە هەیە، کە بە جۆرێک لە جۆرەکان خۆی لە کوشتنی پدور قایل بکات، کاتێک ، کە لەماوەی ئەو شەوانەی شەهرزاد چیرۆکی بۆ دەگێڕێتەوە ناتوانێت درێژە بە کوشتنی کچان بدات تارمایی پدور دەکوژێت تا هۆکارەکانی دڵدانەوەی خۆی فەراهەمبکات، بەڵام ئەم کارەی ئەو دەرمانێکی کاتەکی و ڕووکەشییە و ناتوانێت لە ململانێی ناخەکی دەربازی بکات. لێرەوە، کە شەهرزادی چیرۆک بێژ بیر لە چارەیەک دەکاتەوە تا بتوانێت لەقوڵاییەکانەوە ناخی شەهریار هەڵبداتەوە.

ململانێیەک، کە شـــەهریار بەهۆیەوە ئازاری دەکێشـــا جۆرە هەســـتکردێکە بە تـاوان. ئەم هەســـتکردنە بەتـاوان ئەوی بەرەو ناخگەرایی هەڵپێچاوە و دوچاری جۆرە شیزۆفیرینیایەکی کردووە.

ئەم بـارودۆخە بۆتە هۆی دووڵەتبوونی کەســـایەتی و هەڵاتن لە واقیع[٨٥]، بێگومان بارودۆخێکی وەها دەرهاوێشتەی کاردانەوەکانیەتی لەبەرامبەر نـائومێد بوونەکـانی، کە لەکۆتـاییدا بەرەو خۆفریودان و ڕێگریکردن پەلکێشـــی دەکات[٨٦]. شـــەهریار بۆ ڕزگار بوون لە دوو لەتبوونی کەسایەتی پێویستی بەوە هەبوو، کە لە هەستکردن بە تاوان ڕزگاری بێت و بۆ دەرباز بوون لە هەست بەتاوان کردنیش پێویستە بەرامبەر تاوانێک، کە ئازاریدەدا هەســـت(خودئاگاه) بدۆزێتەوە و بەم شـــێوەیە خۆی لە ناخ ڕازی بکات.شـــەهرزاد ئەم ســـەرکەوتنەی بەدەســـتهێنا، چونکە یەکێک لە کاریگەرترین شـــێوازەکانی دەرمانی نەخۆشی تووشبوو بە شیزۆفیرینیا ئەوەیە، کە کەسەکە هان بدەن تا لە قەفەزی دەروونی خۆی بێتە دەرەوە و یارمەتی بدرێت تا دید و تێڕوانینی پێویســـت بۆ چارەســـەرکردنی گرفتی خۆی بدۆزێتەوە و ڕووبەڕووی واقیع ببێتەوە. لە بارودۆخگەلێکی وەها دا خستنە شۆکی نەخۆش شتێکی کاریگەرە[٨٧] و ئەمە کارێک بووکە شەهرزاد ئەنجامیدا لەڕێگەی پۆشـینی پۆشـاکی پیاوان، کە لەبەر یەکێک لە کەنیزەکەکانی کرد و لە ئەنجامدا بووە هۆی فریودانی شەهرزاد ، هێشتا هەنگاوێکی دیکە مابوو، شـــەهریار پێویســـت بوو قەرەبووی ئەو تاوانە بکاتەوە،

کە ئەنجـامـی دابـوو، هـەر لـێرەوە، کە ڕەزاوان حەکیم دێـت بۆ یـارمەتیـدانی دێـت و شـــەهریـار لەوە ئـاگـادار دەکـاتەوە، کە بۆ دەربازبوون لە تاوان دەســت بۆ کاری چاکە ببات تا ناخی ئاســوودە بێت و دەروونی ڕزگار بێت و پاک ببێتەوە و ســەرەنجام شــەهریار بەم زەمینەسازیانانە لە حەقیقەتی حاڵی خۆی تێدەگات[٨٨].

پەراوێزەکانی فەسڵی هەشتەم

١- التفسير النفسي للادب، عزالدين اسماعيل. بيروت ١٩٦٢، ص١٣.

٢- ارسطو و فن شعر، پێشووتر، ص ١٢١. دەربارەی کاسارسیس «کثارسیس» و بۆچوونی ئەفلاتوون و ئەرستۆ و کاریگەریی رەوشتی و پێوەندی بە کاسارسیسەوە بڕوانە:هەمان سەرچاوە،ل١٥.کاسارسیس هەندێ جار (پالایش) و هەندێ جار بە (تزكيە و تهذيب)تەرجەمەیان کردووە، بەڵام لە زمانی عەرەبیدا بە زۆریی (التطهير-پاکبوونەوە)بۆ هەڵبژاردووە. بڕوانە: معجم المصطلحات الادبية. فريد وجدى، بيروت، ١٩٧٢،ص٦٢.

٣- التفسيرالنفسي للادب ص١٤.

٤-لەو بەرهەمانە وەکو:

-Three Contributions to the Theory of Sex.
-The Interpretation of Dreams.

٥- بڕوانە:

Five Approaches of Literary Criticism, P. 59

هەروەها: النقدالادبى الحديث احمد زكى كمال، القاهرة ١٩٧٢، ص١٧٠.

٦- بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی پێشوو، ص١٤١.

٧- هەمان سەرچاوە، ١٤١.

٨-هەمان سەرچاوە، ١٤١.

Libido-٩ بنەچەکەی لە زمانی ئەڵمانییەوە وەرگیراوە Lieben (= خۆشویستن). لە بەرهەمەکانی فرۆید دا (لیبیدۆ) بە واتای وزەی توانای سێکسییە، کە لە رووی چەندێتییەوە،دەگۆڕێت،بەڵام لە هەمان کاتدا ناتوانرێ

مەزەندە بکرێت. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: فرویدیسم با اشاراتی به ادبیات و عرفان،ا،ح.آریانپور، شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران،ص۹۰.
10-Premordial Life Principle.
11-Pleasure Principle.
۱۲- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص۱٤۳.
۱۳- هەمان سەرچاوە، ل۱٤٤.
۱٤- بڕوانە: فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ژان پل شاریە، ترجمه سیدعلی محمد، نشر نکته، تهران ۱۳۷۰،ص۵۳. هەندێ لە دەروونناسانی وەکو «اوتوریک»، دەسپێکی چالاکی لیبیدۆ لە قۆناغی مەلۆتکەییەوە دەست پێدەکات. بڕوانە: فرویدیسم، پێشوو، ص۱۰۱.
۱۵- فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٤۰.
۱٦- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص۱٤٤.
۱۷- فروید، ناخودآگاه و روانکاوی،ص۲۹ ، ٤۰.
۱۸-هەمان سەرچاوە،ل٤۰.
۱۹- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص۱٤٤.
۲۰- هەمان سەرچاوە، ل۱٤۵.
۲۱- فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٤۱.
۲۲) هەمان سەرچاوە، ل۲۹.
۲۳- هەمان سەرچاوە، ل٤۰.
24-The Anatomy of Mental Personality.
25-Preconcious
۲٦- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص۱٤۲.
۲۷- فرویدیسم، ص ۹٦-۹۷ و هەروەها فروید، ناخودآکاه و روانکاوی، ص۲۰.
۲۸- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص۱٤۲.

٢٩- روانشناسی، زیگموند فروید، ترجمە مهدی افشار، انتشارات کاویان، تهران (بی تا)،ص٣٩.
٣٠- هەمان سەرچاوە، ل٤٠.
٣١-فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٤٦.
٣٢- فرویدیسم، ص١٣٧.
٣٣- هەمان سەرچاوە،١٦٨.
٣٤- فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٤٧.
٣٥-گرێی Complex لە مانی فارسیدا هاوواتای وەکو: گەرم ،گرێ و داخستن هەیە. بۆ چۆنیەتی بەکارهێنانی لە دەقی شیعریدا،بڕوانە: فرویدیسم با اشارتی بە ادبیات و عرفان. ص١٣٥-١٤٤.
٣٦- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٨.
٣٧- بڕوانە: فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٥٩ ،٦٠.
٣٨-ادیب شهریار، سوفوکل،ترجمة شاهرغ، نشر اندیشە، تهران ١٣٦٤،ص ١٠٨.
٣٩- بڕوانە: فرویدیسم، ص ١٤٣.
٤٠- اساطیر یونان و روم، سعید فاطمی، انتشارات دانشگاە تهران ١٣٤٧، ص ١٤٣.
٤١- مکانیزمە دەروونییەکان، چلۆنایەتییەکی سادە و شاراوەی فراوانیان هەیە، لەوانە ناچارکردن(دەسدرێژی)،چاکتر سازکردن، هەڵگرتن و گەڕانەوەیش دەگرێتەوە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:فرویدیسم، ص١٨٤.
٤٢- گرێی خەسان واتا ناچارکردنی کچۆڵەیەک بۆکاری سێکسی و دەرکەوتنی هەستی سێکسی تێیدا و هەستی بە خەیاڵ لەدەستدانی ئەندامێکی سێکسی لە منداڵاندا(باڵقبوون). لێرەدا لە جیاتی سەرکوتکردنی حەزی منداڵ بە جوانی و ناسکییەوە ڕێنوێنی بکرێت تاوەکو نەبێتە هۆی دەرکەوتنی

شڵەژان و لەرێ لادان و تێکچوون.بڕوانە: فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٦٠.
٤٣- رمز و مثل در روانکاوی، ص٤٢١-٤٢٢.
44-Interpretation of Dream.
ئەم بەرهەمە بە ناونیشانی «تعبیر خواب» لەلایەن ایرج پورباقر، انتشارات آسیا، تهران (بی تا) بۆ زمانی فارسي وەرگێڕدراوە.
45-Freudianism and the Literary Mind, Frederick J. Hoffman, U.S.A 1967 p. 10.
٤٦- بڕوانە: فرویدیسم، ص٢٢٣.
٤٧-زیگموند فروید، روانشناسی، پێشوو، ص١١٢.
٤٨- هەمان سەرچاوە، ل١٠٨.
٤٩- بڕوانە: فروید، ناخودآگاه و روانکاوی، ص٨٢.
٥٠- زیکموند فروید ، روانشناسی، ص١٠٩.
٥١- بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم تیۆرییە،بڕوانە: رمز و مثل در روانکاوی، ص١٢٩.
٥٢- فروید، ناخودآگاەو روانکاوی، ص١٤.
٥٣: بڕوانە: فرویدیسم، ص٢٣١.
54-Freudianism and the Literary Mind, p. 10.
٥٥- روانکاوی و زندگی من، زیگموند فروید. ص٦٨.
٥٦- بۆ ئەم بابەتانە بڕوانە: روانکاوی و خیال پردازی، روبرو دوزوال، درکتاب رمز و مثل در روانکاوی،ص٤٠٢-٤١٩.
٥٧- رمز و مثل در روانکاوی،ص٧٤.
٥٨- زیکموند فروید ، روانشناسی، ص١٠٧.
٥٩-بڕوانە: رمز و مثل در روانکاوی، ص٥٢.
٦٠-هەمان سەرچاوە،ل٥٣.
٦١- هەمان سەرچاوە،ل٥٣.

62-Gradiva

٦٣-ئەم شیکردنەوەیەی فرۆید بۆ زمانی فارسی وەرگێڕدراوە.بڕوانە W.Jensen

64-Elaboration

٦٥- رمز و مثل در روانکاوی، ص٥٤.

٦٦- هەمان سەرچاوە،ل٥٤.

٦٧- هەمان سەرچاوە،ل٥٥.

٦٨- بۆ ئەم بابەتانە بڕوتنە: رمز و مثل در روانکاوی، ص٥٩.

٦٩- رمز و مثل در روانکاوی،ص٥٢.

٧٠- روانشناسی، زیگموند فروید، ص ١١.

٧١- تعبیر خواب و بیماری های روانی، فروید، ترجمه ایرج پورباقر، انتشارارت آسیا، ١٣٤١، ص٢٠٣.

٧٢- هەمان سەرچاوە،ل٢٠٣.

٧٣- روانشناسی، زیگموند فروید، ص١٠٨ و ١٠٩.

٧٤- هەمان سەرچاوە،ل١٠٩.

٧٥-بڕوانە: فروید،ناخودآگاه و روانکاوی، ص١٤.

76-Freudianism and the Literary Mind, p.142.

٧٧- فروید،ناخودآگاه و روانکاوی، ص ٩٤.

٧٨- هەمان سەرچاوە،ل٨٤ هەروەها فروییسم،ص٢١٣.

٧٩- بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٧.

٨٠- بڕوانە: «بوف کور و عقده ادیپی»، بهرام مقدادی، مجله جهان نو،سال ٤٩،شماره ١-٢.

٨١- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٣.

٨٢- رمز و مثل در روانکاوی،ص١٤٢.

٨٣-راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٤٠، هەروەها بڕوانە:

Literary Criticism and Psychology, edited by Joseph p. Strelka , London, 1966. ،p. VII.

٨٤- بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم جۆرە شیکردنەوانە:بڕوانە:
The Practice of Psychoanalytic Criticism, edited by Leonard Tennenhouse، Detroit 1976.

٨٥- بڕوانە: اصول روانشناسی، ترمان ل٠مان، ترجمە و اقتباس محمود ساعتچی، انتشارات امیرکبیر، تهران،١٣٦٦ ج١،ص٦٠٧-٦٠٨.

٨٦- زێدەڕەوی لە خۆفریودان، خۆدەرخستن، شڵەژانی سۆزداری وخەیاڵپڵاوی لە میکانیزمەکانی بەرگری

«من» ن لە بەرامبەر ناکامیدا. بڕوانە: روانشناسی رفتار غیرعادی (مرضی)، ترجمە و تألیف دکتر پروین بیرجندی، چاپ چهارم، کتابفروشی دهخدا، تهران، ١٣٦٢، ص٢٧٦.

٨٧- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: اصول روانشناسی،ج ١، ص٥٩٦-٥٩٧.

٨٨- بۆ شیکردنەوەی ئەم چیرۆکە سەرباری سەرچاوە ناوبراوەکان لە بواری دەروونناسیدا لە شیکردنەوەی سەنگینەکەی دکتر عزالدین اسماعیل لە کتێبی التفسیرالنفسي للادب، بیروت، ١٩٦٢ ص٢٠٠-٢٠٣ سوودم وەرگرتووە.سەرچاوەی بنچینەیی چیرۆکەکەم لە شانۆنامەی (سر شهرزاد) ی نووسەر و ئەدیبی ناوداری عەرەب علي احمد باكثير وەرگرتووە.نووسەر لەو بەرهەمەدا،گۆڕانکاری لە گێڕانەوەی چیرۆکەکەدا کردووە، بە شێوەیەک لەگەڵ دەقە بنجییە عەرەبی و وەرگێڕانە فارسییەکەیدا کردووە.

سەبارەت بە (هەزار و یەک شەوەی عەرەب)یش دەبێ ئەوە بگوترێ ئەگەرچی ئەگەرێکی بەهێز هەیە، کە بنچینەی کتێبەکە ئێرانی و هیندی بووبێت،بەڵام وا پێدەچێت بە تێپەڕبوونی کات و رۆژگار سەدان گۆڕان و

دەسکاری تێدا کرا بێت.هەر بۆیە دەبێ بە ئاوێنەی هەقایەتگێڕانەوەی ڕۆژهەڵاتی و بە گوزارشتی دایرة المعارف بە ئەفسانەکانی سەدەکانی ناوەڕاستی ڕۆژهەڵاتی دادەنرێ. هەوەڵین وەرگێڕانی (هەزار و یەک شەوە)بۆ زمانە ئەوروپاییەکان لەلایەن (Antoine Galland(1646-1715، کە لە ئەسڵە عەرەبییەکەوە بۆ فرەنسی وەرگێڕدراوەو کاردانەوەیەکی فراوانی بووو دواتر بۆ چەندین زمانی دی وەرگێڕدرا،کە زۆربەیان بە سەلیقەو زەوقی خۆیان وەریانگرتووە.یەکێ لە وەرگێڕانە سەرەتاییەکان بۆ سەر زمانی فارسی وەرگێڕانەکەی ئەدیبی ناسراوی سەدەی سێزدەمی کۆچی (عبداللطیف طسوجی تبریزی)یە، کە بە فەرمانی (بهمن میرزا)ی کوڕی (عباس میرزای نایب السلطنة)ئەنجامدراوە. ناوەرۆکی ئەم کتێبە لەلایەن (انتشارات علمی)یەوە چاپکراوە. لەم وەرگێڕانەدا شیعرە عەرەبییەکانی نێو کتێبەکە لەلایەن (سروش اصفهانی)یەوە بۆ فارسي وەرگێڕدراوە. بۆ ئاگاداری زێتر و وەرگێڕان و چاپە جیاوازەکانی کتێبەکە بڕوانە:

افسون شهرزاد: پژوهشی در هزار افسان، جلال ستاری، انتشارات توس، تهران ١٣٦٨،ص٥-٧.

فەسڵی نۆیەم

ڕەخنەی مێژوویی- ژیننامەیی(بایۆگرافی)

ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئێمەدا وەکو زانستێکی سەربەخۆ و بە ئامانجگەلێکی تایبەت و جیا لە قەوارەی گشـــتیی ئەدەب ، پێگەی ڕاستەقینەی خۆی بەدەست هێناوەتەوە.

ڕەخنەی ئەدەبی هەوڵی ئەوە دەدات بەرهەمە ئەدەبییەکـان بە خوێنەرانیان بناسـێنێت و بێ ئەوەی ڕاسـتەوخۆ دەسـت بۆ داهێنانی ئەدەبی ببـات، بە شـــێوەیەکی کردارەکی جۆرە خولقـانـدنەوەیەک ســـازدەکات. ئەوەی ڕەخنەی ئەدەبی لە شـــێوازە تەقلیدییەکەیدا لەبەردەمی دایە بریتییە لە: شـــرۆڤەکردن و ڕاڤەکردن، بەهادانان و خســـتنەڕووی بەڵگە و ڕوونکردنەوەگەلێکی بـاوەڕپێکراو بۆ بەهادانانەکان و بەم شـــێوەیە ڕەخنەی ئەدەبی هەوڵدەدات کارەکەی

خۆی لەگەڵ خاسیەتە تەواو چێژدارییەکان، کە زۆربەی کات پێویستییان بە نیشاندان و خستنەڕووی بەڵگە بۆ پەسەندکردن یا ڕەتکردنەوە نییە تێکەڵ ناکات.

ڕەخنەگرانی ئەدەبی لە ئامانجەکانی خۆیاندا کە هەندێجار بە خستنەڕووی خوێندنەوە یا لێکدانەوەیەکی تایبەت بۆ بەرهەمەکە کۆتایی پێدێت و تەنانەت هەڵسەنگاندن دەخاتە پەراوێزەوە سوود لە میتۆدی جۆراوجۆر وەردەگرن و هەر کامێکیان هەوڵدەدەن تا لە دیدگایەکی تایبەتەوە کە ڕەنگە مەودای هەندێکیان لەگەڵ یەکتریدا هێندە نزیک نەبێت بە ڕەخنەگرتن لە بەرهەمە ئەدەبییەکان هەڵبستن.

هەندێک لە تیۆریستەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەردەمی ئێمەدا هەوڵیانداوە مەودای نێوان میتۆدە جیاوازەکانی ڕەخنە کەمتر بکەنەوە، دوو ڕێچکە یا شێوازی گشتییان بۆ تێڕوانینە ڕەخنەییەکان لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا خستۆتەڕوو: یەکەم میتۆدی فۆرمالیستی و دووەم شێوازی ڕەوشتی. لەم پۆلێنبەندییەدا، کە لە کاریگەریی هەردوو دیدگای پێچەوانەی ئەفلاتوون و ئەرستۆ بەرامبەر بە بەرهەمە ئەدەبییەکان بەدەر نییە، دەتوانرێت بە کەمێک دەسکارییەوە زۆربەی میتۆدە ڕەخنەییەکان لە ئامانج و شێواز و بنەما گشتییەکانی کارەکەیاندا لەیەکتر نزیک بکرێنەوە.

هەروەها کاریگەری ڕەخنەیش، کە لە ڕوویێکەوە پەیوەستە بە داهێنانە ئەدەبییەکانەوە و لە ڕوویێکی دیکەشەوە ڕەنگ و بۆیەکی

زانستی هەیە دەبێتە هۆی ئەوەی، کە زانایانی زانستە جۆراوجۆرەکانیش بەشێک لە تێڕامانەکانی خۆیان پەیوەست بە بابەتەکانی ڕەخنە بکەن، کە لەخودی خۆیدا لە جۆراوجۆری میتۆدە ڕەخنەییەکاندا کاریگەرییەکی ڕەهای هەیە، لەوانە دەکرێت ئاماژە بە زمانناسان و کۆمەڵناسان و دەروونناسان وئەفسانەناسان و زانایانی مێژوو بکرێت. شایەنی باسە کە هەر یەکێک لەم زانایانە لەسەر بنەمای تێرمینۆلۆژی یا زاراوەناسی تایبەت بە بەشی خۆی و بەکارهێنانی نوێترین دەسکەوتە زانستییەکان بۆ چوارچێوەدارتر کردنی ڕەخنە، یا بە دەربڕینێکی دیکە بەدوای بە زانستیتر کردنی سنووری ڕەخنەی ئەدەبییەوەن لە قەڵەمڕەوی کاری خۆیاندا.

ڕوانینی تاکلایەنانە لە کاری هەندێک لەم ڕەخنەگرانە بۆتە هۆی ئەوەی، کە ئەو میتۆدانەی لەلایەن ڕەخنەگرانی دیکەوە کاریان لەسەر دەکرێت بە نازانستی دابنرێت، هەروەها ئەو زێدەڕۆییانەی کە لە هەندێک لە میتۆدەکانیشدا هەن بوونەتە مایەی چەند سەپاندن و زیادە خستنەسەرێکی تایبەت بۆ سەر بەرهەمە ئەدەبییەکان و بێبەشکردنی خوێنەران لە سوود وەرگرتنە هەمەجۆرەکانی ئەم بەرهەمانە، بۆ نموونە هەندێک لە دەروونناسانی پەیڕەوکاری قوتابخانەی فرۆید لە هەوڵ و تەقەلای دۆزینەوەی ڕیشەگەلێکی گرێی ئۆدیپ یا ئیلکترا لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندان سەرەنجام یەکێکن لە دروستکەر و خولقێنەرانی ئەم بەرهەمانەدا، ڕەخنەگرانی

ئەفسانەگەرا جەخت لەسەرئەم خاڵە دەکەنەوە، کە تێکڕای بەرهەمە ئەدەبییەکان هەڵگێڕانەوە یا کاردانەوەیەکن بەرامبەر بیروباوەڕە ئەفسانەییەکانی مرۆڤە کۆنەکان یا دیمەن و نیشانەیەکی تەرزە سەرەتاییەکانن(ئارکی تایپ) و زماننناسان، کە شیعر یا هەر بەرهەمێکی دیکەی ئەدەبی بە دیاردە و داهێنانێک لە قەڵەمڕەوی زمان دادەنێن و داوەریکردن دەربارەی ئەو بەرهەمە بە ئەرکی زمانەوان دەزانن. بەهەمان پێودانگ هەوڵی فۆرمالیستە مۆدێرن و بنیاتگەرەکان پرۆسەیەکی زانستی و ئاڵۆز لە پەیدابوونی بەرهەمە ئەدەبییەکان بەدەستەوە دەدات، کە ڕەنگە پەسەندکردنی هەندێجار پێویستی بە لەبەرچاونەگرتنی هەندێک لە ڕەهەندە هونەری و تەواو ئیستاتیکیەکان هەبێت.

ئەوەی لەنێو میتۆدە جۆراوجۆرەکانی ڕەخنەدا دەکرێت بە مەترسیدار و کارەساتبار هەژمار بکرێت، سەرنج نەدانە لە بنەما تەواو ئەدەبییەکانی بەرهەمگەلێک، کە دەخرێنە بەر تیشکی ڕەخنەوە، بۆ نموونە زمانناسێک، کە لێکۆڵینەوەی زمانناسیی بەرهەمە ئەدەبییەکانی دەکەوێتە ئەستۆ، هەڵبەتە پێویستە لەسەری زانیاریەکی گرنگ و زۆری لە بواری ئەدەبدا هەبێت، بەهەمان شێوە ئەم شتە سەدا سەد لەبارەی ئەدیبێکیش، کە بە سەرنج و تێبینی زمانناسییەوە ڕوو لە لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان دەکات هەر ڕاستە.

یەکێک لەو تێڕوانینانەی، کە ڕەنگە لەنێو میتۆدە جۆراوجۆرەکانی ڕەخنەدا زیاتر لە میتۆدەکانی دیکە سەرنجی لێدراوە و هەندێجار به پشکنین و بەدواداچوونێکی ئاوێتە بە ڕەتکردنەوە ئاوڕی لێدراوەتەوە ، میتۆدی ڕەخنەی مێژوویی- ژیننامەییە.

پێگەی ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەیی

بەشـــێکی گەورەی میراتە ئەدەبییەکان لەڕووی ئەو ناوەرۆکە تایبەتییەی، کە هەیانە بە شـێوەیەک پەیوەســـت بە ژیان و ڕووداوە مێژووییەکانی ســـەردەمی نووســـەر یا شـیعر دەبن، بۆیە گرنگی و پێویستی لێکۆڵینەوەکاری لەم بابەتانە بۆ ڕوونکردنەوە و ڕاڤەکردنی بەرهەمە ئەدەبییەکان لە کۆنەوە جێگەی ســـەرنج بووە. ئەم گرنگییە کاتێک زیاتر هەستی پێدەکرێت، کە هۆنراوەی شـاعیر ڕەنگدانەوەی وردی ڕۆژگار و ژیانی ئەو و بگرە لە هەندێک بواردا ئۆتۆبیۆگرافی و خۆ-ژیاننامەنووسـی نووسـەر بێت. لە ڕوویێکی دیکەوە، بە پشـت بەستن بە چەند سەرنج و تێبینییەک، کە باسکردنی بە وردی لێرەدا شیاو نییە. هونەر و ئەدەب لەڕووی خاسیەتی کۆمەڵایەتی خۆیانەوە – تەنانەت لە ئەبسـتراکترین جۆرەکانییەوە- بە جۆرێک لە جۆرەکان بەرهەم و زادەی پێوەندییەکانی نێوان مرۆڤەکانە لە دونیای دەرەوەدا و لەم ڕووەوە بەرهەمی ئەدەبی لەلایەکەوە لە پێوەنـدیـدایە لەگەڵ کەسـەکە و لە لایەکی تریشـەوە لەپێوەندیدایە لەگەڵ کۆمەڵ[٢]، کە ئەم

دووانەش دوپاتکردنەوەیەکە لەسەر ڕەوایەتی لیکۆڵینەوە میژوویی- ژینناماییەکانی بەرهەمە ئەدەبییەکان.

ڕەخنەگرانی نویٚ ، کە هەمیشە لە کۆششدان بۆ سنووردارترکردنی بازنەی کاری ڕەخنەی ئەدەبی، هەوڵدەدەن لیۆڵینەوەی سەربەخۆی بەرهەمەکە نەخەنە ژێر کاریگەری هۆکارە دەرەکییەکانی وەک ژیانی نووسەر و پیوەرە میژووییەکانی سەردەمی نووسەر، بەم هۆیەوە دەتوانریٚت بگوتریٚت کە ڕەخنەی نویٚ تا ئەندازەیەک بەرامبەر بە ڕەخنەی میژوویی- ژیننامەیی وەستاوەتەوە و زۆربەی کات دەوتریٚت، کە پیویستە بەرهەمی ئەدەبی بەبیٚ گرنگیدان بە مەبەستی نووسەری داهینەر و سەرنج و تیبینییەکانی دیکە لیی بکۆڵدریٚتەوە.

پیویستی(زەرورەت) سەرنجدانی ڕاستەوخۆ بە بەرهەم و بە سەربەخۆ دانانی بەرهەمەکە، کە بنچینە و بنەمای دژایەتیکردنی ڕەخنەگرانی نوییە لەگەڵ ڕەخنەی میژوویی – ژیننامەییدا، بابەتیک نییە کە دەسکەوتی ڕەخنەگرانی نویی خۆرئاوایی بیٚت. لە ئەدەبی کۆنی ئیران و عەرەبیشدا، هەروەها لەنیو یۆنانییەکانیشدا زۆرترین سەرنجدان وابەستە بووە بە بەرهەمەکەوە. لەنیو ڕەخنەگرانی کۆن تەنیا ئەرستۆیە، کە سەرنج لە پیوەندییە چالاک و زیندووەکانی نیوان بەرهەم و هونەرمەند دەدات و ڕەخنەگرانی دیکەی کۆن زۆربەیان لەوەیان نەکۆڵیوەتەوە، کە لە پشتی بەرهەمی ئەدەبیەوەیە و تەنیا سەرنجیان لە بەرهەمەکە داوە. پیویستە ئەوەش زیاد بکریٚت، کە

دیدگا ئیستاتیکی و ڕەوشتییەکان کە دوو دیدگای زاڵ و باوی ڕەخنەی پێشینانن لەم ڕوانین و سەرنجدانەوە هەڵقوڵاون[٣].

ناسنامەی نوێی ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەیی لە ڕۆژئاوادا بە برەوی ڕۆمانسیزم لە ئەدەبدا بووە شتێکی باو و لەم نێوانەدا (سانت بۆڤ)[٤] ڕۆڵێکی یەجگار کاریگەری هەبووە. ئەو لە دیدگا ڕەخنەییەکانی خۆیدا، کە لەژێر کاریگەری بزووتنەوەی گشتی ڕەخنەی سەردەمی زاڵبوونی ڕۆمانسیزمدا بوو، باوەڕی وابوو کە لە هەڵسەنگاندنە ئەدەبییەکاندا هەموو شتێک پێوەندی لەگەڵ ئەفرێنەری بەرهەمەکەوە هەیە، بە باوەڕی ئەو لە شیعردا ناوەرۆکی خراپ و چاک لەئارادا نییە و تەنیا شاعیرانی چاک و خراپ بوونیان هەیە[٥]، لە تێڕوانینی (بۆڤ)دا هەر شتێک، کە بەجۆرێک لە جۆرەکان پەیوەست بە نووسەر دەبێت دەکرێت بۆ ناسینی شیعرەکەی ئەو(مەبەست نووسەرەکەیە) لێی بکۆڵدرێتەوە: باپیرە، دایک و باوک، خوشکان، برایان و کەسانێکی زۆری دیکە.

بەبۆچوونی (بۆڤ) تەمەن و سەردەم و ڕۆژگاری نووسەر یا شاعیرێک بۆ خوێندکاری ئەدەب گرنگییەکی تایبەتی هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا پێویستە ئاگای لەوە بێت، کە کارەکەی بەم بنەمایە سنووردار نەبێت[٦]. مەرامی ئەو لەمە بیرهێنانەوە ئەوەیە، کە نابێت گرنگێتی چێژی هونەریش لەبەرچاو نەگیرێت و بەهەما ئەو شێوەیەی، کە لە فەلسەفە و زانستەکاندا چێژی هونەری فەیلەسوف

و زانا شتێكی پێویستە، لە ڕەخنەیشدا پێویستە سوود لە جۆرە چێژێكی تایبەت وەربگیردرێت[٧].

وا دەردەكەوێت، كە ڕەخنەی ژیننامەیی زیاتر لە ڕەخنەی مێژوویی لای ڕۆمانسیزمەكان ئاوڕی لێدراوتەوە و گرنگی پێدراوە، چونكە ئەوان بە تێگەیشتنێكی زانستیانەوە لە ئەدەبیان دەڕوانی. یەكێك لەو كەسانەی كە لە برەودان و پێگەیاندنی ڕەخنەی ژیننامەییدا هەنگاوێكی گەورەی ناوە و بە ستایشكەر و درێژەپێدەری ڕێگەی (بۆڤ)ی دادەنێن، ڕەخنەگرێكی فرەنسییە بەناوی (تین)[٨].

لەڕاستیدا (تین) بە كەمێك دەسكاریكردنەوە شوێن بۆچوونەكانی (بۆڤ) كەوت و لە هەندێك بابەتیشدا بۆچۆنی لەگەڵ ئەودا جیاوازە. تین، كە بە بۆچوونی بەشێك لە ڕەخنەگرانی پاشتر زیاتر شایستەی ناوی زانایە تا ڕەخنەگر، باوەڕی وابوو، كە پێویستە لە لێكۆڵینەوەی ئەدەبدا هەروەكو زیندەوەرناس كار بكرێت، چونكە بەرهەمێكی ئەدەبی وەكو بەبەردبوویێك(متحجر)وایە و پێكهاتە و قاڵبێكی ئەندامییە، كە بەرهەمەكە تێیدا ژیاوە، بەهەمان ئەو شێوەیەی، كە لە قاڵبی هەر بەبەردبووێكدا بوونەوەرێك هەبووە، لە پشت هەر بەرهەمێكی ئەدەبیشدا مرۆڤێك هەیە و بەم هۆیەوە هەڵەیە، كە بەرهەمی ئەدەبی بە تاك و تەنیا و دوور لە نووسەر یا شاعیرەكەی بخەینە ژێر لێكۆڵینەوە[٩].

شـــایـانی بـاســـە(تین)یش لیکۆڵینەوە لە بەرهەمی ئەدەبی(بەشێوەیەکی گشتی نەک تایبەتی) بە ڕەنگدانەوەیەکی بارودۆخەکان و ژیانی نووسەر داناوە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ڕێگەیەکی بۆ هەندێک تێڕامانە هونەرییەکان هێشـــتۆتەوە و ئەمەش خاڵێکە ، کە دەتوانێت لەســـەر بنەمای چەند لایەنێک لە دیدگاکانی(ڕەخنەی نوێ) ڕەوایەتی بە ڕەخنەی ژیاننامەیی بدات، چونکە بە باوەڕی ڕەخنەگرانی نوێش زانیارییە مێژووییی و ژیننامەییەکان دەکرێت لە تێگەیشتنی دروستی بەرهەمەکەدا یـارمەتیـدەر بن، بەڵام لەهەمـان کـاتـدا ڕەهەنـدە هونەرییەکانیش پێویســـتە ســـەرنجیان لێبدرێت. لێرەدا ئەم وتەیەی (دیچز) شـــایەنی ســـەرنجدانە :(بەرهەمدارترین و ڕوونترین جۆری ڕەخنە لە بەرهەمە ئەدەبییە کۆنەکاندا زۆربەی کات لەنێوان تێڕوانینە مێژوویی و ئیستاتیکییەکاندا لە جوڵە و بزاوت دایە)[١٠].

لەگەڵ ئەو پێشـــینەیەی، کە لەبارەی کارایی ڕەخنەی مێژوویی-ژیننامەیی خراوەتەڕوو، ناتوانرێت نکۆڵی لەوە بکرێت ، کە هەندێک لە زێدەڕۆییەکان لەلایەن ڕەتکەرەوە و لایەنگران بوونەتە هۆی ئەوەی بەهای تێڕامانە مێژوویی و ژیننامەییەکان لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا بکەوێتە ژێر گومـانەوە و هەنـدێجـاریش خەوشـــدار بێـت، ئەم زێدەڕۆییانە ، کە زیاتر لەلایەن هەندێک لەلایەنگرانەوەیە بە وتەی (تێری ئیگلتن) تەواوی ئەدەب بۆ مەیدانێکی ژیاننامە کەســـییەکان دەگۆڕێـت و ئیتر بەرهەمی ئەدەبی بەهۆی ئەوەی، کە بەرهەمی

ئەدەبین ناخوێنینەوە، بەڵکو بەتەواوەتی لەسەر بنەمای شێوازە لاوەکییەکان(دەستی دوو) بۆ ناسینی بوونەوەرێکی دیکە(واتە بۆ ناسینی نووسەر) ئەنجامی دەدەین[11].

ئەگەرچی ڕەخنەی مێژوویی و ژیننامەیی لە هەندێک لە سەرچاوەکانی ڕەخنەی ئەدەبیدا وەکو یەک بابەت سەرنجیان لێدراوە، بەڵام جیاکردنەوەیان بە وردبوونەوە لەو جیاوازیانەی، کە ئامانجەکانی هەر یەکێکیان لەئارا دایە دەکرێت سودمەنتر بێت.

ڕەخنەی مێژوویی

لە ڕەخنەی مێژووییدا هەر بەرهەمێکی ئەدەبی لەسەر بنەمای بوارە مێژووییەکانی وابەستە بە بەرهەمەکە شیکردنەوە و لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە دەکرێت. ئەم بوارانە لە ڕوویەکەوە دەکرێت تەواوی هۆکارە مێژووییەکانی پەیدابوونی بەرهەمەکە بگرێتە خۆی و لە ڕوویێکی دیکەوە دەکرێت وردەکارییەکانی بەرهەمەکە لەڕێگەی نیشاندان و خستنەڕووی چەند لایەنێک لە مێژوو ، یا ئاماژەکردن پێیانەوە ڕاڤە بکرێت ، هەر چۆنێک بێت ئەوەی لە ئارا دایە جۆرە ڕەخنە و ڕاڤەکارییەکە لەڕێگەی سەرنج و تێبینییە مێژووییەکان، بەڵام ئەم شتە بەو واتایە نییە، کە ئامادەیی یا نائامادەیی دۆکیۆمێنت و بەها مێژووییەکان لە هەر بەرهەمێکدا بە تاکە پێوەری هەڵسەنگاندنی ڕەخنەگر هەژمار دەگرێت.

لێرەدا بیرهێنانەوە و باسکردنی ئەم خاڵە شتێکی گرنگە ئەویش ئەوەیە، کە لە ڕەخنەی مێژووییدا بەها و بایەخی بەرهەمەکە لە ڕێچکەی مێژوویی یا ڕەوت و بزاوتی ڕووداوە مێژوویەکانی ناو بەرهەمەکەدا هەڵناسەنگێنرێت، چونکە لە بنەڕەتدا بەرهەمی ئەدەبی تەنانەت ئەگەر وەکو بەڵگەنامەیەکی مێژوویی سوودی لێوەربگیرێت بە مەرامی مێژوونووسی و مێژووسازی نەخولقێندراوە و ئامانجی نووسەر یا شاعیر گەیاندنی زانیاری مێژوویی نەبووە و ڕەخنەگری ئەدەبیش پێویستە خۆی لەم جۆرە بارکردن و سەپاندنە تایبەتیانە بۆ سەر بەرهەمی ئەدەبی بەدوور بگرێت، هەروەکو ئەوەی یەکێک لەو ڕەخنانەی بۆ سەر ڕەخنەی مارکسیستی لە ئارادایە بریتییە لە تەماشاکردنی تەواو مێژووییانەیان بۆ بەرهەمە ئەدەبییەکان، چونکە فۆرم و شێواز و ناوەڕۆکەکان بە تەواوەتی وەکو دەسکەوتە مێژووییەکان دەخەنە بەر لێکۆڵینەوە.

شایەنی وتنە، پێش مارکس بیرێکی لەم جۆرە لە بۆچوونەکانی (هیگڵ)ی فەیلەسووفی ئایدیالیستی ئەڵمانیش دەرکەوتبوو و هەر ئەویشە، کە زۆرترین کاریگەری لەسەر تێگەیشتنە هونەری و ئیستاتیکییەکانی (مارکس)دا هەبووە[١٢].

ئەرکی ڕەخنەگری مێژوویی ئەوەیە، کە ئەو کورتبڕی و پوختەکردنە هونەرییەی، کە سوودی لە چرکەساتە مێژووییەکان وەرگرتووە ڕوونتر بکاتەوە و هەوڵبدات مەودای چێژوەرگرتنی

هونەری خوێنەر فراوان بکات، ئەگینا لێکچوونە بێهێز و نادیارییە بەهێزەکان کە خودی کاریگەرییەکە لە چڕی و تێروپڕی ناهاوشانی یا کەم هاوتایی مێژوویی دایە ، تەنانەت ئەو کاتەشی کە لە ڕێگەی ڕاڤەگەرییەکانی ڕەخنەگر ڕوون بکرێنەوە، هەمدیسان بێ بایەخ دەبێت و بە وتەی دیچز ((بەرهەمێک، کە چێژوەرگرتن لێی بنیاتنراوە لەسەر ئاگاداربوون لە پێشینە مێژووییەکان ناتوانێت ببێتە بەرهەمێکی سەرکەوتوو و بگرە چێژوەرگرتن لە بەرهەمی هونەری لەژێر ڕۆشنایی گلۆپی مێژووییشدا نایەتەکایەوە))[١٣]

لەگەڵ ئەوەی خولقێنەری بەرهەمی ئەدەبی ئەرکی مێژوونووسی نییە و بەدڵنیاییەوە ڕەخنەگری ئەدەبیش لە کاری خۆیدا ڕێگەی پێنەدراوە شتە مێژووییەکان بەسەر بەرهەمەکە بسەپێنێت، بەڵام هەرچۆنێک بێت بۆ داوەریکردنە ڕەخنەییەکانی خۆی بەرامبەر بە بەرهەمەکە لە قەڵەمڕەوی مێژوویی تایبەتدا پێویستی بە چەندین زانیاری دەرەکییە و هەمان ئەو خاڵەش مایەی ڕەخنەلێگرتنە بەلای ڕەخنەگرانی نوێوە، چونکە وەکو ئەوەی وترا لە بۆچوونی ئەواندا بەرهەمی ئەدەبی پێویستە سەربەخۆیی خۆی بپارێزێت. هەڵبەتە ئەم قسەیەی ئەوان ئەگەرچی لەو بەرهەمە لیریکیانەی، کە سوودمەندن لە سەرچاوە دەوڵەمەندەکانی هەڵچوونی تاکەکەسی شتێکی پەسەندکراوە، بەڵام لە بەرهەمە چیرۆکییەکان و ڕۆمانەکاندا، کە هەرچۆنێک بێت بە جۆرێک لە جۆرەکان بە واقیعە مێژووییەکانەوە

بەســتراونەتەوە، شــتێکی پەســەندنەکراوە. (گراهام هۆف) یەکێک لە ڕەخنەگرە هاوچەرخەکانی ئێمەیە، کە تێگەیشتنە ڕەخنەییەکانی ئاماژە و گوزارشــتێکن لە قووڵی و فراوانی بیر و تێڕوانینی، نووســیویەتی: (هەر جۆرە ڕەخنەیەک دەربارەی ڕۆمان بنوســرێت و بێئاگا بێت لە وابەســتەیی ئەو ڕۆمانە بە واقیعیەتی مێژووییەوە، ئەوا بەرامبەر بە بەها ڕاستەقینەکانی ڕۆمان بارودۆخێکی درۆیینەی هەیە)[١٤] .

ئەو شــتەی ڕێگەی ســەرنج و تێبینییە مێژووییەکانمان لە بەرهەمە ئەدەبییەکان پێدەدات ئەوەیە، کە هەندێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان لەژێر کـاریگەری هۆکـار و مەرجە تـایبەتییە کۆمەڵایەتییەکـانـدا هاتونەتەکایەوە و جیاکردنەوەیان لە ناسنامە مێژووییەکەیان یەکسان و هاوتایە بە لەدەســـتدانی چەندین ســـوود لێیان. تەنانەت دیدگا زێدەڕۆییکارانەکانی فۆرمالیســتەکانیش، کە زۆربەی کات هەوڵدەدەن نـاســـنامە و ڕۆڵی نووســـەر لە بەرهەمی هونەری جیا بکەنەوە نەیتوانیوە نکۆڵی لە ڕۆڵی پێگە مێژووییەکان بکات، بە جۆرێک، کە هەندێجار جەختکردنەوە لەســەر ئەوە لەلایەن ئەوانەوە دەبێتە مایەی ســەرســوڕمانی و پێویســتە ئەوەمان لە بیر بێت، کە ئەمە قســەی فۆرمالیســـتەکانە، کە دەڵێن: ((تەنانەت ئەگەر پوشـــکینیش بوونی نەبووایە، ئەوا کتێبی (یەڤگیینی ئۆنگین) دەنوسرا.))[١٥]

ڕەخنەگری نوێ تەنانەت ئەگەر بۆ خۆدوورخســتنەوە لە بارکردن و زیادەخســـتنەســـەرە تـایبەتییەکـان، کە دەیخەنە پـاڵ میتۆدە

تەقلیدییەکانی ڕەخنە چاوی خۆی لە بەرامبەر ئەو بەڵگە ڕوونە مێژووییانە ببەستێتەوە، کە لەبەرهەمەکەدا هەن و لە ڕوونکردنەوەی بەرهەمەکە لە سەر بنەمای ئەم بەڵگانە خۆپارێزی بکات، هەمدیسان ناتوانێت بەرهەمی ئەدەبی بەچاوپۆشیکردن لەو پێوەرە مێژووییانەی، کە لەناو بەرهەمەکەدا هەن بخاتە بەر سەرنج و لێکدانەوە ، وەکو ئەوەی وتویانە ئەدەب وەکو تەواوی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان مەحکومە بە گۆڕانکاری و گەشەکردن و ئەم خاڵە ئەوە نیشان دەدات، کە لێکۆڵینەوە لە ئەدەب ناکرێت لە میتۆدی ڕەخنەی مێژوویی جیابکرێتەوە[١٦] و هەتا بە گوتەی (تریلینگ): کۆنیی بەرهەم زۆربەی کات بەشێکە لە واتا و بەهای بەرهەمەکە خۆی[١٧]، بۆ نموونە دەتوانرێت بگوترێت، نەرمی و نازکی زۆرێک لە تەنزەکانی (عوبێد زاکانی) بەبێ لەبەرچاوگرتنی بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکان و زەمینە مێژووییەکانی ڕۆژگاری ئەو خۆشی و نازکییەکیان تێدا نییە و بەم هۆیەوە بۆ تێگەیشتنی چاکتر لە بەرهەمەکانی ئەو ئاگاداربوون لە بارودۆخە مێژووییەکانی سەدەی هەشتەم شتێکی پێویستە. لە ئەدەبی ڕۆژئاوشدا درککرنی شیعرەکانی (درایدن) لە سەدەی حەڤدەیەم و (پۆپ) لە سەدەی هەژدەیەمدا وابەستەیە بە ئاگاداربوون لە بارودۆخە کۆمەڵایەتی و مێژووییەکانی ڕۆژگاری ئەوان.

ئێستا بە وردبوونەوە لەوەی، کە وترا رەخنەی مێژوویی وابەستەی تێڕامانێکی مێژوویی دوو لایەنەیە. ئەم ڕەخنەیە لە

ڕوویەکەوە لە ڕێگەی ئەو سەرنج و تێبینییە مێژووییانەی، کە لە بەرهەمەکەدا هەن لەگەڵ جوانییەکانی دەربڕین(جوانییە وشەییەکان)و لێکدانەوە تایبەتییەکان لە بەرهەمە ئەدەبییەکان دەڕوانێت و لە ڕوویێکی دیکەوە سەرنج لەو سەردەمە مێژووییە دیاریکراوە دەدات، کە ئەم بەرهەمانەی تێدا هاتۆتەکایەوە.

ڕوانینە تاکلایەنەکانی ڕەخنەی نوێ بەرامبەر بە ڕەخنەی مێژوویی

ڕەخنەی نوێ، کە هەندێجار لە بارودۆخێکی زێدەڕۆییکارانەدا ڕەهەندە مێژووییەکان ڕەتدەکاتەوە، لە کۆتاییدا ڕەتکردنەوە و نکۆڵیکردنی خۆی بەسەر ڕەهەندە ڕەوشتی و کۆمەڵایەتییەکانیش دەگشتێنێت. دیدگایەکی لەم جۆرە لەلایەن ڕەخنەگرە نوێکانەوە لەحەقیقەتدا جۆرە سەیرکردنێکی تاکلایەنانەیە، چونکە سەربەخۆیی دان بە بەرهەمە ئەدەبییەکان بەبێ گرنگیدان و وردبوونەوە لە هۆکارە مرۆیی و کۆمەڵایەتی و مێژووییە کاریگەرەکانی ناو بەرهەمەکان دەبێتە هۆی ئەوەی، کە بەرهەمی ئەدەبی لە بێ کاتی و بێ شوێنیدا بخرێتە تای تەرازوی لێکۆڵینەوە، بە دەربڕینێکی دیکە لە بۆشاییدا بخرێتە ژێر تیشکی ڕەخنە و شیکردنەوە. نادروستی ئەم بیرە ڕەنگە لە ڕەخنەی هونەرەکانی دیکە و هونەرە نیگارکێشییەکان(هێلکارییەکان) هەستپێکراوتر بێت، ئەگەر نیگارکێشێک بە پشت بەستن بە تێڕامانە تایبەتە مێژوویەکان هەڵسێت بە کێشانی تابلۆیەک، ئەوا هەرگیز ناتوانرێت بەرهەمەکەی ئەو بەبێ لەبەرچاو گرتنی تێڕامانگەلێکی

وەها بخرێتە بەر ڕەخنە و لێکۆڵینەوە، بۆ جەختکردنەوەی ئەم خاڵە دەتوانرێت نمونەگەلێکی زۆر بهێنرێتەوە.
لەبارەی (ماکس بیکمان)ی ئیکسپریسۆنیستی سەربەخۆ و بەتوانا، کە بەشـــێک لە نەمرترین بەرهەمەکانی قوتابخانە نیگارکێشـــییەکانی ئەڵمانی خولقاندووە نوســـیویانە، کە هونەری ئەو زادەی تاریکترین چرکەساتەکانی سەدەی بیستەمە، کە دیکتاتۆرییەتی نازی هەڕەشەی لە شارستانییەتی ئەوروپی دەکرد. ناوەرۆکی بەرهەمەکانی (بیکمان)، کە خاڵی هاوبەشی ئەو و هونەرمەندە هاوچەرخەکانیەتی نیشاندەری کاریگەربوونیەتی بە کوشـــت و کوشـــتارە دڕندانەکان لە گۆڕەپانە جەنگییەکانی فڕەنسـا و کۆمەڵگای لەباریەک هەڵوەشـاوە و گەندەڵی ئەڵمانیا لە ساڵانی دوای جەنگدا[18].
یەکێک لە تابلۆ بەناوبانگەکانی(فرانســۆ میلێ)[19] بەناوی (گوڵەگەنم کۆکەرەوەکـان) وێنەی غەمبـارانەی چەنـد ژنێکی لادێییە، کە دوای دروێنە بە پشـــتی چەماوە و دەســـت و پەنجەی زبر و توێژاڵگرتوو خەریکی کۆکردنەوەی گوڵە گەنمە بەجێماوەکانی ســـەر زەوین. ئەم تابلۆیە نیشـــاندەری ڕەهەندێکی ئاشـــکرای هەژاریی گوندنشـــینانی نیوەی یەکەمی ســـەدەی نۆزدەیەمی فرەنسـایە. ئاشـکرایە کە ئەگەر ڕەخنەگری هونەری لەم تابلۆیەدا تەنیا لە هۆکار و بنەما تایبەتییەکانی هەڵبژاردنی ڕەنگ و هێڵ و فیگەرەکانی و ئەم جۆرە شتانە بکۆڵێتەوە،

ئەوا بەشـێکی گەورەی لە لێکدانەوە ڕەخەییەکانی خۆی بە نەوتراوی جێهێڵاوە و خۆی لێ بواردووە[٢٠]..

ســـوودە وەرگرتن لە مەعریفە و داتا مێژووییەکان لە ڕەخنەی بەشـــێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان و ڕاڤەکردن و شـــیکردنەوەی ئەو بەرهەمەدا لەڕێگەی ڕەهەندە مێژووییەکانەوە پێشـــینەیەکی کۆنی هەیە. لەڕۆژگاری ڕابردوودا هەندێجار شـــاعیران لە وێنا و خەیاڵی بەرتەسـکیاندا خۆیان بە مێژووزان دادەنا، شـیعری ئەو دەکرا وەکو بەڵگەنامەیەکی باوەڕپێکرا بۆ ڕووداوە مێژووییەکان هەژمار بکرێت[٢١].

ئامادەیی ئاماژە مێژوویيە ئاشـكراكان یا ورد و خوازەییەکان لە بەرهەمە شـیعرییەکانی فارسـیدا یەجگار زۆرە ، ڕەخنە و ڕاڤەکردنی مێژوویی ئەم بەرهەمانە مایەی ئاشـــنایەتی و چێژوەرگرتنی زیاترە لێیان، دوو نموونەی بەرچاو لە لەشـــکری گەورەی ئەم بەرهەمانەدا دیوانی فەرخی و غەزەلیاتی حافزە، ئامادەییەکی وەها لە بەرهەمی نووســـەران و شـــاعیرانی خۆرئاواشـــدا زۆر و زەبەندە، لەوانە دەتوانرێـت ئـامـاژە بە لیریکە بەنـاوبـانگەکەی (جۆن میلتۆن)[٢٢] بەناونیشـــانی (لەناو جینۆســـایدی دوایی لە پیدمۆن)[٢٣] بکرێت، کە بەبۆنەی ســـاڵوەگەری کۆمەڵکوژی ١٦٦٥ی تـاقمی (ڤـاڵـدنس)ی ئەندامانی ڕێچکەی پڕۆتســـتان، کە لە دۆڵەکانی ئیتاڵیای باکووردا دەژیـان، هۆنراوەتەوە. ئـاگـاداربوون لە زەمینەی مێژوویی ئەم ڕووداوە دەتوانێت بەلانیکەم بە ئاماژەیەکی ڕاســـتەوخۆ و دوو تیل

نیشان لە لیریکی ناوبراودا ئاشنامان بکات. هەروەها پێویستە ئەوەش زیاد بکرێت، کە ئەم ناوەرۆکە گونجاوانە بۆ ڕەخنەی مێژوویی و یادداشتنامەیی دەتوانرێت لە بەشێکی دیکەی غەزەلەکانی میلتۆن بدۆزرێتەوە، بەهەمان شێوە دەتوانرێت ئاماژە بە بەرهەمگەلێکی بەناوبانگی وەک (چیرۆکی دوو شار) ی دیکنز و (هێشووەکانی تووڕەیی) جۆن شتاین بێک و (خانۆچکەی مامە تۆم)ی هیریت بیچراستۆ بکرێت، کە هەموویان ڕەنگدانەوەیەکی واقیع و ڕووداوە مێژووییەکانن.

شێواز و تەکنیکی کار لە ڕەخنەی مێژووییدا

لە ڕەخنەی مێژوویيدا ڕەخنەگر هەوڵی ئەوە دەدات ڕوونکردنەوەیەکی مێژوویی بۆ ئاماژە وردەکان، یا بۆ ئەو زەمینە مێژووییانەی ناو بەرهەکە، کە شیاوی کشان و درێژکردنەوەن، کە لەوانەیە لەڕێگەی تیل نیشانەوە تەنیا گۆشەیەک لێیان نیشان درابێت، بەدەستەوە بدات. ئاشکرایە کە بەهای کاری ڕەخنەگری مێژوویی لەم نێوانەدا خۆپارێزیکردنە لە ڕوانینی تاکلایەنانە. ئەگەر ڕەخنەگری مێژوویی بە شیکردنەوەی هۆکارە مێژووییەکان واز بهێنێت، یا بەدوای بارکردن و سەپاندنی ئەو ئەگەرانەوە بێت، کە خۆی دروستی کردووە و لەڕوویەکی دیکەوە بەها هونەرییەکانی بەرهەمەکە نادیدە بگرێت، ئەوا کارەکەی لە سنووری تێڕامانێکی مێژوویی بۆ سەر بەرهەمە ئەدەبییەکە بە وەستاوی و چەقبەستوویی ماوەتەوە و

لەڕاستیدا وەکو دەقێکی مێژوویی و ئامرازێک بۆ گەیاندنی زانیاری مێژوویی سەرنجی لە بەرهەمە ئەدەبییەکە داوە و ئەمەش خاڵێکە، کە هەمیشە ڕێگەیەکی بۆ ڕەخنەگرتن لە ڕەخنە سنووردارە مێژووییەکان هێڵاوەتەوە.

زانیارییە دەرەکییەکانی ڕەخنەگر بۆ بەرهەمی ئەدەبی کاتێک لەگەڵ تێگەیشتنە هونەرییەکانی بۆ بەرهەمەکە هاوتەریب دەبێت دەتوانێت لە پرۆسەی تێڕامان و دۆزینەوە و دواتریش چێژی هونەریدا سوودێکی بنەڕەتی بۆ خوێنەری زیرەک بهێنێتەکایەوە، ئێمە لێرەدا وەکو نموونە یەکێک لە غەزەلەکانی حافز بە وردبوونەوە لە گونجاوی و شیاوی ڕەخنەی مێژوویی تێیدا دەخەینە بەر لێکۆڵینەوە:

ڕەخنەی مێژوویی لە غەزەلێکی حافزدا

حافز لە ڕیزی هەوەڵینی ئەو شاعیرانەیە، کە بازنەی غەزەلی فراوانکرد و بابەتگەلێکی جۆراوجۆری خستنە ناو قاڵبی غەزەلەوە. ناوەرۆکە کۆمەڵایەتی و ڕەخنەییەکان، کە لە کۆتاییدا بارێکی مێژوویی بە بەشێک لە غەزەلەکانی حافز دەبەخشێت و بە یەکێک لەو خەسڵەتە زۆر و زەوەندانەی خواجە دادەنرێت. ئەم پۆلە لە غەزەلەکان هەندێجار بە ڕاشکاوانە و هەندێجار بە درکە و خوازە ئاماژە بە ڕووداوەکانی سەردەمی ئەو دەکەن.

وردی و جوانییەکانی گوزارشتکردن و وەستایی حافز بۆتە هۆی ئەوەی، کە لە چەند بوار و زەمینەیەکدا خوێنەری شیعری حافز بە

ئاسانی لە ئاماژە تایبەتییە مێژوویی- کۆمەڵایەتییەکانی حافز نەبێت، چونکە لە زمانی ڕەنگدانەی خواجەدا زۆربەی کات زمانی ئاماژە شوێنگرەوەی جۆرە باوەکانی دەلالەتە، بەشێوەیەک تەنانەت لە بەناوبانگترین بەیتەکانیشیدا ئەگەر ئەو زەمینانەی، کە شیاوی بەبیرهێنانەوەن و ئەو سەرنج و تێبینییە مێژووییانەی، کە بەدەسهێنانیان قورس و سەختە لەبەرچاو نەگیرێن، ئەوا جوانی و نازکی گوزارشتکردنی زمانەکەی بەپەنهانی دەمێننەوە، بۆ نموونە کاتێک کە خوێنەر ئەم دێڕە بەناوبانگەی حافز دەخوێنێتەوە:

دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد

شد پی محتسب و کار به دستوری کرد

ڕەنگە ئاگای لەم چرکە ساتە نەبێت، کە لە سەردەمی زاڵبوونی ئەمیر تەیمور و هاوتا لەگەڵ سەردەمی پیری حافز لە خەراباتی شیراز، کە بە (بيت اللطف) ناوی دەهێنرا بڕە پارەیەک وەکو باج بۆ گەنجینەی حکومەت دەڕۆیشت و بە گوزارشتێک(ژنانی خەرابات، کە هاوشێوەی شەڕابی سوور لە پەنهانی و مەستوریدا تۆبەیان دەکرد، دەیانتوانی بە مۆڵەتی داروغە(محتسب) کارەکەیان بکەنە شتێکی فەرمی و ئاشکرا)[٢٤]

ژمارەی ئەو غەزەلانەی حافز، کە تیایاندا ڕووی لە بارودۆخە مێژووییەکانی سەردەمی خۆی کردووە لە دیوانەکەیدا یەجگار زۆرە، بەجۆرێک کە بۆ ڕوونکردنەوەی مێژووی سەردەمەکەی بەڵگە و

گەواهی خواستن لە غەزەلەکانی شتێکی یەجگار کارئاسانیکەر و ڕێگەخۆشکەرە.

ژمارەی ئەم غەزەلانە بە ئەندازەیەکن، کە تەنانەت ناوهێنانی سەرە بەیتەکانییشیان لەم باسە کورتەدا جێگەی نابێتەوە[٢٥].

لەدوای ئەم پێشەکییەوە شیکردنەوەیەکی مێژووییمان بۆ غەزلێکی ئەو هەیە. ئەم غەزەلە لەڕیزی ئەو غەزەلانە نییە، کە پڕاوپڕن لە ئاماژە مێژووییەکان و هۆکار و بنەمای هەڵبژاردنەکە بۆ هاوسەنگی و مامناوەندێتیەکە لە ڕەنگدانەوەی ڕەهەندە مێژووییەکاندا هەیەتی تا بەهۆیەوە خۆپارێزی لە ئەگەر و گومانی سەپاندنی هۆکار و بۆنە مێژوویەکاندا بکەین. حافز لەم غەزەلە هەشت دێڕییەدا وەها دەدوێت:

یاد باد آن که سر کوی توام منزل بود
دیده را روشنی از خاک درت حاصل بود
راست چون سوسن و گل از اثر صحبت پاک
در زبان بود مرا هر چه تو را در دل بود
دل چو از پیر خرد نقل معانی می کرد
عشق می گفت بشرح آنچه بر او مشکل بود
در دلم بود که بی دوست نباشم هرگز
چه توان گفت که سعی من و دل باطل بود
دوش بر یاد حریفان به خرابات شدم

ٰخم می دیدم خون در دل و پا در گل بود
بس بگشتم كه بپرســـــم سبب درد فراق
مفتی عـــقل در این مســـاله لایعقل بـود
راستی خـــــــاتم فیروزهء بواسـحاقی
خوش درخشید ولی دولت مـستعجل بود
دیدی آن قهقهەء كبک خـــرامان حـــافظ
كە ز سر پنجەء شـــاهین قضا غافل بود[٢٦]

خۆ ئەگەر گوزارشـــتی داپۆشــراوی(فیروزه بواســحاقی)یش لە بەیتی حەوتەمی غەزەلەكەدا بیرهێنەرەوەی ناوی شـــاه شـــێخ ئەبو ئیســحاق نەبوایە، هەمدیســـان ئاماژەگەلێكی جوان و چەند گلەیی و گازندەیەكی بەســـوێی شـــاعیرو چەندین ئاماژەی بۆ هەندێک لە ڕەهەندە مێژووییەكان بەدەستەوە دەدا.

دڵبەندبوونی حافز بە (شـاه شـێخ) لە چەندین غەزەلدا، كە شـاعیر دەربارەی ئەو هۆنیویەتیەوە ڕوون و ئاشـــكرایە، لەوانە ئەو غەزەلە كە بەو بەیتە دست پێدەكات:

یاد باد آن كه نهانت نظری با ما بود
رقم مهر تو بر چهرەء ما پیدا بود

ئەم غەزەلە، كە دەســـتەواژەی(یاد باد) لە ســـەرەتای هەموو بەیتەكانیدا جەختكردنەوە لە غەمی لەدەســـتدانێكی گەورە دەگەیەنێت و بیرخەرەوەی دێڕی یەكەمی ئەو غەزەلەیە، كە خســـتومانەتە ژێر

باس و لێکۆڵینەوە، هەروەها پێدەچێت لەدوای کوژرانی شاه شێخ هۆنرابێتەوە[27]، کاریگەربوونی حافز بە مەرگی شاه شێخ لە غەزەلێکی دیکەشدا دەبینرێت، کە بەم بەیتە دەست پێدەکات:

دمی با غم به سر بردن جهان یک سر نمی ارزد

به می بفروش دلق ما کزین بهتر نمی ارزد

ئەمەش لایەنێکی دیکە لە پێوەندی حافز لەگەڵ شاه شێخدا باس دەکات و هەمدیسان غەزەلی دیکەش هەن[28].

پانتایی گشتی غەزەلە هەڵبژێردراوەکەمان پێوەندی بە لەناوچوونی حکومەتی شاه شێخ ابوئیسحاقی ناسراو بە شاه شێخ و هاتنەسەرکاری (ئەمیر موبارەزەدین)ەوە هەیە.

(شاه شێخ ئەبو ئیسحاقی ئینجو) یەکێک لە بەناوبانگترین فەرمانڕەواکانی فارس بوو، لە ٧٢١ی کۆچی لەدایکبووە، پاشایەکی قەد و قەڵافەت ڕێک ، ڕوخسار جوان و لەبار ، خو و ڕەفتار چاک ، خاکی ، شیعردۆست و شیعرناس، جوامێر و دەست و دڵکراوە بووە، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا تەواو شادمان و خۆشحاڵ بووە. خۆشترین و ئارامترین ڕۆژگاری ژیانی حافز هاوتابووە لەگەڵ دەسەڵاتدارێتییەکەی ئەودا و ئەو خۆی دڵسۆزی و هاوڕێیەتی خۆی بۆ حافز دەنواند و نەوازشی دەکرد، ئاماژەگەلێک لە دیوانی حافزدا هەن ئەوە دەردەخەن[29] ، کە ئەگەر حافز هاوەڵی شاه شێخ نەبووبێت، ئەوا لانیکەم لەگەڵ دەرباری ئەودا دۆستایەتی و پێوەندی هەبووە[30].

شیراز لە ڕۆژگاری ئەو لە چاوی شاعیراندا بە بەهەشتی سەر ڕووی زەوی دادەنرا[31]. دەوڵەتشای سەمەرقەندی نووسیویەتی: (هاوڵاتیانی فارس لەسەردەمی دەسەڵاتداریێتییەکەی ئەودا، بارودۆخیان خۆش بوو، لەدوای شاه ئەبو ئیسحاق خەڵکی فارس بەدبەخت بوون و خۆزگەی سەردەمی ئەویان دەخواست)[32] دەسپێکی سەردەمی شاه شێخ هاوتابوو لەگەڵ ڕۆژگاری گەنجێتی خواجەدا، ئەو کە خۆی لەگەڵ شاه شێخدا هاوتەمەن و دۆستی گیانی بەگیانی بوو و بە هەبوونی ئەو دڵخۆش بوو، هەرگیز ڕێگەی وێناکردنی لەناوچوونی لەناکاوی دەوڵەتێکی وەها زووتێپەڕی بەخۆی نەدەدا.

دوژمنی شاه شێخ واتە ئەمیر موبارەزەددین موحەممەد لە تیرەی ئالی موزەفەر بیست ساڵ لە شاه شێخ گەورەتر بوو - لەدایکبووی ٧٠٠کۆچی- هەیڤییە- فێڵباز و فریودەر بوو. ئەو کە سەرەتا حکومەتی (مەیبەدی یەزد)ی هەبوو و دواتریش چەندین ساڵ حوکمڕانێتی یەزد و کرمانی کردبوو، هەمیشە ئارەزووی دەستبەسەرداگرتن و خاوەنداریێتی کردنی شیرازی لەمێشکدا بوو، ئەو دوای چەندین ساڵ دوژمنایەتی و جەنگ لەگەڵ شاه شێخ لە کۆتاییدا فارسی کردە پاشکۆی قەڵەمڕەوی خۆی. ئەمیر موبارەزەددین بە جۆرێک، کە تەنانەت مێژوونووسانی نزیک لە دەسەڵاتی خۆی نووسیویانە پیاوێکی بێڕێز و ڕەشۆک و دەم پیس

بوو، لەگەڵ نایەكسانی و كەللەپووتی زۆر و لەڕاددەبەدەری لە گوناە و خراپەكاری و مەیخۆری و لە كەماڵی ڕاڕایدا بوو.

ئەم قسەیەی موعینەددینی یەزدی مێژوونووسی تایبەتی ئەو بۆ نیشاندانی یەكێك گۆڕانی حاڵەتەكانی ئەو،(ئەمیر موبارەزەددین) بەناوبانگە، كە دەڵێت:(لە دەزگای ئەو جارجارە هاتوهاواری مەستان دەگۆڕا بۆ تەكبیری خواپەرستان و گۆرانی و چریكەی مەیخۆران بۆ نزای دینداران دەگۆڕا)[٣٣].

خۆنوێنییە پووچەكانی ئەمیر موبارەزەددین لە دینداریدا شێوە و نموونەگەلێكی زۆریان هەیە. ئەو دوای پەنجا ساڵ لە داوێنپیسی وەكو خۆدەرخستنێك هەوڵدەدات ڕۆژانی هەینی بە پیادە بۆ مزگەوت بڕوات، یا خۆی تەكیە و مزگەوتی دروستدەكرد و فەرماندان و دوركەوتنەوە(امر و نهی)ی شەرعی دەردەكرد و مەیخۆرەكانی جەڵد دەكرد و تەنانەت هەر بۆ ئەم خۆدەرخستنە كتێبە فەلسەفییەكانی بە بیانوی كتێبی گومڕاكەر و سەرلێشێوێنەر دەسوتاند[٣٤] و تێكڕای ئەم بارودۆخە خۆنوێنیانە و پیس بوون بە گڵاوی ناخ ببووە هۆی ئەوەی نازناوی داروغە(محتسب)ی پێ بدەن.

نازناوی داروغە لەلایەن كەسە زرنگەكانەوە بە ئەمیر موبارەزەددین درابوو و ئەم قسەیەی جەلالەددینی تورانشا چەندە جوان و نازدارانە ڕیسواكەری بارودۆخی خۆنوێیانەی ئەوە:

رندان همه ترک میپرستی کردن

جز محتسب شهر كه بی می مست است[٣٥]

ئەو زیاتر لە ٨٠٠ کەسـی بە دەسـتی خۆی سـەر بڕیبوو و تەنانەت لە بڕینی سـەری منداڵانیش باکی نەبوو[٣٦]. ئەم بوونەوەرە ترسـناکە کە نووسـەرانی سـاختە و زانایانی چەلاوخۆری سەردەمەکەی نازناوی(غازی اسلام= جەنگاوەری ئیسلام) و (موعود مائه سـبعه)[٣٧]یان بەو دابوو، بەشـێوەیەک بوو، کە تەنانەت مێژوونووسـێکی وەک (محمود کتبی) کە ماڵباتەکەی لە حکومەتی ئالی مزەفەردا پێگە و پلەوپایەیان هەبوو دەربارەی ئەو نووسیویەتی: (سروشـتی لەسـەر خوێنڕێژی و دڵڕەقی و سـتەم خولقێنرابوو)[٣٨]، بەڵام غەزەلی(فیروزه ابواسـحاقی)، کە جۆرە خۆدواندێکی بەو ڕەنگ ڕوخسـارە سکاڵاییە گێڕانەوەئامێزە بەخشـیوە، خاوەنی سـەرخان و ژێرخانێکی شـەتەکدراو و بەیەکەوەبەسـتراوە. لە بەیتی یەکەمدا وابەسـتەیی شـاعیر بە قاپی و دەرگای شـاه شـێخ و خۆشـحاڵی و شـادمانی شـاعیر بەم وابەسـتەیی و پێوەلکانە دیارە. دێڕی دووەم قسە و باسە لەبارەی هاوسۆزی شاعیر لەگەڵ سوڵتان، کە لەمەوبەر ئاماژەی پێکرا. (سـەوسـەن) گوزارشـتێکە بۆ شـاعیر، لەگەڵ جەختکردنەوە لەسـەر پلەوپایەکانی شـاعیرێتی و گۆیندەیی. (گوڵ) خوازەیە لە پاشا بە پشت بەستن بە هۆکارگەلێک کە دواتر دێن دێڕی دواتر نیشاندەری پەیوەندییەکی مەعنەوییە لە کۆڕ و مەجلیسی شێخ ئەبوئیسـحاقدا، کە پێدەچێت لەپاشـتردا هاوتا و هاوشـێوەی لە ژیانی

شـــاعیردا دووبارە نەبووبێتەوە، (دامگە) یا (دامگا) گوزارشـــتێکە، کە شـــــاعیر بۆ دونیـا هێنـاویەتییەوە. (جور=ســـــتەم) و (تطـاول= دەســـتدرێژی)خســـتنەڕووی بارودۆخی جەور و ســـتەمی حکومەتی ئەمیر موبـارەزەددینە، چونکە شـــــاعیر، کە ئومێـدی یـاوەری و هاونشـــینییەکی هەمیشـــەیی و نزیکایەتییەکی درێژخایەنی لە دڵدا بووە بە نەمانی حکومەتی شـاە شـێخ تووشـی بێ ئومێدییەکی زۆر هاتووە. دێڕی پێنجەمی غەزەلەکە بیرهێنەرەوەی گۆزەشـکێنییەکانی ئەمیر موبـارەزەددینە. حـافز لەم دێڕە و دێڕی دواتردا بێ بنەمـایی زوهدی ڕوکەشـــیانەی ئەمیر موبارەزەددین دەخاتەڕوو، کە تەنیا شێوە و ڕواڵەتی نەبووی یەخەی ئەوانی دیکەی گرتووە، ئەگینا گۆزە بۆ(دارۆغەیەک کە بێ مەی مەستە)بەهەمان شێوە(خوێن لە دڵ و پێی لە گڵ)واتە لە دونیای واقیعدا بەرقەرار و بەردەوامە. درەوشـانەوەی خێرا و زووتێپەڕی(خاتم فیروزە بواسحاقی=ئەنگوستیلەی پیرۆزەی بوئیســحاقی)یش گوزارشـتێکی خوازەییە لە ماوە و کاتی حکومەتی شاە شێخدا ، کە یازدە ساڵی زیاتر نەخایاند.

لە دواهەمین دێڕی غەزەلەکەدا (کبک خرامـان= کەوی خەرامـان، واتە ئەو کەوەی بە ناز و لەنجە دەڕوات)دەشێت ئاماژەیەکی شاراوە بێ بۆ هەمان پاشا، لەگەڵ یاد و یادەوەری شادمانی و مەسروری و جوانی ئەو و هەروەهـا بێئـاگـاییەکەشـــی، چونکە کەو بە هێمـا و نیشـــانەی غەفڵەت و بێ ئەزموونیش دانراوە. (شـــاهین قضـــا=

چارەنووسێکی وەک چارەنووسی شەهێن) دەشێت نیشاندەری چارەنووسێکی شووم بێت، خۆی لەخۆیدا لەگەڵ پابەندبوونی ئەشعەرییانەی کەسێتی خواجەدا گونجاو و شیاوە و لەڕوویێکی دیکەوە بیرهێنەرەوەی هەبوونی بەدخویی ئەمیر موبارەزەددینە، کە شاه شێخیان بە فەرمانی ئەو سەربڕی[٣٩]، هەروەهاش کوشتنی بەئازاری شاه شێخ.

لە بەکارهێنانی ئاگایانەی وشەی(قضا= چارەنووس)یشدا ڕازێک هەیە: نووسیویانە، کە شاه شێخ بایەخێکی زۆری بە بیروڕای ئەستێرەناسان دەدا و بە پێی بیروڕای ئەوانیش جەنگی لەگەڵ هەڵدەگیرساند و هەندێجار بەهۆی پەیڕەویکردن لە فەرمانی ئەوان دەستی لە جەنگ بەردەدا و بەم شێوەیە دەرفەتی خۆبەهێزکردنەوەی بە دوژمنی زامدار دەدا، بەڵام لەگەڵ ئەم هەموو خۆپارێزییە سەرەنجام خۆیشی کەوتە داوی چارەنووس، گوتوویانە شاه شێخ ئەم چوارینەی لە دواهەمین چرکەساتەکانی ژیانیدا هۆنیوەتەوە:

با چرخ ستیزه کار مستیز و برو
با گردش دهر، درمیاویز و برو
یک کاسه زهر است مرگش خوانند
خودش درکش و جرعه بر جهان ریز و برو[٤٠]

چەند تێبینییەکی هونەری

ڕەخنەی مێژوویی ئەگەر ڕاستەوڕاست لێکۆڵینەوەیەک بێت بۆ دۆزینەوەی ئاماژە و نیشانە مێژووییەکان و لەو جوانی و وردەکارییە هونەریانەی، کە لە شیعردا هەن دورەپەرێز بێت، ئەوا ڕاستەوخۆ شیعرەکەی کردۆتە بیانوویەک بۆ ڕووداو و بۆنە مێژووییەکان و ئەمەش خاڵێکە، کە ڕۆحی شیعر لەگەڵیدا مەودایەکی زۆری هەیە بەم هۆیەوە ڕەخنەگری مێژوویی دەتوانێت لەگەڵ جەختکردنەوەیەکی زیاتر و وردتر لەسەر وردەکارییەکانی مێژوو خۆی لە وردەکارییە هونەرییەکانی بەرهەمەکەی نووسەریش بەدوور نەگرێت.

بێگومان ئەو غەزەلەی، کە خرایە بەر لێکۆڵینەوە وێڕای هەموو ناوبانگەکەی لەڕووی هۆکارە هونەرییەکانی وەک خوازەکاری، تیل نیشانەکان، پاڵپشتە ئەفسانەییەکان و بەها مۆسیقییەکان لە شکڵە جۆراوجۆرەکانی خۆیدا هەروەها وێنە بەهێز و نوێکان لە ڕیزی هونەریترین غەزەلەکانی حافزدا نییە و ناوبانگەکەی زیاتر قەرزارباری زەمینە مێژووییەکەیەتی، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا نابێت هەندێک لە ڕەهەندە هونەری و سۆزدارییەکان کە لەم غەزەلەدا هەن دوورەپەرێز بن لە دیدگا و تێڕوانینی ڕەخنەگری ئەدەبی.

ئەو کێشەی هەڵبژێردراوە بۆ غەزەلەکە لە ڕیزی باوترین کێشە گونجاوەکانە بۆ لاواندنەوە و سکالاکاری و یادداشتنامەی خوودی.

پاش قافیەی(بود= بوو) نیشـــــاندەری بوونێک لە ڕابردوو و لەدەســــتدانێکی هەنوکەییە و دوپاتکردنەوەکەی مـایەی چەنـد جەختکردنەوەیەکی یەک بەدوای یەکە بۆ گەیـانـدنێکی قوڵتری ئەو لەدەســتدانە. لەڕوێکی دیکەوە بزوێنی بڵندی(u= ئو)لە بیرهێنانەوەی حاڵەتی سۆزداری پرسە و ماتەم و گریە و زاریدا کاریگەرە.

(یاد باد) لە سـەرەتای دێڕی یەکەم نیشـانەی کەلەکەبوونی غەم و حەســـرەتێکە، کە یەکێتی ســـۆزداری غەزەلەکە بەوەوە دەســـتی پێکردووە و زرنگانەوەکەی لە فەزای سۆزداری شیعرەکەدا ماوەتەوە و هەستی پێدەکرێت.

جێنـاوی(تو= تۆ) لە دوو بەیتی بەدواییەکـدا هـاتوودا بـاس لە گفتوگۆی ڕاســـتەوخۆ و بێ مەراییانەی شـــاعیر لەگەڵ گوێگری لەدەستچوو دەکات و گوزارشتی ناڕاستەوخۆی(دۆست= هاوڕێ) لە دێڕی پێنجەمدا ئەم بۆچوونە بەهێزتر و قایمتر دەکات.

لێکچواندنی شاعیر بە (سەوسەن) و پاشا بە (گوڵ) ئەگەرچی بە جیا لەیەک، لەڕێزی وێنە دوبارەبووەوە شیعرییەکاندایە، بەڵام پێکەوە بـوونـیـان لەگەڵ یەکـتـریـدا وێـنەیەکـی لـێـکـدراوی ڕەمـزی و هونەرمەندانەییە، هەروەها (زبان= زمان) لەگەڵ (سەوسەن) کە بە دە زمان و سـەد زمان وەسـفکراوە لەگەڵ باری شـاعیرێتی و گۆیندەیی گـونـجـاوە، هەروەک چـۆن (گـوڵ)یـش لەڕووی (تـوێ تـوێ=

پەڕپەڕی)ێیەتی خۆیەوە گوزارشـــتێکی خوازەییە بۆ شـــاراوەیی حەرەمی فەرمانڕەوایی و شکۆداریێتی ئەو.

ئەو کۆمەڵە وشـــانەی غەزەلەکە کە خـاوەن ڕۆڵ و بـارێکی ســـۆزداری(ویژدانی) و هەنـدێجـاریش وێنەیین گونجـاون لەگەڵ بارودۆخی حەسرەت و بێئومێدی شاعیردا:

یاد/اه/دل/سوز/درد/مشکل/خون و دەستەواوژەگەلێکی وەک: جور و تطاول/ سوز و نیاز/خون در دل/ درد فراق/ بی دوست/ یاد حریفان/ پا در گل/

بەرجەســـتەکردنی دژەیەکەکان، واتە ســـەرەکیترین پەیام و باســـی شـــاعیرر لەم غەزەلەدا لە لێکنزیکردنەوەکانی: دیده و خاک/ زبان و دل/ خرد و عشق/ کبک و شاهین بەرچاو دەکەوێت.

بەم شـێوەیە ئەوە مەزەندەیەکی ئاسـاییەکە کە ڕەخنەگری ئەدەبی بەسـەندە بە پەیوەندی نێوان ناوەرۆکی لۆژیکی ئەم غەزەلە و زەمینە مێژووییەکەی نەکات و بەها هونەری و ئیستاتیکییەکانی شیعرەکەش بە بەشێکی دانەبڕاو لە قەوارەی شیعرەکە دابنێت.

ڕوانینێکی سەربەخۆیانە بۆ ڕەخنەی ژیننامەیی

ئەم میتۆدەی ڕەخنە بەرهەمی ئەدەبی بەشـێوەیەکی گشـتی نەک ڕەها وەکو ڕەنگدانەوەیەکی بارودۆخەکانی نووسەر یا کەسایەتییەکی بەرهەمەکە دادەنێت، بەڵام پێویســـتە ئـاگـاداری ئەوە بین، کە لە ڕەخنەی ژیننامەیی تەنیا لێکۆڵینەوە لە نووسەری بەرهەمەکە ناکرێت،

بەڵکو بەهەمان شـێوە بەرهەمەکەش لەسـەر بنەمای بارودۆخ و خاسـیەتە کۆمەڵایەتییەکانی قۆناغی خۆی دەخرێتە ژێر لێکۆڵینەوە[٤١]. ئەم بابەتەش دەبێتە هۆی ئەوەی، کە ڕەخنەی ژیننامەیی و ڕەخنەی مێژوویی زۆر نزیک لە یەکتر درکیان پێبکرێت، بەتایبەت ئەوەی کە بەشـێک لە ژیاننامەکەکان لە حەقیقەتدا مێژووی بەسـەرهات و ڕووداوگەلێکن کە بەسـەر ئەو کەسـەی کە باس لە ژیانی دەکرێت(واتە ئەو کەسایەتییەی کە دەخرێتە ژێر تیشکی باس و لێکۆڵینەوە و گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێت)دا هاتووە. لە ڕوێکی دیکەوە سـەرنجدان لە قۆناغێکی تایبەت کە نووسـەر و بەرهەمەکەی لەو قۆناغەدا دروست بوون بەو هۆیەوەیە کە بیروباوەڕ و خواست و ئارەزوو و دیدگاکانی هەر مرۆڤێک لە هەر قۆناغێک یا چەند قۆناغێکدا دەگۆڕێت و ئاشکرایە کە ناتوانرێت قۆناغە مێژوویی یا کۆمەڵایەتییە تایبەتەکان ، کە بەرهەمەکە تێیدا پێگەییوە و کاریگەری لێ وەرگرتووە لەبەرچاو نەگیرێت[٤٢].

شیاویی و گونجاوییەکانی ڕەخنەی ژیننامەیی

ڕەخنەی ژیننامەییش وەکو تەواوی میتۆدەکانی ڕەخنە، تەنیا بۆ بەشێک لە بەرهەمە ئەدەبییەکان گونجاوە. ڕۆمان و شـیعری لیریکی بە یەکێک لە گونجاوترین ژانرە ئەدەبییەکان بۆ شـیکردنەوە ژیاننامەییەکان هەژمار دەکرێت و ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە تەنانەت ڕۆمان بۆ ئەم جۆرە ڕەخنەیە لە شـیعری لیریکیش

گونجاوترە، چونکە ڕۆمان بە بەراورد لەگەڵ هۆنراوە لیریکییەکاندا چوارچێوەیەکی فراوانتری ئەزموونەکان لە خۆدەگرێت و زیاتر لەژێر کاریگەری هۆکارە دەرکییەکاندایە[٤٣] و تاڕاددەیەک کەمتر وا ڕێک دەکەوێت، کە بە جۆرێک لە جۆرەکان نەتوانرێت ڕۆمان لەسەر تەوەر و بنەمایەکی تایبەتی گۆڕانکاری و ڕووداوەکانی ژیانی نووســـەری بەرهەمەکە بخرێتە بەر لێکۆڵینەوە، بەڵام لەهەمانکاتدا ناتوانرێت توانست و شیاویی ناوبراو بە کات سنوردار بکرێت، چونکە زۆرینەی بەرهەمە ئەدەبییەکان بەپێی بارودۆخ خاوەنی شـــایســـتەییەکی لەم جۆرەن و تەنانەت ئەم تایبەتمەندییە هەندێجار بەســـەر هەموو بەرهەمەکانی نووسەر دەگشتێندرێت. لەبارەی (میلتۆن) گووتوویانە، کە بەرهەمەکانی ڕەنگدانەوەی ڕووداوەتایبەتەکانی ژیانی ئەوە و بۆ نموونە دەتوانرێت ئاماژە بە دوو بەرهەمی ئەو، واتە (ئازارەکانی سامسۆن)[٤٤] و (داب و نەریتەکانی تەڵاق)[٤٥] بکرێت[٤٦]. لەنێو جۆرەکانی شـــیعردا هەروەکو ئەوەی پێشـــتر ئاماژەی پێکرا شـــیعری لیریکی خاوەن ڕەهەندێکی تاکەکەســـیانەترە و بەم هۆیەوە زۆربەی کات لە ناو ئەو شیکردنەوانەدا دادەنرێت کە لەسەر بنەمای باسکردنی ژیان و بەسەرهاتی شاعیر بونیاتنراون[٤٧].

بەرهەڵستیکارانی ڕەخنەی ژیننامەیی

ســــوود وەرگرتن لە ڕەخنەی ژیننامەیی لە لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا مایەی چەند و چوون و ناکۆکییە لەنێو ڕەخنەگراندا. ڕەخنەگرانی نوێ ســــوودوەرگرتن لە زانیارییە ژیننامەییەکان لە ڕەخنەدا بە جۆرە ســـەپاندن و لەبەرچاونەگرتنی ســـەربەخۆیی بەرهەمە دادەنێن. ئەم کەموکورتی و ڕەخنەیە لە ڕوانگەی ئەوانەوە بۆ ســـەر شـێوازەکانی دیکەی ڕەخنەش لەوانە ڕەخنەی مێژوویی و دەروونناســـی شـــتێکی بەجێیە. ئەوان ڕەخنە ژیننامەییەکان بە(تاک ڕەهەندی) وەســـف دەکەن و بە هۆکاری چەند هەڵەیەک لە پانتایی و زەمینەی ڕەخنەدا دەزانن[48]. وا دەردەکەوێت، بەشـــێکی زۆری ئەو ڕەخنانەی کە لە ڕەخنەی ژیننامەیی گیراوە بەهۆی تێنەگەیشـــتنێکی دروســت بووە لە واقیعیەتی ئەم جۆرە ڕەخنەیە، چونکە لەم شـێوازە ڕەخنەییەدا بەرهەمی ئەدەبی بەتەواوەتی بە دەرخەری هەســـــت و ئەزموونە تاکەکەســـییەکانی نووســـەر دادەنرێت، لەکاتێکدا لە دیدی بەناوبانگترین تیۆریســـتانی ڕەخنەی ئەدەبی تەنانەت کاتێک، کە بەرهەمێکی ئەدەبی خاوەنی چەند ڕەگەزێک بێت، کە ســـەد لەســـەد بتوانرێت بە وابەستەی بارودۆخەکانی نووسەر دابنرێن. هەمدیسان ڕێکخســـتنی ئەم ڕەگەزانە بە جۆرێک لە جۆرەکان دەگۆڕێت و قاڵب و شـــێوەیان گۆڕانی بەســـەردا دێت، کە هەموو واتا خودی و تایبەتمەندەکانی خۆیان لەدەست دەدەن[49].

لە ڕوانگەی بەرهەڵستکارانی ڕەخنەی ژیننامەییەوە جەختکردنەوە لەسەرئەوەی، کە ڕووداوەکانی ژیانی نووسەرە، ئەم گومانە بەرەو پێش دەبات، کە دەشێ بەرهەمەکە لە پێناوی ناسینی نووسەرەوە فەرامۆش کرا بێت، لەکاتێکدا پێویستە ڕەخنە بە واتا تایبەتییەکەی خۆی لە بەرهەمەکە بڕوانێت، نەک نووسەر[٥٠].

لە ڕوویێکی دیکەوە دەتوانرێت ناوی نووسەرانێکی زۆر بهێنرێت، کە بەرهەمەکانیان بەهیچ کلۆجێک دیمەن و نیشانەیەکی ژیانە تاکەکەسییەکەیان نییە[٥١] و ڕەنگە ڕەخنەگری ژیننامەیی بەشێکی گەورەی کۆششی خۆی بۆ پەردەهەڵماڵین لەسەر ڕووداوەکانی تایبەتەکانی ژیانی نووسەر خەرج بکات، لەکاتێکدا ئەم ڕووداوە لاوەکییانە یا وردەکارییەکانیان لە پێکهاتنی بەرهەمەکەی ئەودا کاریگەرییەکی ئەوتۆیان نەبووە[٥٢].

یەکێک لە ئامانجە گشتییەکان لە میتۆدی ڕەخنەی ژیننامەییدا هەوڵدانە بۆ دەست گەیشتن بە ڕەهەند و گۆشەکانی ژیانی نووسەر لەڕێگەی بەرهەمەکەیەوە. کارێکی وەها وێڕای ئەوەی، کە ڕەنگە ڕەخنەی ژیننامەیی بەرەو تێگەیشتنە دەروونناسییەکانی بەرهەمەکان کێش بکات، بەشێوەیەکی پراکتیکیش شیاوی متمانەپێکردن نییە، چونکە لە زۆربەی بارەکاندا بەرهەمی ئەدەبی زیاتر لەوەی کە ڕەنگدەرەوەی واقیعیەتی ژیانی شاعیر یا هونەرمەند بێت بەرجەستەکەری خەونەکانی ئەوە و لە حەقیقەتدا پەچەیەکە کە

کەسایەتی ڕاستەقینەی نووسەر لە پشتیدا خۆی حەشارداوە و تەنانەت بە دەربڕینێکی دیکە دەمامک یا(وێنەی دژیەک)[٥٣]ی خاوەن بەرهەمەکەیە و ئەوەی وەکو وێنەیەک لە ژیانی نووسەر بەدەست دەهێنرێت، ڕەنگە وێنەیەکی ئەو ژیانە بێت کە نووسەر بەدوای ئەوەوەیە لێی هەڵبێت[٥٤].

لە سەردەمی ئێمەدا فۆرمالیستەکان بە یەکێک لە سەرسەختترین بەرهەڵستکارانی ڕەخنەی ژیننامەیی هەژمار دەکرێن. زێدەڕۆیی فۆرمالیستەکان لە وەلاوەنانی ناسنامەی نووسەر یا شاعیر لە داوەریکردن دەربارەی بەرهەمی ئەو نووسەرە، کاریگەرە بە دیدگاکای دیاردەگەرایی لە قەڵەمڕەوی ڕەخنەی ئەدەبیدا. لە تێڕوانینە دیاردەناسییەکاندا بونیات و واقیعیەتی مێژوویی بەرهەمەکە و هۆکار و مەرجەکانی هاتنەکایەوەی بەرهەمەکە و نووسەر و تەنانەت خوێنەریش لەبەرچاو ناگیرێن و لەجیاتی ئەوە لێکۆڵینەوەیەکی تەواو ناوەکیانەی بەرهەمەکە یا دەقەکە بەدوور لە گشت کاریگەرییە دەرەکییەکان گرنگی پێدەدەرێت. لێرەدا بنچینەی کارەکە زیاتر لە هەر شتێک لەسەر یەک بنەمایە و ئەویش(قەدەغەیی ڕەخنەی ژیننامەیی)یە.

لە ڕوانگەی ئەم دەستەیەوە پێویستە تەنیا لەو لایەنەی زانیارییەکانی نووسەر بکۆڵینەوە، کە لە بەرهەمەکەیدا ڕەنگی داوەتەوە[٥٥]، بەڵام هەر لەم جێگەیەدا ئەم پرسیارە دەخرێتەڕوو، کە

ئایا زانیاری و ئەزموونكانی شـــاعیر و تێكڕای ئاڵۆزی تێگەیشـــتنی سۆزداریانەی ئەو شیاوی جیاكردنەوە و دیاریكردنەن؟.

(تین) وەكو ڕەخنەگرێكی بیرقووڵ، ئەم وتەیەی بەناوبانگە، كە دەڵێت پێوەندی بەرهەمی ئەدەبی لەگەڵ نووسەرەكەی وەكو پێوەندی میوەیە لەگەڵ درەخت[٥٦]. هەر بەرهەمێكی ئەدەبی زادەی بیركردنەوە و هزر و خەیاڵی ئەفرێنەرەكەیەتی ســـەرنجدان لەم تەوەرانە بۆ هەڵســـەنگاندنی بەرهەمەكە بەرەو بیركردنەوە دەربارەی خاوەنی بەرهەمەكە و لەكۆتـاییـدا بەرەو جۆرە لێكۆڵینەوە و ڕەخنەیەكی ژیننامەیی پەلكێشمان دەكات. دۆزینەوەی ڕیشەگەلێك لە هەستەكانی نووســـەر یا شـــاعیر لە بەرهەمەكەیدا بابەتێكی نكۆڵی لێكراو نییە، هەروەك ئەوەی كە چەند لایەنێك لە ژیانی(دیكنز) دەتوانرێت لە چیرۆكی(دایڤد كۆپەرفیڵد)دا بەدواداچوونی بۆ بكرێت[٥٧]. لێكۆڵینەوە لە بەرهەم لەڕێگەی زانیاری سـەبارەت بە نووسـەرەكەی هەرچەندە لە كۆنەوە مایەی سـەرنجی ئەدەبناسـان بووە، بەڵام بەها و بایەخەكەی لە تێڕوانینی دیارترین ڕەخنەگرانی ڕۆژگاری ئێمەشدا بەشـاراوەیی نەماوەتەوە، چونكە لە گشت بارێكدا دیارترین هۆكاری هەبوونی هەر بەرهەمێك هەبوونی نووسەرەكەیەتی[٥٨].

لێكۆڵینەوەكانی كۆمەڵناسـیی هونەر ئەوە نیشـان دەدەن، كە لەو هەشـــت تیۆرەی، كە بۆ ســـەرچاوە و پەیدابوونی هونەرەكـان خســـتویانەتە ڕوو، ســـیانیان باس لە ســـەرچاوەی تاكەكەســـی یا

کەسی(خودی) لە هونەر دەکەن، بەڵام پێویستە ئاگاداری ئەوە بین، کە بیرکردنەوەی تاک بەشێوەیەکی تەنیا و جودا لەئارادا نییە، بەڵکو هەمیشە پێگەیشتنی دەروونی تا لە پێوەندی لەگەڵ کۆمەڵدا دێتەکایەوە و ناسنامەی ڕەفتاری و دەروونیشی بەرهەمی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیەتی[٥٩]. ئەم تێڕوانینە لە پانتایی ڕەخنەی دەروونناسیدا شکڵ و شێوەیەکی توندتر وەردەگرێت. لە ڕەخنەی دەروونناسیدا لە بەرهەمەوە تێدەگەن خاوەنی بەرهەم و بەرهەمی ئەدەبی هەروەکو دانپێدانانێکی مرۆڤ لەبەرامبەر دەرونناس لێی دەڕواندرێت و ڕەخنەگر لەو ڕاز و وردەکاریانەی، کە لەناو بەرهەمەکەدا کڵاوڕۆژنەیەک بەسەر ژیانی نووسەردا دەکاتەوە، یەکێک لە ڕەخنەگران-ناوی ئەدمۆند ویلسنە- کە ڕەخنەکانی لە ڕاستیدا تێکەڵەیەکە لە دەروونناسی و کۆمەڵناسی لە بنەڕەتدا کاری ڕەخنە لە ژیانی نووسەرەوە دەست پێدەکات و پاشان سەرنج لە بەرهەمەکەی دەدات و بەرهەمەکە بە پشت بەستن بە ژیانی نووسەرەکە ڕاڤە دەکات[٦٠].

ئەگەرچی زۆرێک لە ڕەخنەگرانی ڕۆژگاری ئێمە بەهۆی ختوکە و فریوی تێڕوانینە فۆرمالیستییەکان بەشێوەیەکی زێدەڕۆییکارانە نکۆڵی لە بنیاتی ڕەخنەی ژیننامەیی دەکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە ڕەهایی ڕەتکەرەوەی ئەم بابەتە نین، کە زانیاری لەبارەی بارودۆخەکانی خاوەنی بەرهەم بۆ ڕاڤەکردنی بەرهەمەکە شتێکی

یەجگار سوودمەند دەبێت[٦١]، بەڵام جەخت لەسەر ئەوە ناکەنەوە، کە بۆ هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکە پشتی پێ ببەسترێت، لەکاتێکدا ئامانجی ڕەخنە لە ڕاڤەکردندا کورت نابێتەوە و بتەوێ و نەتەوێ هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکەش لەئارادایە. ئەم بابەتە وێڕای هەموو پەسەندییەکانی خاڵی نییە لە کەموکورتی، چونکە شیکردنەوەی بەرهەم، کە خۆی لە خۆیدا لەسەر زانیارییە ژیننامەییەکان بنیاتنراوە، بە حوکمی ڕاڤەیی بوونی بەکردارەکی لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکەدا ڕۆڵی دەبێت، گومانێک نییە لەوەی کە ڕەنگە لە هەندێک لە بارودۆخەکاندا زانیارییەکانی ئێمە سەبارەت بە ڕووداوە لاوەکی یا سەرەکییەکانی ژیانی نووسەر ببێتە هۆی چەند سەپاندنیکی پێچەوانەی واقیع بەسەر تێگەیشتنی ڕەخنەگر، بەڵام زۆرێک لە تێگەیشتنەکانی ئێمە لە سنوور و مەودای ڕەخنەی پێوەری(Evaluative Criticism) و ڕەخنەی وەسفی(Descriptive Criticism)دا قەرزارباری ئەم زانیاریانەیە، تەنانەت زۆرێک لە کارە ئەدەبییەکان کە بەشێوەیەکی گشتی دەتوانن بە سەربەخۆیی و جیا لە نووسەر یا خولقێنەری خۆیان بخرێنە تای تەرازووی هەڵسەنگاندەوە، هەروەها بە دەزوگەلێکی نەبینراو بە هۆشی ئەفرێنەرانی خۆیان دەبەسترێنەوە[٦٢].

لەتەک هەموو لایەنە بەسوودەکان و بەکارهێنانێکی پەیوەست بە ڕەخنەی ژیننامەیی، هەروەها تێڕوانینەکانی بەرهەڵستیکەرانی ئەم میتۆدە، پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە هەندێک لە بەرهەڵستیکردنەکان

و ڕەخنەکان بەرامبەر بە ڕەخنەی ژیننامەیی بەهۆی زێدەڕۆییەکانی ڕەخنەگرانی ڕۆمانتیکی بووە، کە پەیڕەوییان لە بۆچوونەکانی سانت بۆڤ و تین کردووە، لەبەرئەوە باسەکانی ڕەخنەی ئەدەبییان لە قایمترین و بەهێزترین شێوەکانی خۆیدا بە لق و پۆپێکی زۆر بە مرۆڤناسی[٦٣] و ڕەچەڵەکناسی و باسە زمانەوانییەکان و لقە زمانییەکانەوە پەیوەست کردووە[٦٤] و ئەم شتەش بۆتە هۆی ئەوەی، کە تێگەیشتنیان بۆ ئامانجی سەرەکی هاتنەکایەوەی بەرهەمی ئەدەبی بە جۆرە تێگەیشتنێکی تەمومژاوی و گوماناوی دابنرێت.

ژیاننامە و ڕەخنەی ئەدەبی

کاتێکی دورودرێژ بەسەر ئەو ساتە تێدەپەڕێت، کە دکتۆر ساموێل جۆنسۆن(١٧٠٩-١٧٨٤ز)هەوەڵین باسە جیدییەکانی پەیوەست بە ڕەخنەی ژیننامەیی دەست پێکرد، ئەو بەم بۆچوون و بیرۆکەیەی کە ئاشنایەتی لەگەڵ ژیانی نووسەر دەکرێت لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمەکەی نووسەر و بۆ گەیشتن بە ڕەخنەیەکی خوازراو لە شیعری ئەودا کاریگەری هەبێت هەڵسا بە ڕەخنەی ژیننامەیی. ئەم میتۆدە ئەمڕۆیش کە دیدگاکانی ڕەخنەی ئەدەبی هاوتا لەگەڵ پێشکەوتنە زمانەوانی و واتاناسی و جۆرە نوێکانی ڕاڤە و شیکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە دەتوانێت لە شکڵ و شێوەیەکی مامناوەندیدا شیاوی سوود لێوەرگرتن بێت و بە گوتەی دیچز هیچ هۆکار و بەڵگەیەک لە ئارادا نییە کە

نەتوانرێت لە چیرۆکی بەسەرهاتی شاعیر یا نووسەرێک ئاگادار بیت و دواتر شیکردنەوەیەکی ڕەخنەیی لەسەر بەرهەمەکەی بنووسرێت[٦٥] . لە ئایندەدا دوای دکتۆر جۆنسۆن ئەوەی وەکو ڕەخنەی ژیننامەیی(bio critical) خرایەڕوو لە ڕاستیدا گۆڕانکاری و دەسکاریکردنێک بوو لە لێکدانەوەکانی ئەودا. لەم جۆرە ڕەخنەیەدا ژیان و بەسەرهاتی خاوەن بەرهەمەکە لە بەرهەمەکە جیا ناکرێتەوە و هەریەکێک لەم دووانە دەتوانێت لە شیکردنەوەی ئەوەیتردا کاریگەری هەبێت[٦٦]. لە ڕەخنەی نوێدا لەگەڵ هەبوونی ئەو سەربەخۆییە بێ چەند و چوونەی، کە بۆ بەرهەمەکەی دادەنێن، ئەم ڕاسپاردەیەش لەبەرچاو گیراوە کە پشکنین و بەدواداچوون لە زانیارییەکانی وابەستە بەشاعیر دەتوانێت لە ڕەخنەیەکی پتەو و توندوتۆڵی شیعرەکەی یارمەتیمان بدات[٦٧].

لە ڕەخنەی ژیننامەیدا بەشێک لە کاری ڕەخنە دەچێتە ناو قەڵەمڕەوی کاری ژیاننامەنووس و لەنێوان کاری خۆی و ڕەخنەی بەرهەمەکەدا جیاوازییەکی ئەوتۆ نابینێت، چونکە لە تێڕوانینی ئەودا کاتێک، کە لە پشت هەر بەرهەمێکی ئەدەبیدا مرۆڤێکی زیندوو و ڕۆحدار بوونی هەبێت، ئەوا شتێکی زۆر سەخت دەبێت کە بتوانرێت لەنێوان ژیاننامە و ڕەخنەی ئەدەبیدا جوداییەکی ڕەها و ئاشکرا بهێنرێتەکایەوە[٦٨]. هەروەها پێویستە سەرنج لەوە بدرێت کە ڕەخنەیەکی خوازراو و شیاوی پەسەندکردن کە ژیاننامەنووس

دەتوانێت ئەنجامی بدات تووشـــبوونە بە لێکۆڵینەوەیەکی تەواو لە کرۆکی بەرهەمەکە و چۆنایەتییە ئیستاتیکییەکان و تانوپۆی هونەری کـارەکە و ئەو لەم ڕەوتی لێکۆڵینەوە و ڕامـانی خۆیـدا هەوڵی ئەوەدەدات پەردە لەســـەر بیر و هەســـتی خولقێنەری بەرهەمەکە هەڵمـاڵێت. کـارێکی وەهـا بەشـــێوەیەکی ئەزموونی ئەنجـامگەلێکی پەســـەند و خوازراوی لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هەبووە بۆ نموونە لە ڕەخنەی شـــیعری (بۆ مەعشـــوقی شـــەرمنی خۆی)ی بەرهەمی (مارڤڵ)[٦٩]دا زانیاریگەلێکی فراوان دەربارەی شاعیر و ناخ و خوێندنی توانیویەتی لە شیکردنەوەی چوارچێوەی لۆژیکی گفتوگۆ و هەروەها تێگەیشتنی تیل نیشانە تایبەتەکان کە فەزای شیعرەکەیان پڕ کردووە کۆمەکێکی زۆر بکات.[٧٠]

لە دەرەنجام و هەڵهێنجانێکی گشـتیدا نابێت گومان هەبێت لەوە ، کە ژیاننامە بەپێی پێویسـت ناتوانێت کاریگەرییەکی ڕەها بخاتە سـەر ڕەخنەیەکی پێوەری، بەڵام لەهەمـان کـاتـدا نـاتوانرێـت نکۆلی لەوە بکرێت کە ژیاننامە لە بەهادانانە ڕەخنەییەکاندا بێ ڕۆڵ و کاریگەری نابێت[٧١].

هەروەها ڕەخنەی ژیننامەیی بە جۆرێک لە جۆرەکان دەچێتە ناو قەڵەمڕوی شـێوازناسـیی شـیعر، چونکە لێکۆڵینەوەی شـێوازی شـیعر بە پێوەرێک لە پێوەرەکان بە چالاکییەک لە سـنووری ڕەخنە هەژمار دەکرێـت. کـاتێـک کە ژیـاننـامەنووس یـا ڕەخنەگری ژیننـامەیی

هەوڵدەدات ڕیشەگەلێک لە ئامادەیی کەسایەتی نووسەر یا شاعیر لە بەرهەمەکەیدا بپشکنێت[٧٢]، لە ڕاستیدا دەستی بۆ جۆرە هەوڵدانێک بۆ دیاریکردنی شـێواز بردووە. گرنگی تێڕامـان لە شـێواز بۆ ژیننامەنووسـی سـەردەمی ئێمە لەو ڕووەوەیە کە شـێواز بۆ ئەو نیشاندەری جۆرە ناسنامەیەکە لەبارەی خولقێنەری بەرهەمەکە و بە گوزارشـتێکی دیکە(پاسـپۆرتی نووسـەرە بۆ گەیشـتن بە کەسـانی داهاتوو)[٧٣] سـەرنجدان و وردبوونەوە لە خوددی بوونی شـێواز هەندێجار ڕەخنەگر بەرەو قەڵەمڕەوی ڕەخنەی کۆمەڵناسـی ، یا کۆمەڵناسـی هونەر و ئەدەب پەلکێش دەکات، چونکە هەندێک لە کۆمەڵناسـانیش ئەم بیروباوەڕە پەسـەند دەکەن، کە شـێوازی هەر هونەرمەندێک ڕاستەوڕاست زادەی کەسایەتی ئەوە و لەوەوەی کە کەسایەتی هونەرمەند بارودۆخێکی خۆکارانەی نییە، کەواتە پێویستە شێوازەکەی لە هۆکارە خولقێنەرەکانی کەسایەتییەکەی واتە لە ژینگە کۆمەلایەتییەکەی پشـکنین و بەدواداچوونی بۆ بکرێت کە ئەمە خۆی لەخۆیدا ئاوەڵاکەری باسـێکە لەبارەی پەیوەندی شـێواز لەگەڵ کۆمەڵناسیدا ، کە باسکردنی لەم گوتارەدا شوێنی نابێتەوە[٧٤].

ئێستا لە هەڵسەنگاندنێکی گشتیدا پێویستە بگوترێت، کە ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەیی ئەگەر لە شـێوە دیاریکراو(سـنووردار) و گۆشـەگیرانەکەی خۆیدا سـەپاندن و بارکردنی ڕووداوە مێژوویی، یا داتا ژیننامەییەکان بێت بۆ سـەر بەرهەمەکە ، ئەوا بێگومان دەبێتە

هۆی تاک جەمســـــەرگەرایی لە ڕەخنەدا، چونکە هۆکارەکانی دیکەی بەرهەمەکە واتە ڕەهەندە هونەرییەکانی بەرهەمەکە دەخاتە خانەی فەرامۆشـــــکردنەوە،بەڵام ئەگەر داتا مێژووییەکان و ئاگاداربوون لە بارودۆخەکانی ژیانی نووســـەر یا شـــاعیر ببێتە هۆی تێگەیشـــتن و لێکدانەوەیەکی زیاتر لە ڕەخنە و ڕاڤەکاریدا و لە کۆتاییشـــــدا ببێتە هۆی هەڵســـەنگاندنێکی بەهێزتر بۆ بەرهەمەکە، ئەوا لەم بارەدا دەبێتە بـابەتێـک کە بەشـــێوەیەکی ڕەهـا نـاتوانرێـت لە ڕەخنەی نوێـدا ڕەتبکرێتەوە

ئێستا ساڵانێک بەسەر هەوەڵین کۆششەکانی کەسانی وەک دکتۆر ساموێل جۆنسۆن و تین و سەنت بۆڤ لە بواری ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەییدا تێپەڕیوە و تێگەیشـــتنەکانی وابەســـتە بە ڕەخنەی مێژوویی – ژیننامەیی گۆڕانکاری و پێشـــکەوتنیان بەخۆیەوە بینیوە، ئەگەر ڕەخنەیەکی لەم جۆرە بتوانێت وردەکارییە هونەرییەکان لەگەڵ ســـەرنج و تێبینی و ڕوونکردنەوە مێژووییەکانیان هاوتەریب بکات و لە پێناوی بەهێزکردنی شرۆڤەکردن و ڕاڤەکردنی ئەدەبی و وردی و پتەوی و توندوتۆڵی هەڵســـەنگاندنەکان تێبکۆشـــێت، ئەوا بە هەمان شـــێوە دەتوانێت پەیامی خۆی لەتەک نوێترین میتۆدەکانی ڕەخنەدا بپارێزێت و بۆ چەندین بەرهەم، کە شایستەیی و گونجاوی ڕەخنەی مێژوویی – ژیننـامەییـان تێـدایە وەکو میتۆدێکی گونجـاو هەژمـار بکرێت.

پەراوێزەکانی فەسڵی نۆیەم

١- دربارەی ویلیام بیتز (William Butler Yeats) نووسراوە، کە زۆربەی هۆنراوەکانی لە راستیدا ژیاننامەی خۆیەتی. بڕوانە:
Literary Biography by Leon Edal, London 1973, p. 57.

٢- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: جامعه شناسی هنر، امیرحسین آریانپور، دانشگده هنرهای زیبا دانشگاه تهران،١٣٥٤،ص١٠.

٣- بڕوانە: التفسيرالنفسي للادب، عزالدين اسماعيل، بيروت،١٩٦٢،ص١٩.

4-Sainte-Beuve (1804-1869.(

5-A Short History of Literary Criticism, By Vernon Hall, New York 1963, p100.

6-Ibid.

٧- بڕوانە: در نقد و ادب، محمد مندور، ترجمه على شريعتى، مشهد١٣٤٩، ص١١٠.

8-H. A. Taine (1828—1893).

9-A Short History of Literary Criticism, p. 105.

١٠- شیوه های نقد ادبی، دیوید دیچز، ترجمه غلامحسین یوسفی و محمدتقی صدقیانی، انتشارات علمی، تهران ١٣٦٦، ص٤٩٩.

١١- بڕوانە: پیش درآمدی بر نظریهء ادبی، تری ایگلتون، ترجمهء عباس مخبر، نشر مرکز، تهران،١٣٦٨، ص ٦٦.

١٢- مارکسیسم و نقد ادبی، تری ایگلتون، ترجمه م. امین لاهیجی، انستشارات کار، تهران١٣٥٨،ص١١.

١٣- شیوه های نقد ادبی، پێشوو، ص٤٠٤.

١٤- گفتاری درباره نقد، گراهام هوف، ترجمه نسرین پروینی، امیرکبیر، تهران ١٣٦٥، ص١٢٥.

١٥- بڕوانە: پیش درآمدی بر نظریه ادبی، پێشوو، ص٦.

١٦- نقد ادبی، عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران،١٣٥٤،ج٢،ص٧٥١.

١٧- بڕوانە: شیوه های نقد ادبی، ص٥٠٢.

١٨- هنر درگذر زمان، گلن گاردنر، ترجمه محمدتقی قرامرزی، انتشارات آگاه، تهران،١٣٦٥ ،ص٤١٥.

19-Jean Francios Millet (1814-1875).

٢٠- بۆ تێبینی هونەری دەربارەی ئەو تابلۆیە،بڕوانە:

20-A Short Guide to Writing about Literature, by sylvan Barnet. Boston 1968, p. 4-6.

21-Modern Literary Criticism, Edited by Lawrence 1. Lipking and A. walton litz. New York 1972. p. 280.

22- John Milton

23-On the Late Massacre in Piedmont.

٢٤- از کوچه رندان، عبدالحسین زرینکوب، چاپ پهارم، امیرکبیر، تهران ١٣٥٤، ص٤٢.

٢٥- تەنیا بۆ هەندێ بابەت بڕوانە: تاریخ عصر حافظ، قاسم غنی، انتشارات زوار، تهران١٣٥٦ ، ص ١٨٣،١٨٤، ٢٢٩ ،٢٤٣ .

٢٦- دیوان حافظ، به تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری، چاپ دوم، خوارزمی، تهران١٣٦٢، ج١، صر ٤٢٢. ئەم غەزەلە لە در دیوان حافظ چاپی (علامەء قزوینی) لە ٩ بەیت پێکهاتووە.

٢٧- تاریخ عصر حافظ، پێشوو، ص١٣٥.

٢٨- از جمله غزلی با مطلع:

یاری اندر کس نمی بینیم یاران را چه شد.. (خانلری/٣٤٤)

هەروەها:

دی پیر می فروش که ذکرش به خیر باد... (خانلری/٢٠٨)

بڕوانە: تاریخ عصر حافظ، ص١٣٦.

٢٩- بڕوانە: مقدمه دیوان حافظ، تصحیح ابوالقاسم انجوی شیرازی، علمی تهران١٣٤٦،ص٧٢.

٣٠- ازکوجه رندان، ێیشوو، ص٢٧.

٣١- به یمن معدلت پادشاه بنده نواز   بهشت روی زمین است خطەء شیراز

(دیوان عبید زاکانی / ٢٨)

٣٢- بڕوانە: تذکرةالشعراء دولتشاه سمرقندی، به همت محمد رمضانی،کلالەء خاور، تهران١٣٣٨ ،ص٢٢١.

٣٣- مواهب الهی، جلالالدین معلم یزدی، تصحیح سعید نفیسی چاپ کتابفروشی اقبال،

تهران (بی تا)،ص١٠٦.

٣٤- بڕوانە: تاریخ عصر حافظ، ص٧٥.

٣٥- هەمان سەرچاوە، ل ١٨٢.

٣٦- مقدمه انجوی بر دیوان حافظ، ص٧٥.

٣٧- تاریخ عصرحافظ، ص١٨٠.

٣٨- تاریخ آل مظفر، محمود کتبی، به اهتمام وتحشیه عبدالحسین نوایی، امیرکبیر، تهران،ص٣٤.

٣٩- تاریخ عصرحاقظ، ص ١١٩.

٤٠-بڕوانە: تاریخ آل مظفر پێشوو، ل ٧٥.

41-A Short History of Literary Criticism, p. 100.
42-Ibid,p.106.

٤٣- بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ویلفرد. ال٠گورین و دیگران، ترجمه زهرا میهن خواه ، انتشارات اطلاعات، تهران ١٣٧٠، ص٤٤.

44-Samson Agonists.

45-The Doctrine and Disciple of Divorce.

٤٦- بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، پێشوو، ص ٤٤.

٤٧- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٤٨- بۆ هەندێ بابەت بڕوانە: شیوه های نقد ادبی، ص٤٩٤.

٤٩- هەمان سەرچاوە، ل٤٩٣.

٥٠- در نقد و ادب، پێشوو، ص١١٨.

٥١- گفتاری دربارهء نقد، پێشوو، ص٧٥.

٥٢- بڕوانە: در نقد و ادب، ص١١٨-١١٩.

53-Antiself

٥٤- شیوه های نقد ادبی، ص٤٩٤.

٥٥- پیش درآمدی بر نظریهء ادبی، پێشوو، ص٨٢-٨٣.

٥٦- در نقد و ادب، ص١١١.

٥٧- فن السیرة، احسان عبدالقدوس. دارالثقاقة، بیروت،١٩٥٦،ص٨٩.

58-Theory of Literature by Rene Wellek and Austin Warren, U.S.A. 1966، p. 76.

٥٩- بڕوانە: جامعه شناسی هنر، پێشوو، ص٢.

٦٠- شیوه های نقد ادبی، ص ٥٧٢.

٦١- هەمان، ص٣٨٢ و ٤٩٣.

62- Literary Biography, p. 54.

63- Anthropology

64-A Short History of Literary Criticism, p. 100.

٦٥- شیوه های نقد ادبی، ص٣٨٢.

٦٦- هەمان سەرچاوە.

67-Modern Literary Criticism, p. 202.

68-Literary Biography, p. 62.

٦٩.بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٤٩-٥٤.

٧٠-هەمان سەرچاوە،ل٥١.

71-Literary Biography, p.62.

72-Ibid 53' .

73-Ibid.

٧٤-جامعە شناسی هنر، ص٩٠.

فەسڵی دەیەم

ڕەخنەی ئەفسانەیی

چەمکی ئەفسانە

لەکاتی لێدوان لە ئەفسانەدا ئەوەی بەر لە هەموو شتێک مایەی هەڵوەستەکردن و تێڕامانە بازنەی فراوانی چەمکی ئەفسانە و پانتاییە تەواو بەربڵاوەکانیەتی و بەم هۆیەوە ئەفسانەناسان لە وەدەست خستنی پێناسەیەکی تەواو و گشتگیر، کە بتوانێت هەموو جۆرەکانی ئەفسانە و بەکارهێنانەکانیان لە تەواوی کۆمەڵگا کۆن و دێرینەکانی مرۆڤ لەخۆ بگرێت دەستەوەستان ماونەتەوە، بگرە پێناسەیەکی وەهایان بە شتێکی نەشیاو و ناکردەنی زانیوە[1].

سەختی نیشاندانی پێناسەیەکی گشتگیر بۆ ئەفسانە زیاتر بەم هۆیەوەیە، کە لێکۆڵەرە جیاوازەکان بەپشت بەست بە بۆچوون و تێڕوانینە جۆراوجۆرە کۆمەڵناسی و مرۆڤناسی و دەروونناسی و

بیروباوەڕی و بنیادگەرەکان، یا ئەرکناسی(functionalism) و هاوشێوەکانیان، شیکردنەوە و چەندین ڕوونکردنەوەگەی جیاوازیان بۆ ئەفسانە بەدەستەوە داوە[٢].

(میرچا ئیلیادە) یەکێکە لە دیارترین ئەفسانەناسەکانی سەردەمی ئێمە پێناسەیەکی وەها کە کێماسییەکی کەمتری لە پێناسەکانی دیکە هەیە دەهێنێتەوە(ئەفسانە گوێزەرەوی سەرگوزشتەیەکی پیرۆز ومەعنەوییە، گێڕەرەوەی ڕووداوێکە، کە لە زەمانێکی زوو ڕوویداوە ، واتە لە زەمانی سەرسوڕهێنەری دەسپێکی هەموو شتەکانەوە ڕوویداوە)[٣]، بەڵام لە تەک هەموو پێناسەکاندا ئەوەی مایەی لەسەر کۆکبوونە بریتییە لە لەدەرەوە بوونی ناسنامە و چەمکی ئەفسانە لە سنوورەکانی تێگەیشتی عەقڵی و لۆژیکی. ئەم واتایە لە وشەیmyth ،کە بەرامبەری ئەفسانەیە بەدەست دێنین، چونکە وشەی ناوبراو لە میتۆس(mythos)ەوە وەرگیراوە، کە بە واتای چیرۆک و گێڕانەوەی ناواقیعی دێت، لەبەرامبەردا لۆگۆس(logos) بە واتای خستنەڕووی چیرۆکی ڕاست و دروستەوە دێت[٤]، ڕەنگە ئەم بابەتە بووبێتە هۆی ئەوەی تا ماوەیەکی زۆر خورافە و چیرۆکە دروستکراوەکانیش بە چاوپۆشی لە بنەڕەت و چەمک و واتای ناوەکییان بە ئەفسانە ناو بنرێن، لەکاتێکدا زۆربەیان لە چەمکی ئەفسانەدا شوێنیان نابێتەوە. ئەوەی کە دەگوترێت ئەفسانە وابەستەیە بە جیهانێک لە دەرەوەی جیهانەکانی بیر و ڕامانە، بەواتای وەستان و لەنگەرگرتن نییە

لەبەرامبەر ناواقیعیەتدا، ڕەنگە ئەم قسەیەی جۆرج والی(George whally) کەمێک بابەتەکە ڕوونتر بکاتەوە، ئەو دەڵێت: ئەفسانە خستنەڕوێکی ڕاستەوخۆ و فەلسەفییە، کە لەودیوی زانستەوەیە و لەسەر شکڵ و بنیادی ڕەمزێک یا گێڕانەوەیەک دەردەکەوێت و بەشێک لە واقیع نیشان دەدات[٥]، کەواتە لایەنێکە لە واقیع لە پۆشاکێکدا، کە لەدەرەوەی دیمەن و دەرکەوتە زانستی و عەقڵانییەکاندایە، بە وتەیەکی دیکە ئەفسانە نیشاندەری کۆنترین هەوڵەکانی مرۆڤە بۆ درککردن و ناسینی بوون(وجود). ڕوونکردنەوەی ئەوەی، کە مرۆڤ بۆ ناسینی بوون لەو سەرەتایەوە دەستی بە میتۆد و لۆژیکی عەقڵی و شێوە عەقڵانییەکان نەگەیشتووە تا پۆشاکێکی هزری و زانستی لەبەر مەعریفەکانی خۆی بکات، لەم ڕووەوە هەزاران ساڵ لە ژیانی ئەو بە مەعریفەیەکی ئەفسانەیی تێپەڕی، کە لە سنوورەکانی زانست و عەقڵ دوور بوو[٦]. ئەم لەمێژینەییە لە ناسینی سەرەتاکان، یا مەعریفەتی ئەفسانەیی لە ڕوێکی دیکەوە بۆتە هۆی ئەوەی، کە پێشینەی ئەفسانە بگاتە پێش پەیدابوونی زمان و بۆ ئەوە باوەڕ بە بە سیستمێکی سەربەخۆ و ڕەمزی بهێنن، کە هەمیشە هاوتا لەگەڵ گەشەکردنی زماندا نەش و نما و گەشەکردنی بەخۆیەوە بینیوە و پاشتریش، کە ئەفسانەکان گوێزرانەوە بۆ ناو زمان و جووڵە و ڕەنگ و ئامرازەکانی دیکە هەمیشە ئەم زمانە ڕەمزی و سیمبولییەیان وەکو هاوزا و جمکێک لە تەک خۆیاندا هەبووە[٧].

ئەرک و ڕۆڵە بەراییەکان و مەرام و تایبەتمەندیی ئەفسانەکان

بۆ نەتەوە بەراییەکان ئەفسانەکان بە بنچینە و بنەمای بڕوا و بیروباوەڕە ئاینییەکان هەژمار دەکران و مرۆڤە بەراییەکان دەیانتوانی بە کۆمەکی ئەفسانەکان دیاردە گەردونی و سروشتییەکان بۆ خۆیان شیبکەنەوە و ڕاڤەیان بۆ بکەن[8]، بە دەربڕینێکی دیکە ئەفسانەکان هەمیشە چیرۆکی دروستبوونێکیان(خەلق بوون) لەخۆ گرتووە، واتە نیشاندەری ئەوە بوون، کە (چۆن شتێک هاتۆتەکایەوە، خولقێنراوە و بوونی خۆی دەسپێکردووە)[9].

وەچەکانی کۆنی ئێمە هەوڵیانداوە نادیارەکان بۆ خۆیان بکەنە شتێکی بینراو و هەستپێکراو و بەم هۆیەوە یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەفسانەکان پێدانی ناسنامەیەکی مرۆیی بووە بە دیمەنە سروشتییەکان. جەستە دان بە هێزە نادیارە سروشتییەکان و بەخشینی ناسنامەی زیاتر پێیان هەوڵ و تەقەلایەک بووە بۆ زانین و تێگەیشتنێکی زیاتر. ئەم ئاشنابوونانە دەبووە بنچینەی بیروباوەڕ و بڕوا ئاینییەکانیان و کۆمەڵە تێگەیشتنێکیان بۆ جیهانی بوون و وابەستە و گرێدراوی داب و نەریتەکانیان بوو و بەهەمان شێوە ئەفسانە بنیادەم لەگەڵ هەردوو جیهانی ماددی و جیهانی مەعنەویدا دەبەستییەوە و هەردوو دونیای ماددی و دونیای مەعنەوی پێکەوە تێکەڵ دەکرد و پێکهاتەیەکی نوێی دەئافراند و هەمیشە بەدوای ئەزموونێکی نوێ و ئاوێتە و دروستکردنێکی تازەدا بوو.

هەنووکە بە وردبوونەوە لەوەی، کە چەمکی ئەفسانە لەگشتگیرێتی خۆیدا خاڵی نییە لە ئاڵۆزی بۆ درککردنێکی باشتری ئەفسانە، لە واتا تایبەتییەکەیدا و بۆ خستنەدەرەوەی خورافە بێ بنەماکان باسکردنی خەسڵەتەکانی ئەفسانە شتێکی گرنگ و پێویستە، بەڵام پێش هەموو شتێک پێویستە وریای ئەوە بین، کە هەر یەکێک لەم ڕەهەندانە پێوەندی بە تێڕوانینێکی تایبەت بۆ ئەفسانە هەیە، هەڵبەتە ئێمە نامانەوێت ئەم تێڕوانیننە سنووردار بکەین :

١.ئەفسانەکان چیروکی بوونەوەرگەلێکی سەیرو سروشتین(میتافیزیکین).

٢.ئەفسانەکان به مێژوو و سەرگوزشتەی ڕووداوە دروست و واقیعیەکان دادەنرێن و لەوەی کە لەگەڵ بوونەوەرە میتافیزیکییەکاندا پەیوەست دەبن، شتێکی پیرۆز و مەعنەوین.

٣.ئەفسانەکان لەگەڵ ئەفراندن و پەیدابوون لەپێوەندیدان ، چونکە وەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا هەمیشە قسە لەبارەی پەیدابوون و دروستبوون و ڕەفتارە زگماکییەکانەوە دەکەن.

٤.ناسینی ئەفسانە بە واتای ناسینی بنج و بنەچەی کەلوپەل و بنیادی بوونە.

٥.ئەفسانەکان هەمیشە زیندوو و نەمرن[١٠].

٦.ئەفسانەکان بە دەستورگەلێک بۆ خوو و داب و نەریت و ڕێوڕەسمەکان هەژمار دەکرێن و بەستراونەتەوە بە خو و نەریت وڕێوڕەسمەکانەوە(rituals)[11].

تەرزە سەرەتاییەکان یا شێوە میسالییەکان(ئارکی تایپەکان)

بە وردبوونەوە لە ئەفسانەی نەتەوە جۆراوجۆرەکان درک بەوە دەکرێت، کە هەموویان وێڕای ئەو جۆراوجۆرییەی، کە هەیانە چەند لێکچوونێکیان لەنێواندا هەیە، کە نیشاندەری ڕەگ و ڕیشەیەکی هاوبەشی ئەفسانەکانە. بە دەربڕینێکی دیکە ئەفسانەکان خاوەنی چەند ناوەڕۆکێکی گشتین، کە بە تەرەزە سەرەتاییەکان یا شێوە میسالییەکان ناوزەد دەکرێن. گوزارشتی تەرزی سەرەتایی بە (شێوەی میسالی) یا (شێوەی ئەزەلی) لەبەر ئەوەیە، کە کۆنەست پێشینەیەکی یەجگار کۆنی هەیە، بەهەمان شێوە ئایندەیەکی بێ سنووری زەمەنی لەبەردەمدایە، هەروەها لەبەر هۆکاری بەرفراوانبوونی زێدەبوونەکانی بۆ سەدەکانی دواتر و سەختی و دژواری ناسینی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆیە[12]. لەسەر ئەم بنەمایە دەوترێت، کە تەرزە سەرەتاییەکان بەتەواوەتی بریتین لە کرۆک و وێنە و چەندین نموونە، کە چەمک و واتایەی یەکسان و هاوشێوە بۆ ئاستێکی بەرفراوانی مرۆڤایەتی و کلتور و شوێنەکان دەگەیەنن[13]. وەک بڵێی ئەفسانەکان لە تۆو و ناوکێکی دیاریکراوەوە دروست بوون، کە لەبارودۆخ و هەڵ و مەرجە کاتی و شوێنییەکاندا گەشە

دەکەن و جۆراوجۆری پەسەند دەکەن. ئەم تۆوانە لە حەقیقەتدا هەر هەمان تەرزە سەرەتاییەکانن. ژمارەی تەرزە سەرەتاییەکان زۆرە، چونکە ئەزموونە مرۆییەکان یەجگار زۆرن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خستنەڕووی جۆرە پۆلێنبەندییەکی گشتی و ڕێژەیی بۆیان شتێکی ئاسایی و کردەنییە. ئەم نموونە و شێوانە، کە لە ناخی مرۆڤدا بوونەتە خوودی و زگماکی لەسەر شێوەی ڕەمزە جواروجۆرە گەردونی و ئاژەڵی ، یا ڕووەکییەکانەوە دەردەکەون. ئەم ڕەمزانە لە لەلایەنی خۆیانەوە دەتوانن شێوەگەلێکی جۆراوجۆر پێک بهێنن و لەسەر شێوەی کۆمەڵەیەک لە وێنە پێکەوەبەستراوەکان دەرکەون، کە هەمان ئەفسانەکان بن[١٤].

پێشینەی چەمکی تەرزە سەرەتاییەکان

ئێستا، کە تێگەیشتنێکی پوختی تەرزی سەرەتایی کرا، پێویستە سەرنج لەوە بدرێ ، کە ئەگەرچی ئەم گوزارشتە لە وشەی ئارکی تایپ(archetype)دا پێشینەیەکی کۆنی هەیە، بەڵام لە ئەدەبدا لەڕێگەی دەروونناسی یۆنگەوە برەوی پەیدا کرد[١٥]. یۆنگ شێوە میسالییەکان بە (تایپگەلێکی بۆماوەیی)دادەنێت، کە ڕەنگدانەوەی ڕووداوە ناخەکی و زگماکییەکانە[١٦]. لە ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتەدا پێویستە بگوترێت، کە یۆنگ بە پێچەوانەی دەروونناسانی وەک لۆک(lock) لە سەدەی هەژدەیەمدا، لەسەر ئەم باوەڕە بوو، کە ناخی مرۆڤ وەکو کاغەزێک سپی نییە، بەڵکو مێشک و ناخی مرۆڤیش

هەروەکو جەستەی مرۆڤەکە تایبەتمەندیگەلێکی پێشتر دروستکراو یا شێوەگەلێکی ڕەفتاری هەیە، کە لەسەر بنەمای ئەوان ئیش دەکات. یۆنگ هۆکارەکانی خولقاندنی ئەفسانە لە ناو هەستی مرۆڤدا بە هۆکارگەلێکی هەبوو و ئامادە دادەنێت و لەو باوەڕە دایە، کە درەوشانەوە و ڕەنگدانەوەی ئەم هۆکارانە هەمان (ناوەرۆکەکان) و (شێوە میسالییەکان، یا تەرزە سەرەتاییەکان)ن[17]. کەواتە لەباوەڕی یۆنگدا بەپێچەوانەی بۆچوونی هەندێک لە مرۆڤناسان شێوە میسالییەکان لە پانتایی ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکان نین، کە لە وەچەیەکەوە بۆ وەچەیەکی دیکە بگوازرێنەوە[18]، بەڵکو نیشاندەری پێگەیشتنی بۆماوەییە ناخەکییەکانی مرۆڤن، شتێکە شایەنی پێوانەکردنە لەگەڵ پێگەیشتنی جەستە فیزیکییەکەی مرۆڤ.

ئەم شێوانە بەهۆی ئەزموونە دوپاتبووەوە مرۆییەکان لە نەستدا جێگیر بوون، وردە وردە لە نەستی دەستەجەمعی مرۆڤدا هەڵنیشتوون و بوونەتە شتێکی زگماکی و خودی و بەشێوەیەکی بۆماوەیی دەگوازرێنەوە. ئەگەرچی لە ڕوانگەی زیندەوەرناساندا گوێزانەوەی بۆماوەیی شێوە جۆرییەکان نەسەلمێنراوە، بەڵام باسکردنەکەی شتێکی نەرێنی نییە[20]. شایەنی باسە چەمکی شێوە میسالییەکان لە بۆچوونی یۆنگدا کاریگەرە بە تیۆری یاکۆب بۆکهارت(jaccob Burkhart)، کە شێوە میسالییەکانی بە دوورترین مێژووی ژیانی

مرۆڤ و بەرهەمی یەکەمین ئەزموونەکانی مرۆڤ لە گۆڕەپانی بوون و سروشت و ڕووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ هاوڕەگەزەکانی خۆی دادەنا[٢١].

پێویستە ئەوە لەبەر چاو بگیرێت، کە لێکۆڵینەوەی شێوە جۆرییەکان هەروەکو لێکۆڵینەوە لە مرۆڤی سەرەتاییە، کە وەک بڵێی لە گشت کەسێکدا دەژییێت و بەم هۆیەوە لێکۆڵینەوەی ئەم شێوە جۆرییانە هاوتا و هاوکوفی لێکۆڵینەوەی جیهانبینی نەتەوە سەرەتاییەکان و هەروەها چەمکە باوەڕییەکانی(اعتقاد) میللەتە جۆراوجۆر و ئەفسانەکانیان و لە ڕاستیدا وەکو (وێناکردنە بەرایی و سەرەتاییەکان)[٢٢]ە.

ئێستا ماوەیەک دوای خستنەڕوو و شیکردنەوەی تەرزی سەرەتایی ڕەخنەگرانی سەردەمی ئێمە تەرزی سەرەتایی بەواتای شێوەیەکی خەیاڵی، پنتێکی وەسفی، نموونە و شێوەیەکی پلۆت بەکار دەبەن، کە زۆر جار لە ئەدەب و ئەفسانە و ئایین و فۆلکلۆردا دەردەکەوێت و ئەم بیروباوەڕە دەهێنێتە کایەوە، کە شێوەی جۆری وروژێنەر و بانگکەری هەست و هەڵچوونە خەوتوو و قووڵەکانی ناو ناخی مرۆڤە، چونکە وابەستەیە بە یادگەی نەستەوە و دەتوانێت ببێتە هۆی چەندین کاردانەوەی ناماقوڵ(لە دەرەوەی بازنەی تێگەیشتنە عەقڵییەکان)، بەڵام بەهێز و پتەو[٢٣].

کۆنەست و تەرزە سەرەتاییەکان

کۆنەست دەفر و سەرچاوەیەکە بۆ شێوە جۆریی یا میسالییەکان بەم هۆیەوە تێگەیشتنی ڕەهەندە جۆراوجۆرەکانی تەرزە سەرەتاییەکان و لایەنەی تێڕوانینەکانی یۆنگ پێویستیان بە شارەزابوون و ئاشنایەتییەکی دووبارە و زیاتری نەستی دەستەجەمعییەوە هەیە.

یۆنگ لەو باوەڕەدایە، کە لە ژێر ئاستی ڕووکەشی هەستیدا، کۆنەستی ئەزەلی(سەرەتایی)(collective unconscious) هەیە، کە لەسەر شێوەی فاکتەرێکی هاوبەشی بۆماوەیی و دەروونی تەواوی ئەندامانی خانەوادەی مرۆیی دەرکەوتووە[٢٤]. یۆنگ بەپێچەوانەی فرۆید، کە باوەڕی بە نەستی تاکەکەسی هەبوو سەبارەت بە نەست باوەڕی بە دوو لایەن هەیە: نەستی تاکەکەسی و کۆنەست[٢٥]. بە مەزەندەی یۆنگ (نەستی تاکەکەسی)فرۆید یەجگار کەسییە و لەسەر ڕووەکەی چینێکی قووڵتر هەیە، کە لە ئەزموون و پێدراوە تاکەکەسییەکانەوە سەرچاوە ناگرێت، بەڵکو لەسەر خودی خۆی وەستاوە. ئەم چینە قووڵە هەر ئەوەیە، کە بە (کۆنەست) ناودەبردرێت و هۆکاری بەکارهێنانی سیفەتی کۆ بۆ ئەم نەستە بەهۆی گشتی بوون و هەمەکی بوون و بەهەمان شێوە هاوبەشی بوونیەتی لەنێوان هەموو ئەندامانی مرۆڤدا، هەروەها جگە لەمەش پابەند نییە بە

ئەزموونگەراییە تاکەکەسییەکان و ناوەرۆک و پێکهاتەیەکی هەیە، کە لەسەرووی درککردنە تاکەکەسییەکانەوەیە[٢٦].

له لێکچواندنێکدا بۆ نەستی دەستە جەمعی دەگوترێت، کە ئەگەر بمانتوانییبایە نەستێکی لەم جۆره له لاشەی مرۆڤێکدا بەرجەستە بکەین ، ئەوا بەشێوەی بوونەوەرێک دەردەکەوت بەدەر له هەموو تایبەتمەندییەکانی وابەستە بە سێکس و گەنجی و پیری دەبوو و لەسەرەوەی مەرگ و ژیاندا دەژیا و توانست و دەسەڵاتی بەسەر بازرگانیی دووهەزار ساڵی مرۆڤدا دەشکا، نه مەحکوم بوو بە لەناوچوون و نه خولقێنراوی کات دەبوو. ئەو دەیتوانی خەوە ئەزەلییەکان ببینێت و ئاگاداری زانستی پەنهان(علم غیب) بێت، چونکە ژیانی کەس و خانەوادە و میللەت و نەتەوەکانی هەزاران جار ئەزموون کردبوو و هەموو شتێکی دەزانی[٢٧]. هەر چۆنێک بێت دەستەجەمعی بوونی ئەم نەستە دەبێتە هۆی ئەوەی، کە خاوەنی چەند بابەت و بیر و باوەڕێکی دەستەجەمعی بێت و ڕواڵەت و شێوەیەکی جیهانی لەخۆ بگرێت[٢٨] و لەودیوی ئەزموونە تاکەکەسییەکانەوە بێت. ئەم کۆنەستە لە تێڕوانینی فرۆید دا خاوەنی بنیاد و سەرچاوەیەکی هاوبەشە و دەسکەوتی ئەزموونەکانی تەواوی کەسانێکە، کە لە پێش ئەواندا ژیاون[٢٩].

شیعر و ئەفسانە

ئەگەرچی تیۆریســـــتان و ڕەخنەگرانی کۆن ئـامـاژەیەکردنێکی ڕاستەوخۆ و ڕوونیان بۆ پێوەندی نێوان شـیعر و ئەفسـانە نەبووە و تەنانەت (ئەرســـتۆ)ش قســـەی دەربارەی ڕیشـــە ئەفســـانەییەکان لە تراژیـدیـا کۆنەکـانی یۆنـانیـدا نەکردووە[٣٠]، بەڵام ڕەخنەگران و ئەدەبناسانی نوێ سەرنجێکی تایبەتییان لەم بابەتە داوە، تا ئەوەی کە نۆرترۆپ فرای(northrope frye) ئەفســـانە و ئەدەب بە یەک شـت دەزانێت و ئەفســـانە بە یەکێک لە بنەما بنیاتنەر و ڕێکخەرەکانی قاڵبی ئەدەبی دادەنێـت[٣١]. ئەم بیروبـاوەڕی (فرای) هەڵبەتە بـانگەوازێکی گەورەیە لەبارەی پێوەندی ئەفسانە لەگەڵ ئەدەب و کەمێک زێدەڕۆیی ئـامـێزانە دەردەکەوێـت[٣٢]، چـونـکە (فـرای) تەنـانەت بەرهەمە ڕیـالیســـتییەکـانش بەشـــێوەیەکی دیکتـاتۆریـانە بەهۆی نموونە ئەفسانەییەکان دەبینێت. ئەم قسەیەی ئەو هەرچۆنێک بێت نکۆڵیکردنی تێکڕای ئەزموونی شـــاعیران و ئەو نووســـەرانە یە، کە ئەزموونە واقیعییەکـانیـان و ئەزموونەکـانی ژیـانیـان چەنـدین ســـەدە ئەدەبی قەرزارباری خۆی کردووە. ڕوانینێکی میانگیرتر لەم بارەیەوە ئەوەیە، کە ئەفسانە ناسێنەری جەمسەرێکە لە ئەفراندنی شیعردا[٣٣] و هەبوونی ئەفســـانە لە شـیعردا دەبێتە هۆی بەپیتکردن و جۆش و خرۆشـدانی وشەکان و ئەو توانایە بە وشەکان دەبەخشێت، کە شیاوی ڕەمزداریی شێوازی ئەفسانە بن.

گرنگترین ڕەهەند و لایەنێک، کە ئەفسانە بە شیعر دەبەستێتەوە خەسڵەتی شیعریی ئەفسانەکانە، کە هەمیشە مایەی سەرسوڕمانی و سەرسامی بووە. ئەم جەوهەر و کرۆکی شیعرییەتە لە ئەفسانەکاندا لەو لایەنەوەیە، کە ئەفسانەش هەروەکو شیعر لە بەشێک لە داهێنانی خۆی قەرزاربارى هێزی خەیاڵی شاعیرانەیە. تایبەتمەندییەکی دیاری دیکە ، کە لەڕیزی ئەو لقە زۆرانەی پێوەندی نێوان ئەفسانە و ئەدەب هەژمار دەکرێت پانتاییە گێڕانەوەیی و حیکایەتییەکانە لە ئەفسانەکاندا، کە خودی ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی کە هەر ئەفسانەیەک لە خودی خۆیدا شکڵ و شێوەیەکی ئەدەبی دەستەبەر بکات.

بۆ خۆپارێزی لە هەر جۆرە زێدەڕۆییەک لەبارەی پێوەندی ئەدەب لەگەڵ ئەفسانەدا پێویستە سەرنج لەم خاڵانە بدرێت:

ا- تەنیا بەشێک لە چەمکە ئەفسانەییەکان لەڕێگەی زمانەوە شیاوی مەزراندن و گونجاندنن. واپێویست دەکات، کە ئەفسانەکان پشت بە زمان نەبەستن. ئەفسانە دەتوانرێت وێنەی بکێشرێت، یا لە سەما و جوڵە ڕێکەکان ڕەنگبداتەوە. پانتایی و جۆراوجۆری ئەفسانەکان وەها نییە کە تەنیا لە زمانی وشە و دەربڕینەکان جێگەی ببێتەوە، بەڵکو ئەوان لە پانتایی بێسنووری خۆیاندا هەر چۆنێک بێت زمانی گوێزانەوەی خۆیان دەدۆزنەوە، زمانێک کە لەگەڵ فراوانی و هەمەچەشنی ئەفسانەکاندا گونجاو بێت.

ب- ئەفســـانە هەتا نەهێنرێتە ســـەر زمان ، واتە فۆرمی زمانی پەیدا نەکات ناتوانێت لەگەڵ ئەدەبدا تێکەڵ بێت.

پ- ئەفسانە زمانێکی ڕەمزی هەیە و هەبوونی ئەفسانە لەناو ئەدەبدا پێویســـتی بە هەمان زمانی ڕەمزی هەیە و ئەگەر نەتوانین زمانی ئەفســـانە درک بکەین، ئەوا توانای درککردنی چەمکی ڕاســـتەقینەی ئەفســـانەمان نابێت و لە بارودۆخێکی وەها دا ئەفســـانەکان تەنیا بە چیرۆکگەلێکی ســـەرەتایی و نزم یا لانیکەم دەربڕینگەلێکی شـیعرییانە و بەرهەمی ئەندێشەی مرۆیی دادەنێین[٣٤].

ڕەنگدانەوەی ئەفسانە لە شیعر و ئەدەبدا

ســـەرنجدان لە ئامادەیی ئەرک و ڕۆڵی ئەفســـانەکان و تەرزە ســـەرەتاییەکان لە شـــیعردا و باس و لێکۆڵینەوەیەکی پۆلێنکراو لەم بـوارەدا قەرزاربـاری بـۆدکیـن(Maud bodkin)ە، کە لە بەرهەمە بەناوبانگەکەیدا بەناونیشـــانی (شـــێوەکانی تەرزە ئەفســـانەییەکان لە شیعردا)[٣٥] لە ساڵی ١٩٣٤دا بڵاوکراوەتەوە.

ئامادەیی ئەفسانەکان لە شیعردا هەندێجار لەچوارچێوەی ناوهێنان و ســـوود وەرگرتن لە ناوە ئەفســـانەییەکانە وەکو جوانکارییەک لە گوزارشـتە شـیعرییەکاندا لەسـنووری ئاسـت و لایەنە دەرەکییەکانی شیعردایە.

ئەم سوودوەرگرتنە لە ئەفسانەکان لە سنووری ئەدەبدا ، نزمترین شـــێوەی بەکاربردنە لاســـاییکەرەوەکانە و دوورە لە ڕەســـەنایەتی ئەفسانە لە قەڵەمڕەوی ئەدەبیاتدا.

شێوەیەکی دیکەی، کە یەجگار باوە سوودوەرگرتنە وێنەییەکانە و زیـاتر لەســـەر لێکچوانـدن یـا خواســـتن بنیـاتنراوە. ئەم جۆرە سـوودوەرگرتنە، ئەگەرچی لەچوارچێوەی تیل نیشـانێک یا ئاماژەیەک لەسـەر بنەمای ئەو بوار و زەمینانەی کە شیاوی بیرکەوتنەوەن پەیدا دەبێت، بەڵام زۆربەی کات دەتوانێت لە توانای گەیاندن و کاریگەری شـــیعردا ســـــوودبەخش بێت بەبێ ئەوەی پێگە و پایەی هەبوونی ئەفسانەکان لە شیعردا بکاتە شتێکی کلێشەیی یا نزم.

ســــوود وەرگــرتــن لە بە کەســــــکـردن یـا بەگــیـانـدار کردن(personification)یش لە شـــیعر و ئەدەبدا لە خودی خۆیدا جۆرە سوود وەرگرتنێکی ئەفسانەییە، چونکە ڕیشەی لە مەعریفەت و تێگەیشـــتنە ئەفســـانەییەکانی مرۆڤی کۆندا هەیە، کە هەموو بەش و لایەنەکانی سروشتیان بە خاوەن ڕۆح و ناخ دەزانی.

بە چـاوپۆشـــی لەوەی، کە وترا هونەریترین ســـــوودوەرگرتنە ئەفســـانەییەکان لە شـــیعردا لە ســـەر دووبارە خولقاندنەوە و پێکەوەگرێدان و گونجاندنە ئەفسانەییەکان دامەزراوە.

ژمارەی ئەو شاعیرانەی، کە لە ئەدەبی جیهانیدا دەستیان بۆ کاری ســـەرلەنوێ خولقاندنەوەی ئەفســـانەیی بردووە و لەم پانتاییەدا

داهێنانیان نیشانداوە بە ئەندازەیەک زۆرە، کە ژماردنیان وەکو شتێکی دژوار دەردەکەوێت. شاعیر لە دووبارە خولقاندنەوەی ئەفسانەییدا لە سنوورە کلتوری و بیروباوڕییەکان(عەقیدەییەکان) دەردەچێت و لە دونیای بێسنووری ئەفسانەدا سەراپای جیهانە ئەفسانەییەکان دەکاتە مەیدانی تەراتێنی خەیاڵ و داهێنانی خۆی. بۆ شاعیرێکی لەم چەشنە سوودەوەرگرتن لە ئەفسانە ئینجیلی و تەوراتی و هیندی و یۆنانی و ئێرانییەکان بەبێ هیچ ڕێگری و بیانوێک شیاوە. هەوڵدانی شاعیران لە دووبارە خولقاندنەوەی ئەفسانەییدا کۆششێکە بۆ ڕاکێشانی باری سۆزداری و واتایی ئەفسانە بۆ کاتی ئێستا و هێنانەکایەوەی زەمینەگەلێکی نوێ لە ڕێچکە و ڕێبازی تێگەیشتن و تێڕوانینی ئەفسانەییدا.

لە ئەدەبی ڕۆژئاوادا وێڕای شاعیرانی بەناوبانگی وەک (ویلیام ڕۆبێرت بلیک) لەئەدەبی ئینگلیزی و زۆرێکی دیکە چاومان بە چەند ڕۆماننوس و شانۆنامەنووس و چیرۆکنووسێکی هاوچەرخ دەکەوێت، کە تۆوی کارەکانیان لە چوارچێوەی سەرلەنوێ خولقاندنەوەی ئەفسانەکاندایە.

لە ئەدەبی کۆنی ئێمەدا شاعیرانێکی وەک فیردەوسی و ئەسەدی تووسی و نیزامی و خاقانی و حافز هەمیشە بەدوای کاری دووبارە خولقاندنەوەی ئەفسانەیی بوون و لەنێو کەسانی هاوچەرخیشدا دەتوانرێت ناوی چەند شاعیر و هونەرمەندێک بهێنرێت، کە

سەرکەوتنێکی بەرزیان لە خولقاندنەوەی ئەفسانەکاندا بەدەستهێناوە. لێرەدا پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە خولقاندنەوەی ئەفسانەکان وا پێویستە، کە نابێت بەهۆی شاعیران یا نووسەران و بە سەرنجدانێکی تـایبەت لە بەرهەمگەلێکی ئەدەبی دیـاریکراو دەرکەوتبێـت، بەڵکو نموونەوەرگرتنە ئەفسـانەییەکـان و تێکەڵاوبوونە کلتورییەکـان و کۆچکردنە نەتەوەییە گەورەکـانیش دەتوانن سـەرچاوەی دوبـارە خولقاندنەوەی ئەفسـانەیی بن. لە ڕوویێکی دیکەوە هەر ئەفسـانەیەک دەشێت بە تێپەڕبوونی کات گوێزانەوە و گۆڕانکاری و گەشـەسـەندن بەخۆیەوە ببینێت و بگۆڕێت. بۆ نموونە ئەفسـانە هیندییەکان کاتێک دەگەنە ئێران لە زەمینەی پاکی و بێگەردی چاکسـازییە ئایینییەکانی زەردەشتدا سەرلەنوێ دەخرێنەوە ژێر تێڕامان و وردبوونەوە و چەند دەسکاری و دەست تێوەردانێکیان تێدا دێتەکایەوە[٣٦].

ئاوێتەکردنە ئەفسـانەییەکان، بە زمانێکی سـادەتر تێکەڵاوکردنی چەند ڕەگەزێک لە ئەفسـانە جۆراوجۆرەکان بۆ دەسـتگەیشـتن بە خولقـاندن و پێکهاتە نوێکـان شـێوازێکە، کە زۆر لـە شـاعیرانی هاوچەرخمان کاریان لەسـەر کردووە. ئەم ئاوێتەکردنە زۆربەی کات نـاتوانێت بە جیا و دابڕاو لە دووبـارە خولقـاندنەوەی ئەفسـانەیی لەئـارادا بێت.یەکێک لە لایەنە دیارەکـانی کـارێکی لەم چەشـنە لە بەرهەمەکانی (جێمز جۆیس)ی نووسەری ئێرلەندیدا ئەوە نیشاندەدات، کە ئەفسـانە کۆنەکانی لەگەڵ ئەفسـانە یەهودی و مەسـیحی و تەرزە

سەرەتاییەکاندا تێکەڵ کردووە.لە ئەدەبی کۆنی ئێمەدا شانامەی فیردەوسی باڵاترین شێوەی پێکەوەگرێدانی ئەفسانەیی نیشان دەدات، ئەگەرچی خودی فیردەوسی داهێنەری ئەم جۆرە تێکەڵاکردنە نەبووە، بەڵام سەرلەنوێ خولقاندنەوە و بەرجەستەکردنی شیعری زۆرێک لە ئەفسانە ئێرانییەکان لە ڕیزی داهێنانی هونەری ئەودایە. یەکێک لە سەرەکیترین تێکەڵاوکردنە ئەفسانەییەکان لە شانامەی فیردەوسیدا کەسایەتی ڕۆستەم و قارەمانێتییەکانی ڕۆستەمە. لە ئەدەبیاتی ئاڤێستاییدا ئاماژەیەک لە هەبوونی ڕۆستەم لەئارادا نییە و باسی پاڵەوانەکانی دیکەی وەک گرشاسپ کراوە و بە ئەگەرێکی زۆرتر ڕۆستەم پاڵەوانی نەتەوە بیانییەکان(واپێدەچێت نەتەوەی سەکایەکان)بووبێت، کە بەهۆی گەیشتنیان بۆ خۆرهەڵاتی ئێران و دەوروبەری سیستان ئەو چیرۆکانەی، کە پێوەندییان بەوەوە هەبووە لەگەڵ ئەفسانە ئێرانییەکاندا تێکەڵاو بوون و کەسایەتییەکی لە چەشنی (ڕۆستەم)ی وەکو پاڵەوانێکی میللی تازە لە داستانە ئێرانییەکاندا بەدەست خستووە[٣٧]. دیاردەیەکی لەم چەشنە دەکرێت لەسەر شێوەی گۆڕانی کەسایەتییەکی مێژوویی بۆ ئەفسانەیی دەرکەوێت. کەسایەتی مێژوویی لە بارودۆخێکی وەهادا هێندە دەکەوێتە بەر دەسکاری و گۆڕانکاری تێداکردن تا کەسایەتییە مێژووییەکەی دەگۆڕێت بۆ کەسایەتییەکی ئەفسانەیی هاوشێوەی کەسایەتیەک، کە ئەسکەندەر لە بەرهەمەکانی (نیزامی گەنجەوی)دا وەریگرتووە. ئەم جۆرە

ئەفسانەسازییە هەندێجار لەبارەی پاڵەوانانی هۆنراوە لیریکییەکانیش ڕاست دەردەچێت. بۆ نموونە چەندین کەسایەتی وەک لەیلا و مەجنوون و شیرین و فەرهاد و عەروە و عەفرا و هاوشێوەکانیان وردە وردە ئەفسانە دڵدارییەکان دەخولقێنن و بارودۆخێک، کە دەیخەنە پاڵیان پێکەوەگرێدان و ئاوێتەکردنێکە لە هەست و هەڵچوونەکانی مرۆڤگەلێکی زۆر، کە لە کەسایەتی ئەواندا بەرجەستە بووە.

لە ئەدەبی هاوچەرخماندا دیارترین شێوەی ئاوێتەکردنی ئەفسانەیی لە بەرهەمەکانی (سوهراب سپێهری) بەدەست دێنین، کە ئاسۆ ئەفسانەییەکانی نەتەوە جۆراوجۆرەکان لە پانتاییەکانی هەست و هەڵچوونە جۆراوجۆرە شیعرییەکانی خۆیدا تێکەڵ بەیەک دەکات و لە سایەی ئەم پێکەوەگرێدانە ئەفسانەییەدا دەست بۆ ئەفراندنی کۆمەڵێک لە وێنە زنجیرەییەکان(لێکدراو) دەبات، وێنەگەلێک، کە بە گومانی من چ هاوتەریب(دوور) بن چ نزیک، وێنەی لێکدراون، کە بەپێی بارودۆخ هەندێجار کورت و هەندێجار درێژ خۆیان دەنوێنن و لەبنەڕەتدا پێکەوەگرێدانە ئەفسانەییەکان لە شیعردا بۆ پاراستنی یەکانگیری خۆی لە ڕێگەی هێنانەکایەوەی جۆرە یەکێتییەکی شیعری چ واتایی بێت یا سۆزداری یا تەواو ئیستاتیکی پێویستی بەم وێنە لێکدراوانەیە.

ئەوەی لە پێکەوەگرێدانە ئەفسانەییەکانی شاعیرانی داهێنەر و هۆشیار و نوێگەردا دەمێنێتەوە پاراستنی کەسایەتی کلتوریی خودی خۆیانە و ئەمەش لایەنێکە گەرچی ڕەها و گشتی نییە، بەڵام زۆربەی کات بەرچاو دەکەوێت[٣٨].

گونجاندن(مەزراندن)ی ئەفسانەیی، کە پێش ئەمەش ئاماژەیەکی سەرپێیانەمان پێکرد لە بەرهەمەکانی شاعیرانی هاوچەرخدا ڕەنگدانەوەیەکی تایبەتی بەخۆیەوە بینیوە، لەکاتێکدا شاعیرانی کۆنمان بە دەگمەن بەدوای گونجاندنی کەش و هەوای ئەفسانەکان و کەسایەتییە ئەفسانەییەکان لەگەڵ سەردەمی خۆیاندا بوون.

پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە شاعیرانی فارسی زمان لە سەردەمی مەشروتەوە بەم ئاراستەیە بەرەو ئەفسانەکان و سوود وەرگرتنی وێنەیی لێیان هەنگاویان ناوە، بەڵام لەم قۆناغە بەدواوە تەنانەت تەقلیدیترین شاعیرانیش ڕوویان لە جۆرە ئاراستەیەکی ئەفسانەخولقێنانە کردووە. لەنێو نوێگەرەکاندا (نیمایۆشیج) لە یەکەمین ئەو کەسانەیە، کە هونەریترین شێوەی مەزراندنە ئەفسانەییەکانی لە هونراوەکانی وەک (مرغ آمین) و (قەقنووس)دا نیشانداوە. شاعیر لەم مەزراندنانەدا – هەروەکو ئەوەی کە دێتە پێشمان- ئەفسانەکانی ڕابردوو وەکو ئاوێنەیەک بۆ درەوەشاندنەوەی سەردەمی خۆی دەسازێنێت و دەست بۆ شیکردنەوە و ڕاڤەکردنێکی ناڕاشکاوانە دەبات، واتە دەست بۆ کارێک دەبات، کە سوودمەندە لە چەند

ڕەمزســـــازی و تەمومژی و نادیاری دروســـــتکردنێکی هونەری، کە شیاوی ستایشکردندنن.

ئەرکەکانی ئەفسانە لە دنیای ئەمڕۆدا

وێناکردنی ئەو خاڵەی، کە هەبوون و ئامادەیی لە ژیانی ئەمڕۆدا لەناو بچێت شــتێکی ســەخت و خەفەتهێنەرە. کارێکی لەم چەشــنە بارتەقای دابڕانە لە پێوەندییە سـۆزداری و کلتورییەکانی کۆنە، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەم حەقیقەتەش پێویســـتە پەســەند بکرێت، کە ئەفســـانەکان ناتوانن لە دنیای هەنوکەییدا ڕۆڵێکیان هەبێت، کە تەواو لەگەڵ ڕابردوودا هاوشێوە بێت.

وەکو ئەوەی گوتمان لە ڕابردووە دورەکاندا ئەفسـانەکان کۆمەڵێک لە وێنە فێرکارییەکان بوون دەربارەی سروشت و چارەنووسی مرۆڤ و فەلســـەفەی پەیدابوونی مرۆڤ. ڕێگەیەک بوو بۆ بەڵگەکاری و خســـتنەڕووی چۆنیەتی هەموو ئەو نەزانراو و مەتەڵانەی کە دەوروبەری مرۆڤی تەنیبوویەوە و مرۆڤ هەوڵی دەدا لە نهێنییەکانیان تێبگات. ئەفســـانەکان ڕەنگدەرەوەی خەونەکانی مرۆڤ بوون لە کەسایەتییە ئەفسانەییەکان یا ڕووداوە ئەفسانەییەکان بۆ گواستنەوەی ئەزموونەکـان لەڕێگەیەکی نـاڕاســـتەوخۆ و دڵـدانەوەی ترس و نائومێدییەکان و ڕازیکردنی ئارەزووەکان، بەڵام شـتێکی ناسـروشـتی نییە، کە لەگەڵ پێشــکەوتنی زانســت و هۆشــیاری مرۆڤدا ڕووبەر و پانتاییەکانی باوڕکردنی ئەفســـانەکان لاواز بن و هەندێجار لە

چوارچێوەی چیرۆک و گێڕانەوەیەکدا بەردەوامی بە درێژایی ژیانی خۆیان بدەن.

بۆ زۆربەی ئەو مرۆڤانەی، کە لە سەردەمی ئێەدا ژیان بەسەر دەبەن،ئەفسانە لەبەرامبەر مێژوو و زانست و فەلسەفە دەخرێتەڕوو و تەنانەت جار جارە بەشێوەیەکی بێویژدانانە لە بەرامبەر حەقیقەت دادەنرێت، لەکاتێکدا خۆی خستنەڕووی حەقیقەتە و بگرە تێگەیشتنێکی ژیرانەیە بۆ حەقیقەت. درککردنێک، کە لە دانراوە زانستی و لێکدانەوە لۆژیکییەکان نیشان نەدراوە یا ناگونجێت دەربخرێت، بەڵام ئەم قسەیە بەو واتایە نییە، کە ئەفسانەکان لە پانتایی دەسەڵاتی زانست و عەقڵدا ڕاستەوخۆ لە ئێمە داببڕێن، چونکە ئەفسانەکانی زۆرێک لە کۆمەڵگا کۆنەکان تا ڕۆژگاری ئێمە بەردەوامییان هەبووە و هەروەها دەستنیشانکەری نموونە و سەرمەشقە زیندووەکانی مرۆڤەکانن لە زۆرێک لە بوارەکان هەر لە خۆراک و ژن و هاوسەرگیرییەوە بگرە تاوەکو کار و پەروەردەکردن و هونەر و حیکمەت و دانایی[٣٩]. ئەفسانەکان هەمیشە بە ڕەگەزێکی سەرەکی بونیاتنان و دروستکردنی شارستانیەتی مرۆیی هەژمار دەکرێن و وەکو واقیعیەتێکی زیندوو و نەمر هەمیشە بۆیان دەگەڕێنەوە و کۆمەکیان لێ دەخوازن[٤٠]. لەم ڕووەوە ئەگەر بگوترێت ئەفسانەکان بگۆڕی بارودۆخ و ئازادکەری مرۆڤ بوون لە کۆت و بەندی گرفتاری و دڵتەنگییە ماددیەکان و قەرەبوکەرەوەی کەێماسییەکان و کەم و کوڕییەکانی مرۆڤ بوون

ئەوا نابێت بە شـتێکی زێدەڕۆییکارانە وەربگیرێت. ئەفسـانەناناسـان لەگەڵ هەموو ڕەخنە و نکۆڵیلکردنەکانیان لە دونیای زانسـتیانەی هەنووکەیی هێشـتا باوەڕیان بە بەردەوامی ڕۆڵی ئەفسـانە لە سـەردەمی ئێمە هەیە[41] و ئەفسـانە بە پاڵپشـتییەک بۆ ژیانی مرۆڤی سەردەمی ئێمە دەزانن.

لەبەرئەوەی ئەفسـانە خۆی لە کۆت و بەندی کات و هەندێجاریش شـوێن ئازاد کردووە و خاوەن توانایەکی خۆگونجاندنی بێسـنوورە و بە باوەڕی هەندێک لە ئەفسـانەناسـان نهێنی مانەوەی ئەفسـانەکان تا ڕۆژگاری ئێمەش هەر لەم توانای خۆگونجاندنی ئەفسـانەکان دایە، چونکە ئەفسـانەکان لەگەڵ بارودۆخە فیکری و کۆمەڵایەتییە تازەکان خۆیان دەگونجێنن[42]، ئەگەر بەم چەشـتنە نەبووایە ئەوا ئەفسـانەکان لەدوای چەند وەچەیەک لە یاد و یادەورییەکاندا دەسڕانەوە.

یەکێک لە ڕەهەندە بەهادارەکان لە ڕۆڵ و کارکردنی ئەفسـانەکاندا بەها ڕەوشـتی و فێرکارییەکانیانە. لە ڕوێکی دیکەوە پاڵەوانێتییەکانی پیاوانی ئەفسـانەییش هەمیشـە نموونە و سـەرمەشـقگەلێک بووە بۆ مرۆڤەکان.

مرۆڤی سـەردەمی ئێمە هەندێجار لە پێویسـتی ڕێچکە و شـێوازی خۆی بە ئەفسـانە هەوڵدەدات خۆی ببێتە ئەفسـانەسـاز. زۆر بەرچاو دەکەوێت کە بەرجەسـتەکردنی خواسـت و بیروباوەڕ و ئومێد و

هەست و هەڵچوونە کەڵەکەبووەکان لە کەسایەتییەک یا بوونەوەرێکدا بۆتە هۆی پەیدابوونی ئەفسانەیەک.

ڕەنگە تاقمێک بیانەوێت پەیدابوونێکی لەم چەشتە بە نیمچە ئەفسانە ناوبنێن، ئەم بابەتە هێندە گرنگ نییە، چونک سنوری کارکردنی ئەفسانە و نیمچە ئەفسانە بۆ مرۆڤی سەردەمی ئێمە مەودایەکی دووریان لەنێواندا نییە. بۆ مرۆڤەکانی ڕۆژگاری ئێمە لەوانەیە ئەفسانەکان لەناو خودی خۆیاندا(مەبەست لە مرۆڤەکانە) لەدایک بێت. ئەمە بابەتێکە، کە لە مێژووی ڕابردووشدا بێگومان بێ پێشینە نەبووە، بەڵام لە دنیای ئەمڕۆدا شتێکی نوێیە.

لێکۆڵینەوە لەبارەی ئەفسانەکان و ناسینیان دەکرێت لەتەک شوێنەوارناسی ئاوێنەیەک بێت بۆ شارەزایی و ئاگادار بوون لە ڕابردوو و ئەم بابەتەش بۆتە هۆی ئەوەی، کە ئەفسانەناسی یا زانستی ئەفسانەکان(mythology) وەکو زانستێکی سەربەخۆ بە لێکۆڵینەوە لە ئەفسانەکانی میللەتە جۆراوجۆرەکان و بەراوردکردن و شیکردنەوەیان هەڵبستێت[٤٣] و ئاشکرایە، کە لە بارودۆخێکی وەها دا شیکردنەوە ئەفسانەییەکان لە شیعر و ئەدەبیاتیشدا پێگەی شایستەی خۆی بپارێزێت و لە پێناوی نیشاندانی چەند لایەنێک لە ڕاز و ڕەمزە ئەدەبییەکان تێبکۆشێت.

پڕۆسەی ڕەخنەی ئەفسانەیی

لە دەسپێکی ئەم باسەدا سەرەتا پێویستە سەرنج لەوە بدرێ، کە بەهۆی پێوەندی توند و تۆڵ و ڕاستەوخۆی ئەفسانەکان لەگەڵ تەرزە سەرەتاییەکاندا بەشێوەیەکی بنەڕەتی جیاوازی لەنێوان هەر دوو میتۆدی ڕەخنەی ئەفسانەیی و ڕەخنەی تەرزی سەرتایی شتێکی دیار و هەستپێکراو نییە و هەردووکیان لەیەکتر جیانابنەوە و تەواوکەری یەکترن، چونکە ئەفسانە بەجۆرێک لە جۆرەکان هەمان تەرزی سەرەتاییە، هەرچەندە وا گونجاوتر دەردەکەوێت، کە ئەگەر لایەنی گێڕانەوەی هەبێت ئەوا بە ئەفسانە ناوببرێت و ئەگەر چەمکە ڕەمزییەکانی تێدا بخرێتەڕوو ئەوا بە تەرزی سەرەتای هەژمار بکرێت[٤٥]. لەبەرئەوەی ڕەخنەی ئەفسانەیی ڕەخنەیەکە بە ئاشکراکردنی ماهییەت و تایبەتمەندییەکانی ئەفسانەکان و تەرزە سەرەتاییەکان و ڕۆڵیان لە ئەدەبدا هەڵدەستێت. ڕەخنەگرانی ئەم میتۆدە بەقوولی بەدوای شێوە میسالیی و تەرزە سەرەتاییەکانی ناو بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دەگەڕێن[٤٥] و بە دەربڕینێکی دیکە قسە لەبارەی پەیوەندی نێوان ئەدەب و هونەر لەگەڵ قوڵاییەکانی سروشتی مرۆییدا دەکەن[٤٦]، چونکە بەرهەمی هونەری بە ڕەنگدانەوە و بەرجەستەبوونی هێزە جوڵاو و خوودییەکانی هەڵقوڵاو لە کردارەکانی دەروونی دەستەجەمعی مرۆڤایەتی دادەنێن[٤٧].

ڕەخنەگرانی ڕەخنەی ئەفسانەی لە هەمان کاتدا هەوڵدەدەن خۆیان گرفتاری بابەتە بنەڕەتییەکانی دروستبوونی ئەفسانە و تەرەزە سەرەتاییەکان نەکەن و لەبەرئەوەی گفتوگۆ لەبارەی سەرچاوەی ئەفسانەکان و شێوە جۆرییەکان و قوڵبوونەوە لەم خاڵەی کە ئەفسانەکان چۆن لە ڕێورەسمە پیرۆز و بیروباوەڕە سەرەتاییەکانەوە سەرچاوەیان گرتووە لەدەرەوەی کاری ڕەخەگری ئەدەبییە و پەیوەست دەبێت بە بوارەکانی مرۆڤناسی و دەروونناسی و ئایینناسی و زانستەکانی دیکە، بەڵام ناتوانرێت نکۆڵی لەوە بکرێت، کە شێوازی ڕەخنەی ئەفسانەیی هەمیشە لە ژێر کاریگەری دەروونناسان و مرۆڤناسانێکی وەک فرۆید و یۆنگ و فریزەر و ئەوانی دیکەدا بووە و لە بنەڕەتدا بۆچوون و بیرۆکەکانی ئەوان بۆتە هۆی دەرکەوتنی ئەم شێوازە تایبەتییە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا[٤٨].

لەگەڵ هەبوونی چەند نیشانە و ئاماژەیەک لە کۆنی شێوازێکی لەم چەشنە لە چاخەکانی ڕابردوودا پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە ڕەخنەی ئەفسانەیی بەشێوەیەکی جیددی لە دەیەکانی کۆتایی سەدەی بیستەم خراوەتەڕوو[٤٩] و بە ماوەیەکی کەم جێگەی خۆی لەنێو میتۆدە جۆراوجۆرەکانی ڕەخنە کردۆتەوە.

بە گشتی ئەرکی ڕەخنەگری ئەفسانەیی ئەوەیە، کە خۆی لە ڕەهەندە ژیننامەییەکان و بابەتە لاوەکییەکانی پەیوەست بە نووسەر یا شاعیر بەدوور بگرێت و بێ گرنگیدان بە لایەنە پەراوێزییەکانی

بەرهەمەکە سەرنجی خۆی بخاتە سەر بوار و ئاستە ناوەکییەکانی بەرهەمەکە[50] و ئاگاداری ئەو خاڵە بێت کە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی یا شیعری دەکرێت شوێنی دەرکەوتن و ڕەنگدانەوەی چەند یا چەندین ئەفسانەی سەربەخۆ بێت یا ئەفسانە پێکەوەگرێدراوەکان بێت، کە لەسەر شێوەی زنجیرەیەکی وێنەییە. هەرچۆنێک بێت پێویست دەکات کە شێوەی کار و پرۆسەی ئەفسانەیی بۆ ڕەخنەگر ڕوون بێتەوە.

سەرنج و تێبینییە ئەفسانەییەکان لە (سێ هۆنراوە)دا

بوارێک بۆ پێکەوەگرێدانە وێنەییەکان لە ئەفسانەدا ئەو کۆپلانەی خوارەوەیە لە هۆنراوەی (سبز بە سبز) ی کۆمەڵە شیعری(حجم سبز) ی سوهراب سیپهەریدا:

من در این تاریکی
فکر یک برە روشن هستم
کە بیاید و علف خستگیم را بچرد
من درین تاریکی
امتدادتر بازوهایم
زیر بارانی میبینم
کە دعاهای نخستین بیشر را تر کرد
من درین تاریکی
در گشودم بە چمنهای قدیم،

به طلایی هایی که به دیوار اساطیر تماشا کردیم

من درین تاریکی

ریشەها دیدم

و برای بته نورس مرگ اب را معنی کردم

لەم هۆنراوەدا جێناوی(من) لە چەمک و واتای(منی بەربڵاو) یا(منی میسالی) لە دەسپێکی هەر کۆپلەیەکدا بەرچاوترین(بابەتیترین) ڕیسی بەیەکەوەگرێدانی پارچەکانی شیعرەکەیە.

پێکەوەگرێدانە وێنەییەکانی شاعیر لەگەڵ دونیای دەرەوەدا لەڕێگەی وابەستەبوونی بە دیمەنە گشتییە سروشتییەکانی وەک (برە و علف= بەرخ و گیا)(کۆپلەی یەکەم) باران(کۆپلەی دووەم)، (چەمەن)(کۆپلەی سێیەم) (ریشە و بتە= ڕەگ و بڕک)(کۆپلەی چوارەم) دیارە.

پێکەوەلکانێکی دیکەی شیعرەکە لە دژیەکی نێوان نور و تاریکی و دوبارەکردنەوەیان لە هەموو کۆپلەکاندا دەبینین : تاریکی+ برە روشن(کۆپلەی یەکەم)، تاریکی+ باران[51] بیرهێنەرەوەی ڕوناکی و پاکیزەیی(کۆپلەی دووەم)، تاریکی +طلا- ڕەنگدانەوەیەکی ڕووناکی و درەوشانەوە(کۆپلەی سێیەک)، تاریکی+ اب- ڕەمزی ڕووناکی و پاکی(کۆپلەی چوارەم).

زنجیرەی وێنە بیرهێنەرەوە یا یادهێنەرەوەکان بەشێوەیەکی گشتی لە وێنە کاڵ و خەیاڵییەکاندا لایەنێکی دیکەی پێکەوەلکان و

یەکگرتوویی شـیعرەکە نیشـاندەدات، لەم پێناوەدا وێنەکانی برە، علف، چمن، ریشە، بتە، و اب یەکتری بەبیر دەهێننەوە.

لەڕووی پانتاییە ئەفسانەییەکاندا کێشـمەکێشمی نێوان ڕووناکی و تـاریکی(نور و ظلمـت) بە لق و پۆپە ئەفســـانەســـازە یەجگار چالاکەکانییەوە لە ئەفســـانە ئێرانییەکان و هەندێک میللەتانی دیکەدا شیاوی گرنگی پێدانە و بە هەمان شێوە ناسنامەی ئەفسانەیی (بەرخی ڕوناک) نیشـــاندەری (نوری خودایی)یە لە ئەفســـانە ئێرانییەکاندا، کە تیایاندا (نوری خودایی)هەندێجار لەســـەر شـــێوەی بەرخێکی ســـپی نیشاندراوە[٥٢].

ڕەنگە زێڕینەکان بەســـەر دیواری ئەفســـانەکان(کۆپلەی ســـێیەم) خســـتنەڕووی یادەوەرییە ئەزەلی و ئاینییە بەچێژەکانە کە لە ویژدانی شاعیردا هەست و هەڵچوونگەلێکی خۆشی و شادمانی دەگەیەنێت.

چەمکی ڕەمزیانەی ئاو (کۆپلەی چوارەم) کە لە ئەفســـانەکانی میللەتە جۆراوجۆرەکـاندا نیشـــاندەری ژیـانە لە بەرامبەر مەرگدا ڕەنگدانەوەیەکی دیکەی پانتاییە ئەفســـانەســـازییەکانی شـــیعرەکە دەردەخات.

ڕەخنەگری ئەفســـانەیی پێویســـتە لەم خاڵە تێبگات کە شـــاعیرانی ئەفســانەســاز ئەفســانە لە بۆشــایی ناخولقێنن و ئەفســانە لە داهێنانە هونەرییەکانی ئەواندا بەهۆی گونجاندن لەگەڵ بارودۆخەکان و کات و شوێنەکان ناسنامە وەردەگرێت. گونجاندنە ئەفسانەییەکان کە پێش

ئەمە قسەمان لەبارەوە کرد گرنگترین هۆکاری ڕووتێکردن یا پەیوەستبوونی شاعیرانی ئەفسانەکارە و گرنگترین کاریگەری بۆ سەر خوێنەرانێک هەیە، کە بەدوای ئەوەوەن یادەوەرییە ئەزەلییەکان لە ئاوێنەی ئێستادا بە ڕوونی ببینن. بینینی ڕابردوو لە ئێستادا چێژ و نەئشەیەکی بەهێز بۆ هەموو هونەردۆستێک کە هەوڵدەدەن لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دەستیان بگات بە دۆزینەوەی ژیانی جاویدانە و چالاکی ئەفسانەیی. زەمینەیەکی گونجاندنە ئەفسانەییەکان لە شیعری هەستبزوێنی (قەقنوس)ی نیمایۆشیجدا دەبینین:

ققنوس ، مرغ خوش خوان ، آواره جهان
آواره مانده از وزش بادهای سرد
بر شاخ خیزران
بنشستەاست فرد
بر گرد او به هر سرشاخی پرندگان...
او نالەهای گمشده ترکیب می کند
از رشتەهای پارەی صدها صدای دور
در ابرهای مثل خطی تیره روی کوه
دیوار یک بنای خیالی می سازد
ان مرغ نغزخوان ،
در آن مکان ز آتش تحلیل یافته
اکنون به یک جهنم تبدیل یافته

بسته است به دم نظر و می دهد تکان،
چشمان تیز بین .
وز روی تپه
ناگاه، چون به جای پر و بال می زند
بانگی برارد از ته دل سوزناک و تلخ
که معینش نداند هر مرغ رهگذر،
آنگه ز رنجهای درونیش مست
خود را به روی هیبت آتش می افکند
باد شدید می دمد و سوخته است مرغ!
خاکستر تنش را اندوخته است مرغ!
پس جوجەهاش از دل خاکسترش به در.

هەروەهـا (اخوان ثـالـث)یش لەم هونراوەی خوارەوە (چیرۆکی شاری بەردەڵان)دا دەرکەوتەکانی بیری ئایدیالیست و پڕ لە ئارەزووی خۆی لە وەبیرهێنانەوەی ئەفسانە کۆنەکاندا، وەها دەهۆنێتەوە:

نشانی ها که می بینیم در او بهرام را ماند،
همان بهرام ورجاوند
که پیش از روز رستاخیز خواهد خاست
هزاران کار خواهد کرد نام اور
هزاران طرفه خواهد زاد او بشکوه
پس از او گیو بن گودرز

و گرشاسپ دلیر ان شیر گنداور

و آن دیگر

و آن دیگر

انیران را فروکوبند، و ین اهریمنی رایات بر خاک.

(اندازند)

ئەو ڕەخنەگرانەی، کە ڕەخنەی ئەفسانەیی دەنووسن، بەبێ درککردنی زمانی ڕەمزیی ئەفسانەکان ناتوانن هیچ کارێک بکەن. ئەم زمانە سیمبولیکە پێویستی بە جۆرە دۆزینەوە و تێگەیشتنێکی ئەدەبی وچەند پەیبردنێکی بەهێز و کاریگەر هەیە، بەڵام لە هەمان کاتدا گەڕانەوە بۆ فەرهەنگی ڕەمزەکان و بەراوردکردنی وێنە ئەفسانەییەکانی شاعیران هەروەها لێکۆڵینەوەکانی مەیدانێکی تایبەت لە سنوور و قەڵەمڕەوی ئەفسانەدا شتێکی یەجگار ڕێگەخۆشکەر دەبێت.

ئەوەی دەکرێت وەکو بیرهێنانەوە و بیرخستنەوەیەک لە ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەفسانەییدا گرنگ بێت ئەوەیە، کە تەنیا ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ناو و نازناوە تایبەتەکان، کە دەتوانن پەسەندکەری چەمکە ئەفسانەییەکان بن نابێت ببێتە هۆی ئەوەی، کە بەبێ هۆ چەمک یا بنەما ئەفسانەییەکان بەسەر بەرهەمەکە بسەپێنین، بەڵکو ڕەخنەگری ئەدەبی تەنیا ئەگەر زەمینەیەکی پێویست یا نزیکایەتییەکی پەسەند و گونجاو بۆ ڕاڤەکردنێکی لەم چەشنە

بدۆزێتەوە ئەوکات دەتوانێت ئەو بارە ئەفسانەییەی، کە لەبەرهەمەکەدا هەیە، هەڵبسەنگێنێت.

کەموکوڕییەکانی ڕەخنەی ئەفسانەیی

وێڕای بایەخ وگرنگی ڕەخنەی ئەفسانەیی، ئەم میتۆدە بەو شێوەیەی، کە شایستەیەتی نەبۆتە شتێکی باو و ناسراو هۆکارەکانی ئەم کارەش لەبەرئەوەیە کە:

1. تەنیا لەم سەدەیەی ئێستادایە، کە زانستگەلێکی وەک مرۆڤناسی، دەروونناسی، مێژوو و کلتوری گەلان، ناسینێکی شیاو و زەروریانەی ئەفسانەیان خستۆتە بەردەممان.
2. زۆرێک لە لێکۆڵەرانی ئەدەبی و مامۆستا و ڕەخنەگرانی ئەدەبی بەهۆی ڕووتێکردنی ئەم جۆرە ڕەخنەیە بە بیروباوەڕ و داب و نەریت و شتە نادیارەکان، ئەم جۆرە رەخنەیە بە ڕەخنەیەکی باوەڕپێکراو و بایەخدار دانانێن
3. جۆرە پەرش و بڵاویی و نایەکگرتووییەک دەربارەی چەمک و پێناسەکانی ئەم ڕەخنەیە بەتایبەت لەنێو جڵەوداران و سەرئامادانی بۆتە هۆی ئەوەی، کە هەندێک لە هەوادارانی ڕەخنەی ئەفسانەیی لەم میتۆدە پاشگەز ببنەوە و ڕوو لە میتۆدەکانی دیکەی ڕەخنە بکەن[٥٣].

لەتەک ئەوەی وترا بەشێک لە زێدەڕۆییەکانی ڕەخنەگرانی ئەفسانەییش زەمینەیەکی بۆ پشت پێنەبەستن فەراهەم کردووە،

چونکە ئەوان ئەفسانە وەکو منداڵدانێک هەژمار دەکەن، کە تەواوی ئەدەب لەوەوە لەدایک بووە[54] و هەروەکو ئەوەی پێشتریش ئاماژەمان پێکرد تێڕوانینێکی لەم جۆرە بە ئەندازەی ڕەتکردنەوەی ئەزموونگەراییە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆکانی ئەفرێنەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکانە،لە ڕوێکی دیکەوە ڕوانینی تاک جەمسەرانە بە ڕەخنەی ئەفسانەیی دەبێتە هۆی ئەوەی ، کە ڕەخنەگر لە ڕەهەندە هونەری و ئیستاتیکییەکانی ناو بەرهەمەکە خۆی دوورە پەرێز بگرێت، لەبەرئەوە پێویستە ڕەخنەگری ئەدەبی تێڕوانینە ئەفسانەناسییەکان تا ئەو شوێنە بەکار ببات، کە چەمکی ناوەکی وزگماکی بەرهەمەکە بسەلمێنێت و بنیادی ناوەکی و چەمکی بەرهەمەکە بناسێت و لە زەمینە ئیستاتیکییەکان دوور نەکەوێتەوە ، چونکە لەم بارەدا هەندێجار ئەوە لەبیر دەکات، کە بەرهەمێکی ئەدەبی داوەتە بەر ڕەخنە و شیکردنەوە.

پەراوێزەکانی فەسڵی دەیەم

١- چشم اندازهای اسطوره ، میرچا الیاده، ترجمەء جلال ستاری، انتشارات توس، تهران١٣٦٢، ص١٤.

٢- بڕوانە: اسطوره زال، محمد مختاری، نشر آگاه، تهران ١٣٦٩،ص١٩.

٣- چشم اندازهای اسطوره، ص١٢.

٤- دەبێ ئەوە بڵێین،کە وشەی((Myth)).لە بنەڕەتدا لە وشەی یۆنانی (Muthos)ەوە وەرگیراوە و بە واتای هەر دەربڕینێک دێت،کە بە دەم یان بە نووسین بخرێتەروو،بەڵام چەمکی زاراوەی Myth بە واتای چیرۆکی ناواقیعی دێت. بڕوانە:

A Dictionary of Literary Terms, Cuddon (Myth.)

همچنین جشماندازهای اسطوره، ص١٠.

٥- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، پێشوو، ص ١٧٣.

٦- بڕوانە: زبان و اسطوره، ارنستکاسیرر، ترجمة محسن ثلاثی، نشر نقره، تهران١٣٦٦، مقدمه مترجم ص٦.

٧- بڕوانە: گفتاری درباره نقد ادبی، پێشوو،ص١٤٩. بۆ کۆمەڵێ چەمک: رەمز،ئەفسانە، سیمبوڵ، وێنە، رەنگ بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ١٧٦.

٢٧١٠ بۆ لێکۆڵینەوەیەک لەسەر هەمان بابەت،بڕوانە: دانش اساطیر روزه باستید، ترجمة جلال ستاری، انتشارارت توس، تهران ١٣٧٠،ص٤٥.

٨- فرهنگ اصطلاحات ادبی، پێشوو، ص ٢٦.

٩- چشماندازهای اسطوره، ص ١٢.

١٠- بڕوانە: چشماندازهای اسطوره، ص ٢٧. دربارەی نهێنی مانەوەی ئەفسانە و ئامادەییان لە ژیانی مرۆڤدا دواتر باسی دەکەین.
١١- بۆ شیکردنەوەی ئەم روانگەیە، بڕوانە اسطورة زال، ص٢٤.
١٢- بە شێوەیەکی راستەوخۆ واتاکەی دەرناکەوێ،بەڵکو لە ڕێگەی وێنەی میسالی و تەرزە سەرەتاییەکانی ئەفسانەوە بەرجەستە دەبێت.
١٣- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص ١٧٢،ج٥.
١٤- دانش اساطیر، ص ٧٠.
15-A Handbook to Literature, p. 35.
١٦- راهنمای رویکردهای نقد ادبی،ص١٩٣.
١٧- هەمان سەرچاوە٠
١٨- هەمان سەرچاوە٠
١٩- دانشر اساطیر، ص ٦٨.
٢٠- بۆ ناسینی ژینگەناسی شێوە جۆرییەکان، بڕوانە: رمز و مثل در روانکاوی، ص٤٤٠.
٢١- بڕوانە: دانش اساطیر، ص٦٨-٦٩.
٢٢- رمز و مثل در روانکاوی، صر ٨٣١
23-A Handbook to Literature, p. 35.
٢٤- راهنمای رویکردهای نقد ادبی،ص١٩٢.
٢٥- گفت و شنودی با یونگ، ایونز، ترجمهء برادران رفیعی، انتشارات صحافیان. مشهد١٣٥١، ص٢٧.
٢٦- بڕوانە: بت های ذهنی و خاطرهء ازلی، داریوش شایگان، امیرکبیر، تهران ١٣٥٣، ص٢٠٧.
٢٧- هەمان سەرچاوە، ، ل٢٠٨.
٢٨- بڕوانە: گفت و شنودی با یونگ، ص٤٣.

٢٩- بڕوانە: درآمدی بر نقد کهن الگویی، والتر.کی. گوردون، ترجمەء جلال سخنور، ادبستان،فروردین ٧٠، شمارەء ١٦، ص٢٧.

هەروەها بۆزانیاری زیاتر لەبارەی تەرزە سەرەتاییەکان، بڕوانە:

-Maud Badkin, Archetypal Patterns in Poetry (1934)

-Bettina Knapp, A Jungian Approach to literature (1984.)

٣٠- بڕوانە: گفتاری دربارەء نقد ادبی، ص ١٤٨.

٣١- بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٨٠.

٣٢- بڕوانە: گفتاری دربارەء نقد ادبی، ص١٥٠-١٥٦.

٣٣- هەمان سەرچاوە، ل١٥٨.

٣٤- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: زبان از یاد رفته، اریک فروم ترجمەء ابراهیم امانت، چاب چهارم، انتشارات مروارید، تهران، ١٣٤٦ ، ص ٢٥٥.

35-Archetypal patterns in poetry.

٣٦- دانش اساطیر، ص٧٥.

٣٧- اساطیر ایرانی، مهرداد بهار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران، ١٣٥٢، ص جهل و نه.

٣٨- بۆ تێگەیشتنی زیاتر بڕوانە: بینش اساطیری در شعر معاصر فارسی، بهزاد رشیدیان،نشرگسترە، تهران ١٣٧٠، ص٣٤.

٣٩- بڕوانە: جشماندازهای اسطورە، ص١٧.

٤٠- هەمان سەرچاوە،ل٢٨-٢٩.

٤١- بڕوانە: یادداشتهای جلال ستاری بر چشم اندازهای اسطور،ص٢١٥-٢١٦.

٤٢- بڕوانە: اساطیر ایرانی، مهرداد بهار، ص چهل و شش.

٤٣- واژه Mythology گاه واتا کۆمەڵی ئەفسانە یان بە چیرۆکی ئەفسانەییش دەگوترێ.

44-"The Archetypes of Literature", Northrope Frye. Kenyon Review, VOLXlll. Winter 1951, No. 1, p. 104—105.

٤٥- بڕوانە: راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٧٢.

٤٦- هەمان سەرچاوە، ل١٧١.

٤٧- هەمان سەرچاوە،، ل١٨١.

٤٨- بڕوانە: گفتاری دربارەء نقد ادبی، صر ١٤٨. شایستەی بیرهێنانەوەیە،کە ئەم بۆچوونانە لە بەرهەمەکانی ئەفلاتوون و بیرمەندانی ئەفلاتوونی نوێ و دواتر لە بەرهەمی رۆمانسییەکانی ئەڵمانیشدا بەرچاو دەکەوێت.

49-A Handbook to Literature, p. 307.

٥٠- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٨١.

٥١- باران گوزارشتە لە نور و رۆشنی، مشبع بە سەفا و رۆشنی چوویێنراوە، ئەم بابەتە لە بەرهەمی شیعریی شاعیرانی کۆنی فارسی زمانی وەکو رۆدکی و کەسائی دا بەردیدە دەکەوێ. لە شیعری هاوچەرخی فارسیشدا هەروایە.

٥٢- باسکردنی (فرّەء ایزدی) لە بەشە ئەفسانەیی و مێژووییەکانی شانامەی (فیردەوسی)دا دەبینرێ.

٥٣- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص١٨١.

٥٤-هەمان سەرچاوە، ل١٤٩.

فەسڵی یازدەیەم

ڕەخنەی فۆرمالیستی

چەند پێناسەیەکی زۆر و هەندێجار دژیەک، کە لەبارەی فۆڕم و فۆرمالیزم لە بەرهەمەکانی ڕەخنەگرانی ئەدەبیدا هاتووە، وایکردووە، کە پێناسەی فۆرمالیزم تا ڕاددەیەک سەخت بێت.

لە پێناسەیەکی تاڕاددەیەک گشتیدا فۆرمالیزم بە واتای دۆزینەوە و باسکردن و ڕوونکردنەوەی فۆرمە لە بەرهەمی هونەریدا. بنچینەی میتۆدی فۆرمالیستی لەسەر سەربەخۆیی بەرهەمەکەیە و بەم هۆیەوە ڕەخنەگری فۆرمالیست لە لێکۆڵینەوە لە بابەتە لاوەکی و پەراوێزییەکانی بەرهەمەکە وەک ژیانی نووسەر و سەردەمەکەی و تێبینییە مێژوویی و سسیاسی و کۆمەڵایەتییەکان خۆی دورە پەرێز دەگرێت، یا لانیکەم لە ئاستە لاوەکی و ناسەرەکییەکاندا بە شتگەلێکی

بایەخداریان دادەنێت. ڕەخنەگرێکی لەم چەشـــنە بەدوای دۆزینەوە و بەدەستهێنانی وەڵامە بۆ چەند پرسیار و نادیارییەک لەوانە:

- بەرهەمی ئەدەبی چییە؟
- فۆرمی بەرهەمەکە و ئەو کاریگەرییەی کە ئەنجامی دەدات چییە؟
- ئەم فۆرمە و ئەو توانای کاریگەرییەی کە هەیەتی چۆن هاتۆتەکایەوە؟

لە کۆتاییشــدا پێویســتە وەڵامی ئەم پرســیانە لەناو خودی دەقەکە بەدەست بهێنێت.

پەراوێزخستنی هەموو بابەتە لاوەکی و پانتاییە کۆمەڵایەتییەکان لە شـــیکردنەوە فۆرمـالیســـتییەکـانـدا لەو ڕووەوەیە کە لە بـاوەڕی ڕەخنەگرانی فۆرمالیســـتیدا شـــیکردنەوە مێژوویی و ســـیاســـی و کۆمەڵایەتییەکـان و گرنگیـدان بە بیروبـاوەڕ و تێڕوانینە تـایبەتە دەروونناسییەکان لە بەرهەمەکەدا لەڕووی هونەرییەوە ناتوانن ڕۆڵێکی ئەوتۆیان هەبێت.

پەراوێزخســـتنی زەمینە هەمەجۆرە دەرەکییەکـان لە ڕەخنە و شیکردنەوەی فۆرمالیستیانەدا هەموکات یەکێک بووە لە بوار و بابەتە ڕەخنەییەکان، کە بەرهەڵســـتیکارانی ئەم میتۆدە پەنایان بۆ بردووە و تەنانەت لەم پێناوەدا ڕەخنەگرانی فۆرمالیست خۆیشیان بەدوای جۆرە دەسکاریکردن و ڕاستکردنەوەیەک بوون.

ئەوەی دەبووە هۆی ئەوەی فۆرمالیستەکان هەموو سەرنجی خۆیان لە بەرهەمی ئەدەبی چڕ بکەنەوە ئەمە بوو، کە ئەوان لە بنەڕەتدا ئەدەب بە جۆرە بەکارهێنانێکی تایبەتی زمان دادەنێن، کە بە تێکچڕژانی زمانی پڕاکتیکی یا کارەکی دەردەکەوێت. ئەم تێکچڕاژانە، کە دوای ئەمە قسەی لەبارەوە دەکەین هەوڵێکە بۆ جۆرە لادانێک لە پێوەری ئاسایی و باوی زمان تا لە سایەی ئەو نامۆییەی، کە دێتەکایەوە جۆرە داهێنانێکی هونەری دەربکەوێت.

فۆرمالیستەکان لەم پێناوەدا دەڵێن ئەمە ڕاست نییە کە ئێمە لە ڕێگەی شیکردنەوەی واقیعیەتی دونیا(= واقیعیە دەرەکییەکان) بگەین بە جیهانی دەق، بەڵکو پێویستە لە ڕێگەی واقیعیەتی دەقەوە واقیعیەتی جیهانی دەرەکی بناسین.

بنەماو دیدی فۆرمالیستەکان

بنچینە و بنەماو دیدگاکانی فۆرمالیستەکان بریتییە لە رەسەنایەتی و ئۆرژینالی فۆرم یا(تیۆری شێوەیی)، بەڵام هەروەکو ئەوەی لە دەسپێکی ئەم تەوەرەیەدا ئاماژەی پێکرا تێگەیشتنی بنەما گشتییەکانی تیۆرێکی لەم چەشنە لەنێو کۆی ئەو بۆچوونانەی، کە لە سەردەمی ئەرستۆ و هۆراسەوە تا سەردەمی (کۆڵدریج)ی شاعیر و ڕەخنەگری ناسراوی ئینگلیزی خراوەتەڕوو هێندە ئاسان نییە، چونکە ئەم تیۆرانە هەندێجار جیاواز و هەندێجار دژیەک دێنەبەرچاو .

ئەوەی ئەم تیۆرانە بەیەکەوە دەبەستێتەوە بانگەشە و هەوڵ و تەقەلای هەموو یانە بۆ گەیشتن بە جۆرێکی تایبەت لە (کە ماڵ یا تەواومەندێتی شکڵی)، بە دەربڕینێکی سادەتر هەموویان بەدوای ئەوەوەن لە(کەماڵ و تەواومەندێتی فۆرم) لە بەرهەمی ئەدەبیدا بکۆڵنەوە.

دۆزینەوەی بنەماگەلێک، کە سەرچاوەی پشتپێبەستنی فۆرمالیستەکان بووە، ئەگەرچی سەختە، بەڵام ئەستەمیش نییە. (گراهام هۆف) ڕەخنەگری تیۆردانەری هاوچەرخی ئینگلیزی لە لێکدانەوەیەکی زیرەکانەدا سێ بنەمای گشتی لەم زەمینەیەدا خستۆتەڕوو ئەم بنەمایانە بریتین لە:

- یەکانگیری integritas
- گونجاوی (هەماهەنگی) consonanatia
- ڕوونی و ڕۆشنی caritas

١.یەکانگیری

مەبەست لە یەکانگیری ئەوەیە، کە بەرهەمەکە خاوەنی گشتگیرییەک بێت، بەشێوەی پارچە پارچە و لەسەر شکڵی تۆپەڵێکی نارێک و پەڕاکەندە لێی نەڕواندرێت. ئەمە بابەتێکە کە هەر لە کۆنەوە جێگەی سەرنجی ڕەخنەگرانی ئەدەبی بووە.

ئەرستۆ باوەڕی بە دەسپێک و ناوەڕاست و کۆتایی هەبووە بۆ بەرهەمی ئەدەبی.لە تێڕوانینی ڕەخنەگرانی ڕۆمانتیکیشدا لەوانە

کۆڵریدج کاتێک قسە لەبارەی شێوازی شاعیر تاوەکو گەیشتن بە فۆرم یا شێوەیەکی جاویدانە دەکرێت هەمان گشتگیرێتی یا یەکانگیری لەبەرچاو دەگیرێت. ئەم گشتگیرییە دەشێ لەژێر سایەی یەکێتییەکی بابەتی یا سۆزداری بێتەکایەوە.

٢.گونجاوی

هاوئاهەنگی بەواتای ئەوەیە پێویستە و مەرجە یەکپارچەیی و گونجاویی لە بەرهەمەکەدا هەبێت و بە گوزارشتنی کۆڵریج پێویستە نیشاندەری ئەم ڕاستییە بێت کە:(بۆچی بەرهەمی ئەدەبی بەم چەشنەیە و بە چەشنێکی دیکە نییە) ئەم گونجاوییە دەکرێت چەندێتی یا چۆنییەتی بێت. پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگیرێت کە هاوئەهەنگی تەنیا لەڕووی فۆڕمی دەرەکی و بونیاتی بەرهەمەکە نییە، بەڵکو تەواوی گونجاوی لەنێوان وێنە خەیاڵییەکان و ڕەهەندە هەستەکی و ئیدراکییەکەکانی بەرهەمەکەش دەگرێتەوە.

ڕوونی و ڕۆشنی(درەوشانەوە):

مەبەست لە درەوشانە بوونی کرۆکی ئیستاتیکی و (ئەو)ی شاراوەیە لە بەرهەمەکەدا. شتێک کە هەندێجار بە (ئەفسونی شیعر) یا (جادووی وشەکان) گوزارشتی لێکراوە. ئەم تایبەتمەندییە لە هەندێک لە نموونە ئەدەبییەکاندا بە شێوەیەکی باڵا دەردەکەوێت و لە بەشێکی دیکەدا نزمە. بۆ نموونە ڕاپۆرتنووسی و لە چیرۆکە کرچ و

كاڵەكاندا، كە بەسـەختی دەتوانرێت ناوی ئەدەبییان لێ بنرێت نزمە و لە نموونە باڵاكان و شاكارەكاندا لە لوتكەدایە.

ئەو بنەمایانەی، كە باسـیان لێوە كرا هەمیشـە بە ئاسـانی لە بەرهەمێكی ئەدەبیدا شیاوی لێتێگەیشتن و هەڵسەنگاندن نین، چونكە بۆ نموونە هەندێجار هەندێك لە بەرهەمە ئەدەبییەكاندا سـەرەتایەكی ڕوون و دیاریكراویـان نییە یـا خـاوەن پلان و خسـتنەڕوێكی یەكپـارچەیی نین، بەڵام وەكو بەرهەمگەلێكی بـایەخـداری ئەدەبی دانراون و كاریگەری و ناوبانگێكی بەرچاویان هەیە. لەم بەرهەمانەدا یەكـانگیری و گونجـاوی و لە كۆتـاییـدا پێویسـتە یەكێتییەك لە ئاسـتەشـاراوەكانی بەرهەمەكە، یا لە بونیاتی ژێرەوەی بەرهەمەكەدا بەشێوەیەكی ناڕاستەوخۆ هەڵبهێنجرێت و بەدەست بهێنرێت.

دەسپێكی بیروباوەڕە فۆرمالیستییەكان لە ڕەخنەی نوێدا

بە چاوپۆشی لە پێشینەی گرنگیدان بە فۆرم لە بۆچوونی كەسانی پێشـتر تا كۆڵدڕیج پێویستە لێكدانەوە و بەدواداچوونێكی ڕێكوپێك و دروسـتی فۆرمالیزم لە بۆچوونەكانی فۆڕمالیسـتە ڕووسـەكاندا پشكنینی بۆ بكرێت.

سـەرەتـا یـا هەوەڵین دەركەوتنی فۆرمـالیزمی ڕووسـی لە نامیلكەیەكی (ڤیكتۆر شـكلۆفسـكی)دا بەناونیشـانی(زیندووبوونەوەی وشـەكان)دا بەرچاودەكەوێت، كە لە سـاڵی ١٩١٤دا بڵاوكرایەوە . ئەو هـەموو جۆرە ڕاڤەكردنێكی كۆمەڵایەتی و مێژوویی بۆ بەرهەمی

ئەدەبی ڕەتـدەكردەوە و بەهـای هونەری بەرهەمەكە بە جیـاواز لە هەڵوێســت و بیروباوەڕە تایبەتە دەرەكییەكان و بگرە بە جیا لە ژین و ژیانی تاكەكەسی نووسەردا لەبەرچاو دەگرێت.

فۆرمالیزمی ڕووسـی وەكو قوتابخانەیەكی چالاك لە دەوروبەری ســاڵی ١٩٢٠ز دا دەســتی بە برەو و گەشــەســەندن كرد و هەر لە هەمان دەسـپێكدا لەژێر كاریگەری دیاردەناسـی(phenomenology) هۆسرێل و بۆچوونە زمانەوانییەكانی فردیناند دی سۆسێردا بوو.

ئەم فۆڕمالیستانە جەختیان لەسـەر فۆرم و تەكنیك (device) و نـامۆیی(strangeness)دەكردەوە و لەســـەر ئەم بـاوەڕە بوون، كە زمانی میكانیكی یا كارەكی نزمە و خاڵییە لە جوانكاری و نازكی و پێویســـتە بە یارمەتی زمانی ئەدەبی و زەمینەســـازییەكانی زمانی ئەدەبی نموونە و شـــێوە باوە دەنگی و ڕێزمانی و پلۆتییەكان تێك بشكێندرێن. ئەوان وا بیریان دەكردەوە، كە نامۆیی دەبێتە هۆی تەڕی و پاراوی و چالاكی و زیندوێتی بەرهەمی ئەدەبی و هەوڵ و تەقەلای هەموویان لەوانە (شـكلۆڤسـكی) و (یۆری تینیانۆڤ) و لە كۆتاییشـدا (ڕۆمان یاكۆبسـن) و (ڤلادیمێر پرۆپ) و (ئایخینباوم) و ئەوانیتر هەر لەم زەمینەیەدا بووە. ژیانی فۆرمالیزمی ڕووســـی، كە لە كرۆك و هەناوی چالاكی خۆیدا چەند قۆناغێكی تێپەڕاندبوو بەهۆی فشارەكانی ســیســتمی ماركســیســتی و بەرهەڵســتیكارییەكانی ڕەخنەگرانی ماركســـیســـت كۆتایی پێهات و بە گوێزانەوەی تێڕوانینەكانیان بۆ

پۆڵەندا و چیکۆسلۆڤاکیا لەماوەی نێوان هەردوو جەنگدا بنەڕەتی تیۆری بنیاتگەرایی داڕێژرا، بەڵام ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە، کە ئەگەر ئەو ڕیزبەستنەی سوپای ڕەخنەگرانی مارکسیستیش لە بەرامبەر فۆرمالیستەکاندا نەبوایە، ئەوا هەمدیسان لە کۆتاییدا بنچینەی تیۆری پتەوی فۆرمالیستەکان دەربارەی یەکێتی فۆرم و ناوەرۆک بە خستنەڕووی تێڕوانینگەلێکی نوێتر، کە بەهۆی بنیادگەرەکان و جێنشینەکانیان واتە پۆست بونیادگەرەکان دەرکەوتبوو دەڕوخا، ئێستا ئەگەرچی دەبێت قسەی (ڕینێ ویلک)ی ڕەخنەگر و تیۆردانەری دیاری ئەمریکی پەسەند بکرێت و بڕوای پێبکرێت بەوەی، کە دەڵێت لە ڕۆژگاری ئێمەدا فۆرمالیزم بە واتا پتەوەکەی خۆی جگە لە پەیگەرێکی بێ گیان شتێکی دیکە نییە، بەڵام بێ گومان پێگەی فۆرمالیستەکان لە خستنەڕووی بابەتگەلێکی یەجگار گرنگ و ئەو گۆڕانکارییە بنەڕەتییەی، کە لە قەڵەمڕەوی ڕەخنەی ئەدەبیدا هێنایانەکایەوە، هەرگیز ناتوانرێت لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبیدا لەبەر چاوان ون بێت.

چەمکی شێوە یا فۆرم

درککردنی ڕاست و دروستی تیۆری فۆرمالیستەکان و ئاشنابوون بە پرۆسەی شیکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان لەم میتۆدەدا بەبێ ئاگاداربوون و شارەزابوون لە چەمکی شێوە یا فۆرم شتێکی شیاو نییە.

چەمکی شـێوە لە بیری ڕەخنەگرانی ئەدەبیدا سـەرەڕای هەبوونی پێشـینە کۆنەکەی خۆی هەمیشـە لە تێڕوانین و تێگەیشـتنێکی جیاواز سوودمەند بووە. فۆرم لە واتا تەقلیدییەکەی خۆیدا بە شێوە یا شکڵی دەرەکی بەرهەمەکە دادەنرێت و بەم هۆیەوە لە ئەدەبی کلاسـیکدا شـێوە بە واتای شـکڵی ڕووکەشـی و بینای دەرەکی بەرهەمەکەیە و کاتێک کە قسە لەبارەی قاڵب یا شێوە دەکرێت هەمیشە مێشک بەرەو لای شێوە دەرەکییەکان و قاڵبە شیعرییەکانی وەک قەسیدە و غەزەل و مەسـنەوی و هاوشـێوەکانیان دەڕوات. چەمکی شـێوە لە ئەدەبی خۆرئاوشدا هەندێجار ڕاستەوڕاست بە واتای قاڵب و چوارچێوەکانی بەرهەمەکە خراوەتەڕوو و بەم هۆیەوەیە، کە داسـتان یا تراژیدیایان بە جۆرێک لە جۆرەکان بە قاڵب هەژمار کردووە. لە تێگەیشـتنێکی وەهادا شـێوە بە جودا و جیاواز لە ناوەرۆک باسـی لێوەکراوە، لەکاتێکدا لە بۆچوونی ڕەخنەگرانی پاشـتر و نوێدا شـێوە تەنیا بە واتای هۆکاری شـکڵ پێدەری بەرهەم و یا قاڵبێک بۆ لەخۆگرتنی ناوەرۆک نییە. لەسـەر بنەمـای ئەم بیروبـاوەڕە لە بەرهەمێکی سـەرکەوتووی ئەدەبیدا ناتوانرێت فۆرم و ناوەرۆک لە یەکتر جیابکرێنەوە.

تێڕوانین و تێگەیشـتنی نوێ بۆ فۆرم بەرامبەر بەوەی، کە (کۆڵدریج) وەکو شـێوەی ئۆرگانیکی(organic form) یا (قالبی زیندوو) خسـتیەڕوو بەرفراوانییەکی زیاتری بەخۆیەوە بینی. لە

تێڕوانینی (کۆلدریج)دا شـــیعر هەروەکو گیایەک بە یارمەتی هێزە ناوەکی و زگماکییەکانی خۆی گەشـــە دەکات و شـــکڵ و شـــێوە وەردەگرێت و شـــێوەی دەرەکی و ناوەکی خۆی بەدەســـت دێنێت و بەم هۆیەوە ناتوانرێت قاڵبێکی پێشتر دروستکراو دوور لە بارودۆخە ناوەکییەکان و جیا لە بەشـە پێکهێنەرەکانی شـیعر لەسـەر شـیعرەکە باربکرێت. خاڵێکی گرنگ لێرەدا ئەوەیە کە بەشە پێکهێنەرەکانی فۆرم یـا شـــێوە تەنیـا لە پێوەنـدی لەگەڵ ئەو گشـــتگیرێتییەی کە لە بەرهەمەکەدا هەیە دەبنە خاوەنی واتا و واتا پەیدا دەکەن. پێویســـتە تۆوی تیۆری کۆلریج دەربارەی ئەم تێگەیشـــتە تایبەتە بۆ فۆرم لە نامیلکەی (فیدرۆس)ی ئەفلاتوون بەدواداچوونی بۆ بکرێت. سـوکرات پرۆســەی هاتنەکایەوەی وتارێکی بە گەشــەکردن و نەشـونماکردنی بوونەوەرێکی زیندوو بەراورد کردووە و کۆلریج لە حەقیقەتدا هەمان تیۆری پەرەپێداوە. ئێستا پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە سـەرنجدان لە فۆرم وەکو (بوونێکی ئۆرگانیکی) قەرزارباری هەوڵ و کۆشـشـی تێکڕای ڕەخنەگرانی ڕۆمـانتیکی ئەدەبی ئەوەروپی کۆتـاییەکـانی سەدەی هەژدەم و نۆزدەیەمە، چونکە ئەوان زۆربەی کات بە دیدێکی بایۆلۆژیانە و زیندەورناســـانە لە ئەدەبیان دەکۆڵییەوە و بەرهەمە ئەدەبییەکـانیـان بە بوونەوەرگەلێکی زینـدوو دەچوانـد،بەڵام ئۆرگانیکیەتی بەرهەمی ئەدەبی لە چوارچێوەی ئەو هێزە خەیاڵییەیە، کە لەناو بەرهەمەکەدایە و ئەو شـێوە وەرگرتن و گۆڕانکاریانەی، کە

لە بەرهەمەکە پەیدا دەبێت بەهۆی ئەم هێزی خەیاڵکردنە دێتەکایەوە، چونکە بە کۆمەکی خەیاڵ و داهێنانێک کە لەژێر سایەی ئەودا پێکدێت تەنیا جۆرە کۆبوونەوە و پێکەوەگرێدانێک لە نێوان بەشە پێکهێنەرەکانی بەرهەمەکەدا دروست نابێت، بەڵکو بارودۆخێکی پەرەسەندن لە ناوک یا تۆوی سەرەکی پەیدا دەبێت و بەم هۆیەوەیە، کە ڕەخنەگرانێکی وەک (دیچز) لەسەر ئەم باوەڕەن، کە شێوەی ئۆرگانیکی شتێک نییە جگە لە بەرهەم و بەروبوومێکی خەیاڵ کردن.

ڕەخنەگرانی ئەدەبی لە تیڕوانینە نوێکانی خۆیان بۆ شێوە، ئەو بەشانەی کە لەناو بەرهەمێکدا هەن بە خاوەن چالاکیەکی کارلێککاری دادەنێن، چونکە هەر کامیکیان بە ئەندازەی خۆی ڕۆڵی لە یەکخستن و ئۆرگانیکیەتی بەرهەمەکە هەیە.

هارۆڵد ئۆزبۆرن(Harold Osborn) دەربارەی ئەم کارلێک و لێکدانەبڕاوییە دەڵێت: پەیکەری شیعر ، بنیاتی کێش و سەروا، سازگاری مۆسیقایی و زەمینەسازییە تایبەتەکان، هیچ یەکێکیان ناتوانن بە جیا لە ناوەرۆکی واتایی شیعر لەئارادا بن و لەبنەڕەتدا هەر شیعرێک پێویستە وەکو قەوارەیەکی گشتگیر و یەکگرتوو بخرێتەڕوو تا ڕوون بێت و شیاوی درککردن بێت. لەسەر ئەم بنەمایە دژایەیەتییەک لەنێوان شێوە و ناوەرۆک لەئارادا نییە، چونکە هیچ یەکێکیان ناتوانن بە بێ ئەوەی دیکەیان بوونیان هەبێت و بەم

هۆیەوە جیاکردنەوەیان لە یەکتر وەکو ئەوە وایە کە هەردووکیان نابووت بکرێن.

لەگەڵ ئەم دەسپێک و سەرەتایەی، کە باسکرا ئەوە دەردەکەوێت، کە شیعر بە هیچ هۆکارێکی دیکە وابەستە نییە جگە لە دەستەیەک لەم پەیوەندییانە نەبێت، ئەرکی ڕەخنەگری ئەدەبی ئەوەیە، کە ڕەگەزەکانی پەیوەندییەکی لەم چەشنە بخاتە ژێر لێکۆڵینەوە. هەرچۆنێک بێت ئەوەی گرنگە خستنەڕووی ئەو خاڵەیە، کە جیاکردنەوەیەکی کۆن و دێرین کە هەمیشە لەنێوان شێوە و ناوەرۆکدا لەئارادا بووە ئێستا شیاوی ئەوە نییە بەرگری لێبکرێت.

پرۆسەی ڕەخنەی فۆرمالیستی

بۆ ئەوەی بەرهەمی ئەدەبی بکەوێتە ژێر تێڕامانێکی ڕەخنەگرانە پێویستە بەرهەمەکە بە جیا و دوور لە نووسەر و ژیانی نووسەر و ترس و پەیوەندی و ململانێکان قسەی لەبارەوە بکرێت. ڕووبەڕووبوونەوەیەکی لەم چەشنە دەشێ بۆ مامۆستا تەقلیدییەکانی ئەدەب بە شتێکی ناوبۆش و بێمانا بێتە بەر چاو، چونکە وا باو بووە، کە لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان لە هەنگاوی یەکەمدا جەخت لەسەر بیروباوەڕەکان و کەسایەتی نووسەر و هەروەها نووسین و قسە و یادەوەرییەکانی نووسەر بکاتەوە - هاوشێوەی ئەوە لە ڕەخنە ڕۆژنامەییەکان بەرچاو دەکەوێت.

ڕەنگە جیاکردنەوەی بەرهەم لە خاوەنەکەی ئەم بابەتە بهێنێتە گۆڕی کە هەرچۆنێک بێت لە پشت هەر بەرهەمێک نووسەر یا شاعیرێک هەیە، کە قسە لەگەڵ کەسانی دیکە دەکات و ئەو کەسێکە کە بەرهەمەکەی هێناوەتەکایەوە و کەسانی دیکەی بە گوێگر داناوە ، کەواتە چۆن دەتوانرێت ئەو نادیدە بگیرێت. لە ڕوێکی دیکەوە هەر بەرهەمێک ڕەگ و ڕیشەیەکی مێژوویی هەیە، مێژووی ئێستا و ڕابردوو، لەبەرئەوە ناتوانرێت پێگەی ئەو بەرهەمە لە بونیات و سیاقێکی مێژووییدا فەرامۆش بکرێت.

ڕەخنەگری فۆرمالیست بە ئاگاداری و داننان بە هەموو ئەوانە، لە پلەی یەکەمدا سەرنجی خۆی دەخاتە سەر دەقەکە ، چونکە سەرنجدان لە نووسەری بەرهەمەکە دەبێتەهۆی ئەوەی هۆش و سەرنجی ڕەخنەگری ئەدەبی بەرەو چەند بابەتێکی ژیاننامەیی و ڕهەندگەلێکی دەروونناسی بڕوات . ئەم بابەتانە ئەگەرچی دەتوانن بە ئەندازەی خۆیان بەهادار بن، بەڵام تێکەڵاوکردنیان بە دەق کارێکی دروست نییە. ئەم بابەتانە دەتوانن پرۆسەی هاتنەکایەوەی بەرهەمەکە شیبکەنەوە، بەڵام توانای ڕوونکردنەوەی بونیاتی ئەو بەرهەمەیان نییە کە هاتۆتەکایەوە. لە روێکی دیکەوە. ئەو بابەتەی باسیان لێوەکرا دەتوانن لە هەموو جۆرە بەرهەمە ئەدەبییەکان لە لاوازەوە تا بەهێز و بگرە لەوەشی کە نائەدەبییە بخرێنە بەر باس و

هەڵبەت لێکۆڵینەوەیان لێناکرێت بە ئامانجی سـەرەکی و خوازراوی ڕەخنەگری ئەژمار بکرێت.

هەوەڵین هەنگاو لە شیکردنەوەی فۆرمالیستیانەدا خوێندنەوەیەکی ورد و زیرەکانەی بەرهەمی ئەدەبییە بە هەستیارییەکی تایبەت بەرامبەر وشەکان و واتای بنەڕەتی یا ئاشکرا(Denotative) و واتای شاراوە یا سەربار (Connotative) تەنانەت بنج و ڕیشەی وشەکان(بە سوود وەرگرتن لەو فەرهەنگانەی کە هەن) بۆ بەدەستهێنانی چەند سەرەداوێکی بەسوود بە مەبەستی گەیشتن بە ناوەرۆک و واتای بەرهەمەکە.

سەرنج و تێڕامانەکانی ڕەخنەگر لە وشە کلیلییەکاندا گرنگییەکی تایبەتی هەیە، چونکە پەیوەست بوون و چوونەپاڵ یەکیان داهێنەری بەشێکی سەرەکی شێوەی ئۆرگانیکی شیعرە و لە ڕوێکی دیکەوە ئەم وشانە بە بنچینە و بناغەی ناوەرۆکە گشتییەکان هەژمار دەکرێن. ئەم هەوڵەی ڕەخنەگر دەتوانێت پەل بۆ درککردنی کاریگەرییە تایبەتییەکانی بەرهەمەکە بهاوێژێت لەڕێگەی پاش و پێشکردنی وشەکان، یا ئامادەیی و بەکارهێنانی تایبەتی جێناوێک، بۆ نموونە جێناوە لکاوەکان(جێگۆڕاوەکان).

خاسیەت و شێوازێک، کە لە هۆنراوەکانی حافز و بە ئەندازەیەکی کەمتر لای سەعدی لە چەند نامۆییگەراییەکی تایبەت و چەند لادانێکە لە باو سەرچاوەی گرتووە ، کە بوونەتە هۆی گەیاندن و

کاریگەرییەکی هونەری ناوازە و باڵا. لێرەدا جیاوازییە بچووکەکانی ڕێزمان و پشوودان و هەڵوەستە و جەختکردنەوەکانیش دەکرێت واتادار بن، چونکە هەموویان هۆکارگەلێکن کە شێوەی بەکارهێنانی زمان دەگۆڕن. ئەم بەشە لە گۆڕانکارییەکان دەبنە مایەی دەستتێوەردان لە ئاخاوتنی میکانیکی یا گوزارشتە دوبارە و مردووەکان بۆ هێنانەکایەوەی ئەفراندنیکی هونەری تازە یا داهێنانێکی نوێ و لەبنەڕەتدا فۆرمالیستەکان هەمیشە بەدوای ئەم تەکنیکانەدا دەگەڕان، تەکنیکگەلێک، کە نووسەران بۆ هێنانەکایەوەی کاریگەرییە تایبەتەکان بەکاریان دەهێنا. لەتەک ئەوەی وترا سەرنجدان لە بنیات و شێوەکانی دەربڕین و گوزارشتکردنی گوتاریش شتێکی گرنگە، چونکە بۆتە مایەی چەند سودبەخشینێکی تایبەت لە پێکهاتن و شێوەگیری بەرهەمەکە.

جیاکردنەوەی بەش و بەندە ناوەرۆکییەکان بۆ چەند جۆرێکی شیعر- شیعرە وەرگێڕدراوەکان لە زمانەکانی دیکە و نموونەگەلێک لە هۆنراوەکانی نوێگەرەکان- بەبێ ئەوەی هیچ بەشێک لە پەیکەری گشتی شیعرەکە داببڕێت دەکرێت ببێتە هۆی ڕاڤەکردن و شیکردنەوەیەکی چاکتری شیعرەکە. لەبارەی چەندین بەرهەم، کە خاوەن بنیاتێکی ڕوکەشی(Surface Structure) پچڕاو یا ڕواڵەت پچڕاون، نیشاندانی شیکردنەوەیەکی لەم چەشنە بەبێ دەستگەیشتن بە ئاستی قووڵی واتایی(Deep Structure) و تیمەی شیعرەکە

شتێکی نەشیاوە.شایەنی گوتنە لە هەندێک لە هۆنراوەکانی شاعیرانی نوێ لە شـــێوازی هیندیدا خوێنەر و ڕەخنەگر ناچارن بەهەمان ئەو بنەڕەت و بنیاتە ناوەرۆکییانەی، کە لەڕێگەی تاک تاکی دێڕەکان بەدەســـتی دەهێنن خۆیان قایل بکەن . درککردنی پێوەندی نێوان وێنەکان دەبێتە هۆی تێگەیشـــتنی یەکێتی هونەری لە شـــیعردا. ئەم یەکێتییە دەتوانێت بەدەر لە زەمینە هونەری و ســـتاتیکییەکانی خۆی خاوەن ڕەهەندگەلێکی سۆزداری بێت- هاوشێوەی یەکێتییەک، کە لە شیعرە زینداننامەیی و لاواندنەوەکاندا بەرچاو دەکەوێت.

بوارێکی دیکەی کاری ڕەخنەگر ســـەرنجدانە لە تیل نیشـــان و ئەفســـانە و ئاماژە مێژوویی و ئەدەبییەکان، بۆ نموونە تێگەیشـــتنی واتای وردی زۆرێک لە دێڕەکانی حافزی شـاعیری ناوداری فارسـی بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەم جۆرە تیل نیشـــانانە و وردەکاری گەلێک فەراهەم نابێت.

ڕەخنەگری فۆرمالیســـت ســـەرباری لەتەک یەک دانانی ڕەهەندە وشەیی و ڕێزمانی و کێشی و لایەنە دەنگییەکان و چنین و ناوەرۆک و پلانی بەرهەمەکە پێویســـتە بتوانێت ڕێگەیەک بەرەو قـالـب و پەیکەری بەرهەمەکە بدۆزێتەوە. ئەم بابە لە ئەدەبی چیرۆکیدا بە یارمەتی درککردنی گونجانی بونیاتی چیرۆک لەگەڵ واتا و پەیامی چیرۆکەکە بەدەست دەهێنرێت.

تەواومەندێتی ڕێژەیی لە پرۆسەی شیکردنەوەی فۆرمالیستیانەدا بە شێوەیەک لە شێوەکان لەسەر بنەمای ئەوەی وترا لەمەدا کورت دەبێتەوە، کە تەواوی ئەو ڕەگەزانەی کە لەناو بەرهەمی هونەریدا هەن بەپێی شێوە دیار و هەستپێکراوەکەی بەرهەمەکە ڕاڤە دەکرێن، هەروەها پێویستە ئەوە باس بکرێت، کە ئەگەرچی ماهییەتی شێوە(فۆرم) لە ژانرە جۆراوجۆرە ئەدەبییەکاندا تاڕاددەیەک لێک نزیکن، بەڵام بێگومان بۆ ڕەخنەگری فۆرمالیست شیکردنەوەی شیعرە لیریکییە مەیلەو کورتەکان بە گونجاوترین ژانری ئەدەبی هەژمار دەکرێت. ئەم شتە بەو هۆیەوەیە کە کورتی بەرهەم ئەم بوارە بە ڕەخنەگر دەدات کە بتوانێت بە ئاسوودەیی بەرهەمەکە بخاتە مێشکیەوە و پێداچوونەوەی بۆ بکات و دەربارەی بەشە جیاوازەکانی بەرهەمەکە وێڕای هەبوونی تێگەیشتنێکی گشتی، سەرنج و تێڕامانێکی ڕەخنەگرانەی هەبێت.

ڕەخنە و شیکردنەوەی غەزەلێکی حافز

سرو چمان من چرا میل چمن نمی کند
همدم گل نمی شود، یاد سمن نمی کند
دی گلەای ز طرەاش کردم و از سر افسوس
گفت کە این سیاه کج گوش بە من نمی کند
تا دل هرزە گرد من رفت چین زلف او
زان سفر دراز خود عزم وطن نمی کند

پیش كـــمان ابرویش لابه همی كـــنم ولی
گوش كشیده‌است، از ان گوش به من نمیكند
با همــــه عطف دامنت ایدم از صـــبا عجب
كـــز گـــذر تو خاك را مشك ختن نمی كند
چون ز نســیم می شود زلف بنفشه پرشكن
وه كه دلم چه یاد از ان عهدشـــكن نمی كند
دل به امید روی او همدم جان نمی شــــود
جان به هوای كـــوی او خدمت تن نمی كـند
ساقی سیم ســـاق من گر همه درد می دهـد
كیست كه تن چو جام می جمله دهن نمی كند
دست خـــوش جفا مكن ان رخم كـــه فیض ابر
بی مدد سرشـــك من در عــــدن نمی كـــند
كشــــته غمزه تو شد حــــافظ ناشــنیده پند
تیغ سزاست هر كه را درد ســـخن نمی كـــند

شیكردنەوەیەكی فۆرمالیستیانە

لە غەزەلەكانی حافزدا وێڕای ســـەرخان(ئاســـتی ســـەرەوە)[٥]ێكی شكڵ و شێوە پچڕاو كە تایبەتمەندی پاك و بێگەردترین شیعرەكانی حافزە پێویســـتە ناوەرۆكی شـــیعرەكە لە ئاســـتی قووڵ(ژێرخان)ی

٥ .surface structure.

غەزەلەكە گەڕان و بەدواداچوونی بۆ بكرێت بەڵام پێكەوەلكانی سەرخانی ئەو غەزەلەی سەرەوە بەو ئەندازەیە مامناوەندە كە بتوانرێت بە ئاسوودەیی پەیامی شاعیر درك بكرێت.

هەموو وردەكاری و جوانییە دەربڕینی و هونەرییەكانی خواجە لەم غەزەلەدا نیشاندەری ئەوەیە كە شاعیر بێبەشە لە ویساڵی مەحبووب و بە گەیشتنی بەهار پەرۆشی و جۆش و خۆشی لە ناخی خۆیدا بەگڕ و تینتر دەبینێت، بەو هەموو حەسرەت و فیراقە هێشتا هۆكارەكانی ئومێدی گەیشتن بەو لە دڵی خۆیدا نامرێنێت و هەوڵدەدات تا گەیشتنی بەهار هۆكار و پاڵنەرێك بۆ ڕاكێشانی سەرنج و ڕووتێكردنی مەحبووبی خۆی بهێنێتەكایەوە. ئەو لەم پێناوەدا لە بری ئەوەی مەحبووب سەرزەنشت بكات بەدوای ڕاكێشانی میهری یارە بەرەوە لای خۆی.

بە سەرنج و تێڕامانێك لە ڕەهەندە جۆراوجۆرەكانی ئەم شیعرە ئەوە دەبینین كە چۆن ڕەگەزە وێنەیی و ڕەوانبێژییەكان و ڕەهەندە مۆسیقاییەكان و بەكاربردنە وشەیی و تەكنیكە هونەرییە جۆراوجۆرەكان بەكار دەهێنرێن تا یەكێتییەكی هەمەلایەنە بە پەیكەری ئەم شیعرە ببەخشن.

قسە و گوفتاری شاعیر خستنەڕووی هەستێكی قووڵە لە بچووكترین و پوختترین شێوەی خۆیدا كە دە دێڕ دەگرێتەوە بە سوودەوەرگرتنگەلێكی زۆر لە كورتكردنەوەیەك كە هەمیشە شیاو و

گونجاوە لەگەڵ شـــکڵ و شـــێوەی غەزەلە چاک و بێگەردەکان لە شـــیعری فارســـیدا و ئەوە لەیاد نەکەین کە نموونە لیریکییەکان زۆربەی کات داوای جۆرە کورت و پوختییەک دەکەن. دەربڕینگەلێکی وەک (سرو چمان=خواستنە بۆ مەحبووبی بەژن و باڵا جوان)، (گلە= گلەیی)(دل هرزە گرد= دڵی وێڵ)، (لابە=پاڕانەوە)، (یاد= یاد) لە مەحبووبی پەیمان شـــکێن، (امید= ئومێد)، (هوا= حەزوو ئارەزوو)، (دستخوش جفا= دیلی جەفا) و (کشتە غمزە= کوشتەی غەمزە) لە دیارترین ئەو وشە و دەستەواژانەن کە بەدوای یەکداهاتنی تەوەر و لایەنە ناوەرۆکسازییەکانی شاعیر و پانتایی سۆزداری شیعرەکە لە کێشە هێمن و مامناوەندەکەی ئەم غەزەلە نیشان دەدەن.

هەر لە هەمان دەسپێکی شیعرەکەدا دەتوانرێت ئەوە درک بکرێت، کە ڕووی قسە بەرامبەر مەحبووبێکە کە بە گوزارشتی (سرو چمان) باسی لێوەدەکرێت، مەحبووبێک کە باڵای بە بەرزی سەروو و ناز و لەنجەی لە سـەما و لەنجەی سـەروو دەچێت. ئەم گوزارشـتە(سـرو چمان) لەگەڵ وشەی (چمن= چیمەن) کە بە مەودایەکی کەم لە هەمان نیوەدێڕدا هاتووە، هەروەها بوونی نەبزوێنی(چ) لە وشـــەی(چرا= بۆچی)دیاری و بەرجەستەیی وەردەگرن، بەم هۆیەوە (سـرو چمان) هاوتەریب لەگەل باری واتایی و گەیاندنی خۆی لە هۆشدا جێگیری و بەرقەراری بەدەست دێنێت و جێدەگرێت. وشـەکان زۆربەی کات بە هۆی ڕەگەزدۆزی و بەتایبەت ڕەگەزدۆزی گەلێک کە نیشـــاندەری

پەرۆشـــی و ئارەزوو یا نیمچە حەز بن دیاری و بەرجەســـتەیی وەردەگرن. شـــاعیر لەم تەکنیکە هونەرییەدا ســـەربـاری دوبارەکردنەوەی وشەکان سوودی لە گونجاندنە وشەییەکان و چەند ڕەچاوکردنێکی گونجانی(تناسب یا مراعات النظیر) وەرگرتووە کە لە چەند شوێنێکی ئەم غەزەلە بەرچاو دەکەون بە مەرامی دەرخستن و بەرجەســـتەکاری وشـــەیی. بە هەمان شـــێوە لە دێڕی دواتریش دوپـاتکردنەوەی چـار جـاری نەبزوێنی(س) بەشـــێوەی بڕگەیەکی چڕوپڕ لەنێوان دوو نەبزوێنی (ش)وشـــەکـانی دێڕەکەی دیـار و بەرجەستە کردووە:

دی گلەای ز گرەاش کردم و از سر افسوس

گفت کە این سیاە کج گوش بە من نمی کـند

شـــاعیر دەربارەی مەحبووبەکەی خۆی کە بێگومان مەحبووبی ئەم دونیایە و لە دەرەوەی بازنەی بوونی تایبەتی سۆفیگەرییە بێجگە لە ســێ دێڕ: چوارەم و نۆیەم و دەیەم بەشـــێوەی نائامادە(غایب)، یا کەســی ســێیەم قســە دەکات ، بە گوێگردانانی مەحبووب و گفتوگۆی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئەو لە شوێنەکانی دیکەدا هەوڵێکە بۆ هێنانەدەرەوە و دورخســـتنەوەی گوتار لە شـــێوازی دووبارە و جاڕســـکەری نیشـاندانێکی تەواو گێڕانەوەیی. ئەم چەشـنە ســەرنج و ئاوڕدانەوانە دەکرێت لە کورتکردنەوەیەکی غەزەلیدا وەکو تام و بۆیەک بێت بۆ نەهێشتنی وەڕزی و بێزاری.

پـــانتـــایی گشـــــتی گوتـــارەکە گـــازانـــدەیەکی تێکەڵ بە چەنـد وەسـفکردنێکی جوانی مەحبووب پێکدەهێنێت ئەو وەسـفکردنانەی کە لە مەحبووبەوە دەســـــت پێدەکەن و پاشــــان دەگەن بە ئەندام و پـارچەکـانی جەســــتەی ئەو و دووبـارە بەرەو خودی مەحبووب دەگەڕێنەوە.

لێکچوانـدنی مەحبوب بە(ســــەروو)و بـاســـــکردنی هـاودەمی و هـاوســـــۆزی ڕابردووی ئەو لەگەڵ گوڵ و یاســـــەمین هەوڵێکە بۆ هێنـــانەکـــایەوەی بەراوردکردنێکی نـــاڕاســـــتەوخۆ لەنێوان جوانی مەحبووب لەگەڵ ســـەروو و گوڵ و ســـەمەن(دێڕی یەکەم). گلەیی لە زوڵفی مەحبووب و کـاردانەوەی گـاڵتەجـاڕانە و پڕنـاز و مەکری گێسووی ئەو و پاشان هاوتاکردن و هاوشێوەکردنی ڕەنگی ڕەش و لولی زوڵفی مەحبووب بە(سیە کج= بەدڕەفتار، بە پۆشین(التوریە) بۆ ڕەش لە واتای کۆیلەی ڕەشپێست) گوزارشتی شاعیر بەرچاوییەکی بەهێزتر وەردەگرێت. (دێڕی دووەم).

کـاتێک کە لە دێڕی دواتردا گێســـــوو(کەزی)ی مەحبووب لە زراڤی ودرێژیـــدا بە چین(= ڕێگەی چین و بەرفراوانییەکەی بە هەموو ســـەیروســـەمەرەکانی و پۆشـــین(ایهام= التوریە) بە زوڵفی لول لول) هاوتا و هاوشێوە دەبن وەک بڵێی ئەو وەسفکردنە کامڵتر و تەواوتر دەبێت(دێڕی سێیەم). لەتەک هەموو ئەمانەدا وشـەکانی (سفر دراز= گەشـــــتی درێژ) و (چین= چین) و (عزم وطن= خواســــــت و

خۆشەویستی نیشتیمان)زەمینەیەکی سۆزداری غەمناکانەی غەمی غەریبی و هیجران کە نیشاندەری(گەشت و مەترسییەکانی) دونیای کۆنە، دەهێنێتەوە یاد.

پاڕانەوە و لالانەوەی عاشق لە بەرامبەر ئەبرۆی مەحبووب، کە بە کەوان چوێندراوە و بێباکی ئەبرۆی مەحبووب (= گوش کشیدن یا گوشە کشیدن= واتە گوێ کشاندنەوە بۆ دواوە کە خوازەیە لە گوێ پێنەدان و ئاوڕ لێنەدانەوە، بە پۆشین(ئیهام) بەواتای بردنە سەرەوەی ئەبرۆ وەک نیشانە و ئاماژەیەک بۆ بێ مەیلی و بێ نیازی دێت) یش کۆششێکی دیکەیە بۆ داهێنانە گوزارشتییەکانی شاعیر لەم غەزەلەدا لەهەمان کاتدا (بە کەس کردن)ێکی دیکەیە، چونکە قسەکردن لەگەڵ ئەندامەکانی جەستەی یار کۆششێکە لەپێناو هێنانەکایەوەی ناسنامە یا کەسێتییەکی مرۆیی(= بە کەس کردن)ە.(دێڕی چوارەم)

شاعیر دوای ئەوە لە سەراپای جەستەی مەحبووب و بۆنخۆشی جەستەی ئەو ڕادەمینێت بەڵام بە دەربڕینێکی جیاواز لەو شکڵ و شێوە دوبارانەی کە ئاوەزی خوێنەر لە ترادسیۆنە باوەکانی هۆنراوەکاریدا خوی پێوەگرتوون و ئالوودە بووە پێیانەوە.

شاعیر لەوباوەڕەیە کە کاتێک لچکی بۆنداری کراسەکەی مەحبووب کە بۆنی جەستەی بۆندارانەی ئەوی لێدێت لە خاک دەخشێت، خاکیش بۆنخۆش دەکات و سەیرە گەر بادی سەبا خاکێکی بۆنداری وەها لە هەموو شوێنێک نەپرژێنێت و پاذتایی زەوی(=

خـاک) بۆنـدار نەکـات! پێویســـتە ئەوە لەبەرچـاو بگیرێـت کە وشـــەکانی(خـاک) و (خەتەن) بەهۆی هـاوشـــێوەبوونی نەبزوێنی سەرەتایان یەکتری دەردەخەن.

باسـکردنی سـەبا و بۆنخۆشـی جەسـتەی مەحبووب، مێشـکی شـاعیر لە دێڕی دواتردا بەرەو ناوەرۆکێکی دیکە پەلکێش دەکات کە لە وشەکانی (نسیم=نەسیم) و (بنفشه=بنەوشە)دا خۆیان دەردەخەن. شـاعیر لێرەدا جارێکی دیکە بە یارمەتی ئاماژەیەکی ناڕاسـتەوخۆ و خوازەیی ئـامـاژە بە وەرزی بەهـار دەکـات کە کـاتی ئەم چیرۆکە دڵدارییەیە. هەوەڵین ئـامـاژەی کـاتی لە دێڕی یەکەمـدا بە یـارمەتی وشـەکانی(گل= گوڵ) و (سـمن= یاسـەمین)نیشـاندراوە. بە گەیشـتنی بەهار و دەرکەوتنی شـــەپۆلی گەڵاکانی وەنەوشـــە یادی یار تازە دەبێتەوە، چونکە لولبوونی زوڵفی وەنەوشە کە بیرهێنەرەوەی زوڵفی مەحبووبە، تامەزرۆیی و خۆشـەویستی بۆ مەحبووبی پەیمان شکێن لە دڵی شـاعیردا زیندوو دەکاتەوە. دوپاتکردنەوەی وشـەی(شـکن= شـکێن یا لوول)و هەبوونی سـێ بارەی نەبزوێنی (ش) چەشـنێک لە هەمەجۆری ســـۆزداری هێناوەتەکایەوە، چونکە پاتکردنەوەی ئەم نەبزوێنە گەیێنەری سۆز و هەڵچوونی شادمانییە و ئەم سۆزە شیاوە لەگەڵ زەمینەی کاتیی شیعرەکە و بیرهێنەرەوەی بەهارە.

خوازیاری پڕ لە پاڕانەوەی شـــاعیر و خســـتنەڕووی بێگوناهی عاشـقانەی ئەو هاوتەریب و هاوتایە لەگەڵ چەند زێدەڕۆییەکارییەکی

هونەری، زێدەڕۆییەک کە لە سایەی داهێنانە سەیرە گوزارشتی و ناوەرۆکییەکان دەبێتە مایەی کاریگەرییەکی یەجگار زۆر. ئەو کە گوێگری پەند و ئامۆژگاری کەسێک نییە لەبارەی خۆپارێزی لە مامەڵەی دلداری ، مەعشوق ئاگادار دەکاتەوە لەوەی کە: ئەشکی بێگوناهانەی من کە وەکو دەریا فریادڕەسی هەورە، دەست لە یاری جەفاکارانەی خۆت بەرمەدە، چونکە مرواریەکانی دەریای عەدەن (= دەریایەک کە لە ئۆقیانووسی هیندی جیابۆتەوە لە باشووری خۆرئاوای سعودیە) گەوهەری پاکی و سەفای خۆیان لە ئەشکێکی پاکی لەم چەشنە وەردەگرن. سوود و بەرهەمی تیلنیشانکردن بە مرواریەکانی دەریای عەدەن هەوڵێکی هونەرمەندانەیە بۆ فراوانکردنی قەڵەمڕەوی سۆزداری ئەم شیعرە، بەهەمان شێوەش پێوەندی نێوان ئەشکی عاشق لەگەڵ ئەبرۆ و دەریا هەوڵێکە بۆ هێنانەکایەوەی جۆرە پەیوەندی و پێکەوەگرێدانێکی جیهانی و سەراپایی. پێوەندی و گرێدانی شاعیر و سۆزەکەی بە تەواوی بوون(وجود).

بوونی پاش سەرِوای(نمی کند= ناکات) کە یازدە جار لە غەزەلەکە دوبارە بۆتەوە، هاوتا لەگەڵ دوجار دوبارەبوونەوەی فرمانی (نمی شود= نابێت)لە دەقی غەزەلەک، ئەگەرچی نیشاندەری بارودۆخەکانی نائومێدی و پەرێشانییە، بەڵام تەنز و سکاڵایەکی هێمن کە جۆرە پرسیارکردن و نیشاندانی سەرسوڕمانییەکی لەتەکدایە دەرخەری

ئەوەیە کە هێشتا دەزولە باریکەکانی ئومێدەواری ماون و شاعیر بە پەنابردن بۆ ئەم دەزوولە باریکانەی ئومێد و لالانەوەی تەنزئامێزانەی خۆی هەوڵدەدات دڵی مەحبووب نەرم بکات و بەرەو لای خۆی ڕایکێشێت، ئەگەرچی لە هیچ بارێکدا ترسی پەسەندکردنی ئازار لە ڕێگەی دڵدارییەوە لەدەست نادات و بە هۆکارەکانی دڵدانەوەی دڵی خۆی دەزانێت و هەوڵدەدات بۆن و بەرامەی بیرو هەستێکی لەم چەشنە سەراپای غەزەلەکە بۆندار بکات.

پەراوێزەکانی فەسڵی یازدەیەم

1- Concepts of Criticism, by Renne Welled, Yale University 1963, p. 65.

٢- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٨٩.

٣- هەمان سەرچاوە، ل ٨٩.

٤- فۆرمالیستەکان خۆیان لە شیکردنەوەی مێژوویي بەدوور دەگرن،چونکە تێگەیشتنمان بۆ راستییە مێژووییەکان بە تەواوی رێژەییە، هەر سەردەم و رۆژگارێک تێگەیشتنی تایبەتی خۆی هەیە، لە تیشکی درک پێکردنی مرۆڤدا هەیە.لەمەشیاندا کلریگەريي تێڕوانینەکانی (هێگل)یان بەسەرەوەیە.

٥-بۆ نموونە، شکلۆڤسکی ،کە خۆی بنیاتنەری فۆرمالیستی روسییە ، دواجار لەژێر فشاری مارکسیست و تروتسکیستەکان گۆڕانکاری گورەی بەسەر تیۆرییەکانی رابردوویدا هێنا.بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٤٦.

6-Practical Language.

٧- بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٤٥.

٨-ئەرستۆ وای دەبینێ ئفسانە لە چەند بەشێک پێکهاتووەو بە هەموویانەوە یەک (گشت) پێکدەهێنن، جیکردنەوەو جێگۆڕکێ پێکردنیان نەشیاوە،بەم تێڕوانەش لە (فۆرمی ئۆرگانیک) نزیک بۆتەوە. بڕوانە: فن شعر، پیشووتر،ص١٢٧.

٩- بۆ زانیاری زیاتر،بڕوانە: گفتاری دربارەء نقد ادبی،گراهان هوف، ص ٢٨٠-٣٤.

١٠- بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، مر ٢٢٠ سەرنجی ئەوە دراوە،کە لە زۆر رووەوە، هەست و درک کردنی نووسەر لە بەرهەمەکەیدا لەگەڵ

ژیانی ئاسایي خریدا جیاوازە. یاکوبسنJacobson ئەو مەسەلەیەی لەسەر بەرهەم و ژیانی هەندێ لە نووسەران خستۆتەروو. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە بڕوانە: هەمان سەرچاوە،ج ١، ل٤٦.

11- A Handbook to Literature, by, Hugh Holman and William Harmon،

Sixth Edition, New Yord 1992, p 203.

12-Structuralism

13-Concepts of Criticism, p. 65.

١٤- بڕوانە: فرهنك اصطلاحات ادبی، سیماداد، انتشارات مروارید، تهران، ص١٣٧٣،ص٢٣٢.

١٥- هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

١٦-گفتار دربارەء نقد ادبی، ص ١٦٥.

١٧-هەروەک دیارە، ئەم تیۆرییە پێچەوانەی بیرکردنەوەی رەخنەگرانی کلاسیک و کلاسیکی نوێیە، چونکە شێوەی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی دەبێ بە پێی یاسا پێشبینیکراو و دەرەکییەکان بێتە بەرهەم،بڕوانە فرهنك اصطلاحات ادبی، ص٢٣٢.

١٨- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٩٢.

١٩- بڕوانە: شیوه های نقد ادبی، ص ١٨٢-١٨٣.

20-Concepts of Criticism, p 55.

هەروەها بڕوانە:

A Handbook to Literature, p. 202.

21- Five Approaches of Literary Criticism, p. 180.

22-Concepts of Criticism,, p. 55.

23-The Formalist Critics», by Cleanth Brooks. The Kenyon Review، winter 1951, vol. XIII, No. 1, p.2.

24-The Formalist Critics ,,, p.3.

٢٥- راهنمای نظریه ادبی معاصر رامان سلدن، ترجمه عباس مخبر طرح نو، تهران ١٣٧٢،ص٢٠.

٢٦-بۆ نموونە لەم بەیتەی خوارەوەی حافظ دا:

سرکش مشو که چون شمع از غیرتت بسوزد

دلـــــبر که در کف او، مومست ســنگ خـارا

لەم بەیتەدا جێناوی لکاوی (ت)خاوەنی ڕۆڵێکی کارایە و لە رەوتی ئاسایي قسەدا دەردەکەوێ، جێناوی لکاوی «ازغیرت بسوزدت»٠ یا در بیتی از بوستان سعدی:

که چون بدگهر پرورم لاجرم خیانت روا داردم در حرم

لێرەش جێناوی لکاوی (م) پێوەندی بە وشەی حەرەمەوە هەیە،. واتە: خیانت روا دارد در حرمم

٢٧- بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٥٣.

٢٨- راهنمای نظریه ادبی معاصر ،ص٢٠.

٢٩- راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ص٩٧.

٣٠- هەمان سەرچاوە، ل٩٩.

٣١- همان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی رەخنەی فۆرمالیستی، سەرەڕای پەراوێزەکانی ئەم فەسڵە بڕوانە:

–Victor Erlich, Russian Fromalism: Histore Doctorine, 3d ed (1969).

–Fredric Jameson, The prison - House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism (1972).

–peter Striner, Russian Formalism: A Metaphoric (1984).

فەسڵی دوازدەیەم

ڕەخنەی بنیاتگەری

چەمکی گشتی بنیاتگەری

پێکهاتە یا بنیات لە واتا و چەمکدا چوارچێوەی ڕێکخراو و ئاشکرا یا نائاشکرای بەرهەمی ئەدەبییە. بنیاد لە ڕاستیدا بریتییە لە سیستمێک کە تێیدا هەموو پارچەکانی بەرهەمەکە بە کارلێک لەگەڵ یەکدا و لە سایەی پێکەوەلکانیان لەگەڵ یەکتریدا گشتگیرییەکی هاوئاهەنگ و گونجاو دەخولقێنن هاوشێوەی ئۆتۆمبێلێک، کە جووڵە و ئیشکردنەکەی بەرهەمی هەروەزی و هاوئاهەنگی پارچەکانیەتی.

لە شیکردنەوەیەک کە ڕەخنەی بنیاتگەری بۆ بەرهەمێکی ئەدەبی بۆ نموونە بۆ پارچە شیعرێک دەیدات بەدەستەوە، ڕەهەندە دەرەکییەکان و زمانی بەرهەمەکە(= ئاستی سەرەوە= سەرخان) لە پەیوەندی و یەکانگیرییان لەگەڵ وێنە و لایەنە ڕەوانبێژییەکان و

هەروەها کرۆکی گشتی و ناوەرۆکی بەرهەمەکە(= ئاستی ژێرەوە= ژێرخان) بنیات پێکدێنن، بەدەربڕینێکی دیکە پێویستە ئەم بنیاتە بە واتای سیستمی گونجانی واتایی و ناوەرۆکی پارچەکانی بەرهەمەکە سەیری بکرێت، کە لە ئیشکردنێکی تێکچڕاو و خاوەن کارلێکدا قەوارەیەکی ئەدەبییان خولقاندووە[1]. ئەم هاوئاهەنگی و کارلێکەی پاژ و پارچە دەرەکی و ناوەکییەکانی بەرهەمەکە (پەیوەندییە بنیاتییەکان) دەخولقێنێت. بەشی دەرەکی واتە ڕستەکان، دەربڕینەکان، وشەکان ، دەستەواژەکان و هاوشێوەکانیان سەرخانی بەرهەمەکە پێکدەهێنن و بەشی ناوەکی و کرۆکی ژێرخان دروست دەکات و ئەم دوو ڕەگەزە واتە سەرخان و ژێرخان لە پەیدابوون و پێکهاتنی خۆیاندا قەرزارباری کارلێک و ئامادەیی و هەبوونی یەکترن[2].

تێڕوانینی بنیاتگەری و یەکێتییەک کە بەهۆی کارلێک و بەیەکداچوونی بەشەکان و ئەندامەکان دێتەکایەوە لە بیرکاری و فیزیاوە هاتە ناو زیندەوەرناسی و لەوێشەوە هاتە ناو زمانناسی و دەروونناسی و کۆمەڵناسی و ئابووری و لە دەیەی شەستی سەدەی بیستەمی زایینیدا کەوتە سەر زمان[3] و ناوی کەوتە ناو ناوان و لەم کاتەوەیە، کە پێناسەگەلێکی جیاواز بۆ بنیات کراوە و تائەوەی کە (ڕینێ ویلک)ی ڕەخنەگری ئەمریکی بە ڕەچەڵەک ئەورووپی لە بەرهەمە بەناوبانگەکەی خۆیدا بەناونیشانی(چەمکە ڕەخنەییەکان) ئەوە دەنووسێت: کە بەئاسانی دەتوانرێت سەدان پێناسە

دەربارەی(بنیات) بخرێتەڕوو. جیاوازی و هەندێجاردژیەکی نێوان پێناسەکان وەهایە کە مرۆڤ وا بەباش دەزانێت ڕاستەوڕاست پێناسە و زاراوەکان وەلاوە بنێت[٤] و وەکو دەســـپێک و دەروازەیەک بۆ چوونە نـاو ڕەخنەی بونیـادی لە بنچینە و بنەمـا بنیـاتگەرییەکـان بکۆڵێتەوە.

فردیناد دی سۆسێر و بنیاتگەری

لە مێژووی بنیـاتگەریـدا هەمیشـــە بۆچوونەکـانی زمـانەوانی ناســراوی ســویســری (فردیناند دی ســۆســێر FERDINAND DE SAUSSORRE) بە بنچینە و بنەمای تیۆری بنیاتگەری لە زمانەوانی و بە پەیڕەویکردن لێی لە ڕەخنەی ئەدەبی هەژمار دەکرێت. تێڕوانینە شۆڕشگێڕانەییەکانی سوسێر لە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی دەسپێکی ســـەدەی بیســـتەمدا ڕەوتی لێکۆڵینەوەی مێژوویی و بەراوردکاری زمانی گۆڕی و چەند ڕوانگەیەکی نوێی لە لێکۆڵینەوە و باســـکردنی زماندا ئاوەڵا کرد.

ســۆســێر، کە دەرەنجامی دەســکەوتە زمانناســییەکانی خۆی لە گوتارەکانی ناو وانەکانی دەخســـتەڕوو تا کۆتایی تەمەنیشـــی هەڵی چاپکردنیانی لەســەر شێوە کتێب بۆ نەڕەخسا، بەڵام خوێندکارەکانی ســێ ســاڵ دوای مردنی ئەو ، بەرهەم و بەروبوومی لێکۆڵینەوەکانی ئەویان لە ســـاڵی ١٩١٦ بە ناونیشـــانی (**چەند وانەیەک لەبارەی زمانناسی گشتییەوە**)[٥] بڵاو کردەوە.

ئەوەی بۆچوونەکانی سوسێر بە ڕەخنەی بنیاتی دەبەستێتەوە و وەکو دەسپێکێک بۆ لێکۆڵینەوە بنیادناسییەکان لە ئەدەبدا دەیناسێنێت خستنەڕووی بابەتی جیاوازییەکانە لە لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی زماندا، کە بەر لە هەموویان پێویستە باسی جیاوازی نێوان زمان و گوتن، جیاوازی نێوان نیشانە و نیشانە بۆکراو(دال و مەدلول)، لێکۆڵینەوەی دایکرۆنی و سینکرۆنی و تەوەر یا ئاستی ئاسۆیی و ستونی بکرێت.

زمان و ئاخاوتن(گوتن)

سۆسێر بۆ یەکەمین جار ئەم لایەنەی خستەڕوو، کە زمان(langue) و گوتن(parole) جیاوازن لە یەکتر. سوسێر زمان بە کۆمەڵێک لە نیشانە و ئاماژە بڕیارلەسەردراوە[٦] تایبەتەکان دادەنێت، کە قسەکەرانی کۆمەڵێکی زمانی بۆ هێنانەکایەوەی پێوەندی لەگەڵ یەکتریدا بەکاری دەبەن و هەر کۆمەڵێکی زمانی سوود لە جۆرێکی تایبەتی ئەم کۆمەڵە ڕەمزە و نیشانانە وەردەگرێت. لە ڕوانگەی سوسێر ئاخاوتن بەواتای کرداری تاکەکەسی و توانای بەکاربردنی یاساکانی زمانە، بەهەمان شێوە ئەو ئاماژە بەوە دەکات کە سوود وەرگرتن لە زمان شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی هەیە، بەڵام بەکاربردنی یاسا و شێوازەکانی ئاخاوتن خاوەن شێوەیەکی خۆویستانەیە. بە

[٦](واتە ئەو ڕەمز و نیشانانەی کە بەپێی ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتی دانراون.و)

دەربڕینێکی سادەتر زمان خاوەنی ڕەهەندێکی کۆمەڵایەتییە، لەکاتێکدا گوتن خاوەن ماهییەتێکی خودی و تاکەکەسییە.

سۆسێر بۆ نیشاندانی ڕووبەرەکانی کارکردنی زمان و گوتن، دەزگای زمانی بەو سیستمە دەچوێنێت کە لە شەتڕەنجدا هەیە. ئەو سیستمەی زاڵە بەسەر یاری شەتڕەنج و یاساکانی، شیاوی بەراوردکردنە لەگەڵ زمان . گوتن وەکو جووڵەکانی کارکردنی شەترەنجبازە. لەم بەراوردەدا پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە هەر بارودۆخێک لە یاری شەتڕەنج لەگەڵ بارودۆخێک لە زمان هاوتا و گونجاوە و بەهای بەردەکان(بەردەکانی یاری شەترەنج) لە پەیوەندی و جیاوازییان لەگەڵ یەکتریدا دەردەکەون، بەهەمان ئەو شیوەیەی کە لە زمانیشدا بەهای هەر وشەیەک لە جیاوازی لەگەڵ وشەیەکی دیکەدا ڕوون دەبێتەوە و واتای وشەکان لەڕووی ئەو جیاوازییەی کە لەگەڵ یەک هەیانە شیاوی درککردنە. درەخت درەختە لەبەرئەوەی بەرد نییە. کار لە جیاوازی لەگەڵ ناو، یا ئاوەڵکار بە جیاوازی لەگەڵ ئاوەڵناو درک دەکرێت. لە یاری شەترەنجدا بەردەکان جووڵە دەکەن تا یارییەکە بێتەکایەوە، لە زمانیشدا وشەکان شوێنگۆڕکێ دەکەن تا بارودۆخە زمانییەکان دروست ببن. لە یاری شەترەنجدا جووڵەی بەردەکان بە هەمان شێوە لە زمانیشدا شوێنگۆڕکێی وشەیەک کاریگەری دەخاتە سەر وتای وشەیەکی دیکە یا دەقی بەرهەمەکە[٦].

درێژە و بەردەوامی ئاشـــنایەتی بە بۆچوونەکانی ســـوســـێر و بنچینەی بنیاتگەری پێویســـتی بە ئاشـــنایەتی و ئاگاداربوونە لە ئاماژەناسی و ئاماژەکردنێکی کورت و سەرپێیانە لەم بوارەدا شتێکی گرنگ و پێویستە.

تێڕوانینی سوسێر و ئاماژەناسی

سوسێر لەو باوەڕە بوو، کە سیستمە دەلالەتییەکان – کە زمان یەکێکە لەوان- زۆر و جۆراوجۆرن. هەر دالێک(نیشـــانە) دەلالەت لە مەدلولێک(نیشـــانەبۆکراو) دەکات. ئەم دالە یا ئەم نیشـــانەیە دەکرێت تەواوی نیشانە سەربازییەکان و نیشانە ئاراستەییەکان(نیشانەکانی ڕێگەنیشاندان) و نیشانە دەنگییەکان و شێوەکانی نووسین و شێواز و داب و نەریت و جوڵە ڕەمزییەکان بگرێتەوە، ئەو زانســـتەی، کە لە چۆنیەتی دەلالەتکردنی ئـاماژەکـان دەکۆڵێتەوە پێیـدەوترێـت ئاماژەناسی(Semiology)[٧]. لە ڕوانگەی سوسێر زمانناسی لقێکە لە ئاماژەناســـی، چونکە زمان هاوشـــێوەی ئاماژە کار دەکات و بە دەربڕینێکی دیکە ئەو یاسایانەی، کە لە ئاماژەناسی دەخرێنەڕوو، لە زمانناســیشــدا ڕۆڵ و کاراییان هەیە[٨]، هەمان ئەم تێڕوانینەشـــە، کە ئاماژەناســـی بە شـــیکردنەوەی بونیاد لە بەرهەمە ئەدەبییەکان دەبەستێتەوە. زەمینەسازی و ڕازاندنەوەکارییەکان، هونەرکارییەکان، تەکنیکەکانی ڕەوانبێژی و هاوشێوەکانی سیستمێکن لە ئاماژەکان، کە واتا و چەمکێکی تایبەت لە بەرهەمەکەدا دەهێننەکایەوە و لەســـەر

بنەمای ئەم دیدگا و تێڕوانینەیە کە پێکهاتە و ئیش و ڕۆڵی ڕەگەزە ئەدەبییەکـان دەخرێتە ژێر لێکۆڵینەوە و ئەوە ڕوون دەبێتەوە، کە زەمینەکاری و ئامادەســازییە ئەدەبییەکان چۆن دەبنە هۆی ئەوەی، کە واتا یا هەستێکی تایبەت بگوازرێتەوە[٩].

(ڕۆلان بارت)ی ڕەخنەگر و زمانناســی بنیاتگەرایی فرەنســی بەشــێوەیەکی تایبەت جەختی لە ئاماژەناســی بۆ ســەر بنیاتی بەرهەمەکە کردۆتەوە. ئەو داهێنانی ئەدەبی بە جۆرە نیشانەسازییەک دادەنێـت و بەشــێوەیەکی گشــتی لە بۆچوونی ئەودا مرۆڤ بوونەوەرێکی ئاماژەســازە، هەندێک کەس بۆ شــت و کەلوپەلەکان دەلالەت دەخولقێنن و لەم ڕووەوە شــیکردنەوەی بنیاتی لە ڕوانگەی ئەودا ڕوونکەرەوەی ئەو خاڵەیە، کە:(مرۆڤ چۆن واتا بە شــت و کردارە جۆراوجۆرەکـان دەبەخشــێـت)[١٠] بەم شــێوەیە هەموو کورتکردنەوەکان، پۆشینەکان(ایهام)، ڕەمز و نیشانە و لێکچواندنەکان ئاماژەگەلێکن کە واتایەک باس دەکەن و پێویســتە لە شــیکردنەوەی بونیاتی بەرهەمەکەدا سەرنج لەهەموو ئەوانە بدرێت[١١].

لێرەدا پێویســتە ســەرنج لەوە بدرێت، کە لەهەمان کاتدا ناکرێت ئاماژەناسی بە تاکە ئامرازی ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەدەبی هەژمارە بکەین و سەبارەت بەوە زێدەڕۆیی بکەین، چونکە کرۆکی ئیستاتیکی بەرهەمەکە جیا لە پەیوەندییە دەلالەتی و ئاماژەییەکان لە چوارچێوەی چەند بابەت و مەســەلەیەکی دیکەدایە لەوانە دەتوانرێت ئاماژە بە

پرۆسەی ئەفراندنی ئەدەبی، تێڕوانین و دیدگا فەلسەفییەکان، زەمینە سۆزدارییەکان و بگرە ماهییەتی تاکەکەسی و کۆمەڵایەتیش بکرێت.

ئاستی سینکرۆنی و ئاستی دایکرۆنی

بە پەسەندکردنی ئەم خاڵەی، کە داهێنان و ئەفراندنی ئەدەبی دیاردەیەکە لە زماندا دێتەکایەوە، بۆیە لێکۆڵینەوە لە ماهییەتی بەرهەمەکە و ڕەخنە و شیکردنەوەی بەرهەمە لەسەر بنەمای ئاگاداربوون بەرامبەر زمان و لێکۆڵینەوە لە ئیشکردنی زمان دامەزراوە. بۆ ئەم مەبەستە ئاگاداربوون و شارەزاییەکی کورت لەسەر تەوەرەکانی سینکرۆنی و دایکرۆنی(وەسفی و مێژوویی) و ئاسۆیی و ستونی(هاونشینی و تەکنشینی). شتێکی گرنگ و پێویستە.

هەردوو تەوەری سینکرۆنی و دایکرۆنی بریتین لە ڕێگە(مەودا) و لێڕوانین لە لێکۆڵینەوەی زماندا، واتە جۆری تێڕوانینی وردی ئێمە سەبارەت بە زمان دیاریدەکەن. سوسێر بە توندی سوور بوو لەسەر جیاکردنەوەی ئەم دوو ئاست یا تەوەرەیە و جەختی لەسەر دەکردەوە.

سوسێر، کە زمانی بە سیستمێکی ئاماژەکان دەزانی و زمانی بە خاوەن قەوارەیەکی ئێستایی و هەبوونی ڕەگ و ڕیشەیەکی ڕابردوو دادەنا. زمانێک کە ئەمڕۆ بەکاری دەهێنین ڕەگ و ڕیشەیەی لە ڕابردوو هەیە و دەتوانێت لە ڕەوتی خۆیدا لە ڕابردوو تا ئێستا و لە ئێستا تا داهاتوو دوچاری چەند گۆڕانکارییەک ببێتەوە. زماناس بە

لێکۆڵینەوەکانی خۆی بۆ زمان لە ڕەوتی زمان لە ڕابردوو دەکۆڵێتەوە یا بەتەواوەتی سەرنج لە زمانی ئێستا دەدات. لە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی پێش سوسێردا، کە لەسەر زمانناسی مێژوویی و بەراوردکاری بنیاتنرا بوون و بوونی ڕابڕدوو و ئێستای زمان لەیەکتر جیانەدەکرانەوە. سوسێر هێل و مەودای لێکۆڵینەوەی دەستنیشانکرد و زمانی لە دوو ڕوانگەوە خستە ژێر لێکۆڵینەوە:

١.لێکۆڵینەوەی ئەو زمانەی ئێستا- لە هەر کاتێکی تایبەت، کە هەبێت- کە ناوی زمانناسی وەسفی لێنا.

٢.لێکۆڵینەوەی مێژوویی زمان و گۆڕانکارییە زمانییەکان بە درێژایی کات، کە ناوی زمانناسی کاتی(= مێژوویی) لێنا[١٢].

ئەم ئاراستەیە و شێوازی تێڕوانینی سوسێر ڕەوت و ڕێچکەی لێکۆڵینەوە نەریتییەکانی زمانناسی گۆڕی و ڕێگەیەکی تازەی لە لێکۆڵینەوەی زماندا ئاوەڵا کرد و لە ڕاستیدا زمانەوانی بنیاتگەری، کە ڕەخنەی بنیادگەری قەرزاربارییەتی بەرهەم و بەروبوومی هەمان سەرنج و تێڕوانین بوو.

ئاستی ئاسۆیی و ئاستی ستوونی(تەوەری تەکنشینی و تەوەری هاونشینی)١٣:

پێشتر ئاماژە بەوەکرا، کە لە زمان و بە شوێنپێهەڵگرتن و پەیڕەویکردنی زمانیش لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا، وشە وەکو دال یا ئاماژە کار دەکات. بوونی وشەکان لە زمان یا بەرهەمی ئەدەبی

بەشــێوەیەکی تاک و تەنیا و ســەربەخۆ نییە، بەڵکو کۆمەڵەیەکی بەدواییەکداهاتوو و بەیەکەوەبەستراوی وشەکانە کە زمان پێکدەهێنن. هاتنی وشەکان بەدوای یەکتر زنجیرەی قسە دەخولقێنێت کە پێیدەڵێن بەدواییەکداهاتنی شــریتی(هێلەکی= خطی) یا ســروشــتی هێلەکی زمان[١٤]. هەر گوتە و ڕســتەیەکی وتادار لە چەند یا چەندین وشــە پێکهاتووە کە لە شــوێنێک دەســت پێدەکات و لە جێگەیەکی دیکە کۆتـایی پێـدێـت. ئەم بەدواییەکـداهـاتنە یـا زنجیرەیە پێیـدەوترێـت (تەوەری ئاسۆیی یا تەکنشینی).

لە بنیاتی زماندا دەشێ لە ڕستەیەکدا وشەیەک ببێتە جێگرەوە و جێنشــینی وشــەیەکی دیکە تا مانای جیاواز لە ڕســتەکە بەدەســت بخرێت. ئەم توانســتە پێیدەوترێت(تەوەری هاونشــینی یا ئاســتی ستوونی) بۆ نموونە لەم دوو نیوە دێڕەی خوارەوە:

در نعل سمند او شکل مه نو پیدا
وز قد بلند او بالای صنوبر پست (حافظ)

وشـەکانی: در/ نعل/سمند/شکل/مە نو/پیدا/ لە نیوەدێڕی دووەمدا شوێنی خۆیان بە وشەکانی وز/ قد/ بلند/ صنوبر/ پست داوە و ئەم جێگرتنەوەیە گوتە و ئـاخـاوتنێکی دیکەی بە واتـایەکی جیـاوازەوە هێنـاوەتەکایەوە بەهەمـان شــێوە پێش ئەوە بەدواییەکـداهـاتنی ئەو

وشانەی کە لەسەرەوە ناومان بردن لە تەکنشینی لەگەڵ یەکتریدا واتایەکی جیاوازیان هێنابوویە کایەوە.

بە یارمەتی هەردوو تەوەری ئاسۆیی و ستونی دەتوانرێت هەزاران ڕستە بە هەزاران بارودۆخی سۆزداری و ئیستاتیکی جۆراوجۆر بخولقێنرێت و ئەم بنەمایەیە کە ئەدەب دەخولقێنێت و زمانی شیعر و پەخشان لەیەکتر جیا دەکاتەوە. هەر ئەم بابەتە دەبێتە هۆی ئەوەی کە جەختکردنەوە لەسەر ئەم دوو تەوەرە لە شیکردنەوەی بونیاتیی شیعردا گرنگییەکی زۆر پەیدا بکات و لێکۆڵینەوە لە چەند دیاردە و دەرکەوتەیەکی ئەم دوو تەوەرە لەناو شیعردا بەشێک لە ئەرکی ڕەخنەی بنیاتیی پێک بهێنێت.

ئەوەی شایەنی باسە لێرەدا ئەوەیە، کە تەوەری ئاسۆیی لەسەر ڕیزبوون(ڕێزمان) و تەوەری ستونی لەسەر هەڵبژاردن دامەزراوە، بەڵام ئەم ڕیزبوون و هەڵبژاردنە سنور و بەرنامەگەلێکی هەیە و هەر وشەیەک ناتوانێت لە تەک وشەیەکی دیکە دابنرێت یا ببێتە شوێنگرەوەی وشەیەکی دیکە.

شیکردنەوەی ئەدەبی لە فۆرمالیزم یا بنیاتگەریدا

دەتوانرێت بگوترێت لەو کاتەوەی، کە زماننناسان لێکۆڵینەوەی زانستی خۆیان لەبارەی بنیاتی زمانی شیعر و ئەدەب بەرەو پێش برد، چەند دەروازەیەک بەڕووی ڕەخنەی بنیاتگەری ئاوەڵا کرا.

بنیاتگەرەکان لێکۆڵینەوەکانی خۆیان لەو بنچینەوە دەستپێکرد کە فۆرمالیستەکان دایان نابوو. فۆڕمالیستەکان لەسەر ئەم باوەڕە بوون، کە ناتوانرێت زمان و فۆرم لە واتا و ناوەرۆکی بەرهەم جیابکرێتەوە و لە بنەڕەتدا زمانی هەر بەرهەمێک ڕوێکی دیکە یا شێوەیەکی دیکەی ناوەرۆکە، بەهەمان شێوە قەوارە و کیانی ناوەرۆکیش لە زمانی بەرهەمەکە وەرگیراوە. بەڵام ڕەخنەگری بونیادگەر هێندەی بیر لە فۆرم دەکاتەوە ئەوەندە ئیشی بە ناوەرۆک نییە، ئەو وەکو زمانناسێ کاردەکات کە کەمتر لە واتای ڕستە دەکۆڵێتەوە و سەرنجی لەسەر پێکهاتەیەکە، کە ناوەرۆک یا واتای هێناوەتە کایەوە[١٥]. بنیاتی ڕووکەشی کە ڕەگ و ڕیشەکەی لەناو بەرهەمەکە دایە، نیشاندەری پێوەندی پێکداچوون و کارلێکی ڕەگەزەکان و بەشە پێکهێنەرەکانی بەرهەمی ئەدەبی و هونەرییە. ئەم بەشانە لە هەر بەرهەمێکی خوازراو و شیاودا گشتگیرییەکی سیستماتیکی دەهێننەکایەوە و ڕەخنەگری بنیادگەر هەوڵدەدات چۆنایەتی ئەو کارلێکەی کە باسی لێوەکرا ڕوونبکاتەوە.

شیکردنەوەی بنیاتی شیعر و بەرهەمی ئەدەبی

شیکردنەوەی بنیاتی شیعر یەجگار نزیکە لە میتۆدی ڕەخنە و شیکردنەوەی فۆرمالیستەکان. بە باوەڕی یاکۆبسنی زمانناس و رەخنەگری ناسراوی ئەدەبی بۆ درککردنی واتای شیعر پێویستە سەرەتا لەوە تێبگەین، کە شیعرەکە چۆن بنیاتنراوە. میتۆدی

یاکۆبسـن لەم بوارەدا بە دەسـپێکێک بۆ چوونەناو (ئاسـۆی واتایی شـیعر) دادەنرێت[١٦]. لە ڕاسـتیدا گرنگترین بەها و بایەخی چوونەناو واتـای شـیعر لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونە لەم خـاڵەی کە چۆن و پاڵپشـت بە چ تایبەتمەندیگەلێک زمانی میکانیکی(زمانی خۆکار و ناهونەری) گۆڕاوە بۆ زمانێکی شیعری و هونەری، پاشان ئەم زمانە هونەرییە چۆن دەتوانێت واتـایەکی تـایبەت کە هـاوکوفی شـێوە هونەرییەکەیەتی بگەیەنێت. بەم شـێوەیە واتای تایبەتی بەرهەمەکە پێویسـتە لەڕێگەی زمانێکی تایبەت، کە بەکارهێنراوە درک بکرێت، واتە هەمان ئەو زمانەی کە واتای بونیاتناوە و لەهەمان کاتیشـدا ناشێت لەواتا جیابکرێتەوە و دابڕێندرێت.

ئاشـکرایە، کە زمانی شـیعر تێکڕای قەوارە و بوونی دەرەکی شـیعر پێکناهێنێت، چونکە سـەرەڕای شـێوەی دەرەکی، بنیات و پێکهاتەی عەقڵی و خەیاڵی و بەها هونەری و مۆسیقییەکانی شیعریش خـاوەن گرنگییەکی جەوهەرین و لەهەمـانکـاتـدا هەمووشـیـان پەیوەندییان بە زمان و واتای شیعر هەیە.

لە پرۆسەی شیکردنەوەی بنیاتی بەرهەم ، کە گونجاو بێت لەگەڵ جۆری بەرهەمەکەدا، ئەم ڕەهەندە جیاوازانەی خوارەوە لە پێوەندی و بەیەکەوەلکانیان لەگەڵ یەکتریدا سەرنجیان لێدەدرێت:

١.بنیاتی زمانی بەرهەمەکە.

٢.بنیاتی عەقڵی و ناوەرۆکی شیعر.

٣.بنیاتی ئیستاتیکی و مۆسیقایی.

٤.بنیاتی پەیکەر یا قاڵبی بەرهەمەکە.

هەروەکو ئەوەی ئاماژەی پێکرا ئەم ڕەهەندانە حەتمی نین و بەپێی ژانری ئەدەبی شیاوی دەسکاری تێداکردنن. لە بەرهەمێکی چیرۆکیدا ڕەنگە بونیاتی مۆسیقی بەشێوەیەکی تەواو پەراوێزخراو بێت، بەڵام لەبەرهەمێکی هۆنراوەییدا یەکێک لە کرۆکە سەرەکییەکانی بەرهەمەکە پێکدهێنێت.

بنیاتی زمانیی شیعر

فۆرمالیستەکانی قوتابخانەی پراگ و پاشتریش بنیاتگەرەکان لەتەک ئەو باسکردنە وردەی، کە بۆ زمان و سیستمی دەنگی زمان بەدەستیان داوە. دەربارەی زمانی زمانی شیعر شیکردنەوە و لێکدانەوەیەکیان هەیە کە ئاگاداربوون لەم لێکدانەوەیە لە ڕەخنەی فۆرمالیستی و بنیاتگەری گرنگیی خۆی هەیە. گرننگترین تەوەرەکانی ئەم لێکدانەوەیە بریتین لە:

١.زمانی شیعر خاوەن تایبەتمەندیگەلێکی وردە، کە پێویستە وشیار و بەئاگا بین لە بەرامبەر ئەم تایبەتمەندییانە. هەوەڵین هەنگاو ئەوەیە، کە درک بە جیاوازی نێوان زمانی شیعر و زمانی میکانیکی واتە زمانێک، کە بۆ هێنانەکایەوەی پەیوەندی و لێکتێگەیشتنی ڕۆژانە بەکاری دەهێنین بکەین. زمانی شیعر سەرەڕای ڕەهەندە تاکەکەسییەکان و ئافراندن و داهێنانی شاعیر

کاریگەرە بە نەریت و ترادیسیۆنە شیعرییەکان و زمانی ڕۆژگاری شاعیر.

٢.زمانی شـــیعری زۆربەی کات گرفتاری کێشـــمەکێشـــمێکی شـــاراوەی نێوان داهێنانە زمانییەکانی شـــیعر و زمانی باوی ســەردەمەکەیەتی لەگەڵ نەریتە شــیعرییەکان، هەندێجار لە زمانی ئاخاوتن نزیک دەبێتەوە و هەندێجار وەها هاوتا دەبێت لەگەڵ نەریت و قاڵبە شـــیعرییەکان، کە لە مۆدێلی زمانی گوتاری و باو دور دەکەوێتەوە.

٣.زمانی شیعر زمانی شیعر خاوەن چەند ئاستێکی جیاوازی وەک دەنگی و وشەیی و ڕێزمانی و ڕەوانبێژی و هونەرییە. ئەم ئاستانە تێکچڕژاون و دابڕاو و جیا نین لەیەکتر.

٤.بەهای دەنگی خاڵی دەسپێکە لە باسکردنی بونیاتی زمانیی شیعر، چونکە ڕوونکەرەوەی گونجان و نزیکایەتییەکان و چوونەپاڵ یەک و بوونی وشـــەکان و پیتەکان و چۆنایەتییەکانی وابەســـتە بە ڕیتم و ئاوازەکان یا گونجانە دەنگی و مۆسیقییەکانە.

٥.شێوەی خوازراو بۆ لێکۆڵینەوەی ئاستە جیاوازەکانی شیعر بریتییە لە بەرجەســـتەکردن و نیشـــاندانی شـــیعرەکە بەشـــێوەی تۆڕێکی تێکچڕژاو. بەشــەکان لەم تۆڕەدا چالاکییەکی کارلێککەرییانەیان هەیە، بەم شێوەیە بۆنموونە سەروا لە سیستمی مۆسیقاییدا بە وەستاوی نـامێنێتەوە، بەڵکو لەپەیوەنـدییەکی تونـدوتۆڵ دایە لەگەڵ پێکهـاتەی

مۆرۆفۆلۆژی و ڕێزمانی و شێوازگەری و وشەیی شیعرەکە و هەر لەسەر ئەم ڕەوتەش هەریەک لەم ڕەگەزانە وابەستەن بە ڕەگەزگەلی دیکەوە.

٦.لە زمانی شیعردا ، هەبوون وئامادەیی وشەکان زۆربەی کات لەسەر باری دەلالەتکردنی ڕاستەوخۆ و واتای فەرهەنگییەکانیان دانەمەزراون و واتا شاراوە یا ڕەمزییەکانیان خاوەن هێزێکی زیاترن و بەم هۆیەوە کاتێک لێکدانەوەی شیعری لایەنێکی مێژوویی یا کۆمەڵناسی یا تەنانەت دەروووناسی لەخۆ دەگرێت بەهای هونەری شیعرەکە دەکەوێتە ژێر ڕۆشنایی ئەم لایەنانە و لەم ڕووەوە لیکۆڵینەوە لەم ڕەهەندانە لە شیکردنەوەی بونیاتیی شیعردا دەکەوێتە پەراوێزەوە[١٧].

جۆرەکانی زمانی شیعر و باری دەلالەتی وشەکان

(یان مۆکارۆڤسکی)، کە یەکیکە لە زمانناسانی بازنەی پراگ سێ جۆر زمانی شیعری خستۆتەڕوو:

١.زمانێک کە ڕاستەوڕاست هاوتا و دەقاودەقە لەگەڵ زمانی پێوەر(باو) و بەند و وابەستەیە بە پارێزگاریکردنی زمانی پێوەر و سەرپێچی نەکردن لێی.

٢.زمانیک، کە تەنیا بەهۆی چەند پێویستییەکەوە لە زمانی پێوەر دوور دەکەوێتەوە، بۆنموونە گوێزانەوەی قسە وتە ڕاستەوخۆ لەسەر زمانی ئەو کەسایەتییانەی، کە لەناو دەقی چیرۆکەکەدا

هەن بۆ نیشـــــاندانی کەســـــایەتی و بـــارودۆخە کلتوری و دەروونییەکەی لەڕێگەی ئەو گفتوگۆ و دیـــالۆکەی کە لە نـــاو دەقەکەدا هەیە.

٣.زمانی لادەر لە باو،واتە زمانیک کە خاوەن چەند دەســتێوەردان و ســـــەرپێچییەکی ئـاگـایـانەیە لە زمـانی بـاو و پێوەرەکـانی بە مەبەستی گوێزانەوەی بنەماکانی شیعرییەت بۆ ناو بەرهەمەکە[١٨].

لە لێکۆڵینەوەی بونیاتی شـــیعردا تێکڕای ســـەرنج و تێڕامانەکان لەســەر ئەم ســێ جۆرەی ســەرەوە چڕدەبنەوە. وشــەکان لە زمانێکی لەم چەشنەدا خاوەن بارودۆخگەلێکی جیاوازن:

-باری دەلالەتی ڕاســـــتەوخۆ(کە لە وشـــــە ئامرازی و ناســـــەرەکی شیعرەکە لەئارایە).

-باری ڕەمزی، خواستنی و خوازەیی.

-باری سۆزداری.

-باری پۆشینکاری(ایهامی).

-پێویستە جەخت لەسەر ئەوە بکرێتەوە کە هەموو وشەکان بە بارە جیاوازەکانی خۆیانەوە بوون و ناســـــنامە لەیەکتر وەردەگرن، واتە وشە بەشێوەی سەربەخۆ و لەدەرەوەی کاریگەری وشە هاوسێکانی خۆی ناسنامەیەکی هونەری نییە و بەهاو بایەخی نییە، لێرەدا دەشێت تایبەتمەندی شـــێوازیی لایەنگیرییەکی زیاتر بۆ یەکێک لەم بارودۆخە

جیاوازانە نیشان بدات، کە لە خودی خۆیدا لەڕووی ناسینی شێوازی شاعیر شتێکی گرنگ و ستراتیجییە.

هەڵبژاردنی وشەی شیعری

جۆرە وشـــەییەکـانی شـــیعر یەکێـک لە بنەڕەتیترین بەشـــە پێکهێنەرەکانی یەکێتی شیعرە و لەسـەردەمی کۆنەوە مایەی سـەرنج بووە. ئەرسـتۆ لە هونەری شـیعردا لە دوتوێی قسـەکردن لەبارەی بەشەکانی ئاخاوتن گفتوگۆ و باسێکی ورد لە بوارەدا دەخاتەڕوو[١٩].

گرنگترین خاڵ لە ڕەگەزی زمانی شیعردا هەڵبژاردنی وشەییە. ئەم هەڵبژاردنە بەسـتراوەتەوە بە بەهرەی پێگەیشـتوو(پەروەردەکراو) و ئەزموونگەراییەکان و داهێنانی شاعیر.هۆشی شاعیر لە پرۆسەی ئەم هەڵبژاردنەدا دوو قۆناغ تێدەپەڕێنێت:

١.دیاریکردن:

شـــاعیر لە قۆناغی دیاریکردندا لەنێو تێکڕای توانســـت و توانا زمانییەکانی خۆیدا دەست بۆ دیاریکردن دەبات. ئەم توانستە زمانیانە لە ڕاستیدا شوێن و کانگەیەکی عەمبارکردنە کە لە سـەرچاوەگەلێکی جۆراوجۆری وەک: زمانی پەتی ئەدەبی، زمانی ئاخاوتن و ڕۆژانە، قاڵب و نەریتە شـیعرییەکان، وەرگرتنە زمانی و دەربڕینە خواسـتنیی و خوازەیی و درکەییەکان هاتۆتەکایەوە.

شـاعیر لە قۆناغی هەڵبژاردندا هەندێک لە وشـەکان دەسـڕێتەوە و هەندێکی دیکە لە شـوێنیان دادەنێت. هەڵبژاردنێکی لەم چەشـنە

حەتمەن پێویستە لەڕووی گونجان و کارلێککردندا لەگەڵ تەواوی ڕەگەزەکانی بونیاتی شیعر بێت.

٢.گشتاندن (فراوانکردن):

شاعیر لە قۆناغی گشتاندندا دوای وەلاوەنانی هەندێک لە وشەکان هەڵدەستێت بە فراوانکردنی زمانی شیعری خۆی. ئەم کارە لەڕێگەی تەکنیکگەلێکی تایبەت دێتەکایەوە کە گرنگترینیان بریتین لە:

-بەکارهێنانی وشە کۆن و بەسەرچووەکان(= کۆنگەرایی وشەیی).

-دروستکردنی پێکهاتەگەلێکی تایبەت یا زیادکردنی یاسا ڕێزمانییەکان.

-فراوانکردن و پانوپۆڕکردنی مەدلولەکانی وشە و دروستکردنی واتاگەلی تازە بۆیان(ئاماژەسازی و مەدلول خولقێنی).

شتێکی ئاساییە، کە ئەم گشتاندنە پێویستە لە بازنەی ڕێگەپێدانی زمان و بەدەربڕینێکی دیکە بە ڕێگەپێدانە زمانییەکان بهێتەکایەوە. بازنەی ڕێگەپێدان نابێتە ڕێگر لەبەردەم داهێنانە هونەرییەکانی شاعیر، چونکە زۆرێک لە ئاڵۆزکاری و لادان لە باوەکان بە مەبەستی دەسکەوتە ڕەوانبێژی و گەیاندنییەکان هەر لەم بازنەی مۆڵەتپێدانی زمانییەدا شتێکی شیاو و پەسەندە[٢٠].

هەڵبژردن و فراوانکردن ئەگەرچی لە بەکارهێنانە وشەییەکانی شاعیرانی گەورەی ڕابردوودا بە تایبەت حافز خۆنواندنێکی تایبەتیان هەیە، بەلام سوودوەرگرتن لێیان لە بەرهەمە شیعرییە

هاوچەرخەکاندا زیاتر بەرچاودەکەوێت. ئەم خاڵە بەها و بایەخی ئەوەی هەیە کە باس بکرێت ئەویش ئەوەیە، کە هەڵبژاردنی وشـــەیی بەبێ لەبەرچـــاوگرتنی یەکێتی و زەمینەی نـــاوەڕۆکی و هونەری بەرهەمەکە بێسوود دەبێت. بە قسەی (ڕامان سیلدرن)ی ڕەخنەگر و تیۆریســتی هاوچەرخی ئینگلیزی هەموو ئامادەســازییە شــیعرییەکان لەوانە: نـــائـــاشـــنـــاکردن(de familiarization)، بەپێی ئەو بـارودۆخ و زەمینەیەی کە هەیە ڕۆڵێکی بەرچاو و کاریگەری دەبێت.

کۆنگەرایی لە دەقێکی داســتانی ڕۆژگاری ئێمەدا دەکرێت ڕۆڵێکی بەرز و کاریگەری هەبێت، لەکاتێکدا هەمان کۆنگەرایی لە شــیعرێکی داشـــۆڕیندا دەبێتەمایەی بەهێزکردنی لایەن و بنەما تەنزییەکان[٢١]. بۆنموونە ئەم هەڵبژاردنە دەکرێت لە تێکەڵەیەکی ڕاســتەقینە(جیددی) و تەنزیدا بۆ بەخشینی وردەکاری و بەرچاوڕوونی بە پێداویستی و داواکارییەکانی ژیاننامە(یادداشتنامە) و وەسفکردنی زەمینە ڕۆحی و سۆزدارییەکان ڕۆڵ و کاریگەری هەبێت:

بـــــاز می بینم کە پشـــــــت میلە
مادرم اســـــتادە با چشـــــمان تر
نالەاش گم گشـــــتە در فـــــریادها،
گــــــویدم گویی کە: (من لالم تو کر)
اخر انگشتی کند چـــــون خـــامەای
دست دیـــــگر را بســـــان نامـــــەای

گویدم:(بنویس و راحت شو) به رمـــز،
(- تو عجب دیـــوانه و خـــــودکامەای)،
من ســـری بـــالا زنم چــــون ماکیان
از پس نوشـــــیدن هر جــــــــرعەای
مــــــادرم جنباند از افســــوس ســر،
هرچه از ان گـــوید ، این بیند جــــوان.
(اخوان ثالث/ نادر یا اسکند)[٢٢].

نموونه ئاوەزییەکانی شاعیر و هەڵبژاردنی وشەیی

هەڵبژاردنی وشـــەیی بە یارمەتی شـــکڵە چەســـپاوەکان لە ئاوەزی شـــاعیر دێتەکایەوە. ئەم شـــکڵانە ئەزموونگەرایی و بەهرە و توانستی شـــیعری و بارودۆخەکانی دیکە دروســـــت دەکەن. لەم شـــــکڵانەدا، هەندێک لە وشـــەکان جمک و هاوزای شـــیعر و ناوەرۆکی شـــیعرن، بەشـــێوەیەک کە ســـڕینەوەیان دەبێتە مایەی لەناوچوونی شـــیعرەکە، بەڵام پێویســـتە ســـەرنج لەوە بدرێت، کە وشـــەکان هەمیشـــە لە بەها ڕەوانبێژی و مۆســـــیقی و گەیاندنەکانی خۆیاندا قەرزارباری بونیاتی ڕێزمانی و ئاستی ئاسۆیین. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە سەرنج لە دوو بارودۆخی بەکارهێنانی وشەی (آتش= ئاگر) بدە:

یەکەمین بارودۆخ لەم بەیتەی خوارەوەی حافزە:

- بیان شوق چه حاجت که حال اتش دل

- توان شناخت ز سوزی که در سخن باشد

پانتایی گوتارەکە ڕەنگ و بارودۆخێکی ناکارا و پاسیڤی هەیە و هاوئاهەنگە لەگەڵ کێشە نەرم و هێمنەکەی شیعرەکە، کە گونجاوە لەگەڵ ئەو جۆرە شیعرە ئۆتۆبیۆگرافییە خواست و مراز ئامێزە، وشەی (آتش= ئاگر) بەهۆی بوونی نەبزوێنی(ش) لە وشەکانی(شوق) و (شناخت)هەروەها بە یارمەتی دووبارەبوونەوە و پاتکردنەوەی پاش قافیەی (باشد) لە هەیکەلی گشتی شیعرەکە، واتە لە غەزەلەکەدا بەرجەستە کراوە. ئەم بەرجەستەیی و دیارخستنە هەم لەڕووی واتاییشەوە لەڕێگەی گونجانی(آتش) لەگەڵ(سوز) و جیاوازی نەبزوێنەکانی(ش) و (س) لە هەردوو وشەی ناوبراو بەهێز دەبێت. وشەی(آتش) لەڕوێکی دیکەوە لەتەک (دڵ) لە دەستەواژەی(اتش دل)لە واتا فەرهەنگییەکەی خۆی دەچێتەدەرەوە و واتایەکی خوازەیی وەردەگرێت و ئەم واتا خوازەییە و بارودۆخە پاسیڤ و ناکاراکەی لە سەرانسەری دێڕەکە بڵاو دەبێتەوە.

هەمان وشە(آتش) لە دێڕێکی دیکەی(عونسوری بەلخی)دا بارودۆخێکی جیاوازی هەیە:

آب جوش بردمد زرین شود گیتی

آتش خشمش بخیزد سنگ خاکستر سود

بەیتەکە لە چوارچێوەیەکی ستایشیدا هۆنراوەتەوە. ترپەی ئاوازی شیعرەکە لێرەدا توندترە لە هۆنراوەکەی پێشووی حافز و لەگەڵ

فەزای نیمچە داستانی شیعرەکە کە باسکردن و وەسفکردنی دلێری و جوامێری و هەیبەتی پاشایە گونجاوە. قسەکردن لەبری نیشاندانی لایەنی ژیننامەیی و ناکارایی(کارتێکراوی)، شـــێوەیەکی کاریگەر و وروژێـنەری هەیە، وشـــەی (اتـش) لەڕێـگەی بەرامـبەرکـردن و دژییەککردن بەهۆی وشـــەی(آب= ئاو) دیارخراوە، نەبزوێنی(ش) لە لە هەردوو بەشی گرێی (آتش خشم) سەرباری بەرجەستەیی وشەیی توانای فەرهەنگی و واقیعی وشەی (اتش= ئاگر)ی زیاتر کردووە . لە پانتایی ناوەرۆکی شـیعرەکەدا (آتش خشـم= ئاگری قین و توڕەیی) بەرد دەکات بە خۆڵەمێش و لە ئەنجامدا وشەی (آتش) لە فرێزی(آتش خشـــم) بەپێچەوانەی دێڕەکەی حافز بارێکی کارا وەردەگرێت کە خۆی لەخۆیدا لەگەڵ فەزای نیمچە داستانی شیعرەکە گونجاوە.

بنیاتی ڕێزمانی و شیکردنەوەی شیعر

لە بنیاتی ڕێزمانی شـیعردا تەوەری ئاسـۆیی(تەکنشـینی) ڕۆڵێکی سـەرەکی هەیە و لایەنێکی گرنگ لە شـیکردنەوەی بنیاتی شـیعر پێکدەهێنێت و ڕۆڵ و بەهـایەکی کاریگەری هەیە لە شـــیعرییەتی شیعرەکەدا. لە بنیاتی ڕێزمانیدا ڕازاندنەوە و ئارایيشی وشەکان لە چوارچێوەی گشـــتێتی شـــیعرەکە دایە، چونکە هەموو دەلالەتە بەشـــەکییەکان لە خزمەتی دەلالەتی گشـــتی بەرهەمەکە کاردەکەن. وشـەکان واتای خۆیان لە ڕسـتە و دەسـتەواژەکان وەردەگرن واتای قووڵی ڕستە و دەربڕینەکان بە واتای گشتی شیعرەکە بەستراوەتەوە.

لێكۆڵینەوەی بنیادی ڕێزمانی شیعر لە شێوەناسی ڕستەكان لەڕووی هەواڵگەیاندن و دانانی بوونیان و شوێنی بەشەكانی ڕستە وەكو ناوەكان، كارەكان، ئاوڵكارەكان و تەنانەت ئامرازەكانی دانەپاڵ و پێوەندی و هاوشێوەكانیان دەست پێدەكات و دەگات بە پێكهاتە و بنیاتی شیعرەكە[٢٣]. ئەم شێوازی لێكۆڵینەوەیە، ئەگەرچی زانایانی ڕەوانبێژی كۆنیش هەندێجار ئاوڕیان لێداوەتەوە و بەكاریان هێناوە، بەڵام تێڕوانین و سەرەنجەكانیان كەمتر وابەستە بووە بە گشتێتی بەرهەمەكە.

بنیاتی مۆسیقایی شیعر و ڕۆڵی دەنگەكان (فۆنیمەكان)

بەشێكی بەرچاو لە بنیاتی مۆسیقایی شیعردا لەسەر دووبارەكردنەوە دەنگییەكان و هاوسەنگییە دەنگییەكان(باڵانسی دەنگەكان) وەستاوە[٢٤]، ئەم دووبارەكردنەوانە جۆراوجۆرن و خاوەن ئاستگەلێكی هەمەجۆرن، لە دوبارەكردنەوەی فۆنیمێك[٢٥]، چەند فۆنیمیك، بڕگەیەك، چەند بڕگەیەك و دوبارەكردنەوەی وشەوە دەست پێدەكات و تا دووبارەكردنەوەی دەستەواژە و ڕستە و نیوەدێڕ و دێڕ و تەنانەت كۆپلەش درێژ دەبێتەوە. هەریەك لەم دووبارەكردنەوانە بەجۆرێك لە جۆرەكان باری مۆسیقی دروست دەكەن، بەڵام بەهەمان شێوەی كە ئاماژەی پێكرا هیچ بەهایەك ناكرێت بە جیا و دابڕاو لە بەهاكانی دیكە بخرێتەڕوو، لەبەرئەوە دەشێت دوبارەكردنەوەكان وێڕای بەهای مۆسیقی ببنە هۆی بەها و

بایەخگەلی جەختکردنەوەیی، وروژێنەری، وێنەیی یا سـۆزداری. لەم نێوەندەدا هەندێجار یەکێک لە بەهاکان بەســـەر لایەنەکانی دیکە زاڵ دەبێـت وەکو دووبـارەکردنەوەی ســــەروا و پـاش ســـەروا لە قەسیدەی(بوی جوی مولیان) ی ڕوودەکی کە بەم سەرەدێڕە دەست پێدەکات:

بوی جوی مولیان آید هی　　　　یاد یار مهربان اید همی

لەم هۆنراوە ناسک و سۆزدارییەدا باری مۆسیقی پاش سەروا بۆتە

هۆی وروژاندن و کاریگەرییەکی سۆزداری بەرز و باڵا.

بەروبومێک کە لەڕێگەی دووبـارەکردنەوەی فۆنیمەکـان دروســـت دەبێت و لە زاراوەناســـی باودا (پەخش کردن) یا دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی(Alliteration)[٧] پێـدەوترێـت، وێڕای دروســـتکردن و هێنانەکایەوەی باری مۆسیقی دەبێتە هۆی گوێزانەوەیەکی سۆزداری و ئیـدراکی تـایبەتی، ئەوەی پێدەوترێت کـاریگەری وروژانـدنی و دووپاتکردنەوەیی زیاتر لەڕێگەی بەرجەستەکاری وشەیی کاردەکات، کە یەکێک لە هۆکـار و ئامرازەکـانی بریتییە لە (دووبـارەکردنەوەی نەبزوێنی):

شب است و شاهد و شمع و شراب و شیرینی

---

٧. هەردوو زاراوەی Alliteration & Assonance بـۆ مەبەســـتی دووبـارەکردنەوەی دەنگی لەوشـــەکـانـدا بەکـاردێـت، کە ئێمە هـاودەنگی یـا دووبـارەکردنەوەمـان بۆ بەکـارهێنـاوە، بەڵام یەکەمیـان بۆ دووبـارەکردنەوەی بزوێنی و دووەمیان بۆ دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی بەکاردێت. و. کوردی.

غنیمت اســـت چنین شـــب که دوســـتان بینی

وشـــەگەلێک، کە بە نەبزوێنی(ش) دەســـتیان پێکردووە وێڕای هێنـــانەکـــایەوەی مۆســـــیقـــایەکی بەهێز لە نیوەدێڕی یەکەم و دروســـــتکردنی هەســـــت و ســـۆزێکی شـــــادمـانی، خـاوەن بەرجەستەکارییەکی وشەیین: شب، شاهد، شمع، شراب، شیرینی.

یا لەم دێڕە بەناوبانگەی مەنوچەهری دامغانیدا:

خیزید و خز آرید که هنگام خزان است

باد خنک از جانب خوارزم وزان است

دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی (خ) و (ز) لە وشـــەکانی(خیزید) و (خزارید) و (خوارزم) و لەتەکیاندا نەبزوێنی(خ) لە وشـــەی (خنک) خـاوەن چەنـد کـاریگەرییەکی دەنگی و وروژێنەری جۆراوجۆرە. وشـکی و سـوانی(خ) و (ز) سـەرباری دروسـتکردنی بنیاتگەلێکی هاوشێوەی مۆسیقایی لە دێڕەکەدا ، وەسفکەری وەڕزی و ناخۆشی بایە پایزییەکان و دەسـپێکی وشـکی سـروشـتە لە وەرزی خەزاندا. شـایەنی باسـە بەرجەسـتەیی وشـەکانی(خز) و (خزان) و (خوارزم) سـەرمایە و دەسـکەوتێکە بۆ پێشـەکی شـاعیر لە کۆپلەکانی دواتری موسـەممەتێک[٨] کە ئەم دێڕە سـەرەدێڕی موسـەممەتەکەیە و بەم شـــیوەیە هەوەڵین ئەلقە لە زنجیرەی موســـەممەتێکی درێژ پێکەوە دەبەسترێت و شەتەک دەدرێت.

---

[٨]. موسەممەت، شیعرێکی کلاسیکە لای کورد و عەرەب و فارس هەیە و پێکهاتووە لەچەند دێڕێکی هاوسەروا

دو بارەکردنەوەی بزوێنەکان یا بەپێی زارەوە باوەکە (هاودەنگی بزوێنی Assonance)[٢٦] توانایەکی دیکە لە بەهای مۆسیقی لە شیعردا دێنێتەکایەوە. ئەم دوبارەکردنەوەیە وەکو دوبارەکردنەوەی نەبزوێنی سەرەڕای بەهێزکردنی مۆسیقای شیعر دەبێتە مایەی بەرجەستەبوونی وشەکان و بەهێزبوونی وێنەکارییەکانی شاعیر بۆنموونە لەم دێڕەی خوارەوەی حافزدا:

تو و طوبی و ما و قامت یار   فکر هر کس به قدر همت اوست

دوبارەکردنەوەی سێ جاری بزوێنی درێژی(ا) لە نیوەدێڕی یەکەم و لەهەمانکاتدا هەبوونی ئەم بزوێنە لە نیوەدێڕی دووەمدا بۆتە هۆی چەند دەسکەوت و بەروبومێک لە دێڕەکەدا:

١.بەهێزکردنی مۆسیقای ناوەوەی نیوەدێڕی یەکەم.

٢. بەرجەستەبوونی وشە سەرەکییەکانی (طوبی= جۆرە درەختێکە)، (ما= ئێمە) ، (قامت یار= بەژن و باڵای یار).

٣.بەهێزتر بوونی پەیوەندی وێنەیی نێوان طوبی(= درەختی تووبی) و باڵای یار.

شایەنی باسە، دووبارەکردنەوە و گونجانی بزوێنەکان لە سەراپای دێرێک کە ئەم غەزەلە وابەستەیە پێیەوە بەهەمان شێوە یەکێک لە بنەما سەرەکییەکانی یەکێتی شیعرەکەی بەدیهێناوە. ئەم جۆرە دووبارەکردنەوە و گونجانانە لە هەندێک لە جۆرەکانی شیعردا دەبێتە مایەی چڕکردنەوەی باری سۆزداری. شاعیرانی کۆن،

ســــوودێکی زۆریـان لەم خـاڵە وردە وەرگرتووە بۆ ڕازانـدنەوەی ســــۆزداری لاوانــدنەوەکــان بـۆ نـموونە لەم دێـڕەی یەکەمـی لاواندنەوەیەکی سەنائی غەزنەوی:

کرد ناگه گنبد بسیار عمر خوار

فخر ال گنبدی را بی جمال عمر خوار

دەبینین کە بزوێنی درێژی(آ) و بیرهێنەرەوەی وشــــەی(آه) بۆتە هۆی گوێزانەوەی هەستی غەم و پاشان سەروا سوودمەندەکان لە بزوێنی بنەڕەتی هاوشێوەیی(آ) سەرانسەری لاواندنەوەکەی کردۆتە خاوەنی بارێکی مۆسیقایی و سۆزداریی غەمبارانە[٢٧].

فەخرەددینی عێراقیش لە لاوانـدنەوەیەک بۆ مردنی بەهـائەددین زەکەریـا دووبـارەکردنەوەی بزوێنەکـان بە کۆمەک و یـارمەتی سەرواکان بەهێز دەکات تا باری سۆزداری شیعرەکە زیاتر بکات:

چون ننالم چرا نگریم زار

چون نمویم که می نتاب بار

کارم از دست رفت و دست از کار

دیده بی نور ماند و دل بی یار

دل فگارم چرا نگریم خون

دردمندم چرا ننالم زار

(دیوان عراقی/ ١١٤)

پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە لە دووبارەکردنەوەی بزوێنەکانیشدا بەهای مۆسیقی لە چوارچێوە و بازنەی بونیات دایە و لە ڕاستیدا تۆڕی کارلێکە وشەیی و دەنگییەکان لە بونیاتی مۆسیقی شیعردا بەهۆی ئەوان کار دەکات بۆ نموونە لەم دێڕەی خوارەوەی حافزدا:

خرقه زهد مرا اب خرابات ببرد

خانه عقل مرا اتش میخانه بسوخت

بنیاتی وشەیی خاوەن بەیەکەوەلکان و توندوتۆڵییەکی بەرزە و دەستەیەک لە دووبارەکردنەوەی نەبزوێنی(Alliteration) و دووبارەکردنەوەی بزوێنی(Assonance) و وشەسەرەکییەکانی دێڕەکەی پێکەوە بەستۆتەوە و شاعیر بە یارمەتی لێک نزیککردنەوە دەنگییەکان بونیاتی مۆسیقی شیعرەکەی ڕێکخستووە و لە ڕوێکی دیکەوە بەهۆی پەیوەندییە مۆسیقییەکان زۆربەی وشە سەرەکییەکانی دێڕەکە بەرجەستەیی و ڕەونەقیان وەرگرتووە[٢٨].

پەراوێزەکانی فەسڵی دوازدەیەم

1-A Hamdbook to Literature, C.Hough Holman and Willim Harmon،NewYork 1992, p. 459—460.

٢- بۆ ئاشنایی لەگەڵ بنیاد و بنیادی قووڵ، بڕوانە:

(حافظ شناسی: خودشناسی)، محمدعلی حقشناس درکتاب دربارهء حافظ ، زیر نظر نصرالله پورجوادی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی ١٣٦٥، ص٢١٩-٢٢٠.

٣- بڕوانە: نقد تکوینی، لوسین گلدمن، ترجمە محمدتقی ضیائی، تهران، اتنتشارات بزرگمهر، ١٣٦٩، ص٩.

4-Concepts of Criticism, by Rene Wellek, yale University 1971, p. 54.

5- Course De Linguistique Generale.

٦- بۆ بەراورکردنی کارایی زمان و یاری شەترەنج ، بگەڕێوە: درسهای زبانشناسی همگانی، فردیناند دو سوسور، ترجمه نازیلا خلخالی، تهران، نشر فرزان ١٣٧٨، ص ١٢٨-١٢٩.

٧-بڕوانە:درسهای زبانشناسی همگانی، ص ١٠٣-١٠٨ . پیشنهاد شده اسٹ، که نشانه شناسی در علوم طبیعی را Semiotics و نشانه شناسی در علوم انسانی را Semiology بخوانند٠ ر٠ک: ساختار و تأویل متن، بابک احمدی، تهران، نشر مرکز١٣٧٠،ج ١، ص١٣.

شایانی باسە، کە مصداق و مفهوم، جیاوازییان هەیە و لێرەدا بۆ رکثیکرنێکی ریژەیي بابەتەکە، بە لێبووردەییەوە وەکو هاوواتا بەکارهاتوون. دەربارەی مێژووی نیشانەناسی بڕوانە:

Writing on General theory of Sight (1971).

٨- بڕوانە: درسهای زبانشناسی همگانی، سوسور، ص ٤٥-٤٦. پس از سوسور، لویی یلمسلف زبانشناس دانمارکی، نشانه شناسی علمی و نشانه شناسی غیرعلمی را از هم جداکرد وتفاوت بین Semiotics و Semiology مطرح ساخت٠ بنگرید به ساختار و تاویل متن،ج ٢،ص١٣.

9- A Handbook to Literature, p. 459-460.

١٠- ساختار و تأویل متن، ج١، ص٢١٧.

١١- در تحلیل ساختاری غزلی از حاقظ، قرآیند جنین تحلیلی، بهتر نمایانده خواهد شد. بڕوانە: ساختارایی و نقد ساختاری، نصرالله امامی، نشر رسش اهواز ١٣٨٢، ص٤٥-٥٠.

١٢-ئەم بابەتە پێشتر بە درێژی باسی لێکراوە، بۆ ورەکاری زیاتر بڕوانە: درسهای زبانشناسی همگانی، فصل سوم، ص١١٨-١٤٠.هەروەها سیر زبانشناسی، مهدی مشکوەالدینی، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی ١٣٧٦،ص٧٢.

١٣- بڕوانە: سیر زبانشناسی، ص٧٩.

١٤- بڕوانە: مبانی زبانشناسی وکاربرد ویژه آن در زبان فارسی، ابوالحسن نجفی، تهران، انتشارات نیلوفر، ١٣٨٥،ص٤٤.

١٥- بڕوانە: ساختار و تأویل متن، ج١، ص٢١٦.

١٦- هەمان سەرچاوە،ج ١، ل٥٧.

١٧- بڕوانە: نظرية البنائية فى النقد الادبي، دکتور صلاح فضل، القاهرة، دارالشرق ١٩٩٨، ص ٨٠-٨٢.

١٨- بڕوانە ساختار و تأویل متن،ج١،ص١٢٦.

١٩- بڕوانە: ارسطو و فن شعر، عبدالحسین زرین کوب، تهران، امیرکبیر ١٣٥٧، ص١٤٩-١٥١.

٢٠- بڕوانە: زبان شعر و واژگان شعری»، نصرالله امامی، مجله دانشگده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال بیست و سوم (١٣٦٩)، شماره سوم و چهارم، ص٦٦٤-٦٦٦.

٢١- بڕوانە: راهنمای نظریه ادبی معاصر پێشووتر، ص٢٩.

٢٢- آخر شاهنامه، مهدی اخوان ثالث، تهران، مروارید ١٣٧٨، ص ٢١-٢٢.

٢٣- بڕوانە: مقالهء «زبانشناسی و شعر» اثر رومن یاکوبسن، درکتاب زبانشناسی و نقد ادبی، از راجر فالر و دیگران، ترجمه مریم خوزان ل حسین پاینده، تهران، نشر نی١٣٦٩، ص ٧٥-٨٥ و ساختار و تاویل متن،ج ١، ص١٢٨.

٢٤- بۆ دووپاتکردنەوەی وتە بڕوانە : از زبانشناسی به ادبیات، ج ١، ص ١٥٥-.

٢٥- واج (Phoneme) بچووکترین دانەی دەنگیی زمانە، کە دەبێتە هۆی گۆڕینی واتا. هەموو دەنگەکانی زمان دەنگ نین، بەڵگە کاتێک بە دەنگ دەژمێردرێن کە جیاوازی لە واتادا دروست بکەن. ئەم دەنگانە بە تەنیا ئەرکی ڕێزمانییان نیە و واتاشیان هەیە٠ (رک: فرهنگ اصطلاحات زبانشناسی، جلیل ساغروانیان، مشهد، نشر نما ١٣٦٩، ص ٤٦٥) دەبێ ئەوەش لەبەرچاو بگیریت، کە فۆنیم وێنەی گۆکراوە و شێوەی نووسینەکەی پێی دەوترێت پیت. بۆ نموونە لە وشەی (آواز) لە چوار

دەنگ پێکهاتووە، کە بە شێوەی(آ ، و ، ا، ز) دەنووسرێن، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (مبانی زبانشناسی وکاربرد آن در زبان فارسی، پێشووتر، ص٢١-٢٨.
٢٦- باوەڕ وایە، کە بەکارهێنانی هاودەنگی دەبێتە جۆرێک لە خراپ بەکارهێنان و وا دەزانرێ، کە فۆنیمەکان تەنها دەنگیان هەیەو ناتوانن دەنگیان بۆ هاوەنگەکانیان هەبێ، هەر بۆیە پێشنازکراوە، کە لە جیاتی هاودەنگی لە دوپاتکرگنەوەی فۆنیمەکان بۆ Assonance سوود وەرگرن، بڕوانە: زبانشناسی به ادبیات،ج ١، ص١٧٩.
٢٧- بۆ ئاشنایی زیاتر لەبارەی ئەم لاواندنەوەیە، بڕوانە: مرثيه سرايی در ادبيات فارسی، نصرالله امامی، تهران انتشارات دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی، تهران ١٣٦٩، ص٩-١٥٨.
٢٨- بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی بنیادی ئەو بەیتە، بڕوانە: ساختگرایی و نقد ساختاری، نصرالله امامی، پێشووتر، ص٤٥-٥٠.

فەسڵی سێزەدەیەم

هەڵوەشاندنەوەگەرایی

چەمکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی

هەڵوەشاندنەوەگەرایی کە لە زمانی فارسیدا بەچەند ناوێکی دیکەی وەک بونیات شکێنی و ژێرخان ڕووخێنی ناوبانگی پەیدا کردووە ، بەپێی بیروباوەڕی تیۆریستەکانی بە شێواز یا میتۆد دانانرێت و بەبڕوای ئەوان تەنانەت ناتوانرێت پێناسەیەکی وردی هەڵوەشاندنەوەگەراییش بەدەست بخرێت، چونکە بەدەستەوەدانی هەر پێناسەیەک وەکو ئەوە وایە کە بمانەوێ سنور و تخوبێک بۆ هەڵوەشاندنەوەگەرایی دیاری بکەین، لە کاتێکدا هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە پێناسەیەکدا شوێنی نابێتەوە[١].

هەڵوەشاندنەوەگەرایی هاوشێوەی تاودانی واتا و هێنانەکایەوەی شوێنێکە بۆ فرە واتایی لە قەڵەمڕەوی دەقدا. بە دەربڕینێکی دیکە

هەوڵێکە بۆ هێنانەدەرەوەی دەق لە سنوری ئەو واتایەی، کە لە تێڕوانینی یەکەمدا لامان بەرجەستە دەبێت. هەڵوەشاندنەوەگەرایی بەم پێودانگە هەوڵێکە بۆئەوەی دەق لە قەفەسی واتایی تایبەت و داخراو و حەتمی بهێنێتە دەرەوە و گومان و وەهمی یەک واتای نەگۆڕ یا ڕەهایەتی واتایی تایبەت لە دەق وەلا بنێت.

لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا کە جۆرە (کردارێکی ڕاڤەاری یا شیکردنەوەییە) ڕێگە بەسەر خوێندنەوە و ڕاڤەکردنەکانی دیکە دانەخراوە. لەم پرۆسە ڕاڤەکارییەدا کە هەندێجار بەتەواوەتی لەگەڵ واتای ڕوون و ئاشکرای دەقەکە دژ دەوەستێت چەند سەرنج و تێگەیشتنێکی تایبەت لە دەقەکە دێتەکایەوە کە بنچینەکەی لە جیاوازی و دژایەتییەکانی ناو هەمان دەق وەرگیراوە.

لەگەڵ ئەو ڕوونکردنەوەی کە کرا (ژاک دریدا)ی فەیلەسووف و دوربینترین تیۆریستی هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە ڕاشکاوییەکی تەواوەوە دەڵێت: (هەڵوەشاندنەوەگەرایی میتۆدێک نییە)[٢] تا لە شکڵ و چوارچێوەیەکی تایبەت جێگەی بێتەوە و لەم ڕووەوە دەشێ لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا کاری هەر ڕەخنەگرێک جیاواز بێت لە کاری ڕەخنەگرێکی دیکە و لەڕێگەی لێکچوون و هاوشێوەییەکان بتوانرێت شێواز و میتۆدێک بۆ هەڵوەشاندنەوەگەرایی وێنا بکرێت و هەر جۆرە وێنایەک بۆ میتۆد لە هەڵوەشاندنەوەگەرایدا کاریگەرە بە مۆدێل یا شێواز و ڤێرشنی ئەمریکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی و چێژ و

سەلیقەیەکی تایبەت کە ڕەخنەگرانی ئەمریکی لە دەیەی هەشتاکانی سەدەی بیستەم خستیانەڕوو. ئەم مۆدێل و تیۆروانینە زۆری نەخایاند بەهۆی تیۆریستە دیارەکانی هەڵوەشاندنەوەگەرایی وەک ڕۆدۆڵف گاشێ[٤](١٩٨٦) و جیۆفری بنینگتۆن[٥](١٩٨٨) بە توندی ڕەتکرایەوە.

پێشینەی هەڵوەشاندنەوەگەرایی

هەڵوەشاندنەوەگەرایی هاوشانی هەوڵدان بۆ گۆڕینی بۆچوونی تاک واتایی ڕەهای بەرهەم و کۆشش بۆ فرەواتایی، تەقەلایەکە لە ڕێگەی توانستی ڕاڤەکاری و توانای شیکردنەوەی جیاواز بۆ ئەدەب. ئەم تایبەتمەندییە خودییە لە ئەدەبدا هەڵبەتە لە ڕابردووە زۆر دوورەکانەوە سەرنجی لێدراوە و ڕەنگە بتوانرێت بگوترێت، کە فەلسەفەی هەبوونی هەندێک لە سیفاتە ئەدەبییەکانی وەک پۆشینەکان، لێڵی و نادیارییەکان، خوازە و خواستنەکان بۆ ئەوەیە کە خوێنەر بتوانێت تێگەیشتن و درککردنێکی جۆراوجۆری بۆ بەرهەمەکە هەبێت و لە ڕاستیدا ڕاکێشانی زمان لە بارە دەلالەتییە جێگیرەکەی بەرەو دەلالەتە شاراوە و خوازەییەکان دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەق بەرگە و توانای فرەواتایی هەبێت.

ئەوەی لە سەدەی بیستەمی زایینی بووە هۆی ڕووکردنە هەڵوەشاندنەوەگەرایی، هەژان و شلۆقی ڕەهاییە زانستییەکانی سەدەی نۆزدەیەم و تەواوی سەدەی بیستەم بوو. ئەم هەژان و ناجێگیریانە کە دەبوونە هۆی گومانی فەلسەفی بەرامبەر بە واقیعیەت

بە گرنگترین بونیاتی فیکری تیۆری هەڵوەشاندنەوەگەرایی هەژمار دەکرێن[٦]، بەڵام پێویستە سەرنج لەوە بدرێت کە ڕەگ و ڕیشەگەلی ئەم گومانە دەتوانرێت لە بیری هەندێک لە فەیلەسووفانی کۆنیش ببینرێت. ئەوان لەو باوەڕە بوون کە مەعریفەی مرۆیی جۆرە ڕاڤەکردن یا شیکردنەوەیەکە بەرامبەر بە جیهان و ناتوانرێت وەکو واقیعیەتێکی تەواو و بێگەرد وێنا بکرێت[٧].

لە بواری ئەدەبدا ئەم بیروباوەڕەی، کە دەڵێت دەق دەکرێت بەراواژکردنەوە و هەڵگەڕاندنەوەی ئەو واتایە بێت کە نووسەر مەبەستی بووە لە ڕابردووە دوورەکان و بگرە لە سەردەمی سوکراتیشدا ڕەتکراوەتەوە[٨]، هەروەها هەبوونی چەند ئاماژە و نیشانەیەک لە دەقە ئەدەبییە کۆنەکانی خۆرهەڵات بە تایبەت لە ئەدەبی فارسی و عەرەبیدا توانستی فرەواتایی و ڕاڤەکاری پشتڕاست دەکەنەوە کە چەند لایەن و بوارێک لەوانە دەتوانرێت لە مەسنەوی مەعنەوی مەولەوی و (کەلیلە و دیمنە)دا ببینرێت[٩].

گومانە گەورەکانی نیچە و هایدگەر و تیۆرە شۆڕشگێرانییەکانی داروین و فرۆید وەکو بەشێکی نکۆڵی لێنەکراو لە ژێرخانە زانستی و فەلسەفییەکانی سەدەی بیستەم لە پەیدابوونی هەڵوەشاندنەوەگەرایی وەکو تیۆرێکی ڕێک و پێک کاریگەرییەکی نکۆڵی لێنەکراویان هەیە. نیچە دەیگوت لە دونیادا هیچ ڕەهایەتییەک بوونی نییە و بەم هۆیەوە دەربڕین و شیکردنەوەکانی ئێمە بۆ حەقیقەت دەکرێت جیاواز بێت.

ئەو بە بوێرییەکی سەرسوڕهێنەرانە ئەم بیروباوەڕەی هەبوو کە دەیگوت (حەقیقەتەکان هەمان ئەو گومانانەن کە گومان لێکردنیان فەرامۆشکراوە)[١٠].

هەندێک لە لێکچوون و نزیکایەتییەکانی بیری (نیچە) لەگەڵ (داروین) نیشاندەری ئەم خاڵەیە، کە لە هەمان ئەو سەردەمەی کە گومانەکان بەرامبەر بنیاتە جەستەیی و ڕۆحییەکانی مرۆڤ خرانەڕوو، چەند پەنجەرەیەکی فیکریی مرۆڤ بە تەواوەتی بەرەو ڕووی ڕێژەیی بوونی ڕاڤەکارییەکان و هەڵاتن لە ڕەهاییەتی ئاوەڵا کران و هەڵبەتە ئەدەب و هونەریش لەم بوارەدا بێبەش نەبوون و بەم هۆیەوەیە، کە نابێت هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە ئەدەب ببەستینەوە، چونکە ئەم تیۆرە دەتوانێت یەخەی گشت باوەڕ و بیرێک یا بەرهەمێک بگرێت و تەنانەت خودی هەڵوەشاندنەوەگەراییش بێبەش نەکات.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی و دەرچوون لە بنیادگەرایی

دەتوانرێت ڕیشەگەلێکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە چەندین شێوەی پەڕاکەندە و پەرش و بڵاو، بەڵام ڕوون و دیار لە بیروباوەڕی بنیادگەرەکاندا بدۆزرێتەوە.

(جاک دریدا) بنیاتگەری بە قۆناغێکی گرنگ و پێویست بۆ چوونەناو هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەزانێت[١١]. بنیاتگەرەکان بە کاریگەربوونی ڕاستەوخۆیان بە تێڕوانینە زمانناسییەکان هەر واتایەکی زیندوویان بە هەڵقوڵاو لە بنیاتیکی زمانناسانەی دیاریکراو دەزانی و پێوەندی

دەلالەتکردنی ڕاستەوخۆی دەقیان بەسەر پەیوەندی دەلالەتکردنی خوازەیی زاڵ دەکرد و بەم هۆیەوە لە جووڵەکردن بەرەو ڕووی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا نەیاندەزانی لەگەڵ قاڵبە چەسپاوەکانی زمانناسی چی بکەن و ئەم خاڵەش بووە هۆی ئەوەی زۆرێک لەوان بە تایبەت بنیاتگەرە ئەمریکییەکان هەوڵبدەن بۆ هەڵوەشاندنەوەگەراییش وێنای جۆرە چوارچێوە و قاڵبێکی چەسپاو بکەن و ئەمەش بێگومان کارێک بوو، کە هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە توندی خۆی لێدەپاراست[١٢]، چونکە هەڵوەشاندنەوەگەراکان بوونی هەر جۆرە شکڵێکی جێگیریان بۆ کارەکەی خۆیان ڕەتدەکردەوە.

پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە تێکڕای ئەوەی وەکو (پاش بنیاتگەری) لە کۆتایی دەیەی شەست بەدواوەی سەدەی بیستەم خراوەتەڕوو لە هەناوی بنیاتگەری هاتۆتە دەرەوە و لە ڕاستیدا بیرەکانی پاش بنیاتگەری جۆرە ڕەوتێکی پێگەیشتووی بونیادگەری بوو لە لق و بیروباوەڕە بنیاتگەرییەکاندا. شایەنی باسە هەر ئەم جۆراوجۆری بیرانە بووە هۆی ئەوەی، کە تیۆریستانی بنیاتگەری لە ئەنجامدا مەیل و ئارەزوو بۆ جۆرە سازشێک لەنێوان بنیاتگەری و ئەو تێگەیشتنانەی، کە لەئارادابوون نیشان بدەن و نکۆڵی لە ئەگەرەکانیان نەکەن[١٣]. ئەم خواست و ئارەزووە ئەوە نیشان دەدات، کە بنیاتگەرەکان بە دەسکاریکردنی بۆچوونی پێشووی خۆیان بەم ئەنجامە گەیشتبوون، کە بنیاتگەراییش دەتوانێت لە ڕەوت و ئاراستەی

تێگەیشتنەکانی خوێنەر جووڵە بکات و خوێنەری زیرەک دەتوانێت بۆ تێگەیشتنەکانی خۆی سوودە لە قاڵب و شێوە عەقڵییەکانی خۆی وەربگرێت.ئەم جووڵە و بزاوتەی بنیاتگەرەکان لەڕاستیدا شتێکی گرنگ و پێویست بوو، چونکە بنیاتگەرەکان یا پێویست بوو بە شێوەیەکی پلەڕەوتی(تدریجی) ڕادەستی قەبوڵکردنی تێگەیشتن و خوێندنەوە جیاوازەکان بۆ دەق ببوان یا لە قەڵەمڕەوی تێگەیشتنە سنوردارەکانی خۆیاندا بەوەستاوی بمابانەوە.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بەرامبەریە دوانەییەکان

(**جیاوازییە دوانەییەکان**):

کرۆکی هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەرچوون لە تێڕوانینی جیاوازی(بەرامبەری) بوو و بەم هۆیەوە تێڕامانێکی کورت لە تێڕوانینی بەرامبەری یا دوالیزمی لە کلتوری خۆرئاوا و خۆرهەڵاتدا بۆ ناسینی ماهییەتی هەڵوەشاندنەوەگەرایی شتێکی پێویستە.

لە تێڕوانینی بنیاتگەریی فردیناند سۆسێری زمانناسی سویسریدا زمانناسی سیستمێکی لە بەها بەرامبەربەیەکەکان(دژیەکەکان)دا هاتۆتەکایەوە. ئەم بەهایانە بەهۆی بەرامبەر یەک وەستان یا جیاوازییەک، کە لەگەڵ یەکتریدا هەیانە لە یەکتری جیادەکرێنەوە. ئەم بیروباوەڕە بیرهێنەرەوەی بنەمای(تعرف الاشیاء باضدادها/ شتەکان بەهۆی دژەکانیانەوە دەناسرێنەوە)ە.

دریدا باوەڕی وایە کە کلتوری خۆرئاوا بە توندی لەژێر کاریگەری ئەم تێگەیشتنە بەرامبەرییە دایە ، هەڵبەتە پێشینەی ئەم بۆچوونە بۆ ڕۆژگاری ئەفلاتوون و ئەرستۆ و بگرە بۆ پێش ئەوانیش دەگەڕێتەوە، تێڕوانینی کرۆک و کاکڵ(جوهر و عرض)، شێوە و مادده، وشە و واتا و بابەتگەلێکی دژەیەکی دیکە لە بیر و بۆچوونی ئەرستۆدا بۆ چەندین سەدە بنەڕەت و بنەمای مەعریفەتی دژیەکی(بەرامبەربەیەکی) بووە لە بواری بیری ئادەمیزادا.

دریدا بە دەرچوون لەم تێڕوانینە بەرامبەرییە(دژیەکییە) هەوڵیدا ئەوە نیشان بدات، کە ئەم بەرامبەرییانە لە هەمان کاتدا خاوەن بونیاتێکی زنجیرەی پلە و پایەیین(Hierarchical)، هەندێک جار بەبێ هیچ بەڵگەیەکی پتەو هەمیشە ڕەگەزێک بەرزی و بالایی بەسەر ڕەگەزێکی دیکە بەدەست دەهێنێت و ئەم شتەش دەبێتە بنەما و بنەڕەتی بەها بۆنموونە دەستبالایی و زاڵی واتا بەسەر وشە، سپی بەسەر ڕەش، ڕووناکی بەسەر تاریکی، ڕۆژ بەسەر شەو. دریدا بە پەسەندنەکردنی بۆچوونێکی لەم چەشنە ئەم زنجیرەی پلەوپایەیە بەشێوەیەکی کاتی دەگۆڕێت و لە هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەقدا بەشێوەیەک دەیخاتەڕوو کە دەرخەر و نیشاندەری خاڵی جیاواز و دژیەکی ئەو واتایە دەبێت،کە لەسەرەتادا خۆی نیشانداوە[١٤].

دریدا بەپشتن بەستن بە تێڕوانینی نابەرامبەرکاریانەی خۆی مەسەلەی بالادەستی و زاڵی گوتار بەسەر نووسین، کە سوسێر

خستبوویەڕوو ڕەتدەکاتەوە. بنیاتگەران لەسەر بنەمای بۆچوونی سۆسێر باوەریان وابوو، کە گوتنی زارەکی بەهۆی تایبەتمەندی ئامادەبوون (Presence) خاوەن جۆرە گەرماوگەرمی و ڕاستەوخۆییەکە، کە نووسین نییەتی و بەکورتی گوتنی زارەکی دەتوانێت ڕۆحی قسەکەر بەرجەستە بکات، لەکاتێکدا نووسین ئەم تایبەتمەندییەی تێدا نییە. دریدا بە ڕەتکردنەوەی ئەم بۆچوونە دەڵێت: کە نائامادەیی(غیاب) یا ناوەندێک(مەودایەک)، کە سوسێر لە نووسیندا باسی لێوە دەکات لە گوتنیشدا شیاوی درککردنە، چونکە ئەگەر نووسین بەهۆی نیشانە و ئامرازەکانی نووسین درک دەکەین، ئەوا گوتنیش لەڕێگەی نیشانە فۆنەتیکییەکان و دەنگەکان درک دەکەین، کەواتە هەمان ئەو ناوەند(مەودا) یا چەقەی، کە بۆ نووسین بە مێشکدا دێت لە گوتنیشدا بوونی هەیە، چونکە دال (= ئامرازی دەلالەت) دەشێت نووسین(خط) یا گوتن(لفظ) بێت.

جیاوازییەکانەوە دروست بووەو شێوەی گرتووە، ئەو لە خستنەڕووی چەمکی جیاوازیدا کاریگەرە بە بیرۆکەکانی سۆسێر و نیچە و فرۆید و هۆسرێل و هایدگەر. جیاوازی لە بیری ئەم بیرمەندانەدا ڕۆڵی ژیانی هەیە، چونکە ئەوان لە هزری خۆیاندا بۆ سیستمە دەلالەتییەکان گەیشتوون بە جیاوازی و جیاوازیناسی(differentiation) و جەختکردنەوە لەسەری[١٥].

چەمکی جیاوازی ئەوەیە، کە هەر وشەیەک لەڕێگەی ئەو جیاوازییەی کە لەگەڵ وشەیەکی دیکە هەیەتی درک دەکرێت، درەخت درەختە لەبەرئەوەی بەرد نییە. لە ڕوویکی دیکەوە واتای وشەیەک لەڕێگەی هاوواتاکەی درک دک دەکەین. (باش) لەگەڵ وشەی (چاک) ڕاڤە دەکەین، واتای (چاک) لەگەڵ وشەی (خوازراو) درک دەکەین و بەم شێوەیە واتای وشەیەک بە وشەیەکی دیکە دەسپێردرێت، واتە واتاکەی بەهۆی وشەیەکی دیکە دوادەخرێت.

دریدا بۆ نیشاندانی ئەم جیاوازیی و دواخستنە وشەی Differanceی داهێناوە تا واتایەکی فراوانتر لە(جیاوازی=Difference) بە وشەکە ببەخشێت. لەم وشە داهێنراوەدا بەشیAnce لەبری Ence بەکارهێنراوە تا هاوئامێزی و پێکداچوونی (Fusion) دوو واتای فرمانی Defferer لە زمانی فرەنسیدا بگەیەنێت: یەکێکیان جیاوازی بوون یا جیاوازی (Defference)و ئەوەیتر دواخستن یا درەنگ خستن(Deferment). سەیر لەوەدایە، کە هەردوو وشەی (Difference) و (Difference) وەکو یەک گۆدەکرێن، لەکاتێکدا فۆرم و شێوەی نووسینیان لەیەکتر جیاوازە.

خاڵێکی ورد لێرەدا بیرخەرەوەی ئەوەیە، کە لە زمانی نووسیندا هەندێجار دەتوانرێت بە جیاوازی یا جوداییەک بگەیت کە زمانی ئاخاوتن توانای نیشاندانی ئەم جیاوازییەی نییە[١٦].

ئێستا پێویستە وەڵامی ئەم پرسیارە بدرێتەوە،کە ئەم جیاوازی و دواخستنە چۆن پێوەندی لەگەڵ هەڵوەشاندنەوەگەرایی پەیدا دەکەن؟

(دریدا) بە پشتن بەستن بە دواخستن لەو باوەڕەیە، کە واتای وشەکانی هەرگیز بەشێوەیەکی تەواو و کامڵ درک ناکرێن، بەڵک هەمیشە واتایەک بە واتایەکی دیکە دەسپێردرێت. بۆ نموونە هەر وشەیەک لە فەرهەنگی وشەکاندا لە ڕێگەی وشەیەکی دیکەوە دەناسرێت، لەکاتێکدا درککردنی وشەی دووەمیش پێویستی بە وشەیەکی دیکەیە و ئەم زنجیرە و خولە بەردەوام دەبێت و خاڵی

دواخستن لە قەڵەمڕەوی ناسینی وشەکاندا دەبێتە هۆی باسکردن و خستنەڕووی بابەتێکی دیکە لەلایەن (دریدا)وە. ئەو ئەم خاڵە دەخاتەڕوو، کە بە جۆرێک واتا هەرگیز بەشێوەی سەربەخۆ یا چەسپاو بوونی نییە، بەڵکو هەمیشە لە سنوور و قەڵەمڕەوی گوتن یا نووسیندا لە بارودۆخێکی زێدەبوون و گۆڕان و داخزیندایە، دریدا ئەم پەرتکردن و جووڵ واتاییە، کە بەشێوەیەکی ناوەکیانە و شاراوە کاریگەرە بە دەق بە (پەخشکردن= بڵاوکردنەوە) (Dissemination)[18] ناودەبات. مەبەست لە پەخشکردن پەرش و بڵاوکردن و بڵاوکردنەوەی واتایە لە ڕێگەی جێگرتنەوە یا هاووتاکانی یەک وشە لە مێشکدا و ڕەتکردنەوەی هەر جۆرە واتایەکی حەتمی و ڕەهایە[19]. بۆ نموونە هەر وشەیەک خاوەن واتا و مەرامێکە لە بونیاتی قسە یا ڕستەدا بەپێی تەکنشینی لەگەڵ وشەکانی دیکە یا زەمینە هزرییەکانی

تاکەکەس یا ڕوانین و تێگەیشتنە تایبەتەکانی ئەو دەبێتە هۆی تێگەیشتنگەلێکی زۆر و بەم شێوەیە ئێمە ڕووبەڕووی تۆڕێکی فراوانی واتایی دەبینەوە. ئەم فراوانییە هۆکاری جۆراوجۆری وتایی یا هەمان پەرتبوون و بڵاوبوونەوەی واتاییە لە دەقدا. ئەم بنەمایە لە بیری دریدادا دەسکەوت و سەرمایەیەکە بۆ گەیشتن بۆ هەمان ئەو زێدەبوونە واتاییەی کە پێشتر ئاماژەی پێکرا.

ئەوەمان گوت، کە هەڵوەشاندنەوەگەرایی تۆڕێکی فراوانی هەیە. (دریدا) لە مەیدانی مرۆڤناسیشدا مەسەلەی جیاوازی سروشت و شارستانیەت، کە ڕۆسۆ و شتراوس خستبوویانەڕوو دەخاتە ژێر گومانەوە و لە ڕەتکردنەوەی ئەم خاڵەی، کە سروشت باڵاترە لە شارستانیەت سوود لە هەڵوەشاندنەوەگەرایی وەردەگرێت. ئەو سەرەتا بە ڕەتکردنەوەی باڵادەستی سروشت بەسەر شارستانییەت ئەم تێگەیشتنەی، کە دەڵێت سروشت لە بارودۆخی تازە و دەستلێنەراوی خۆیدا بەسەر شارستانیەت زاڵە دەخاتە ژێر گومانەوە و پاشان ئەم پرسە دەخاتەڕوو کە ئایا لە بنەڕەتدا جێگایەک بۆ پەسەندکردنی ژیانی سەرەتایی و داب و نەریتەکانی وابەستە بە قوربانیکردن و جەنگ و ململانێیەک، کە بنەمای زۆرێک لە توندوتیژییە بەربەرییەکانە بوونی هەیە تا لەسەر ئەو بنەمایە بەشێوەیەکی ڕەها سروشت بەسەر شارستانیەتدا زاڵ بکرێت؟

هەرچۆنێک بێت هاوشێوەی ئەم چەشنە شیکردنەوانە دەتوانرێت لە مەیدانە جیاوازەکانی شارستانیەت و هونەر و لایەنەکانی دیکەدا بخرێتەڕوو، هەربۆیە، کە هەڵوەشاندنەوەگەرایی ڕۆڵێکی گەورەی لە پرۆسەی فیکری سەدەی بیستەمدا هەیە، بۆ نموونە، دەربارەی ڕەهایەتی مێژوویی هەندێک کەس ئەم بۆچوونەیان خستۆتەڕوو، کە واقیعیەتی مێژوویی لە بنەڕەتدا بوونی نییە، بەڵکو چیرۆک و گێڕانەوەیەکە، کە ئێمە لەبارەی مێژوو نیشانی دەدەین[٢٠].

بە وردبوونەوە لەوەی وترا چاکترە هەڵوەشاندنەوەگەرایی وەکو ڕەتکردنەوەی بنیادگەری و پوچەڵکردنەوەی بنیادگەری دانەنێین، بەڵکو بە قۆناغی پێگەیشتووی دەرچوون لە بنیادگەری دابنێین. هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە دەربڕینێک جۆرە پێچەوانە و دژایەتییەکە بۆ تێڕوانینی حەتمی بنیات و جووڵەیەکە بەرەو سازگارکردن و ڕەوانکردنی تا پێوەندی نێوان دال و مەدلول لە بارە تاک ڕەهەندی و نەگۆڕاوەکەی دەرباز بکات و ئەم خاڵە پەسەند بکرێت، کە هەر دالێک دەتوانێت مەدلولگەلێکی جۆراوجۆر و زۆری هەبێت و چەمک و واتاگەلێکی هەمەجۆر لە دەق یا بەرهەم، کە لە حەقیقەتدا لە گروپێک لە دالەکان پێکهاتوون، بەدەست بهێنرێت.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە پرۆسەی شیکردنەوەدا

لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا هاوشێوەی بنیاتگەری تەواوی چالاکییەکان لە تەوەری دەقدا دەخولێنەوە. بە گوتەی (ج. میلەر)، کە یەکێکە لە گەورەترین تیۆریستەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە سەدەی بیستەمدا هەڵوەشاندنەوەگەرایی شتێکی زیاتر یا کەمتر نییە لە خوێندنەوەو زیرەکانەی دەق[٢١].

جیاوازی هەڵوەشاندنەوەگەرایی لەگەڵ بنیاتگەری لە پرۆسەی شیکردنەوەدا ئەوەیە، کە هزر و هۆشی ڕاڤەکەر وێڕای فۆکۆس جەختکردنە سەر دەقی ئەدەبی کاریگەرە بە ئەزموونە دەرەکی و دەسکەوتە فەلسەفی و ژێرخانە فیکرییەکانی خۆیشی و لەهەندێک بواردا ئەزموونگەراییە دەرەکییەکانی ڕەخنەگر ڕۆڵێکی کاریگەر و بەرچاوی دەبێت. لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا بوونی بنیات وەکو حەقیقەتێکی جێگیر و نەگۆڕ شتێکی پەسەند نەکراوە. لە ڕوانگەی (دریدا)ەوە دەق نابێت بەشێوەیەکی حەتمی خاوەنی سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی بێت، کە لەگەڵ یەک لەپێوەندی دابن و پێکەوە بەسترابنەوە. لە تێڕوانینی ئەودا دەق لە هەر کوێیەکەوە دەستی پێبکەی دەقە. دەتوانرێت بگوترێت، کە ئەم ڕوانینە شیاوی بەراوردکردنە لەگەڵ خوێندنەوەی کتێبی پیرۆز یا وەکو نموونە دیوانی حافز لە بەرهەمە ئەدەبییەکانی ئێمەدا، چونکە خوێندنەوەی ئەوانە لە

هەر شوێنێکەوە دەشێت وەکو دەسپێکێک وێنا بکرێت و پانتاییەک بۆ درککردن و ڕاڤەکاری بەدەستەوە بدات.

لە شیکردنەوەی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا هەر بنیاتێک ئەم توانست و شایستەییەی هەیە- یا دەشێت بە شاراوەیی هەیبێت- کە تێگەیشتنە باو و ناسراوەکەی تێک بشکێندرێت و تێگەیشتن و واتایەکی نوێ و جیاوازی لێ بەدەست بخرێت.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی بە مەرامی کردنەوەی(بونیاتی بەرهەم) ئەو سنورەی کە بنیاتگەری دروستی کردووە و هەڵبەز و دابەز و تاودانی واتای لەم بونیاتەدا زیندانی کردووە، دەبەزێنێت تا چەقبەستوویی لە چەمک و واتای بەرهەم دور بخاتەوە[٢٢].

وشەی هەڵوەشاندنەوەگەرایی نابێت لە تێڕوانینێکی سادەدا بەواتای وێرانکردنی بەرهەمەکە هەژمار بکرێت[٢٣]، چونکە شکاندن لێرەدا بەواتای بێ ڕۆڵکردن یا پەکخستنی تێگەیشتنی تاکلایەنانەیە بەرامبەر دەق[٢٤]. لە هەڵوەشاندنەوەگەراییدا واتای بەرهەمی ئەدەبی هەرگیز بە یەکەیەکی ئەبەدی و ڕەها و حەتمی دانانرێت. هەر دەقێک دەتوانێت بەپێی شایستەییەکەی خۆی کۆمەڵێک شیکردنەوەی زۆر و زەوەند لە خۆیدا بەدەستەوە بدات. ئەمە تاوانێکی ئەدەبی دزێوە، کە وا نیشان بدەین لە هەر داهێنانێکی زمانیدا تەنیا یەک حەقیقەت یا واقیعیەتێکی سیستماتیک و یەکتا دێتە بەرهەم[٢٥] و هەوڵی دریدا لە

قەڵەمڕەوی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا ئەوەیە، کە لەگەڵ تێگەیشتنە تەقلیدی و باوەکانی دەق بجەنگێت.

بە وتەی گادامێری فەیلەسووفی ڕاڤەگەرای ئەڵمانی- بەڕەچەڵەک پۆڵەندی و یەکێک لە شوێنکەوتووەکانی هایدگەر هەموو شیکردنەوەکانی ئێمە بۆ ئەدەب لەژێر کاریگەری ئەزموونە هەنووکەییەکاندایە. تێگەیشتنی ئێمە دەکرێت لە بارودۆخە زەمەنییە جیاوازەکاندا جیاواز بێت بە دەربڕینێکی وردتر و پتەوتر پێویستە بگوترێت کە کۆششەکانمان بۆ درککردنی بەرهەم بە پرسیارگەلێک بەستراوەتەوە کە فەزای کلتوری خودی خۆمان توانای خستنەڕووی ئەو پرسیارانەی فەراهەم کردووە)[٢٦].

وەکو خۆبەستانەوەیەکی بەئاگایانە و بۆ دورکەوتنەوە لە هەڵە تێگەیشتنەکان پێویستە سەرنج لەوە بدرێت، کە هەر دەقێکی سادە و ساکار ناتوانێت تواناو شایستەیی چەند شیکردنەوەیەکی جۆراوجۆری لە چوارچێوەی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا هەبێت، چونکە دەقە زانیاری گەیەنەکان و ئەو نووسینانەی کە بەتەواوەتی بۆ زانیاریگەلێکی تایبەت(بەشەکی) و دەسنیشانکراو وگشتی بڵاو دەکرێنەوە زۆربەی کات بارێکی شیکردنەوەیی یا ڕاڤەکاریی گرنگ و بەرچاویان تێدانییە، بەهەمان شیوەش چاوەڕوانی چێژلێوەرگرتن و بەهای هونەری و ئەدەبیشیان لێناکرێت.

(ئیمبرتۆ ئیکۆ)ی فەیلەسووف و نووسەری ئیتاڵی لە کتێبی(ڕۆڵی خوێنەر)[٢٧]دا بەشێک لە دەقەکان بەهۆی هەبوونی توانای ڕاڤەکاری تیایاندا بە (دەقی کراوە) وەسف دەکات. ئەم دەقانە بواری خستنەڕووی شیکردنەوە یا ڕاڤەکردن بە خوێنەر دەدەن، لە بەرامبەردا دەقگەلێکی دیکەش هەن، بۆنموونە دەقە پۆلیسییەکان یا دەقە هەزلییەکان کە پێیاندەڵێن(دەقە داخراوەکان). ئەم دەقانە کە بەدوای مەرامێکی چەسپاو دەکەون خاوەن توانایەکی کەمی وەرگرتن و پەسەندکردنی شیکردنەوەن[٢٨].

ئەوەی لە لە شیکردنەوەی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا دەکرێت وەکو دەسکەوت و سەرمایەی شیکردنەوە سەیری بکرێت داننانە بە نارەهاییەتی واتایی لە دەقدا، تا ئەو شوێنەی کە تەنانەت خودی هەڵوەشاندنەوەگەراییش ڕەهایەتی و نەمری لەدەست دەدات. بە شێوەیەک کە دەروازەی هەر جۆرە داوەریکردن و ڕەخنەکارییەک بەڕووی هەموو شیکردنەوە هەڵوەشاندنەوەگەراییەکان کراوەتەوە.

هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بیروبۆچوونی نەیارانی

کاتێک لە کۆتاییەکانی دەیەی حەفتا و سەرەتاکانی دەیەی هەشتای سەدەی بیستەمی زایینیدا هەڵوەشاندنەوەگەرایی بۆ هەوەڵین جار لە زانکۆکانی ئەمریکای باکور و ئەوروپای خۆرئاوادا خرایەڕوو وەکو ڤایرۆس یا میکرۆبێک سەیری کرا و هێندەی نەخایاند کە بزاوتێک بە ئاراستەی بە فۆرمالیستیکردنی هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەستی پێکرد.

ئەم لەقاڵبدانەی هەڵوەشاندنەوەگەراییی کە لەگەڵ ڕۆحی هەڵوەشاندنەوەگەرایی و بۆچوونەکانی دریدادا دژایەتی هەبوو ڕەنگە بتوانرێت ناوی(هەڵوەشاندنەوەگەرایی فۆڕمالیستی)لێبنرێت، لەڕویێکی دیکەوە پێویستە دان بەوەدا بنرێت کە هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە بنەڕەتدا وشەیەکە کە لەڕووی وشەییەوە چەند تێگەیشتنێکی نادروست دەخاتە ناو مێشکەوە و ئەم هەڵە تێگەیشتنە وشەییەش بووە هۆی ئەوەی دریدا ئەوە ڕابگەیەنێت کە(هەڵوەشاندنەوەگەرایی) وشەیەکە کە هەرگیز خۆشی نەویستووە و حەزی پێنەکردووە، چونکە تێگەیشتنگەلێکی نادروست لە مەرام و سروشتی شیکردنەوەی هەڵوەشاندنەوەگەرایی دەخاتە مێشکەوە[٢٩].

ئەو ڕەخنانەی کە لەسەر هەڵوەشاندنەوەگەرایی- لانیکەم لە مۆدێلە ئەمریکییەکەی- نووسراون نیشاندەری سەپاندن(لێ بارکردن)ی ڕەخنەگران و دانان و چاندنی چەمکێکی سەپاندنە بەسەر هەڵوەشاندنەوەگەرایی، هەڵبەتە ئەم سەپاندنانە لەگەڵ ئەوەی کە دریدا لە زەینیدایە جیاوازە، چونکە بیرکردنەوەی ئازادی هەڵوەشاندنەوەگەراکان لە ئەنجامدا بۆتە هۆی جۆرە کۆت و بەندی و سنورداربییەکی فۆڕمالیستی.

هەر چۆنێک بێت هەڵوەشاندنەوەگەرایی وێڕای هەموو ڕەخنەلێگرتنە نادادپەروەرانە و ڕووخێنەرەکان هێشتا لە واتا ڕەسەن و بنەڕەتییەکەی خۆیدا بەردەوامی بە ڕێگەی خۆی دەدا[٣٠].

پەراوێزکانی فەسڵی سێزدەیەم

١-بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: گذر از مدرنیته، شاهرخ حقیقی، تهران، آگاه ١٣٧٩، ص٢٧.

What is Deconstruction? by Nicholas Royle, in: Deconstruction, a User Guide, Nicholas Royle, 2000, p. 40.

3-Version

4-Rodelf Gasher

5-Geoffer Bennington

٦- راهنمای نظریه ادبي معاصر، رامان سلدن، ترجمه عباس مخبر تهران، طرح نو،١٣٧٢، ص ٢١٧.

٧- شالودەشکنی،کریستوفر نوریس، ترجمه پیام یزدانجو، تهران، نشر شیرازه،١٣٨٠، ص٩.

٨-رک: ساختار و تأویل متن، بابک احمدی، تهران، نشر مرکز ، ١٣٧٠،ج٢، ص٣٩٩-٤٠١.

٩-راڤە جیاوازەکانی داستانی تووتی و بازرگان لە دەفتەری یەکەم وتەفسیری تووتی بە رۆحی بنیادەمێکی کامڵ و قەفەس لەبەر و و جەستەی ماددی و تەفسیری خۆمراندن بە بێدەنگی، لەوەوە هاتووە. چیرۆکی راکردنی ئەو پیاوە لە پێش وشترێکی مەستەوە دەچێتە خانەی ئاوێتەبوون بە سروشت و جێگەکانەوە و بینینی شارە هەنگەکان و خۆ خەریک کردن بە خواردنی هەنگوین جیاوازە لەگەڵ ئەو راڤەکارییەی، کە لە (کەلیلە و دیمنە

)دا هاتووەو بابەتێکی ترە.بڕوانە: کلیله و دمنه، تصحیح مجتبی مینوی، تهران، دانشگاه تهران، ١٣٤٣، ص٥٦-٥٧.

١٠- ر.ک: شالودەشکنی، پیشین، ص٨٥.

١١- هەمان سەرچاوە، ل٧.

١٢- زمانەنەوانان لەو باوەڕەدان، کە درک کردنی ئێمە بۆ دەقەکان لەسەر بنچینەی نموونە ڕێزمانییەکانی پێشووترن، کەواتە تێگەیشتنمان لە دەرەوەی ئەو چوارچێوەیە نابێت و درک کرنمان زۆر سنووردارە، هەر بۆیە بەشێوەیەکی ناراسنەوخۆ ڕێگەی شرۆڤە و تێگەیشتنێکی بینراو دەگرینە بەر.

١٣- هەمان سەرچاوە، ل٦.

14-Deconstruction, Guide to Literary Theory and Criticism, J. Douglas
Kneale, John Hopkins University Press, 1997, p. 200.

15-On Deconstruction, Theory and Criticism after Structuralism
Jonathan Culeer, GB, 1987, p. 23،.

١٦- دریدا چەند باسێکی بە ناونیشانی Grammatoltgy خستۆتەروو، ئەو بەرهەمێکیشی بە ناونیشانی هەر بەم ناوەوە (De La Grammatology هەیە.) ئەم زاراوەیە بە واتای نوشتارشناسی است.

داریوش أشوری لە بەرامبەر ئەم زاراوەیەدا «دبیره شناسی» پێشنیاز کردووە. بڕوانە: فرهنگ علوم انسانی، داریوش آشوری، تهران، نشر مرکز ١٣٧٤، دەروازە Grammatoltgy

17-Literary Theory: An Introduction, p. 103.

18-Ibid, p. 102.

١٩- بۆ زانیاری زیاتر دربارە هەڵوەشاندنەوەگەرایی بڕوانە:

-A Glossary of Literary Terms, M.H.Abrams, USA 1993, p. 227.

-Deconstruction: Derrida, Julian WoLfreys, USA 1998, p. 108, 115, 202.

٢٠- بڕوانە: راهنمای نظریه ادبی، ص ٩.

21-Deconstruction, Derrida, p.9

٢٢-شالوده شكنی، نوريس، ص ٦.

٢٣- رک: ساختار و تأويل متن،ج ٢، ص ٣٨٨.

٢٤-هەمان سەرچاوە.

٢٥- بڕوانە: راهنمای نظريه ادبی معاصر، ص١٤٦.

٢٦- همان سەرچاوە، ل ٢٣٣.

27-the Role of the reader.

٢٨- راهنمای نظريه ادبي معاصر، پێشتر، ص ٢٢٣.

29-What is Deconstruction? , p. 5-6.

- بڕوانە: «بايان كار ديكانستراكشن و آغاز دوبله خوانی در نقد هنری و ادبی امروز»، علی اصغر قره باغی، مجله گلستانه، سال ٤، ش (١٣٨١)،ص٥١.

- برای نمونه ای از تحليل ساخث شكنی، بڕوانە: ساختشكنی در فرايند تحليل ادبی، نصرالله امامی، نشر رسش، اهواز ١٣٨٢،ص ٢٨-٦٧.

فەسڵی چواردەیەم

هێرمۆنەتیك(راڤەگەری)

چەمکی ڕاڤەگەری(هێرمۆنەتیک)

هێرمۆنەتیک بە واتای ڕاڤەگەری(التاویل) لە وشەی یۆنانی(Hermeneus) وەرگیراوە کە واتای (شیکردنەوە(شرۆڤەکردن) و هەڵگێڕانەوە و ڕاڤەکردن)دەگەیەنێت. ئەم وشەیەیان بە (هێرمس) بەستاوەتەوە . هێرمس پەیامبەرێکی باڵداری کێوی ئۆڵمپ[1](Moun Olymus) بوو، کە شیکردنەوە و قسەی دەخستنەڕوو و بەم هۆیەوە پێوەندی نێوان هێرمۆنەتیک و هێرمس لەخۆوە و بێ هۆ نییە، چونکە هەر ڕاڤەکارییەک پێویستی بە ئامراز و نێوەندێکە تا بیگەیەنێت.

هێرمۆنەتیک وەکو تیۆرێکی ڕاڤەکاری دەق- چ گوتن چ نووسین- کردارێکی هونەری یا تەکنیکییە. ئەم پێناسە و وەسفکردنە وێڕای ئەو

هەموو و کەم و کوڕییەکانی کە لێیان گرتووە، بێگومان پەسەندکراوترین و بەسوودترین پێناسەیە[٢].

هەندێجار هێرمۆنەتیکیان بە ئاوێتەیەک لە تیۆر و کردار هەژمار کردووە[٣] و هەندێجاریش بە شێواز یا تەکنیکێکیان داناوە[٤].

بەکارهێنانی زاراوەی هێرمۆنەتیک بۆ سەدەی حەڤدەیەم دەگەڕێتەوە، بەڵام کار و کردەکەی پێشینەیەکی بەقەد کۆنی شارستانییەتە کۆنەکان و بنەما فیکرییەکانی مرۆڤ هەیە و ئەمڕۆش لەپاش تێپەڕینی چەندین سەدە هێرمۆنەتیک توانیویەتی خۆی وەکو سیستمێکی گشتی و سەراپایی بناسێنێت و هەوڵبدات بە یارمەتی بنەڕەت و بنەماگەلێکی تایبەت جۆرە جیاوازەکانی شیکردنەوە و ڕاڤەگەری بکاتە شتێکی خاوەن سیستەم[٥].

هێرمۆنەتیک بەهۆی پێوەندییەکەی لەگەڵ تێگەیشتن و ئیدراکی مرۆڤ تەنانەت لە شێوە نافەلسەفییەکەی خۆشیدا خاوەن ڕەگ و شێوەیەکی فەلسەفییە.

هێرمۆنەتیک سەروکاری لەگەڵ دەق دایە، دەق لە تێڕوانینە نوێکاندا خاوەن چەمک و واتایەکی فراوان و بەربڵاوە و تەواوی جۆرەکانی گوتاری نووسراو، زارەکی، نواندنی(شانۆیی)، نیگارکێشی، پەیکەرسازی، مۆسیقی و تەنانەت ڕووداوەکان دەگرێتەوە. هێرمۆنەتیک لە ڕاستیدا لەگەڵ بابەت و بنەماگەلێک سەروکاری هەیە، کە بۆ درککردن پێویستیان بە شیکردنەوە هەیە. ئەم ڕۆڵ و ئیشەی

هێرمۆنەتیک لە سەردەمانی کۆنەوە تا سەردەمی ئێمە پەسەند کراوە[٦] و بەم هۆیەوە هێرمۆنەتیکیان بە گوتارێکی هاوبەش لەنێو بەشەکانی مەعریفەدا زانیوە[٧]. هەموو شیکردنەوە و وەرگێڕانەکان و لێکدانەوەی شتە سەخت و ئاڵۆزەکانی دەقەکان و تەنانەت چاککردنەوەی کەم و کوڕییەکانی لێکدانەوەکانیان و درککردنی ڕەمزە شیعرییەکان و بوارگەلێک لەم بابەتانە، بە هەوڵ و تەقەلایگەلێک لە قەڵەمڕەوی فراوانی هێرمۆنەتیک هەژمار دەکرێن[٨].

به وردبوونەوە لەوەی وترا ئامادەیی و هەبوونی هێرمۆنەتیک لە پانتایی کلتوردا زۆر لەسەرەوەی سنوورەکانی دەقەئەدەبییەکان و ئەدەبدایە.

پێشینەی هێرمۆنەتیک

ئەگەرچی دیمەنەکانی هێرمۆنەتیک و تێڕوانینە هێرمۆنەتیکییەکان لە میراتی ئەدەب و کلتوری خۆرهەڵاتدا کەم نییە، بەڵام گفتوگۆ و بەدواداچوون دەربارەی هێرمۆنەتیک لە خۆرئاواوە دەستی پێکردووە.

هێرمۆنەتیک لە خۆرئاوادا ڕەگ و ڕیشەکەی لە دوو سەرچاوەوە هاتووە:

١.لێکۆڵینەوە ڕەوانبێژییەکان لە ئەدەبی کۆنی یۆنانی، لە ئەسکەندەریەدا هاتەکایەوە[٩].

٢.کلتور و نەریتی شیکردنەوەی ئینجیل[١٠].

نەریتی ڕاڤەکردنی ئینجیل لە مەسیحییەتدا وابەستەبوو بە هەوڵدان بۆ بەدەستهێنان و دۆزینەوەی حەقیقەتێکی بێهاوتا و یەکتا لەڕێگەی وشە و دەستەواژەکانی ئینجیل. ئەم هەوڵدانە کە هەوەڵین هەنگاوە دیار و ناسراوەکانی هێرمۆنەتیک و ڕاڤەکاری کتێبی پیرۆزە نیشاندەری پێویستی چین و توێژە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵی مەسیحییە بۆ ڕاڤەکردنی کتێبی پیرۆز و یاسا ئایینی و فیکری و ڕەفتارییەکان، بەڵام پێویستە دان بەوەدا بنرێت، کە تێڕوانینی هێرمۆنەتیکی پیاوانی ئایینی مەسیحی بۆ دەقە پیرۆزەکان بە واتای وردی وشەکە نابێت بە هێرمۆنەتیکی لێی بڕواندرێت، چونکە ئەوان بۆ تێگەیشتنی خوێنەرانی ئینجیل بە سنورێک ڕازی دەبوون، کە لەگەڵ ماهییەتی هێرمۆنەتیکدا نەگونجاوە. تێڕوانین و سەرنجدانی هەڵبژاردنی ئەوان بۆ ڕاڤەکاران و ئەم لایەنەی، کە چ کەسانێک شیاون بۆ ڕاڤەکاریی ، ئەگەر لە کاتی خۆیدا ڕوونکردنەوە و پاساوێکی هەبوبێت، ئەوا لانیکەم لە ڕۆژگاری ئێستادا لەگەڵ ماهییەتی هێرمۆنەتیکدا هێندە سازگار و گونجاو نییە.

کلتور و نەریتی ڕاڤەکاری لە مەسیحییەتدا هەوڵدان بوو بۆ بەدەستهێنانی حەقیقەتێکی بێهاوتا لە ڕێگەی دەربڕین و دەستەواژەکانی ناو ئینجیل. لێکۆڵەر و توێژەرانی ئینجیل بەدوای ئەوەوە بوون کە باری واتای چەمکەکانی ئەم کتێبە لەڕێگەی سیستمە جۆراوجۆرەکانی ڕاڤەکاری بخەنە ژێر پشکنین و بەدواداچوون و

تاڕاددەیەک فراوانی بکەن. ئەم کەسانە پاشتر بە زیادکردن و خستنەسەری چەند ڕەهەند و لایەنێکی شیکردنەوەی ناوەکی و عیرفانی چالاکی هێرمۆنەتیکییان بەهێز کرد و هەوڵیاندا سیستمێکی پشت بەخۆ بەستوو(لەسەرخۆوەستاو) و سەربەخۆ لە شیکردنەوەی کتێبی پیرۆز بدەن بەدەستەوە[١١]، کە خۆی لە خۆیدا بووە پێشەکی و دەروازەیەک بۆ تێڕوانینە شۆڕشگێڕانەییەکانی شلایەرماخەر و هێڕمۆنەتیکی گشتی(General Hermenutics) لە سەدەی نۆزدەیەم و گۆڕانکارییەکانی دیکە[١٢].

ڕاڤەکردن و شیکردنەوە(تاویل و تفسیر)

ڕاڤەکردن وشەیەکی عەرەبییە بەواتای گەڕاندنەوە(ارجاع) یا هەڵگێڕانەوەی شتێک بە شتێکی دیکەیە. ڕاڤەکردنی گوتار بە واتای خستنەڕووی شتێکە کە گوتار بۆ ئەو دەگەڕێتەوە. ڕاڤەکردن لە واتا زاراوەییەکەی خۆیدا بەواتای گەڕاندنەوەی گوتارە لە ڕواڵەتەکەیدا بۆ واتایەک کە بۆی مەزەندە دەکرێت. بەکورتی بریتییە لە دۆزینەوەی واتایەکی جیاواز لەو واتایەی کە لە ڕواڵەتی گوتارەکە دایە[١٣].

هەندێک لە ڕاڤەکارە بەرایییەکانی قورئان شیکردنەوە و ڕاڤەکردنیان بە یەک شت داناوە[١٤]، بەڵام ئەم دووە لەڕووی زاراوەییەوە چەند جیاوازییەکیان لەگەڵ یەکدا هەیە. ئەوەی وەکو ڕاڤەکردن دەخرێتەڕوو لێکدانەوەیەکی ناوەکی یا خوێندنەوەیەکی جۆراوجۆری سۆفیانە و عیرفانی و زمانی و هاوشێوەکانیانە بۆ

ئایەتەکانی قورئان. شـــیکردنەوە لە پێوانەکردن لەگەڵ ڕاڤەکردندا کارێکی تاڕاددەیەک سادەتر و یاسادارترە و زۆربەی کات لە سنوری واتـای ڕووکەشـــی یـا کردنەوەی واتـایەکی ئـاڵۆز لە هەمـان ئەو پانتاییەی کە ڕواڵەت و ڕووکەشـی گوتە و دەربڕینەکان سـنورەکانی دیاری دەکەن دەرناچێت. بە دەربڕینێکی دیکە پرۆسـەی شـیکردنەوە لە چوارچێوەی مەعریفە زمانییەکانی وەک ڕێزمان، وشـە، ڕەوانبێژی و هاوشێوەی ئەوانە ناچێتەدەرەوە و بەتوندی وابەستەیە بە سیستمی ئاماژە و ڕەمزەکان یا ئەو وشـــانەی کە لەناو زماندان، لەکاتێکدا ڕاڤەگەری بەشێوەیەکی گشتی لەسەر هۆش و چالاکییە عەقڵییەکانی مرۆڤ وەستاوە[١٥].

لە نەریت و کلتوری زانایانی شـــەریعەتدا ڕاڤەگەری ڕەهاییەتی تێدانییە، ڕاڤەگەری لە تێڕوانینی ئەواندا گومان و مەزەندەیە لەبارەی واتای تایبەتەکاندا، بەڵام شـیکردنەوە شـێوەیەکی ڕەهای هەیە و بەم هۆیەوەیە کە هەمیشـــە بۆ ڕاڤەگەری بـابەت و بواری مەزەنـدە (ئەگەر)یان خســـتۆتەڕوو، بەڵام لە هەمان کاتدا کە ڕاڤەگەرییان بە بونیاتنراو لەسـەر(ئەگەر) زانیوە ، کۆکن لەسـەر (دڵنیایی= یەقین) بۆ شیکردنەوە.

بە وردبوونەوە لەوەی کە گوترا ئاسانکردنی دەقە شیعرییەکان یا شـیکردنەوە و سـەرنجدان لە شـتە بەشـەکییە وشـەیی و واتاییەکان ناتوانرێت بە ڕاڤەکاری دابنرێت و لە ناولێنانی ڕاڤەکاری بە بوار و

بابەتگەلێکی لەم چەشـــتنە پێویســـتە بەئاگا و هۆشـــیار بین، چونکە نـــاتوانین دابەزانـــدنی زمـــان بۆ تێگەیشـــتنگەلێکی ســـــادە یـــا چارەســـەرکردنی گرفتە وشـــەیی و ســـەرەتاییەکانی دەقەکان بە ڕاڤەکـاری دابنێین، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا شـــیعر لە مـاهییەتی خودی خۆیدا دەکرێت فراوانترین مەیدان بێت بۆ ڕاڤەکاری و لە بنەڕەتدا لە بیروباوەڕی کەسـێکی وەکو ئەفلاتووندا شـاعیران وەکو (ڕاڤەکاران) یا (hermenes) سەیریان کراوە[١٦].

ڕاڤەکردن لە بواری شـیعردا دەکرێت هەڵگێڕانەوەی واتایەک بێت لە ڕەنگ و بۆیەکی سـۆفیگەری بۆ ناسـۆفیگەری یا بەپێچەوانەوە. لە قەڵەمڕەوی ڕاڤەکـاریدا وەکو نموونە دەتوانرێت غەزەلێکی حـافز لە پنتێکی ســـۆفیگەرییەوە دەســـتی پێبکرێـت و بگەیـت واتـاگەلێکی ناسۆفیگەریانە، یا لە دڵداری مادداییەوە(عیشقی سەرزەمینی) دەست پێبکرێت و بگەیت بە خۆشەویستی خودایی.

چەند نموونەیەک لەم جۆرە ڕاڤەکردنە (محیدینی ئیبن عەرەبی) لە ڕاڤەکاری خۆی بۆ هۆنراوەکەی کە ناوی(ترجمان العشاق)ە ئەنجامی داوە، هەروەهـا لە ئەدەبی فارســـیدا مەولانا موحەممەد شـــیرین مەغریبی بۆ هۆنراوە لیرکییەکـانی خۆی وێڕای نکۆڵیکردنی بەرهەڵســـتیکاران و کەســـانی ڕووکەشـــگەرا چەند ڕاڤەکارییەکی سۆفیگەریانە بەدەستەوە دەدات.

ڕاڤەکاری لە سەدەکانی ناوەڕاست

ڕاڤەکاری لە سـەدەکانی ناوەند یا ناوەڕاسـتدا تێکەڵاوبوو لەگەڵ شیکردنەوە و لە دووتوێی جەختکردنەوە لەسەر ڕەهەندە وشەییەکان لەسەر چوار شێواز وەستابوو:

١.ئـاوڕدانەوە لە واتـا وشـەییەکانی[١٧] کتێبی پیرۆز و دەلالەتی ڕاستەوخۆ و تاکلایەنەی دەق.

٢.جەختکردنەوە لەسـەر واتای خوازەیی[١٨] کە تێیدا هەوڵیاندەدا دەق بە ئـاوردانەوە لە واتـا و نـاوەرۆکی نەریتخوازانە و بیروبـاوەڕە حەتمییەکانی کڵێسـا بخەنە ژێر لێکۆڵینەوە و بۆ هەر بەکارهێنانێکی وشـەیی دەرکەوتن و بەرجەسـتەبوونێکی واتـا ڕەمزی و جەفەنگییەکانی تێدا بدۆزنەوە.

٣.بەکارهێنانی ڕەوشتیانەی دەق[١٩].

٤.سـەرنجدان لە ئاماژە ناوەکییەکانی دەق[٢٠]،کە باری عیرفانی و باوەڕناسی لەخۆ دەگرێت.

به چاوپۆشی لەو زاراوەسازییانەی هێرمۆنەتیکی نەریتی ئەگەر بە ڕوانینێکی گشـتی سـەرنج لە دەق بدەین، ئەوا لەوە تێدەگەین کە پێکهاتە و بونیاتی بنەڕەتی کتێبی پیرۆز زیاتر لە دوو ڕەهەند لەخۆ نـاگرێـت: یەکێـک ڕەهەنـدی وشـەیی[٢١] و ئەوەیتر ڕەهەنـدی ناوەکی(شاراوە)[٢٢].

شیکەرەوانی سەدەکانی ناوەڕاست لە شیکردنەوەکانی خۆیان دەست بە دامێنی مەزەندەگەلێکی پێشوەختە دەبوون تا بە یارمەتی ئەوانە چیرۆکەکانی کتێبی پیرۆز وەکو پەند و وانەگەلێکی لە سنوری دامەزراوەی کڵێسا و فێرکارییە باوەکانی شیبکەنەوە و یا وەکو چیرۆکگەلێکی ڕۆحی پیرۆز بۆ ژیان هەژماری بکەن. واتای ئەم چیرۆکانە کە لە چوارچێوەی پێدانی چەند مەبەست و ئامانجێکی تایبەت بە ئینجیل دەخولایەوە و لەسەر ڕەهەندە فێرکاری و ڕەوشتییەکان بونیاتنرابوون و بەر لەوەی کە لەسەر لێکۆڵینەوەیەکی وردی دەق دامەزرابێت بەرهەمی چەند ئەرک و فەرزێک بوو لە ترادیسیۆن و نەریتی مەسیحیدا، بەم هۆیەوە کاتێک چاکسازیخوازان لە سەدەی نۆزدەیەمدا ئەم خاڵەیان خستەڕوو کە مەسیحییەکان دەتوانن ئینجیل بۆ خۆیان ڕاڤە بکەن کڵێسای کاسۆلیک کاردانەوەی نیشاندا و ڕەچاوکردنی نەریتی مەسیحی وەکو کارێکی ناچاریانە و زۆرەملێیانە خستەڕوو.

هێرمۆنەتیک لە سەدەی نۆزدەیەم و تێڕوانینی شلایەرماخەر

داهێنانی تیۆرێکی سەربەخۆ و سەراپایی بۆ هێرمۆنەتیک بەرهەمی چەند هەوڵ و کۆششێکە کە لە سەدەی نۆزدەیەمدا هاتنەکایەوە. ئەم هەوڵانە بۆ ئەوە بوون تا بنەماگەلێک بۆ درککردن و ڕاڤەکاری هەموو بەرهەمە نووسراوەکان لەوانە دەقە ئەدەبیی و مێژوویی و یاسایی و هیتر بەدەستەوە بدەن. هەوەڵین هەنگاو لەم پێناوەدا هەوڵی

شلایەرماخەر(Shleier Macher)ی فەیلەسووف و بیرمەندی ئەڵمانی بوو کە لە زنجیرە وتارێک کە لەساڵی ١٨١٩ی زاییینیدا خستیەڕوو، دەرکەوت. ئەو یەکەمین چوارچێوەی تیۆرێکی خستە بەر دەست کە بە تیۆری(هێرمۆنەتیکی گشتی) ناسرا[٢٣]. دیدگای شلایەرماخەر دواتر بە هۆی (دیلتای)[٢٤] فراوانکرا. دیلتای هەروەکو ئەوەی دواتر قسەی لەبارەوە دەکەین بنەماگەلێکی بۆ هێرمۆنەتیک خستەڕوو کە بتوانێت لە بارەی تێکڕای زانستە مرۆییەکان شیاوی کار لەسەر کردن بێت.

شـــلایەرماخەر، کە هەندێجار بە باوکی هێرمۆنەتیکی نوێ ناوی براوە لەو باوەڕە بوو، کە پێویســـتە کەلێنی مێژوویی نێوان ڕاڤەکەر ونووســـەر هەڵبگیرێت و نەمێنێت تا ڕاڤەکردن فەراهەم بێت. ئەو باوەڕی وابوو، کە هەندێجار ڕاڤەکەر بە بارودۆخە کۆمەڵایەتی و سیاسی و کلتوری و ئابوورییەکانی نووسەر ئەم کەلێن و مەودایە پڕ دەکاتەوە[٢٥]. پێیوابوو کە بۆ درککردنی بەرهەم دەبێت بچێتە ئەودیوی واتای وشـــەکان و بەدوای مەبەســـت و مەرامی نووســـەر بێت[٢٦].

لە ڕوانگەی شلایەرماخەر بۆ تێگەیشتنی تەواوەتی هەر بەرهەمێک پێویســـتە لە ژیان و بەرهەمانی دیکەی نووســـەرەکە بگەیت، بەڵام لە ڕوێکی دیکەوە ناتوانین نووســـەر بەبێ درککردنی بەرهەمەکانی بناســـین، هەروەها درککردنی تەواوەتی ئێمە لە دەق وابەســـتەیە بە درککردنی دەستەواژە و وشەکان، بەڵام درککردنی وشەکانیش خۆی

لە خۆیدا لە چوارچێوەی تێگەیشتنی گشتیی دەقەکەیە. ئاشکرایە کە لێرەدا ڕووبەڕووی بازنەگەلێک دەبینەوە: ناسینی نووسەر لە ژێر ڕۆشنایی ناسینی ژیانی ئەو فەراهەم دەبێت و ناسینی ژیانی نووسەر وابەستەیە بە ناسینی بەرهەمەکانی ئەو. تێگەیشتنی گشتی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی لە چوارچێوەی درککردنی وشە و دەستەواژەکاندایە، بەڵام وشەکانیش بەبێ درککردنی گشتی بەرهەمەکە ناناسرێن و درک ناکرێن، ئەم پڕۆسەیە کە بۆتە مایەی گفتوگۆ و ڕەخنەیەکی زۆر بە (بازنەی هێرمۆنەتیکی)[٢٧] بەناوبانگە[٢٨].

شلایەرماخەر(بازنەی هێرمۆنەتیکی) یا خولی هێرمۆنەتیکی، کە ژێرخانی تیۆرەکەی ئەوە وەها پێناسە دەکات:(بەش لەچوارچێوەی گشت دەناسرێت و درککردنی گشتیش بە یارمەتی بەشەکان دێتەکایەوە)[٢٩].

دیلتای و فراوانکردنی تیۆری شلایەرماخەر

ئاوڕدانەوەیەکی قووڵ لە بەرهەمەکانی شلایەرماخەر و شیکردنەوەی تێڕوانینەکانی ئەو قەرزاربارى هەوڵەکانی ویلیام دێلتایە. دیلتای خوێندکار بەهۆی شلایەرماخەر تێڕوانینە هێرمۆنەتیکییەکانی ئەوی کردە شتێکی سیستماتیکی. ئەو لەکتێبێکدا بەناونیشانی(دەربارەی ژیان و ڕوونکردنەوەی بەرهەمەکانی شلایەرماخەر)دا گۆشەکانی تیۆری شلایەرماخەری خستە ژێر پشنین و چەند لایەنێکی نوێی خستەسەری. دیلتای سەرەتا جەختی

لەســـەر جیاکردنەوەی زانســـتە مرۆیی و کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ زانســـتییە پەتییەکـــان کردەوە، چونکە لە تێڕوانینی مـــاقوڵ و پەســـەندکراوی ئەودا ڕاڤەکاری لە بنەڕەتدا کارێکە کە لە قەڵەمڕەوی داهێنانەکانی عەقڵی مرۆڤدا ڕاســـتی پەیدا دەکات و بەزۆری زانســـتە مرۆییەکان دەگرێتەوە.

دیلتای مەســـەلەی(تێگەیشـــتن) کە لە تێڕوانینی شـــلایەرماخەردا زمـــان و دەق و تێڕوانینی داهێنەری بەرهەمەکە دەگرێتەوە لە قەڵەمڕەوی فراوانی ژیانی مرۆییدا دەگشـــتێنێت. ئەو(تێگەیشـــتن) وەکو(بوار و زەمینەی ژیان) دادەنێت، واتە مرۆڤ هەمیشـــە خۆی لە بـــارودۆخگەلێکی جۆراوجۆر هەســـــت پێدەکـــات و هەوڵـــدەدات لە بارودۆخ و ڕووداوەکانی دەوروبەری خۆی تێبگات و هاوتەریب و هاوتا لەگەڵ ئەم تێگەیشتنە پلان دابنێت و دەست بە کار بکات و بەم شێوەیە ئەوە ئاشکرایە کە تێگەیشتن پێویستە بە بەشێک لە مرۆڤ هەژمار بکرێت و وەکو کردارێکی مرۆیی دابنرێت.

دیلتای لە ڕێگەی تێگەیشـــتنی بەرهەم و گوتاری نووســـەر و بەدوای ڕۆحی نووســـەر و مەبەســـتەکانیەتی و بەم هۆیەوەیە، کە ئەویـــان زیـــاد لە ئەنـــدازەی پێویســـــت بە ڕۆمـــانتیک دانـــاوە و بە(باوەڕوبوون بە دەروون) تۆمەتباریان کردووە. ئەم تۆمەتە بووە هۆی ئەوەی پەیڕەوکارانی دیلتای بۆ هەڵاتن و دەرچوون لەم چەشنە بیانووە سەرنجی خۆیان لە مەبەستی نووسەرەوە بەرەو خودی دەق

و (ئەزموونی خوێندنەوە) بگۆڕن کە خۆی لەخۆیدا دەسپێکێک بوو بەرەو بیرۆکەی(دەق تەوەری)[٣٠].

لە تێڕوانینی دیلتایدا بۆ دۆزینەوەی(مەرامی نووسەر) پێویستە خۆت لە جێگەی نووسەر دابنێیت و لەسەر مەودا کاتی و شوێنییەکانی ئەودا هەڵوەستە بکەیت و بە دەربڕینێکی دیکە لە ئاسۆی بارودۆخە مێژوویی و زەمەنییەکانی نووسەرەوە سەرنج لە بەرهەمەکە بدەیت. لەم تێڕوانینەدا ڕاڤەکەر بینین و تێڕوانینی خۆی ناخاتەناوەوە بەڵکو هەوڵدەدات کەلێن و مەوداکانی خۆی بە نووسەر پڕ بکاتەوە و دەستی بە واتای کۆتایی ئەو بگات.

دیلتای بە خستنەڕووی هێرمۆنەتیکی خاوەن میتۆد و مێژووبینانە کە بەردەوامی پێدەری ڕێگەی شلایەرماخەر و (بازنەی هێرمۆنەتیکی) شلایەرماخەر بووە توانی لە سەردەمی خۆیدا شێوازێکی زانستیانەتر و میتۆدیانەتر بۆ ڕاڤەکاری بخاتەڕوو.

هێرمۆنەتیک لە سەدەی بیستەم و تێڕوانینە نوێترەکان

هێرمۆنەتیکی نوێ بە لق و پۆپ و تێڕوانینە فەلسەفی و ئاراستە جیاوازەکانییەوە، کە لەسەدەی بیستەمدا وەریگرتووە قەرزاربارى بیرمەندانی ڕابردووە بە تایبەت شلایەرماخەر و دیلتای.

زۆرێک لە لێکۆڵەران هەوڵەکانی نیچە بە دەسپێکی هێرمۆنەتیکی نوێ دادەنێن کە بە خستنەڕووی واتایەکی نوێ بۆ حەقیقەت ڕێگەیەکی تازەی لە ڕاڤەگەریدا کردەوە. نیچە حەقیقەت وەکو کارێکی

دروســـتکراو و دانراوی مرۆڤ دەزانێت. مرۆڤ حەقیقەت دروســت دەکات و خۆی هەڵدەستێت بە ستایشی کردنی ، نیچە(حەقیقەت بە سوپا و لەشکرێکی خوازە و خواستنەکان) دەزانێت، کە بە خواست و ئارەزووی مرۆڤ دروســـتکراوە. ئەم لەشــکرە جوڵاوە دوای بەکارهێنانێکی فراوان لەلایەن خەڵکێکی پابەند وەکو شتێکی خورتەکی و فەرمی خۆی دەنوێنێت[٣١].

(نیچە) لەو باوەڕەدا بوو کە هۆکاری چاکە و خراپە و دروستی و نادروســـتی لە قۆناغ و ســـەردەمە جۆراوجۆرەکاندا دەگۆڕێت. لە تێڕوانینی ئەودا نادروستی بۆچوونێک نابێتە هۆی ڕەتکردنەوەی ئەو بۆچوونە . مەسـەلەکە ئەوەیە کە ئەو تێڕوانینە یا ئەوبۆچوونە ژیانی مرۆڤ تا کوێ بەرەو پێشـــەوە دەبات و تا کوێ پارێزیکەری بوونی مرۆڤە، بەم شـــێوەیە تەنانەت نادروســـتترین بۆچوونەکان و بگرە درۆیەکان دەشـــێ لە بارودۆخ و مەودایەکی زەمەنی تایبەتدا بە مەرجی ژیان دابنرێت[٣٢].

بە پشت بەستن بەم پێشینانەی، کە باسکران لە ڕوانگەی نیچەوە خواســـت و ئارەزووەکان پاڵنەرێکە کە ڕاڤەکاری دەخولقێنێت. هەر ئارەزوویێک دەخوازێت چەند ئارەزوویێکی دیکە ڕاڤە بکات. هەر ڕاڤەکردنێک دەیەوێت ڕاڤەکردنەکانی دیکە ڕازی بکات و بەم شێوەیە ڕاڤەگەری بریتییە لە واتا پێدان نەوەک ڕوونکردنەوە و هەمدیسـان

بەم شـێوەیەیە کە هەر شـتێک لە قەڵەمڕەوی ڕاڤەکردندا بەها و نرخ پەیدا دەکات و بەهای جیهان لە ڕاڤەکردنی مرۆڤدا شاردراوەتەوە[٣٣].

لەسەر بنەمای بیری (نیچە) واتای ڕەسەن و کۆتایی لەناو دەچێت و لە هێرمۆنەتیکی ئەودا بەپێچەوانەی هێرمۆنەتیکی نەریتی واتـای ڕەســـەن و کۆتایی لە ئارادا نییە و چیتر ڕاڤەکاری هەوڵدانادات بە واتای کۆتایی بگات.

لە هایدگەرەوە تا گادامێر

لە ســەدەی بیســتەمدا هێرمۆنەتیکی فەلســەفی هایدگەر(١٨٨٩-١٩٧٦ز) ســـەرنج و تێڕوانینی خۆی لە شــیکردنەوەی دەقەکانەوە بەرەو تێگەیشـــتنێکی بونگەراییـانە دەگوازێتەوە. هـایـدگەر بە ڕەتکردنەوەی تێڕوانینی شـلایەرماخەر و دیلتای ڕاڤەکردن بە جۆرە نێوەنـدگیریی و میانگیرییەک ســـەیر دەکـات و لەو بـاوەڕەیە، کە ڕاڤەکاری پرۆســـەیەکی بێســـنووره کە تێیدا ئاســـۆ و ڕوانگەکانی نووســـەر و ڕاڤەکار دەچنە ناو یەک و تەنانەت ڕاڤەکردنی دەق پێش لە مەرامی نووسەر دەگرێت[٣٤].

هێرمۆنەتیکی بوونگەرایی هایدگەر جەخت لەسەر زمان دەکاتەوە، درککردن و شــیکردنەوە وەکو پێکداچوونی ئاســۆکان- ئاســۆی ڕاڤەکار و ئاسۆی نووســەر- پرۆسـەیەکی زماننـاسـیانەی هەیە و لە ڕێگەی زمانەوەیە کە ڕابردوو و ئێستا بەشێوەیەکی لێکدژانە(بەرامبەر

بەیەک) پێکدادەچن و لە ڕوانگەی هایدگەر (تێگەیشـــتن) و (زمان) بە ڕەهەندگەلێکی لێکدانەبڕاوی بوونی مرۆڤ هەژمار دەکرێن[٣٥].

هانز.گ. گادامێری خوێندکار لەڕێگەی هایدگەر بنەڕەت و بنەمای تێڕوانینی خۆی لەســـەر ڕێژەیی بوون و نـاڕەهـاییەتی لە ڕوانینی حەقیقەت دانـا. لە بۆچوونی ئەودا هیچ ڕێگـایەک بۆ گەیشـــتن بە حەقیقەتی ڕەهـــا بوونـی نـیـیە. ڕوانـیـنـی گـــادامـێر ڕوانـیـنـێـکـی (مێژووگەرایی)یانەیە. لە تێڕوانینی گادامێردا بوونی مرۆڤ ماهییەت و پێگەیەکی مێژوویی هەیە و تێگەیشـــتنی مرۆڤیش لەژێر کاریگەری مێژوو دایە و مرۆڤ ناتوانێت لە تێگەیشـتنەکانی خۆیدا ڕەنگ و بۆی مێژوویی لە خۆی دوور بخاتەوە.

لە تێڕوانینی گادامێردا کاتێک کە خوێنەر یا ڕاڤەکەر بە خوێندنەوە دەق هەڵدەســـتێت دەرگایەکی پەیوەندیکردن لەگەڵ دەق دەکاتەوە کە لە حەقیقەتدا جۆرە گفتوگۆیەکە. خوێنەر لە گفتوگۆیەکی وەهادا لەژێر کاریگەری داوەریکردنە پێشوەختەکان و زەمینە مەعریفییە تایبەتەکان دایە کە لە پێگەی مێژوویی و تێگەیشتنی مێژوویی ئەوەوە سەرچاوە دەگرێت.

لە گفتوگۆ یـــا پەیڤینی هێرمۆنەتیکی نێوان ڕاڤەکەر و دەقـدا پەیوەندییەکی وەکو پەیوەندی نێوان دوو مرۆڤ دروست دەبێت. ئەم خوێندنەوەیە ئامرازێک نییە بۆ گەیشـــتن بە تێگەیشـــتنی بەرامبەر،

بەڵکو خودی خۆی بریتییە لە پرۆسەی تێگەیشتن و هەڵبەتە لە کارێکی لەم جۆرەدا ڕاڤەکەر و دەق هەردووکیان هاوبەشن[٣٦].

لە بۆچوونی گادامێردا کاتێک ئاسۆ و ڕوانگەی نووسەر و ڕاڤەکەر پێکدادەچن داوەریکردنە پێشوەختەکان و گریمانە پێشوەختەکان وەکو پێشەکی و دەسپێکێکی ئەم پێوەندییە دێنە ناو کارەکەوە، کە مەرجی گشت جۆرە درککردنێکن[٣٧]. زەمینەی مێژوویی یا بە دەربڕینێکی دیکە(زانیاری مێژووییانەی مرۆڤ) ئیزن و مۆڵەتنامەی گشت ڕاڤەکردنێکە و هیچ ڕاڤەکەرێک ناتوانێت کاریگەری ئەم ئامادەیی(هەبوون) و تێگەیشتنە مێژووییەی لەسەر نەبێت.

لە پێوەندی ئاسۆکانی دەقدا، ئاسۆی ڕابردوو ئەو ئاسۆیەیە، کە بە قەلەمی نووسەر دەرکەوتووە و نوسراوە، ئاسۆی هەنوکەیی دەق یا نووسینەوەکەی، ڕاڤەکردنێکە بەهۆی ڕاڤەکەر یار خوێنەر دێتەکایەوە[٣٨]، لە ڕاڤەکردنێکی لەم چەشنەدا هەموو هەوڵەکان بۆ ئەوەیە، کە مەودای نێوان دەق و خوێنەر پڕ بکرێتەوە و ئەرکی خوێنەر یا ڕاڤەکەرە، کە ئەم کەلێن و مەودا زەمەنییە پڕ بکاتەوە و بەئەندازەی پێویست دەست بۆ نوێکردنەوەی ئەدەب ببات و هەر لەم شوێن و کەشەشدایە کە پێویستە بە ڕاشکاوییەکی تەواوە بگوترێت : ئەدەب بەبێ ڕاڤەکردن دەمرێت.

(هیرش) و گەڕانەوە بۆ واتای کۆتایی

هـیرش(E.D.hirsh) تیـۆریســـــتی ئەمریکی لەگەڵ چەمکی کلیلیی(ســەرەکی) گادامێر واتە(پێکداچوونی ئاســۆکان)[٣٩] پێچەوانە و دژە. ئەو بەجۆرە تەبایی و کۆکبوونێک لەگەڵ ڕێچکەی هێرمۆنەتیکی شـــلایەرماخەر و دیلتای و بەدوای (واتای کۆتایی دەق) و (مەرامی نووسەر)ە. لە تێڕوانینی هیرشدا دەق واتە (مەرامی نووسەر).

لە تێڕوانینی ئەودا مەرامی نووســــەر تەنانەت لە باری لێڵی و فرەواتـاییدا جێگیرە و بە تێپەڕینی ڕۆژگـار نـاگۆڕێـت. هیرش بە جەختکردنەوە لەســـــەر جیاکردنەوە و جیاوازی نێوان واتا(= واتای وشەیی) و دەلالەت[٤٠] لەگەڵ هێرمۆنەتیکی تەقلیدیدا هاوکۆک دەبێت.

لە تێڕوانینی هیرشـــدا (واتای وشـــەیی) یا واتایەک کە نووســـەر نیشـانی داوە ڕەها و چەسپاوە و ناتوانێت وەکو دیاردەیەک لەسـەر شـــێوەی مێژوویی کارا بێت، بەڵام لە بەرامبەر ئەوەدا (دەلالەت) کە بریتییە لە پەیوەندی واتای وشەیی لەگەڵ شتەکانی دیکە لەوانە چێژ، قۆنـاغ، بیروبـاوەڕ، کـاردانەوە تـاکەکەســییەکـانی خوێنەر، زەمینە کلتورییە باوەکان و بەهاکان شتێکە نارەها و کارایە و ئەم دەلالەتەیە کە دەتوانێت دەق بە زیندوویی و بزێوی بهێڵێتەوە و هەروەکو بوتی عەیـار(= لە ئەدەبی ڕۆژهەڵاتیدا خوازەیە لە یـاری فێڵبـاز کە هەر چرکەیەک بە شـــێوەیەک خۆی دەردەخـات و لەســـەر قەول و قەرارێکە.و.کوردی) هەر چرکەیەک بە شـــێوەیەک واتا دەربخات و

بۆنموونە هەر لەم پێناوەدایە کە دێڕێکی حافز بە واتا وشـــەیی و چەسپاوەکەی خۆی لە قۆناغ و سەردەمە جیاوازەکاندا چەند دەلالەت و ڕاڤەکردنێکی جۆراوجۆر پەیدا دەکات.

پۆڵ ڕیکۆر و میتۆدۆلۆژی هێرمۆنەتیک

پۆل ڕیکۆری فەیلەســووفی فەڕەنســی (لە ١٩١٣ لەدایکبووە) کە ڕۆڵێکی نکۆڵی لێنەکراوی لە گەشـــەکردن و پێگەیاندنی هێرمۆنەتیکی مۆدێرن هەیە بە سوود وەرگرتن لە تیۆروانینەکانی هایدگەر و گادامێر سەرکەوتوو بوو لە خستنەڕووی شێوەیەکی تەواو و پێگەیشتووتری هێرمۆنەتیکی مۆدێرن. لە باوەڕی ئەودا هەر ڕاڤەکردنێک لەسەر دوو بنەما بنیاتنراوە: یەکەم توانســـتنەکانی دەق و دووەم تێگەیشـــتنە پێشـوەختەکانی ڕاڤەکارەکەی. ئەو لەوباوەڕەدایە، کە ڕاڤەکەر دەشـێ لە قۆناغە جیاوازەکانی ژیانی خۆیدا چەند ڕاڤەکردنێکی جۆراوجۆر و بگرە دژ و پێچەوانە بخـاتەڕوو بۆ نموونە شـــیعرێک یا فیلمێکی ســـینەمـایی یا پارچە مۆســـیقایەک دەکرێت لە مەودا زەمەنییە جیـاوازەکـان واتـاگەلێکی جۆراوجۆری بۆ ئێمە هەبێت. ڕیکۆر لە (بوون و هێرمۆنەتیـک)دا ئەم لایەنە بە هۆکـاری تەوژمی فیکری و ژێرخـانی تێگەیشـــتنەکـانی خوێنەر دادەنێـت، کە کـاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی لەسەر ڕاڤەکردنەکانی ئەو هەیە[٤١]. ڕیکۆر لەسەر بنەمای

ئەم سەرنج و تێڕوانینانە واتای دەق لە مەرامی نووسەر جیا دەکاتەوە.

واتای دەق ئەوەیە کە ئێمە بە پشت بەستن بە زەمینە عەقڵی و تێگەیشتنە مێژووییەکانی خۆمان هەڵیدەهێنجین.

ڕیکۆر بە گشتاندنی توانای ڕاڤەکاری لە هەموو لقەکانی مەعریفەی مرۆیی لەگەڵ ئەو بابەتەی کە ئێمە لە زانستەکاندا ڕووبەڕووی کۆمەڵێک لە دراوە حەقیقییەکان و یاساکان دەبینەوە و بەم هۆیەوە لەم زانستانەدا ڕاڤەکاری بوونی نییە دژ دەوەستێت و ئەم لایەنە ڕەتدەکاتەوە کە ئێمە تەنیا لە زانستە مرۆییەکاندا ڕووبەڕووی نیشانە و ڕاڤەکردنەکان دەبینەوە. ڕیکۆر ئەم قسانە بە ئەفسانە دادەنێت و بە زادەی عەقڵی ڕۆشنبیرانێکیان دادەنێت کە درککردنێکی ناتەواویان بۆ زانست هەیە و ستایشکردنێکی نابەجێ بەرامبەر بە زانست نیشان دەدەن. ڕیکۆر لەو باوەڕەیە کە لە زانستیشدا ئەوەی بوونی هەیە بێگومان پرۆسەی ڕاڤەکردنە کە بەرەو پێش دەچێت[٤٢].

هێرمۆنەتیکی نوێ بە پاڵپشتی تیۆریی بیرمەندانێکی وەک ڤیتگنشتاین[٤٣] ،کە تێڕوانینەکەی ئاوێتەیەکە لەنێوان هێرمۆنەتیکی تەقلیدی و هێرمۆنەتیکی مۆدێرن و ژاک دریدا، کە بونیاتی واتایی بەرایی دەق بە پشت بە ستن بە ئاماژە و نیشانەکانی درککردن

تێکدەشکێنێت و واتایەکی تازە بەدەستەوە دەدات، پێگەیەکی پتەو و بەهێزی بەدەست هێناوە.

شایەنی باسە، دریدا بە مەزەندەی خوێندنەوە جۆراوجۆرەکان بۆ دەق بەشێوەیەکی کردارەکی نیشانەی ڕاست لە بەردەم جۆرێک لە فرەگەرایی و ڕەتکردنەوەی ڕەهایی بوونی حەقیقەتی واتایی لە دەق دادەنێت، چونکە کاتێک لە مەیدانی هەڵوەشاندنەوەگەراییدا هەر خوێندنەوەیەکی نوێ دەتوانێت واتایەکی تازە دروست بکات جێگەیەک بۆ واتای کۆتایی و حەقیقەتی واتایی لە دەق نامێنێتەوە.

هێرمۆنەتیک لە تەرازووی ڕەخنەکاریدا

هێرمۆنەتیک وەکو هەر تیۆر و میتۆد یا ڕوانینێکی فیکری بەدور نییە لە چەند کەم و کوڕییەک. ئەو ڕەخنانەی، کە لە هێرمۆنەتیک دەگیردرێن بابەتگەلێک نین، کە تیۆرستانی هێرمۆنەتیک بەدوای ڕوونکردنەوە یا پەراوێزخستنیانەوە بن، هەندێک لەم ڕەخنەنانە لە ڕاستیدا پرسیارگەلێکی بێ وەڵامن، کە لەناو خودی فەلسەفە و ماهیەتی هێرمۆنەتیکدا بوونیان هەیە[٤٤]. یەکێک لەم ڕەخنانە بەبێ ئەوەی، کە تخووبی هێرمۆنەتیکی تەقلیدی لە هێرمۆنەتیکی مۆدێرن جیابکاتەوە سەرنج لەم لایەنە دەدات کە باری ڕەخنەکاری و هەڵسەنگاندن لە هێرمۆنەتیکدا داخراوە، چونکە لە چەند ڕاڤەکردنێکی زۆردا جێگەیەک بۆ داوەریکردن یا باڵادەستکردنی لایەنێک بەسەر

لایەنێکی دیکە نامێنێتەوە. ئەو وەڵامەی کە بۆ ئەم نەبوونی ڕوانین و سەرنجی ڕەخنەکارییانە لە ڕووی زۆری و فرەیی ڕاڤەکردنەکان دەدرێتەوە ئەمەیە، کە ڕاڤەکردنە جۆراوجۆرەکان لە دەرکەوتنی کۆمەڵایەتی خۆیاندا ، لەگەڵ یەکتریدا لە پەیوەندی و کارلێک دان و لە چوارچێوەی ڕازیکردنی یەکتریدا دەتوانن بە چەند لایەنێکی هاوبەش بگەن[٤٥] بەبێ ئەوەی کە بەدوای ڕەهاییەتی و حەتمییەتەوە بن.

بەهەمان شێوە دەوترێت گۆڕانی گریمانە پێشوەختەکان و ئەو مەرج و بارودۆخانەی کە زەمینە بۆ ڕاڤەکردن ساز دەکەن لێناگەڕێن تێگەیشتن و ڕاڤەکردنەکان بە چەسپاوی و بەبێ گۆڕانکاری بمێننەوە و ئەم شتە بۆتە هۆی ئەوەی کە تیۆریستان و بیرمەندانێکی وەک(هابرماس) ڕەخنە لە هێرمۆنەتیکی نوێ بگرن بەوەی کە تێڕوانینی هێرمۆنەتیکی تەنیا دیمەن و دەرکەوتنێکی زووتێپەڕی حەقیقەتە لە چرکەساتێکی زەمەندا[٤٦].

هێرمۆنەتیکی بوونگەرایییش بە هەمان شێوە لەم ڕەخنەلێگرتنە پارێزراو نەبووە. وەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا هێرمۆنەتیکی بوونناسی ماهییەتێکی (زمان تەوەر)ی هەیە و لەو باوەڕەیە کە درککرن و شیکردنەوە هاوشێوەی پێکداچوونی ئاسۆکان پرۆسەیەکی بوونناسییە لەڕێگەی زمانەوەیە کە ڕابردوو و ئێستا بەشێوەیەکی دژیەکانە بەناویەکدا دەچن و بەم هۆیەوەیە کە هایدگەر (تێگەیشتن)

و (زمان) بە لایەنگەلێکی جیانەکراوە لە بوونی مرۆڤ دادەنێت. ئەم ڕوانینەش مایەی ڕەخنەلێگرتنە، بەو واتایەی کە ڕەخنەگران ناوەندێتی(سێنترالیتی= چەقێتی) زمان لە شیکردنەوەی دەقدا پەسەند دەکەن، بەڵام مەرامی سەرەکی نووسەریشیان لەبەر چاوە . ئەوان مەرامی نووسەر نەک وەکو کار و چالاکییەکی تەواو عەقڵی ، بەڵکو وەکو کارێکی کۆمەڵایەتی دادەنێن کە لە زماندا بوون و ناسنامەی وەرگرتووە و ئەگەر ناوەندێتییەیەک بە زمان دەدرێت، ئەوا بەو هۆیەوەیە کە تەنیا لە زماندا و لەڕێگەی زمانەوەیە، کە دەتوانرێت بیروباوەڕەکانی خۆت دەربخەیت.

ڕاڤەکردنی هێرمۆنەتیکی و ڕەخنەی خوێنەر تەوەر

زۆربەی تێڕوانینە ڕەخنەییەکان بۆ بەرهەمە ئەدەبییەکان لە کۆنەوە تا دەسپێکی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم و تەنانەت کەمێک پاش ئەوە هەمیشە گرنگیان بە نووسەر داوە و مێژووە ئەدەبییەکان زۆربەی کات مێژووی نووسەرانی بەرهەمە ئەدەبییەکان بووینە، نەوەک بەرهەمە ئەدەبییەکان و ئەدەب. لە ماوەی دەیەی چل و پەنجای ئەم سەدەیەدا گروپێک لە ڕەخنەگرانی ئەدەبی ئەم تێڕوانینەیان خستبوویەڕوو کە گرنگیپێدانی سەرەکی و بنەڕەتی پێویستە لە بری نووسەر لە دەق چڕبکرێتەوە. ڕەخنەگر پێویستە لەبری لێکۆڵینەوە لە نووسەر و ژیانی نووسەر سەرنج لە زمان و

شێوە و بونیاتی دەق بدات.درێژەی ئەم تێڕوانینە ئەوە بوو ، کە واتا نەک لە ڕێگەی نووســەر بەڵکو لەڕێگەی ئەو زمانەی کە لەناو دەقدا هەیە دروســت دەبێت. تێڕوانینی ناوبراو لە کۆتاییدا گەیشــتە ئەو شــوێنەی کە خوێنەر لە پڕۆســەی خوێندنەوە و ڕەخنەی بەرهەمدا ڕۆڵێکی سەرەکیی هەیە. جەختکردنەوە لەسەر سەرەکی بوونی ڕۆڵی خوێنەر بووە هۆی دەرکەوتنی(تیۆری خوێنەر)[٤٧]، کە خۆی لەخۆیدا بووە هۆی جەختکردنەوە لەســەر پڕۆســەی خوێندنەوە و دەرکەوتنی(تیۆری وەرگرتن)[٤٨].

گرنگیدان بە خوێنەر و پێگەکەی پێشــینەیەکی کۆنی هەیە، هەروەکو ئەوەی هۆراس لە هونەری شیعردا ئاماژە بە ڕۆڵی خوێنەر و گوێگر دەکات. لە ئەدەبی سەدەی هەژدەیەمیشدا خوێنەر و گرنگی ڕۆڵەکەی سەرنجی لێدراوە، بەهەمان شێوەش ئای ئەی ڕیچاردز، کە بە جۆرێک لە جۆرەکان ســەرئامەدی ڕەخنەی نوێیە لە (ڕەخنەی پڕاکتیکی)خۆیدا جەخت لەسەر ڕۆڵ و پێگەی خوێنەر دەکاتەوە.

باس و گفتوگۆی تیۆریی سەربەخۆ لە سەردەمی ئێمەدا لەبارەی ڕۆڵی خوێنەر هەمیشە بیرهێنەرەوەی ناوی(ڕۆلان بارت)[٤٩]ی نووسەر و ڕەخنەگری فەڕەنســییە کە لە بەرامبەر تێڕوانینە تەقلیدییەکانی(نووســەر تەوەر) و (دەق تەوەر) وەســتاو و لە بەهای ڕۆڵی خوێنەر لە شــیکردنەوە و پێگەی خوێنەر لە دووبارە

بەرهەمهێنانەوەی بەرهەمی کۆڵییەوە و لە گوزارشتی (مەرگی نووسەر)دا بەرگری لە بیروباوەڕە بەناوبانگەکەی خۆی کرد.
ئەوەی بارت وەکو تێڕوانینی خوێنەر تەوەر خستیەرووو ڕەگ و ڕیشەی لە بیری بیرمەندانی هێرمۆنەتیکی دایە، چونکە بە وردبوونەوە لە قسەکانی بارت لەوە تێدەگەیت کە ئەویش لە شیکردنەوەی دەقدا جەخت لەسەر فرە دەلالەتییەکانی دەق و زۆر و زەوەندی تێگەیشتنەکانی خوێنەران دەکاتەوە. بارت وەکو بیرمەندانی هێرمۆنەتیک شیکردنەوەی دەق لە چوارچێوەی ئەزموونی خوێنەر وبە دەرئەنجامی زەمینە عەقلییەکانی خوێنەر دادەنێت و بەم شێوەیە لەم باوەڕە دایە کە خوێنەر لە تێگەیشتنی خۆیدا دەتوانێت شتێکی جیاواز لە مەرامی نووسەر و لایەنەکانی ئەو دەلالەتەی کە لە بەرچاویەتی لە دەق بەدەست بهێنێت[٥٠].

ڕۆڵان بارت و مەرگی نووسەر

بەرگریکردنی سەرەکیانەی بارت لە ڕۆڵی خوێنەر لە تێگەیشتنی دەقدا لە وتارێک بە ناوی (مەرگی نووسەر)[٥١]خرایەڕوو. ئەو لەم وتارە کاریگەرەدا کەوتە سەر ئەوەی کە تۆماری نالۆژیکی ژیننامەکاران لە ڕەخنە و شیکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکاندا بپێچێتەوە.

بارت دەڵێت وێنەی ئەدەب لە کلتورە باوەکاندا بە شـــێوەیەکی ستەمکارانە لەســەر بنەمای نووســەر و کەسایەتییەکەی و ژیان و پەیوەندی و ئارەزووەکانی کێشراوە.

لە ڕوانگەی بارتدا ئەگەرچی ســـەردەمی جەختکردنەوە لەســـەر دەق و پەیوەندی دەق و نووســـەر بە تەوەری ســـەرەکی هەر جۆرە ڕەخنە و شیکردنەوەیەکی ئەدەبی هەژمار دەکرێت، بەڵام ئێستا ئەم دەزووە پچڕاوە و دەق وەکو بوونێکی ســـەربەخۆ لەبەردەم خوێنەر دایە. بارت، کە بەدوای کەمکردنەوەی ڕۆڵی نووسەریشە لە پڕۆسەی نووسینی بەرهەمدا لەو باوەڕەدایە، کە فرە واتایی دەق نەوەستاوەتە ســـەر دەروونی نووســـەر، بەڵکو بەرهەمی هەوڵی عەقڵی خوێنەرە. بارت لەو باوەڕە دایە، کە بەشـــێوەیەکی جیددی پێویســـتمان بەوە هەیە، کە ئەفسانەی نووسەر تووڕ بدەین و ئەوە پەسەند بکەین ، کە (لەدایکبوونی خوێنەر) بە (قوربانیدانی نووسەر) دێتەکایەوە[٥٢].

تازەیی و سەرنجڕاکێشی تێڕوانینی بارت لەو بۆچوونە بەرفراوان و بێسنوورانەیە، کە بەخوێنەری دەبەخشێت، چونکە وەکو ئەوەی کە پێشـــتر ئاماژەمان پێکرد خوێنەران دەتوانن دەرگای دەلالەتگەلێکی تایبەت لە دەقدا ئاوەڵا بکەن و بەپێی زەمینە و ئارەزووە عەقڵییەکانی خۆیان چێژ لەم دەلالەتە تایبەتییانەی ناو دەق وەربگرن.

تیۆری بارت وێڕای هەموو کاریگەرییە بەرچاوەکانی، بەڵام خاڵی نییە لە گرفت و کێشـە. تێری ئیگڵتۆن لە ڕەخنەگرتن لە تیۆری بارتدا دەڵێت:

بێگومـان خوێنەر لە بۆشـــاییـدا ڕووبەڕووی دەق نـابێتەوە، خوێنەران خاوەنی زەمینەکی پێوەختەی مێژوویی و کۆمەڵایەتین، کە بە قووڵی کاریگەری دەخاتە سـەر چۆنییەتی شیکردنەوەیان بۆ دەقی بەرهەمەکە[٥٣]. ئـاســـاییە کە ئەگەر هـاوبەشـــی زەمینەیی لەنێوان کەســەکاندا هەبێت- کە هەیە - ناتوانرێت شـیکردنەوەی خوێنەر بە دیاردەیەکی تەواو تاکەکەسی دابنرێت.

لە کۆتـایی ئەم ڕوانینە ســـەرپێیە و بە چاوپۆشـــی لە ڕخنە و تێبینییەکان پێویســـتە بگوترێت کە:(تێڕوانینی خوێنەر تەوەر)تەنیا ڕێچکە و لایەنگیرییەکە، نەوەک میتۆد. ئەم ڕێچکە و بیروبـاوەڕە لەگەڵ هەموو زێدەڕۆییەکانی کە لە دەقە فارســـییەکاندا لە دەوری کۆبۆتەوە ئێســـتا لە ترۆپک و تین و هێزی بەرایی خۆی کەوتووە، بەڵام لەگەڵ ئەمەدا لەڕووی زانسـتییەوە هێشـتا لەئارادایە بە تایبەت لە بەکـاربردنە زانکۆییەکـانیـدا، کە بیرهێنەرەوەی ڕەخنەی پڕاکتیکی ئـای ئەی ڕیچـاردزە تـاوەکو ئێســـتـا کـاریگەری بنەڕەتی خۆی پاراستووە[٥٤].

پەراوێزەکانی فەسڵی چواردەیەم

١- ئۆلۆمپ(Olamp)ناوی زنجیرە چیایەکە لە یۆنان، بە شوێنی نیشتەجێبوونی خوداکانیان زانیوە.

٢- لە بارەی کێماسییەکانی ئەم پێناسەیە بڕوانە: ساختار و هرمنوتیک، بابک احمدی، گام نو، تهران١٣٨١، ص٦١.

3-A Dictionary of Modern Critical Terms, p. 109

٤- هرمنوتیک مدرن، ترجمه بابک احمدی، مهران مهاجر و محمد نبوی، نشر مرکز، تهران١٣٧٧،ص١١١.

5-Twentieth Century continantal philosophy, p. 290.

٦- بڕوانە: پست مدرنیته و پست مدرنیسم، ص٦٥٣.

٧- بڕوانە: ساختار و تأویل متن، بابک احمدی، نشر مرکز، تهران،١٣٧٠ ،ج١، ص٦٤.

٨- هەمان سەرچاوە.

9- Hellenic Alexanderia

10-Wikpedia, the Free Encyc. (2005), Hermenuties.

١١- لەم قۆناغەدا نابێ رۆڵی پرۆتستانەکان و بزاڤی ئایینی پیرایی(Reformation)مەسیحی نادیدە بگیرێت.

12-A Dictionary of Modern Critical terms, edited by Roger Fowler, NewYork 1997, p. 109.

١٣- بڕوانە: لغت نامە دهخدا، ذیل «تأویل»؛ و اقرب الموارد و لسان العرب، ذیل «أول»٠

١٤- بڕوانە: «نكاهی نو بە تأویل» سید محمد راستگو، مجلد دانشگده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت معلم، ص١٢،ش٤٥-٤٦،ص١٩-٤٦.

١٥ - ساختار و هرمنوتیك، ص٦٦.

١٦- بڕوانە ساختار و تاویل متن، ج ١ ، ص٦٩.

17- Sensus Literalis

18-Sensus allegoricus

19- Sensus moralis

20-Implicit allusions

21-Sensus Literalis

22-Sensus Spritualis

23-A Glassory of Literary Terms, M.H. Abrams, U.S.A 1993, p. 91.

24-Wilhelm Dilthey (1833 – 1911)

25-Routledge Ency C.vol.4, p. 386.

26- ibid.

27-hemenutical circle

٢٨- بۆ ئەلقەی هێرمینۆتیكی یان خولی هێرمینۆتیكی لە دەقی فارسیدا بڕوانە: ساختار و تأویل متن،ج ١، ص ٥٢٧ و هرمنوتیك مدرن، ص٣٣٨-٣٤١.

٢٩- بڕوانە: «هرمنوتیك»، كم ام. نیوتون، ترجمە یوسف اباذری، ارغنون، سال اول(زمستان ١٣٧٣» ش٤ » ص١٨٥.

٣٠-بڕوانە: هرمنوتیك مدرن، ص١١.

٣١- بڕوانە «قطعە هایی دربارە تأویل»، فریدریش نیچە، هرمنوتیك مدرن، ص٣٠-٥٤.

٣٢- بڕوانە ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٨٨.

٣٣- بڕوانە «خواست قدرت» نیچە، هرمنوتیك مدرن، ص٥٢.

٣٤- رك: پست مدرنیتە و پست مدرنیسم، پێشوو، ص٦٥٤.

٣٥- هەمان سەرچاوە. ئەم تێڕوانینە لە لای رەخنەگرانەوە بڵاوبۆوە.

٣٦- بڕوانە«زبان به مثابه میانجی هرمنوتیکی»، هانس گئورگ گادامر، هرمنوتیک مدرن، ص٢٠٩.

٣٧- بڕوانە مدرنیته و پست مدرنیسم، ص ٤٥٤-٤٥٥.

٣٨- بڕوانە ساختار و تأویل متن،ج ١، ص٥٧٤ و هەروا: مدرنیته و پست مدرنیسم، ص٦٩٣.

39-Fusion of horizons

40-meaning and significance

٤١- بڕوانە: وجود و هرمنرتیک، پل ریکور، هرمنوتیک مدرن، ص١١١.

٤٢- بڕوانە زندگی در دنیای متن، پل ریکور، ترجمه بابک احمدی، نشر مرکز تهران،١٣٧٤.

43-Ludwig Wittgenstien

٤٤- بۆ هەندێک لەو بابەتانە بڕوانە: ساختار و هرمنوتیک، ص٦٢.

٤٥- هەمان سەرچاوە،ل ١٢٥.

٤٦- هەمان سەرچاوە،ل١٢٤-١٢٥.

47-reader theory

48-receptoin theory

49-Roland Barthes

٥٠- بڕوانە:

Reader» in Modern Critical terms, p. 197.

51-the death of the reader», in: Image - Music — TeXI‘, Roland Barthes London, 1977, p. 143.

بۆ وەرگێڕانی ئەم وتارە بڕوانە: «مرگ نویسنده»، رولان بارت، ترجمه داریوش کریمی، فصلنامه هنر، ش ٢٥ تابستان ١٣٧٣، ص٢٧٧-٣٨١.

52-Studying Literary theory: An Introduction, p. 18 – 19.

فەسڵی پازدەیەم

رەخنەی فیمینیستی

چەمکی فیمینیزم

پێناسە و تەنانەت وەسفکردن و باسکردنی فیمینیزم کارێکی سەختە، چونکە جۆراوجۆری چەمک و ڕێچکە فیمینیستییەکان دەرفەتی پێناسەیەکی گشتگیر و بێخەوش ناهێڵێتەوە بەم هۆیەوە هەر پێناسەیەک بۆ فیمینیزم پێویستە بەناچاری لەسەر ئامانجەکانی فیمینیزم بنیاتنرابێت، لەکاتێکدا فیمینیزم بە نزیکبوونەوە لە پانتاییە جۆراوجۆرەکانی مێژوونووسی و کۆمەڵناسی و کلتورناسی و ناسینەوەی نەریتەکان و شیکردنەوە ئەفسانەییەکان و زماننناسی خاوەن جۆراوجۆرییەکی وەهایە، کە دەبێتە هۆی هەمەجۆری ئامانج و تێڕوانینە فیمینیستییەکان لە ڕێچکە هاوتاکاندا.

فیمینیستەکان لەو باوەڕەدان، کە هەموو پێوەرەکانی دنیای ئەمڕۆ و ڕابردوو لە سەر تا خوار لەسەر سیستمێکی(باوکسالاری)ن. ئەوان

لەســەر ئەم بنەمایە هەوڵدەدەن ئەو کۆڵەگە و بنیاتە تێکبشــکێنن، کە بەچاوێکی پیاوانە لە هەموو شــتێک دەڕوانێت. ئەوان پێوەرەکانی دونیای ئێســتا لە دید و ڕوانین بەرامبەر بە ژن ڕەتدەکەنەوە، چونکە لە تێڕوانینی ئەواندا هەموو ئەو تیۆرانەی کە لە دامەزراوە ئەکادیمی و زانکۆییەکان هەڵقوڵاون زۆربەی کات ماهییەتێکی پیاوانەیان هەیە[١]. فیمینیســتەکان بە ڕێچکە و لقە جۆراوجۆرەکانی خۆیانەوە لەســەر چەند بنەمایەک کۆکن. سیما هاوبەشەکانی بیروباوەڕی فیمینیستەکان بریتین لە:

١.شارستانیەتی خۆرئاوا بەشێوەیەکی گشتگیر(باوکسالاری)[٢]یە، بە دەربڕینێکی دیکە(پیــاو تەوەر)ە و لەژێر دەســەڵات و کۆنترۆڵی پیاواندایە و هەمیشــە هەوڵیداوە ژنان لە کاروبارە خێزانیی، ئایینی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، مافە یاساییەکان و تەنانەت هونەریش بخاتە ژێر کۆنترۆڵ و گوێڕایەڵیکردنی خۆیەوە. ژنان لە ســەردەمی کۆنەوە بینەری ئەوە بوون کە لە بەرامبەر پیاوان و لەئاســت ئەواندا کە بە پێوەری(مرۆڤ) هەژمــار کراون وەکو (ڕەگەزی دووەم) و جیاواز لە پیاو ســەیریان کراوە. ڕەگەزێکی دووەم کە خاڵییە لە هێز و تایبەتمەندی پیاوانە.

٢.لەگەڵ ئەوەی کە ڕەگەزی مرۆڤ لەســەر بنەمای کۆمەڵێک لە تایبەتمەندییە جەستەناسییەکان[٣].(Anatomic) دەست نیشان دەکرێت، بەڵام چەمکی ڕەگەز زۆربەی کات دروستکراوی بونیاتە کلتورییەکانە

و لەسەر ئەم بنەمایە بیروباوەڕە باوکسالارییە هەمیشەئامادەکان وێنەیەکی نەرێنییان لەبارەی ژن دروستکردووە، لەکاتێکدا بە وتەی (سیمۆن دی بۆڤوار)ی بیرمەند و ژنە نووسەری فەرەنسی مرۆڤ بە ژنی لەدایک نابێت، بەڵکو دەبێتە ژن و ئەوە بیروباوەڕە ڕێکخراوەکانی ناو شارستانیەتی ئێمەیە کە بوون و ناسنامەی ئەم بوونەوەرەی دیاریکردووە.

٣.بیروباوەڕی باوکسالاری لەسەر ئەوەیە کە بەرهەم و میراتە ئەدەبییەکانی مرۆڤ دروستکراوی پیاوانن و بەهۆی پیاوانەوە نووسراون و بەشی سەرەکی ئەم ئەدەبە بە جۆرێک لە جۆرەکان لەسەر پاڵەوانانی پیاو بونیاتنراوە و جەخت لە پیاوان دەکاتەوە. چیرۆکی ئۆدیپ، ئۆلیسیس، هاملێت، تۆم جۆنز، هاکلبری فین،هەموویان بەرجەستەکەری ئارەزووەکانی پیاوان و هەست و پەیوەندییەکانی پیاوانن. لەم ئەدەبە پیاوانەیەدا، ئەگەر ژنان ڕۆڵێکیشیان هەیە، ئەوا ڕۆڵێکی لاوەکی و پەراوێزییە[٤].

فیمینیستەکان خۆیان بە بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی و فیکری دادەنێن کە بەرگریکاری مافەکانی ژن و داواکاری مافەکانی ژنە. لە باوەڕی ئەواندا وێنەی بەرجەستەبووی ژن لە هزرەکان و درککردنی مێژوویی بەرامبەر ژن و سیمای وەسفکراوی ژن لە بەرهەمی نووسەرانی جۆراوجۆردا نیشاندەری سیمای ڕاستەقینەی ژن نییە و لە بنەڕەتدا پیاوان هەرگیز ڕوخساری واقیعی ژنانیان لە بەرهەمەکانی

خۆیاندا نیشـــان نەداوە و کاتێک هەوڵیانداوە وەســـفکردنێک بۆ ژن بەدەســـتەوە بدەن، تەنیا دیمەن و دەرکەوتەیەکی کرچ و کـاڵی ناسـنامەی حەقیقی ژن دەربخەن و ئاشـنایەتییان لەگەڵ حەفت لۆی[9] ناخی ژن و چینە ڕۆحی و ڕەفتارییەکانی ئەو نەبووە و بەم هۆیەوە پێویســـتە ئەو ســـیمایەی کە لە یادگەی کۆمەڵ و ئەدەبدا بۆ ژن بەرجەستەکراوە بخرێتە بەر پێداچوونەوە.

ئامانجی فیمینیستەکان

یەکسانی ژن و پیاو گونجاوترین و ماقوڵترین داواکاری فیمینیزمی میانڕەو و ناڕادیکاڵییە و ئەمە ئەو شتەیە، کە زۆرێک لە ئایدۆلۆژیاکان لایەنگرین و ئـایینەکـان و مێژووی بیری مرۆڤیش قســـەیەکی پێچەوانەی ئەوەیان نەخســـتۆتەڕوو، بەڵام فیمینیســـتە ڕادیکاڵەکان لەســـەر ئەو باوەڕەن کە ئەم یەکســـانییە هەرگیز لە مێژووی مرۆڤدا نەهاتۆتە دی.

ئەوەی لە پشـــت بیرۆکە ڕادیکاڵی و زێدەڕۆییەکانی پەیڕەوانی بزووتنەوەی(ڕەســـەنـایەتی ژن)دایە زیـاتر لەوەی، کە بەدوای بەدەستهێنانی مافەکانی ژنان و یەکسانی ژن و پیاوەوە بێت، بەدوای هەوڵدانە بۆ نیشـــاندانی تێڕوانینێکی زێدەڕۆیی ئامێز، کە ئامانجی بە بەرزتردانانی ژنە بەســـەر پیاو و ئاشـکرایە کە ئەم تێڕوانینە ســـەیرە

---

[9]. بەواتای شوێێکی ئاڵۆز و پێچا و پێچ دێت، لە کوردیدا حەوت لۆی بۆ بەکاردێت.و.کوردی

شـــتێک نییە، جگە لە پەرچدانەوەیەک بەرامبەر ســـەرجەم ئەو گرێ مێژوویـیانەی کە لەژێر دەســـــەڵات و کۆنترۆڵی پیـاوان هـاتوونەتە کایەوە[٥].

فیمینیسـتە ئەوروپییەکان بەتایبەت فرەنسییەکان و پێشـەواکانیان لەوانە ژوڵیا کریســـــتیڤا[٦] و ســـیمۆن دی بۆڤوار[٧] بەدوای ئەوەوەن زۆرێک لەو چەمک و بیروباوەڕانەی کە بەســـەر کۆمەڵگای ئەوروپی زاڵن و بنیاتی بیروباوەڕی ئەم کۆمەڵگایانە بخەنە ژێر پشـــکنین و لێکۆڵینەوە. ئەوان هەوڵیانداوە لە هەڵســـــەنگاندنە نوێکانی خۆیان بۆ ژن تێگەیشـتنەکانی ڕابردوو لە ڕەهەندە فیسـیۆلۆژییەکانەوە بگرە تا لایەنە میتافیزیکییەکان بخەنە ژێر میتۆدی هەڵوەشاندنەوەگەرایی.

فیمینیزمی فرەنســـی کە زیـاتر لێکۆڵینەوە لەســـــەر پـانتـاییە کۆمەلایەتییەکانی کۆمەڵگا فرەنســـــی زمانەکانی وەک تەواوی وڵاتی فرەنســـــا و بەلژیکـا و هەرێمی کیوبیکی کەنەدا دەکـات ، خـاوەن ماهییەتێکی ڕادیکالانەترە لە ئاســـت فیمینیزمی ئینگلیزی- ئەمریکی. ڕەخنەگری فیمینیســـتیی فرەنســـی، کە ڕۆشـــنبیرانی کۆمەڵی نوێی ئەورپان گروپێکی یەجگار هەمەجۆری فەیلەسووفان و دەروونناسان و شـاعیران و ڕۆماننووسـان و زماننـاسـان و ڕۆژنامەنووسـان لەخۆ دەگرێـت. ئەوان، کە زۆربەی کـات ســـیـاســـەتیـان بە ژێرخـانی تێڕوانینەکانی خۆیان داناوە و ســـروشـــت و باری ســـیاســـی بە بالادەست دادەنێن بەسەر گشت بیرێکدا[٨].

فیمینیســـــته ئینگلیزی – ئەمریکییەکـان ئەگەرچی لە کـاریگەری فیمینیزمی فرەنســـی بەدەر نین ، بەڵام زیاتر هەوڵدەدەن لەدووتوێی خۆپارێزی کردن لە بیروباوەڕە ئەبســـتراکی و نامێژووییەکانی ناو فیمینیســـتی فرەنســـی هەوڵ و تەقەلا زیاتری خۆیان بە لێکۆڵینەوەی بوارە ئەدەبیی و کلتوری و شێواز و چۆنیەتی نیشاندانەوەی ژنان لە دەقەکان وابەستە بکەن[٩].

ڕەخنەی فیمینیستی لە ئەدەبدا

ڕەخنەی فیمینیستی با پاڵپشتی و پاشخانێکی زیاد لە دوو سەدە قەرزارباری نووسەرانی پێش سەدەی بیستەم و نووسەرانی ساڵانی نێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانییە[١٠]. یەکێک لە بابەتە گرنگەکانی ئەم ڕەخنەیە ئەوەیە، کە نەریت و ترادیســـیۆنی باوی ئەدەبی بە ئەندازەیەکی زۆر ئامادەیی و بەرهەمەکانی نووســـەرانی ژنی شاردۆتەوە.

باســـەکانی وابەســـتە بە ڕەخنەی فیمینیســـتی، کە دەروازەکەی لە ئەدەبی کۆتایی دەیەی شەشـەمی سـەدەی بیسـتەمی زایینی(١٩٦٠) ئاوەڵا کرا بە شـێوەیەکی بەرتەسـک بە (فیمینیزمی سـیاسـی) و بە ڕووکردنە بوارەکانی کۆمەڵناســـی و ئابووری و ئازادی کلتوری و یەکســـانی بەســـتراوەتەوە. پێشـــەوای ڕەخنەی فیمینیســـتی (ڤێرجینیا وۆڵف)[١١]ە، کە ســـەرباری بەرهەمەکانی هەوڵیدا لە بەرهەمێک بە ناوی(ژوورێک لەپێناو خۆت)[١٢] و کۆمەڵە وتارێکدا[١٣]، بە پشت بەستن

بە بیروباوەڕەکانی خۆی بێتوانایی و سستی کلتوری، ئابووری و پەروەردەی کۆمەڵگای باوکسالار، کە ڕێگر و بەرهەڵستیکەری دووبارە نیشاندانی توانا داهێنەرەکانی ژنانە، ئاشکرا بکات. شایەنی باسە کتێبی(ژوورێک لەپێناو خۆت) یان بە خاڵی دەسپێک بۆ لێکۆڵینەوە لەبارەی ئەدەبی ژنان و سەرەتایەک بۆ ڕەخنەی فیمینیستی داناوە[١٤].

وەکو ئەوەی پێشتر ئاماژەی پێکرا شێوەی ڕادیکاڵی ڕەخنەی فیمینیستی لە فرەنسا بەهۆی سیمۆن دی بۆڤوار[١٥] بە کتێبی(ڕەگەزی دووەم)[١٦] دەستی پێکرد. ئەم کتێبە ڕەخنە و ناڕەزاییەتییەکی فراوانە سەبارەت بە ڕەتکردنەوەی پێگەی ژن لە پێوانەکردنی لەگەڵ پیاودا.

لە ئەمریکا ڕەخنەی نوێی فیمینیستی بە لێکۆڵینەوە وردەکانی (ماری ئیلمان) لە کتێبێکدا بەناونیشانی(بیرکردنەوە سەبارەت بە ژنان)[١٨] دەستی پێکرد. ئەم کتێبە دەربارەی نکۆڵیکردن و کپکردنی کەسایەتی ژنە لە بەرهەمی نووسەرانی پیاودا. ئیلمان کۆمەڵ و دامەزراوەکانی ڕۆژئاوا بە لەبەرچاونەگرتن و پەنهانکردنی پێگەی واقیعی ژن و بەهێزکردنی دەسەڵاتی پیاو تۆمەتبار دەکات و لە هەمان کاتدا تیۆرانینە دەروونناسییەکانی فرۆیدیش لەبەر ئەم هۆیە سەرزەنشت دەکات و بە شیکردنەوەی چەند هەڵبژاردەیەک لە بەرهەمەکانی د.هـ.لۆرانس[١٩] و هێنری میلەر[٢٠] و ژان ژینێ[٢١] بە

هەڵسوکەوتێکی هێرشبەرانە و پیاوسالارانە بەرامبەر بەژن تاوانباریان دەکات[٢٢].

لە سەر بنەمای لێکۆڵینەوەیەکی پوخت و گشتگیر، دوو ڕێچکە لە ڕەخنەی فیمینیستیدا بەرچاو دەکەون:

ڕێچکەی یەکەم ڕەخنەگرانی ئینگلیزی و ئەمریکین، کە جەخت لەسەر زیندووکردنەوە و دووبارە چاپکردنەوە و هەڵسەنگاندنەوەی بەرهەمەکانی ژن وەکو کلتوری چینی کەمینە دەکەنەوە و ستراتیژیەتیان[٢٣] بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەسەر بەرگریکردن لە ژنان و باشکردنی بارودۆخی هەنوکەیی وەستاوە.

ڕێچکەی دووەم، کە سروشتێکی بەرهەڵستیکارانەی هەیە وابەستەیە بە ڕەخنەگرانی فرەنسی. ئەوان زیاتر جەخت لەسەر زمان وەکو شوێن و پەناگەیەکی بەرایی سەرکوتکاری و بیرکردنەوە[٢٤] لە کەسانی دیکە لە هەمبەر ژنان دەکەنەوە و بەدوای ئەوەوەن تا ئەوە نیشان بدەن، کە ئەوەی لە ئەدەبی کۆن بۆ ژنان خراوەتەڕوو شتێک نییە جگە لە وێناکردن و سەپاندنێکی پیاوانە[٢٥].

ڕەخنەی فیمینیستی و زمانی ژنانە

ڤێرجینیا وۆڵف وەکو سەرئامەدی ڕەخنەی فیمینیستی بەبێ ئەوەی، کە تێڕوانینێکی تیۆری بەرامبەر بە زمان هەبێت باوەڕی بە ڕۆڵی زمان لە تێگەیشتن و فێربوونی تایبەتی ڕەگەزیدا هەیە، ئەوەی وۆڵف خستیەڕوو پاشتر لە بەرهەمی ڕەخنەگرانی دیکەی فیمینیستی وەک (دالّ سپێندەر)[26] بەناوی (زمانی دروستکراوی پیاو)[27] بەرفراوانی و توندوتۆڵی بەخۆیەوە بینی[28].

خستنەڕووی زمانی ژنانە لەلایەن ژولیا کریستیڤا کە ژێرخانی تێڕوانینە فیمینیستییەکەی ئەو لەژێر کاریگەری مەعریفە زماناسی و دەروونییەکانی دایە تا ئەو شوێنە بەرەو پێش ڕۆیشت کە لە بیر و بۆچوونی ئەودا هاتنەکایەوەی گۆڕانکاری لە مێژووە باڵادەستەکانی پیاوان بە پێویستی هەبوونی شێوەگەلێکی نوێی زمانی ژنانە زانرا[29].

ئەوەی فیمینیستەکان لەبارەی زمانەوە خستویانەڕوو، بە بیروبۆچوونی ئەوان بەر لەوەی کە بەرهەمی دەسەڵاتی کۆمەڵگای پیاوسالار بێت، هەڵقوڵاوی واقیعیەتە سروشتی و ڕەفتارییەکانە.

لێکۆڵینەوەکان ئەوەیان نیشانداوە، کە سەرەڕای زێدەڕۆیی فیمینیستەکان چەند پەیوەندی و وابەستەییەک لەنێوان ڕەگەز و هەڵسوکەوتی زمانیدا لەئارادایە و بەم هۆیەوەیە، کە زمانی ژنان و پیاوان چەند جیاوازییەک لەگەڵ یەکتریدا پەیدا دەکەن کە لەسەر بنەمای تەرازووی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی ژنان و پیاوان کەم و

زیاد دەکات. بەشـــێوەیەک کە هەندێجار جیاوازییەکان لە ســـنوری زاراوە و تایبەتمەندییەکانی ئاوازی زمان دەمێنێتەوە و هەندێجاریش تا ئاســتی وشـەیی و ڕێزمانی و دەنگی درێژ دەبێتەوە[٣٠]. لە ڕوویێکی دیکەوە ئەوە ئاشــــکرایە کە جیاوازی لە چالاکی کۆمەلایەتی دەبێتە هۆی چەند جیاوازییەکی زمانیش بۆ نموونە ژنان لە بوارەکانی بەرگدوری و چنین و چێشـــتلێنان و ڕازاندنەوەکاری چالاکییەکی زیاتریان هەیە و بەم هۆیەوە زۆرێک لە زاراوەکانی وابەســـتە بەم بوارانە وەکو زاراوەگەلی ژنانە دێنەبەرچاو، یا بۆنموونە پیاوان لە بوارە ســـەربازی و کانزاکاری و میکانیکدا چالاکترن و ئاســاییە، کە وشــە و زاراوەکانی وابەســتە بەم بابەتانە وەکو زاراوەگەلی پیاوانە سەیر بکرێن.

جیاوازی نێوان زمانی ژنان و پیاوان دەتوانرێت بە جیاوازی نێوان جووڵە ڕەفتارییەکان(جووڵە و ئاماژەکانی دەســـت و ســـەر و ڕوخسـار) و پۆشـینی جل و بەرگ بەراورد بکرێت، لەکاتێکدا کە هیچ کەس ناتوانێت جیاوازی نێوان ئەم بابەتانە بخاتە ئەســـتۆی کاریگەرێتی دەسەلاتی پیاوانە بەسەریان[٣١].

ئەوەی فیمینیســـتەکان بەدوای ئەوەوەن ڕوونی بکەنەوە هەمان ئەو شـــتەیە، کە لە تێڕوانینی زمانەوانان بە هەلاتن و لادان لە باو ســـەیر دەکرێت. زمانی ژنانە جۆرە گۆڕانکارییەکە لە باو، بەبێ

ئەوەی، کە ئەم گۆڕانە لە خودی خۆیدا خاوەن ماهییەتێکی بەهایی بێت و یا لەژێر کاریگەری و دەسەڵاتی پیاوان هاتبێتەکایەوە.

هەوڵی ئایدیاڵیانەی هەندێک لە گروپە فیمینیستییەکان بۆ داهێنانی زمانێکی تایبەت بە ژنان بەشێوەیەکی کردارەکی شتێکی سەختە و بگرە نەشیاویشە و هەرگیزیش نەهاتۆتەدی، لە ڕوێکی دیکەوە بە پێشنیارکردنی زمانێکی سەربەخۆ بۆ ژنان ئەوە ڕوون نییە کە(نیمچە زمان)ێکی لەم چەشنە بتوانێت لە مەیدانی واقیعدا دەسکەوتێکی بۆ ژنان بەدواوە بێت.

فیمینیستەکان لەو باوەڕەدان، کە باسکردنی ژن لە بەرهەمەکانی پیاوان بەهۆی پیاوان و بە ئامرازە زمانییە پیاوسالارییەکان دێتەکایەوە و بەم هۆیەوە ژنان خۆیان لە ڕێگەی زمانی پیاوانەوە دەناسن و لەم ڕووەوە تێگەیشتنی ژنان لە خۆیان ناکرێت تێگەیشتنێکی ڕەسەن بێت، لە کاتێکدا کە ڕۆڵی سەرەکی لەو چەشنە وەسفکردنانە وابەستەنییە بە زمان بەڵکو بەرهەمی تێڕوانین و تێگەیشتنە.

زۆرێک لە خوێنەرانی ژن وەسفکردنی مەحموود دەوڵەت ئابادی بۆ بارودۆخە دەروونییەکانی(ماڕاڵ) لە (کەلیدەر)دا بە هەڵقوڵاو لە ترۆپکی ناسینی واقیعیەتە دەروونییەکانی ژن دەزانن، لە کاتێکدا، کە زمانی دەوڵەت ئابادی لە وەسفکردنی ئەم بارودۆخانەدا هەمان ئەو زمانەیە، کە لووتکەی لایەنە پاڵەوانییەتییەکانی پێ وەسفکراوە[٣٢]، لە

بەرامبەردا چۆن دەتوانرێت ئەوە پەسەند بکرێت کە هەمیشە وەسفکردنی ژنان بۆ خۆیان تەنیا بە هۆی زمان و گوزارشتە ژنانەکەیان تێگەیشتنێکی ڕەسەن و واقیعییە. ئێستا بەچاوپۆشی لە بیروباوەڕی زمانی فیمینیستەکان پێویستە سەرنج لەو بابەتە بدرێت کە ئەوەی لە خستنەڕووی زمان و سەرەنجام لە نووسینی ژناندا دەخرێتەڕوو خۆی لەبەرامبەر دوو پرسیاری سەرەکی دەبینێتەوە:

١.ئایا لە بنچینەدا نووسینی ژنانە لەگەڵ نووسینی پیاوانەدا جیاوازییەکی دیاریکراوی هەیە؟

٢.ئەگەر بەم چەشنەیە ، چۆن دەتوانرێت نووسینی ژنانە پێناسە بکرێت؟[٣٣]

لە ڕوویێکی دیکەوە هیچ جۆرە جیاوازییەک لەڕووی ڕەگەزییەوە لە بنەما بنچینەییەکانی زمان بوونی نییە، چونکە منداڵ زمانی بنچینەیی(زمانی یەکەم) لە دایکی فێردەبێت و دایک- تەنانەت ئەگەر بشیەوێت- ناتوانێت لە سنوری بنەماکانی زماندا چەشنێکی تایبەت بۆ منداڵەکەی خۆی بگوازێتەوە و بە مەزەندەکردنی هەبوونی خواستێک بۆ گوێزانەوە وەکو نموونە بۆ گوێزانەوەی زمانێکی ژنانە- هەتا بۆ منداڵی مێیینە- هەوڵ و تەقەلاکەی لە سنووری ژمارەیەک وشە و ڕەنگە لە ئاوازی زمان تێپەڕ نەکات و لەڕاستیدا گەیاندنی زمانێکی لەم چەشنە شتێکی کرارەکی و شیاو نابێت.

شیعری فارسی و تێڕوانینی فیمینیستی

شیعری فارسی لە مێژووی هەزار ساڵەی خۆی لە گۆشەنیگای تێگەیشتنی فیمینیستیدا شایەنی ڕەخنە و تێڕامان و هەڵوەستە لەسەرکردنە و تەنانەت شاعیرانی عەقڵانیی وەک فیردەوسی و مەولەوی و سەعدیش لە بۆچوونی فیمینیستەکاندا پارێزراون نەبوون لە بیرکردنەوەیەکی پیاوسالاریانە، ئەگەرچی هەندێک لە هۆنراوەکانی فیردەوسی کە جۆرە ناوەرۆکێکیان لەبارەی سووککردنی ژنان تێدایە لەڕووی دروستی دانەپاڵییەوە وەکو شتێکی مایەی گومان دێتەبەرچاو، بەڵام لانیکەم لەبارەی ڕاستی زۆرێک لە هۆنراوەکانی سەعدی بە تایبەت ئەوەی لە بوستان هاتووە جێگەی گومان نییە و هەڵبەتە ناتوانرێت نکۆڵی لە کاریگەری کەشی فیکری و ڕوانینی کۆمەڵایەتی سەردەمەکەشی بکرێت.

لە ڕوانگەی فیمینیستەکانەوە ژنان لە مێژووی ئەدەبیاتی فارسیدا پەراوێزنشین بوون و نەهاتوونەتە ناو کرۆکی دەقەکانەوە، ئامادەیی(هەبوون)ی پەنهان و دەگمەنی هەندێک لە شاعیرانی ژن، کە لە کۆتاییدا ژمارەیان کەمە و لە بارەی چەند ڕووداو یا پێشهاتێکە کە لە ماوەی چەند دەیەیەک یا چەند سەدەیەک ڕوویداوە و کاری ئەم شاعیرانە لە ڕۆژگاری خۆیاندا پێدەچێت هاوشێوەی جۆرە داهێنانێک یا پێچەوانەی نەریت بێت تا ئەوەی کە نیشاندەری سروشتی ڕاستەقینەی بارودۆخەکە بێت.

دیارترین ئامادەیی و دەرکەوتنی ژن لە ئەدەبی فارسیدا دەرکەوتنە دایکانەیەتی کە ئەوەش لە سەرەتای شیعری فارسیدا ڕۆڵ و بەرچاوییەکی نەبووە و بە شێوەیەکی پلەڕەوتی بەتایبەت لە هۆنراوە نوێکان دەرکەوتووە.

ژن لە سەر شێوەی مەحبووب و مەعشووقیشدا بوون و ناسنامەیەکی وەها نادیار و گوماناوی هەیە کە هەندێجار هیچ جۆرە جیاکردنەوەیەک بۆ دیاری کردن و درککردنی ڕەگەزێتییەکەی بەدەست ناهێنرێت.

لە دیوانی ڕوودەکی، مەنوچەهری، فەرخی، عونسوری، هیچ جۆرە بوون و ناسنامەیەکی دیاری ژنانەیی هەستی پێناکرێت و لە هۆنراوەکانی شاعیرانی دوای ئەوان وەکو خاقانی تێڕوانینێکی ئەرێنی بۆ ژن بەرچاو ناکەوێت، تائەوەی، کە هەندێجار هۆنراوەکانی شاعیر ڕەنگ و بۆیەکی(دژە ژن) لەخۆ دەگرێت، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە، کە ئەم تێڕوانینە دژەژنە خۆی لە خۆیدا ڕەنگدانەوەیەکی غەم و خەفەتی ناخەکی شاعیر بووە بەرامبەر باری ناهەمواری ژنانی سەردەمی خۆی[٣٤]. واتە خەسڵەت و چۆنایەتییەک کە ڕەنگە لە تێڕوانینی ڕەشبینانەی فیمینیستەکاندا شیاوی درککردن نەبێت.

هەرچی تێڕوانینی خاقانییە لە پلەیەکی سازگار و گونجاوتردایە لەبەرامبەر قسەی نیزامی لە لەیلاو و مەجنووندا. نیزامی لەم مەسنەویە دڵدارییەدا لەپاش بیستنی دەنگۆی هاوسەرگیری لەیلا لە

سەر زمانی مەجنوون چەند قسەیەک دەکات، کە ئەوەش لە ڕاستیدا ڕەنگدانەوەی تێڕوانینی پیاوسالاریانەی سەردەمی ئەوە و ڕەنگە لە شیعری فارسیدا هاوتای کەم بێت[٣٥] .

پێویستە سەرنج لەوە بدرێ کە بوون و دەرکەوتنی دەرەکی و چالاکی کۆمەڵایەتی ژنان لەڕێگەی کاریگەربوون بە نەریتی سەردەم بە توندی مایەی ڕەتکردنەوە بووە و ئەم لایەنە بۆتەهۆی ئەوەی، کە ڕەنگدانەوەی ڕۆڵی ژنان لە ئەدەبی کۆندا شتێکی بەرجەستە و هەستپێکراو نەبێت[٣٦]. شایەنی باسە کە لەم ئامادەنەبوونە دێرینە تەنیا وابەستە نییە بە کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان، بەڵکو لە جیهانی خۆرئاواشدا لە سەدە جۆراوجۆرەکان تا سەردەمە نوێکانیش ئاماژەیەک لە دەرکەوتن و ئامادەیی حەقیقی ژن بەرچاو ناکەوێت، هەروەک ئەوەی، کە ئەدەبی پیاوسالاری ئەو کۆمەڵگایانەش هەمیشە بەم هۆیەوە بۆتە مایەی هێرش و پەلاماری ڕەخنەگرە فیمینیستەکان.

لە مێژووی کۆنی شیعری فارسیدا هۆنراوەکانی مەهەستی گەنجەوی[٣٧] و لە سەردەمی هاوچەرخدا شیعرەکانی فوروغی فروخزاد یەکێکن لەو نموونە دەگمەنانەی کە تیایاندا ڕووبەڕووی چەند دیمەنێکی هەست و هەڵچوونی ژنانە دەبینەوە، دیمەنگەلێک کە هەندێجار لە تێڕوانینی باوی سەردەمدا ڕەنگ و بۆیەکی بێباکیشی لەخۆ گرتووە.

هۆنراوەکـانی پەروینی ئیعتیسـامی ئەگەرچی خـاڵی نییە لە بەرجەسـتەبوونە کاڵ و کەمڕەنگە فیمینیسـتییەکان، بەڵام لە پلەو پێگەی نیشـاندان و دەرکەوتنی هەسـت و هەڵچوونە ژنانەییەکاندا زیاتر ڕەنگ و بۆیەکی دایکانەی هەیە، کە ئەمە خۆی لەخۆیدا دەکرێت ڕەگ و ڕیشـەی لە زەمینە ڕۆحییەکان و پێشـینەی ژیانی شـاعیر هەبێت.

شـایەنی گوتنە (ناسـنامە و کرۆکی ژنانە) لە شـیعری پەرویندا بەتەواوەتی ڕوونە و بەپێچەوانەی ئەوانەی، کە پەروین بە شاعیرێکی وا دادەنێن، کە ڕوانینێکی پیاوانەی هەیە ، ڕەنگدانەوە ژنانەییەکان لە شیعری ئەودا بەرچاو و هەستپێکراوە.

وێڕای چەند لێکۆڵینەوەیەکی گرانبەها کە لە زمانی فارسـیدا دەربارەی ڕۆڵی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و هەندێجاریش ئەدەبی ژن ئەنجام دراوە[٣٨]، ڕەخنەی ئەدەبی ژنان و هەڵسـەنگاندنە شـیکاری و هونەرییەکەی لە گۆشـەنیگای (ڕەسـەنایەتی ژن)ەوە پێویسـتی بە چەند لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ هەیە.

زۆرێک لە ڕۆمانە هاوچەرخە فارسییەکان، کە ئەم مەودا تەسکە تەنانەت بواری ئاماژەپێکردنێکیشان ناهێڵێتەوە، دەکرێت ببنە هەوێنی چەند شـیکردنەوەیەکی ئەدەبی و کۆمەڵایەتی گرنگ،کە بێگومان زۆر گۆشـەی کەم زانراوی مێژووی کۆمەڵایەتی ئەم وڵاتە ڕوون دەکەنە وە.

پەراوێزەکانی فەسڵی پازدەیەم

١-بڕوانە:راهنمای نظریە ادبی معاصر،رامان سلدن،ترجمە عباس مخبر،طرح نو،تهران،١٣٧٢،ص٢٥٦.

2-Patriarcal

3-anatomic

4-A Glossary of Literary terms,M.H.Abrams,U.S.A. 1963,P.234-236.

٥- بڕوانە:فرهنگ نظریە های فمینیستی،مگی هام،ترجمە فیروزە مهاجر،نوشینا احمدیخراسانی و فرخ قرەداغی،نشر توسعە، تهران، ص٥٢١.

6-Julia Kristeva

7-Simon de Beavoir

٨-ر.ک:دانش نامە نظریە های ادبی معاصر،ایرنا مکاریک،ترجمە مهران مهاجر و محمود نبوی،اگە،تهران،١٣٨٣،ص٣٨٨.

٩- هەمان سەرچاوە،ص٣٩٦.

١٠- نموونەی ئەو هەوڵانە دەتوانن لەم بەرهەمانەدا بدۆزنەوە:

–Vindication of Right of the Women,by Mary Wollston Craft(1972).

-The Subjection of Women,by John Stuart Mill(1869).

-Woman in Ninteenth Century,by Margaret Fuller(1845).

11-Virginia Woolf

12-A Room of One,s Own(1929).

١٣-ئەم وتارانە لە کۆمەڵەیەکدا بەناوی Women on Writing لە ساڵی ٢٠٠٠ بە کۆششی M.Barrett بڵاکراوەتەوە.

14-Studying Literary theory: An Introduction,Roger Webster,G.B.1995,P.75.

15-Simom de Beavoir

16-Second Sex(1949)

17-Mary Ellman

18-Thinking about Women(1988).

19-D.H.Lewrence

20-Henry Miller

21-Jean Genet

22-A Glossar of Literary terms,p.233-234.

23-Strategy

24-Otherness

25-A Dictionary of Modern Critical Terms,Edited by Roger Fowler,Routledge,1977,p.92.

Dale Spender

Man Made Language(1980)

Studying Literary theory: An Introduction,p.76.

٢٦- فرهنگ نظریه های فمینیستی،سەرچاوەی پێشوو،ص ٢٣٦.

٢٧- بڕوانە:درامدی بر جامعه شناسی زبان،یحیی مدرسی،مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی،تهران، ١٣٦٨،ص ١٦٢.

٢٨- ر.ک: هەمان سەرچاوە،ص١٦١.

٢٩- بۆ نموونە بڕوانە: کلیدر،محمود دول ابادی،چاپ هفدهم،نشر فرهنگ معاصر، تهران،١٣٨٤، ص ٣٠-٣٥.

٣٠- ر.ک: دانشنامه نظریه های‌ادبی معاصر، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٩٧.

٣١- خاقانی بۆ لە دایکبوونی ڕۆڵەی کچەکەی هۆنیویەتیەوە:

مرا چه نقصان گر جفت من بزاد کنون
به چشم زخم هزاران پسر یکی دختر
اگر بمیرد شاید بهشت را خاتون
وگر بماند زیبد مسیح را خواهر.....

٣٥- زن گر نه یکی هزار باشد
در عهد کم استوار باشد
چون نقش وفا و عهد بستند
بر نام زنان قلم شکستند....(لیلی و مجنون،خمسه نظامی،چاپ علمی/٦٠٣)

٣٦- اوحدی مراغه ای ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە:

زن چو بیرون رود بزن سخنش
خودنمایی کند بکن رختش
ورکند سرکشی هلاکش کن
اب رخ می برد به خاکش کن
زن چو خامی کند، بجوشانش
رخ نپوشد کفن بپوشانش (دیوان اوحدی مراغه ای،نعیم امیر احمد اشرفی،تهران،١٣٦٢،ص ٥٢٦).هەروەها سعدی گوتویوتی:

چون زن راه بازار گیرد بزن
و گر نه تو در خانه بنشین چو زن(بوستان/١٦٣).

٣٧- ئەگەرچی باس لەوە دەکرێ کە ڕەنگە هەندێک لەو هۆنراوانەی درابنە پاڵ مهسـتی گنجه ای هی ئەو نەبن و ڕەنگە پیاوان ئەو هۆنراوانەیان نووسـی بێت.بەڵام بەشـێک لەو چوارینانە بەهۆی ئەوەی جیلوەو سـۆزی ژنانەیان تێدایە بێگومان هی ئەو یان شاعیرێکی تری ژن بووە.

٣٨- بۆنموونە بڕوانە:

- زن در تاریخ معاصـر ایران،(٢ جلد)، مرادعلی توانا، انتشـارات برگ زیتون،تهران، ١٣٨٠.
- شـناخت هویت زن ایرانی،شـهلا لاهیجی و مهرانگیز کار،انتشـارات روشنگران، تهران،١٣٧٧.
- بررسـی موقعیت و منزلت زن در تاریخ ایران(مجموعه مقالات)، به کوشش جمعی از نویسندگان، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ١٣٨١.

لیستی سەرچاوەکان

- آدمیت، فریدون:**اندیشه های میرزا فتحعلی آخوند زاده**، تهران، خوارزمی ۱۳۴۹.
- آذر بیگدلی،لطف علی: **تذکره آتشگده**، تصحیح سیدحسن سادات ناصری، امیرکبیر، تهران،۱۳۳۶.
- آریان پور، امیرحسین: **فرویدیسم به اشاراتی به ادبیات و عرفان**، شرکت سهامی، کتابهای جیبی، تهران،۱۳۵۷.
- آریان پور، امیرحسین: **جامعه شناسی هنر**، دانشگده هنرهای زیبای دانشگاه تهران، تهران،۱۳۵۴.
- آرین پور، یحیی: **از صبا تا نیما**، شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران،۱۳۵۱.
- احمدی، بابک: **ساختا ر و تاویل متن**،نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۰.
- احمدی، بابک: مهران مهاجر و محمود نبوی: **هرمنوتیک مدرن**، نشر مرکزه تهران،۱۳۷۷.
- اخوان ثالث، مهدی:**آخر شاهنامه**، مروارید، تهران،۱۳۷۸.
- استاریکف، ا: **فردوسی و شاهنامه**، ترجمه رضا رعد آذرخشی، انتشارات جیبی، تهران،۱۳۴۶.
- اسماعیل، عزالدین: **التفسیر النفسي للادب**، بیروت،۱۹۶۲.
- اعتصامی، پروین: **دیوان**، انتشارات زوار، تهران،۱۳۳۳.

- ال گورین ویلفرد و دیگران: **راهنمای رویکردهای نقد ادبی**، ترجمه انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۷۰.
- الیامیر چاده:**چشم اندازهای اسطوره**، ترجمه جلال ستاری، انتشارات طوس، تهران،۱۳۷۲.
- امامی، نصرالله: **ساخت شکنی در فرآیند تحلیلی ادبی**، نشر رسش، اهواز،۱۲۸۲.
- امامی، نصرالله: **ساختگرایی و نقد ساختاری**، نشر رسش، اهواز،۱۳۸۲.
- امامی، نصرالله: **منوچهری دامغانی، ادوار زندگی وآفرینش های هنری**، دانشگاه شهید چمران، اهواز،۱۳۷۱.
- امین، احمد: **النقد الادبي**، دارالکتاب العربی،بیروت،۱۹۶۷.
- ایکلتون، تری: **پیش در آمدی برنظریه نقد ادبی**، ترجمه عباس مخبر، نشر مرکز، تهران،۱۳۶۸.
- ایکلتون، تری: **مارکسیسم ونقد ادبی**، ترجمه م۰لاهیجی، انتشارات کار، تهران،۱۳۵۸.
- ایونز:**گفت وشنودی با یونگ**، ترجمه برادران رفیعی، انتشارات صحافیان. مشهد،۱۳۵۱.
- بهار، مهرداد: **اساطیر ایرانی**، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۲.
- بیرجندی، پروین: **روانشناسی رفتار غیرعادی (مرضی،)**، ترجمه و تألیف،کتاب فروشی‌دهخدا، تهران،۱۳۶۲.
- جامی، مولانا عبدالرحمن: **بهارستان**، چاپ وین، افست کتابفروشی مرکزی، تهران،۱۳۴۸.

- حافظ شمسالدین محمد: **دیوان**، تصحیح پرویز ناتل خانلری، خوارزمی، تهران،۱۳۶۲.
- حافظ، شمس الدین محمد: **دیوان** تصحیح محمد قزوینی،کتاب فروشی زوار، تهران،(بی تا).
- حقیقی، شاهرخ :**گذر از مدرنیته**، آگاه، تهران، ۱۳۷۹.
- خانلری، پرویز: **هفتاد سخن (مجموعه مقالات)**، انتشارات توس، تهران،۱۳۶۷.
- داد، سیما: **فرهنگ اصطلاحات ادبی**، انتشارات مروارید، تهران،۱۳۷۳.
- دهقانی، محمد: **پیشگامانی نقد ادبی در ایران**، انتشارات سخن، ۱۳۸۰.
- دیجز، دیوید: **شیوه های نقد ادبی**، ترجمه غلامحسین یوسفی و محمدتقی صدقیانی، انتشارات علمی، تهران،۱۳۶۶.
- دینوری، ابن قتیبه، **مقدمة الشعر و الشعراء**، ترجمه آذرنوش آذرتاش، تهران، ۱۳۶۳.
- رادویانی، عمر: **ترجمان البلاغه**، به تصحیح و اهتمام احمد آتش، انتشارات اساطیر،تهران،۱۳۶۲.
- رازی، شمس قیس: **المعجم في معاییر اشعار العجم**،تصحیح محمد قزوینی،چاپ کتابفروشی تهران، تهران (بی تا).
- رجائی، نجمه: **آشنایی با نقد ادبی معاصر عرب**، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد،۱۳۷۸.
- رستگار فسائی، منصور: **انواع شعر فارسی**، انتشارات نوید، شیراز،۱۳۷۲.
- رشیدیان، بهزاد: **بینش اساطیری درشعرفارسی معاصر**، نشرگستره، تهران، ۱۳۷۰.

- ریکور،پل: **زندگی در دنیای متن**، ترجمه بابک احمدی، نشر مرکزه تهران،۱۳۷۴.
- زرین کوب،عبدالحسین: **ارسطو و فن الشعر**، امیرکبیر، تهران،۱۳۵۷.
- زرین کوب،عبدالحسین: **از کوچه رندان**، امیرکبیر، تیران،۱۳۵۴.
- زرین کوب،عبدالحسین: **با کاروان حله**، انتشارات علمی، تهران،۱۳۴۷.
- زرین کوب،عبدالحسین: **شعر بی دروغ شعر بی نقاب**، انتشارات علمی، تهران،۱۳۴۶.
- زرین کوب،عبدالحسین: **نقد ادبی**، امیرکبیر، تهران،۱۳۵۴.
- زرین کوب،عبدالحسین: **یادداشتها واندیشه ها**، تهران،۱۳۵۶.
- ساغروانیان، جلیل، **فرهنگ اصطلاحات زبانشناسی**، نشر نیما، مشهد،۱۳۶۹.
- ستاری، جلال، **رمز و مثل در روانکاوی**، انتشارات توس، تهران،۱۳۶۶.
- سرامی، قدمعلی: **از رنگ گل تا رنج خار**، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران،۱۳۶۸.
- سلدن، رامان: **راهنمای نظریه ادبی معاصر**، ترجمه عباس مخبر، طرح نو، تهران،۱۳۷۲.
- سمرقندی، دولتشاه: **تذکره الشعراء**، به همت محمد رمضانی،کلاله خاور، تهران،۱۳۳۸.
- سوسور، فردیناند: **درسهای زبان شناسی همگانی**، ترجمه نازیلا خلخالی، نشر فرزان،تهران ۱۳۷۸.
- سوفوکل، **ادیب شهریار**، ترجمه شاهرخ مسکوب، نشر اندیشه تهران، ۱۳۴۷.

- سیدحسینی، رضا، **مکتبهای ادبی**، انتشارات کتاب زمان، تهران، ۱۳۶۵.
- شاریه، ژان پل: **فروید، ناخودآگاه و روانکاوی**،ترجمه سیدعلی محد، نشر نکته،تهران،۱۳۷۰.
- شایگان، داریوش: **بت های ذهنی وخاطره ازلی**، امیرکبیر، تهران،۱۳۵۳.
- شمیسا، سیروس: **سبک شناسی شعر**، انتشارات فردوس، تهران،۱۳۷۴.
- صفائی، ابراهیم: **نهضت ادبی ایران درعصر قاجار**، (بی تا)،تهران،۱۳۳۳.
- عاصی، میشل: **في النقد الادبي**، دارالعلم للملايين، بیروت،۱۹۹۰.
- عباس. احسان: **تاريخ النقد الادبی عند العرب**، عمان،۱۹۸۶.
- عبدالقدوس احسان: **فن السيرة**، دارالثقاقة، بیروت،۱۹۵۶.
- عدنان سعید: **الاتجاهات الفلسفية في النقد الادبي**، دار الرائد، بیروت،۱۹۸۷.
- عنصرالمعالی،کیکاووس: **قابوسنامه**، به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی، شرکت
انتشارات علمی و فرهنگی، تهران،۱۳۶۴.
- عوفی، سدیدالدین محمد: **لباب الالباب**، تصحیح ادوارد براون، لیدن،۱۹۰۳.
- غنی، قاسم: **تاریخ عصرحافظ**، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۵۶.
- فاخوری حنا: **تاریخ ادبیات عرب**، ترجمه عبدالمحمد آیتی، انتشارات توس، تهران، (بی تا).
- فالر، راجر و دیگران: **زبانشناسی ونقد ادبی**، ترجمه مریم خوزان و حسین پاینده، نشر نی،تهران، ۱۳۶۹.
- فرزاد، مسعود: **جامع نسخ حافظ**، دانشگاه شیراز، شیراز،۱۳۴۷.

- فروخ، عمر: **عقايد فلسفى ابو العلاء معري**، ترجمه حسين خديو جم، شركت سهامى كتابهاى جيبى، تهران١٣٤٨.
- فروزانفر: بديع الزمان، **سخن وسخنوران**، انتشارات خوارزمى، تهران، ١٣٥٠.
- فروم، اريک: **زبان از ياد رفته**، ترجمه إبراهيم امانت، انتشارات مرواريد، تهران، ١٣٤٦.
- فرويد، زيكموند: **تعبيرخواب وبيمارى هاى روانى**، ترجمه ايرج پورباقر، انتشارات آسيا،تهران، ١٣٤١.
- فرويد، زيكموند: **روانشناسى**، ترجمه مهدى افشار، انتشارات كاويان، تهران (بى تا).
- فضل،صلاح: **نظرية البنائية في النقد الادبى**، القاهرة، دارالشرق،١٩٩٨.
- كاسيرر، ارنست: **زبان و اسطوره**، ترجمه محسن ثلاثى، نشر نقره تهران،١٣٦٦.
- كتبى، محمود: **تاريخ آل مظفر**،به اهتمام و تحشيه عبدالحسين نوايى، اسيركبير، تهران،١٣٤٦.
- كيانوش، محمود: **قدما و نقد ادبى**، انتشارات رز، تهران،١٣٥٤.
- گادنر،گلن:**هنر در گذر زمان**،ترجمه محمدتقى فرامرزى، انتشارات، آگاه،تهران،١٣٦٥.
- گريس، ويليام: **ادبيات و بازت آن**،ترجمه بهروز عزب دفترى، انتشارات آگاه، تهران،١٣٦٥.
- گلبن، محمد: **بهار و ادبى فارسى**، (مجموعه مقالات ملک الشعراء بهار)، خوارزمى، تهران،١٣٥١.

- گلبن، محمد:**نقد و سیاحت (مجموعه مقالات)** به کوشش معمدگلبن، تهران، ۱۳۸۰.
- لنگرودی، شمس:**مکتب بازگشت ادبی**، نشر مرکز تهران،۱۳۷۲.
- مان، نرمال: **اصول روانشناسی**، ترجمه و اقتباس محمود ساعتچی، انتننشارات امیرکبیر، تهران،۱۳۶۶.
- مایل هروی، نجیب: **نقد و تصحیع متون**، آستان قدس رضوی، مشهد،۱۳۶۹.
- مجیدی، عنایت الله: **تجدید عهدی با خاطره استاد**، انتشارات دهخدا، تهران،۱۳۵۱.
- مجیدی، عنایت الله: **مجموعه مقالات و اشعار استاد بدیع الزمان فروزانفر**،تهران،۱۳۵۱.
- محمدی، محمد: **فرهنگ ایرانی پیش از اسلام**، انتشارات توس، تهران،۱۳۵۴.
- مختاری،محمد: **اسطوره زال**، نشر آگاه، تهران،۱۳۶۹.
- مدرسی، یحیی: **در آمدی بر جامعه شناسی زبان**، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی،تهران،۱۳۶۸.
- مشکوه الدینی، مهدی: **سیر زبانشناسی**، انتشارات دانشگاه مشهد،۱۳۷۶.
- مکاریک، ایرنا ریما: **دانشنامه نظریه های ادبی معاصر**، ترجمه مهران مهاجرو محمد نبوی،آگه،نهران،۱۳۸۳.
- مندور. محمد: **در نقد وادب**، ترجمه دکتر علی شریعتی، مشهد،۱۳۴۹.
- منشی، نصرالله:**کلیله ودمنه**، تصحیح و تحشد مجتبی مینوی، دانشگاه تهران،۱۳۴۲.

- نجفی، ابوالحسن: **مبانی زبانشناسی وکاربرده های ویژه آن در زبان فارسی**، انتشارات نیلوفر،تهران،١٣٥٨.
- نظامی عروضی: **چهارمقاله**، به سعی محمد قزوینی، لیدن،١٩٠٩.
- نوریس،کریستوقر: **شالوده شکنی**، ترجمه هیام یزدانجو، نشر شیراز، تهران، ١٣٨٠.
- وطواط شیرازی: رشیدالدین عمر،**حدائق السحر**، تصحیح عباس اقبال، کتابخانه سنائی و کتابخانه طهوری، تهران،١٣٦٢.
- ولک، رنه و أوستن وارن: **نظریه ادبیات**، ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر، انتشارات علمیو فرهنگی، تهران،١٣٧٢.
- هام، مگلی: **فرهنگ نظریه های فیمنیستی**، ترجمه فیروز مهاجر و نوشین احمدی خراسانی وفرخ قرەداغی، نشر توسعه، تهران، ١٣٨٢.
- هوف،گراهام: **گفتاری درباره نقد**، ترجمه نسرین مهروینی، امیرکبیر،تهران،١٣٦٥.
- Abrams, M.H.:**A Glossary of Literary Terms**, U.S.A.1993.
- Barnet, Sylvan: **A Short Guide to Writing about Literature**, Boston 1968.
- Barthes, Roland: **Image - Music - Text**, London 1977.
- Coyle, Martin and others: **Encyclopedia of Literature and Criticism**، London 1991.
- Cuddon, Terms: **A Dictionary of Literary Terms**, G.B.1984.

- Culler, Jonathan: **On Deconstruction, Theory and Criticism after Structuralism**, G.B.1987.
- Dotton, Richard: **An Introduction to Literary Criticism**, New York 1986.
- Eden Leon: **Literary Biography**, London 1973.
- Fowler, Roger: (**edited by), A Dictionary of Modern Critical Terms**, New York 1997.
- Fry, northrop: **Anatomy of Criticism**, Princeton 1957.
- Hall Vernon: **A Short History of Literary Criticism**, London 1964.
- Harman, William: **A Handbook to Literature**, sixth edition, New York
- Hoffman, Frederick J .: **Freudianism and Literary Mind**, USA, 1967.
- Holman, c. Hough & William Harman: **A Handbook to Literature**, new York, 1992.
- Kneale, j. Douglas: **Decostruction, Guide to Literary Theory and Criticism**، John Hopkins University Press, 1997.
- Lipking, Lawrence & A. Waton litz: **Modern Literary Criticism**, New York,1972.
- Royle, Nicholas: "**What is Deconstruction?" in Decostruction A User Guide**, USA, 2000.
- Scott, Wilber 5.: **Five Approaches of Literary Criticism**, London, 1970.

- Strelka, Joseph: **Literary Criticism and Psycology**. London, 1966.
- Tennenhouse, Leonard: **The Practice of Psychoanalitic Criticism**, Detoit,1976.
- Thrope, James: **Principles of Textual Criticism**, California, 1973.
- Webster, Roger: **Studying Literary Theory: An Introduction**, G.B.1990.
- Wellek, Rene: **Concept of Criticism**, Yale University, 1963.
- Wolfreys, Julian**: Deconstruction:** Derrida, U.S.A. 1998.

ژیاننامەی د.نصرالله امامی

ISNA / PHOTO: Borna Ghasemi

- د.نصرالله امامی لە سالی ١٩٤٩ لە شاری ئابادان لە ئێران لە دایکبووه.
- بەکالیۆریۆسی لە زمان و ئەدەبیاتی فارسی لە زانستگای تاران وەرگرتووه.لەو سەردەمەدا لە کۆڕی ئوستادانی زمان و ئەدەبیاتی فارسی وەکو د.عبدالحسین زرینکوب و جعفر شهیدی سوودی وەرگرتووه.
- نصرالله امامی شاگردی تایبەتی د.ژبیح الله صفا بووەو لە زۆر لە نووسینەکانیدا هاوکاریی کردووه. نامەی ماستەری لە زانستگای تەبریز تەواو کردووه.

- وەكو مامۆستا لە زانستگای چمران لە ئە هواز دەست بەكاربووە.دواتر بۆ تەواوكردنی خوێندنی دكتۆرا جارێكی دی بۆ تاران گەڕایەوە.دوای تەواوكردنی دكتۆرا ژیانی خۆی یۆ تۆژینەوەو كاری ئەكادیمی تەرخانكردووە.بە تایبەتی لە بواری تۆژینەوەی شیعرەكانی خاقانی و حافز دا چەندین بەرگ كتێب و وتاری نووسیوەو لە میتۆدەكانی رەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی رۆژئاواییشدا چەندین بەرهەمی بڵاوكردۆتەوە.ئەم كتێبەی بەردەستتان نموونەیەكی ئەو بەرهەمانەیە.
- ساڵانێكە دەرسەكانی رێبازە ئەدەبییەكانی عەرەبی و دەقی حەماسی و لیریک و خاقانی لە خوێندنی دكتۆرا لە زانكۆی چمران دەڵێتەوە.
- سەرچاوەی رۆشنبیریی ئەم نووسەرە زمانی عەرەبی و ئینگلیزی و فرەنسییە.
- دكتۆر ئیمامی لە ساڵی ١٩٩٩ دا وەكو مامۆستای نموونەیی وڵاتی ئێران هەڵبژێردرا.
- لە ساڵی(١٩٩٦)ەوە وەكو ئوستادی زمان و ئەدەبیاتی فارسی ناسراوەو سەرپەرشتیی ژمارەیەكی زۆر نامەی ماستەر و دكتۆرای ئەدەبی عەرەبی و فارسی كردووە.

هەندێ لە کتێبە چاپکراوەکانی:

- تصحیح دیوان رودکی
- مرثیه سرایی در ادب فارسی
- بر آستان جانان (شرح دیوان حافظ)
- ارمغان صبح (شرح قصاید خاقانی)
- پرنیان هفت رنگ
- رودکی استاد شاعران
- منوچهری دامغانی
- از رودکی تا حافظ
- برخی از مقالات علمی و پژوهشی دکتر امامی عبارتند از:
- از واژه تا اسطوره
- اسرائلیات و اساطیر ایرانی
- تصویرهای دریایی در شعر حافظ
- توصیفهای هنری ناصرخسرو در سفرنامه
- رخسار صبح در آیینه
- زبان شعر و واژگان شعری
- زندگی‌نامه نویسی، شیوه و تاریخچه
- ساختار زبانی و بیانی شاهنامه
- غزلهای نظامی
- گزیده سازی و گزیده پردازی

وەرگێڕەکان

- **هیمداد حوسێن** لە سالی ١٩٦٤ دا لە دایک بووە.
- لە سالی ٢٠٠١ دکتۆرای لە ئەدەبیات و رۆژنامەوانیی کوردی لە زانکۆی سلێمانی وەرگرتووە.
- لە ساڵی (١٩٩٥)ەوە لە زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر پرۆفیسۆری ئەدەبیاتی نوێی و رۆژنامەوانیی کوردییە و سەرپەرشتی ژمارەیەک خویندکاری دکتۆرا و ماستەری لە بەشەکانی کوردی و فارسی و راگەیاندندا کردووەو زیاتر لە ٣٥ کتێبی چاپکراوی هەیە.
- سکرتیری رۆشنبیریی یەکیتیی نووسەرانی کوردە.

....

- **سەنگەر نازم حسین** لە هەولێر لە سالی ١٩٨٩ دا لەدایک بووە.
- ساڵی ٢٠١١ بەکالۆریۆسی لە زمان و ئەدەبی کوردی لە زانکۆی کۆیە وەرگرتووە.
- ساڵی ٢٠١٥ ماستەری لە ئەدەبی نویی کوردیدا وەرگرتووە.ناونیشانی نامەکەی بریتییە لە: وێنەی پیاو لە شیعرەکانی کەژاڵ ئەحمەد و فروغی فەروخزاد.
- ئێستا مامۆستایە لە زانکۆی کۆیە.

کتێبە چاپکراوە هاوبەشەکانمان:

١- ڕێبازە ئەدەبییەکان، سیروس شمیسا، وەرگێڕان، هەولێر،٢٠١٨.

٢- کۆمەڵناسیی ئەدەب،رۆبێر ئیسکارپیت، وەرگێڕەکان، هەولێر،٢٠١٨.

٣- قەحپە بەڕێزەکە،ژان پۆل سارتەر، وەرگێڕەکان، هەولێر،٢٠١٨.

٤- ئازارەکانی ڤارتەری لاو،گۆتە، وەرگێڕەکان، هەولێر،٢٠١٨.

٥- بنەماو میتۆدەکانی رەخنەی ئەدەبی، د.نصرالله امامی، وەرگێڕان،هەولێر، ٢٠١٨.